

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

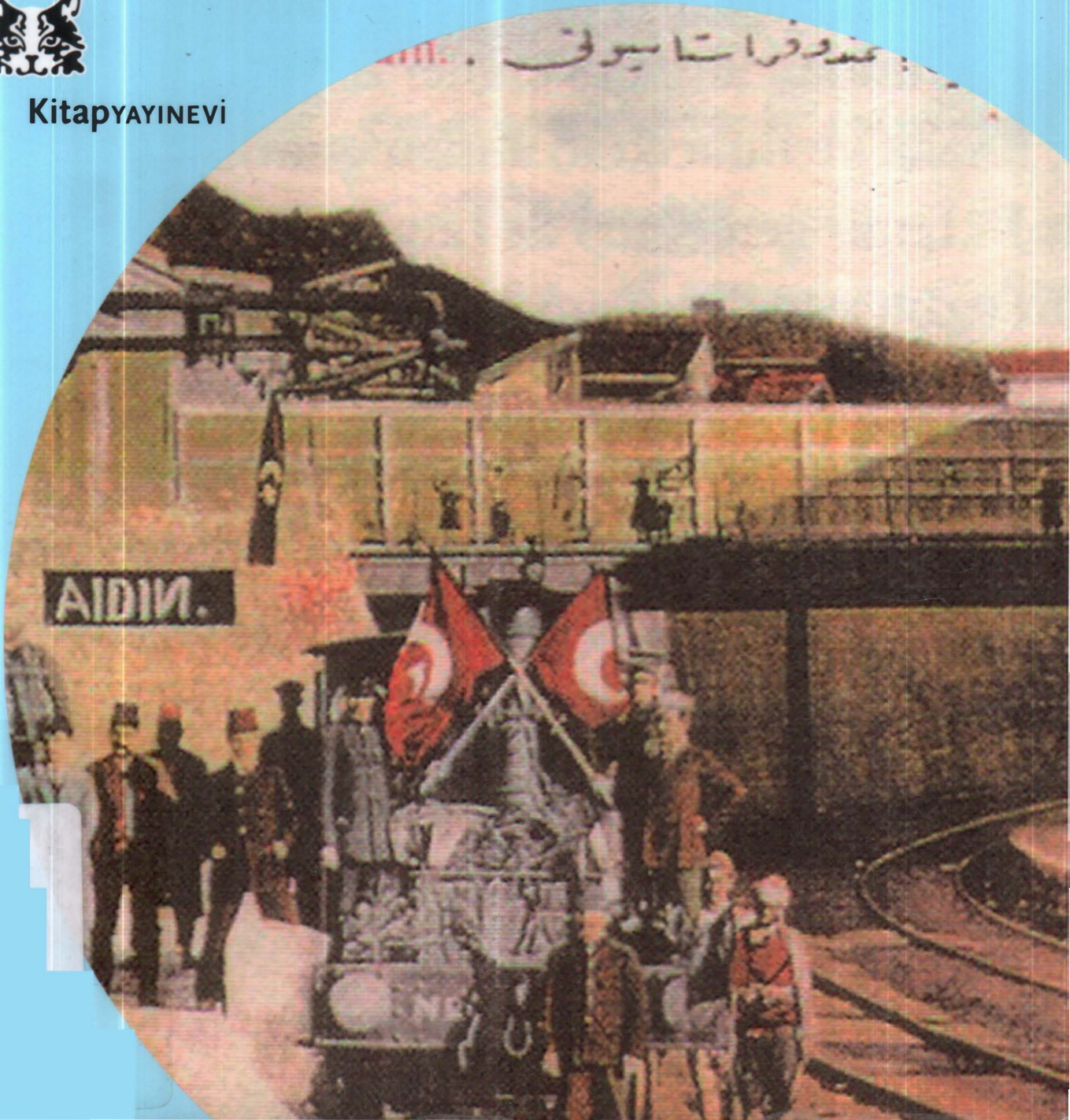
Olcay Pullukçuoğlu Yapucu

Modernleşme Sürecinde Bir Sancak

Aydın

Kitapyayinevi

KİTAP YAYINEVİ – 159
AKADEMİK DÜNYA DİZİSİ – 9

MODERNLEŞME SÜRECİNDE BİR SANCAK: AYDIN /OLCAY PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

© 2007, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

DÜZELTİ
EYLÜL DURU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KAÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KAÇITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 0905-34-000415
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EYLÜL 2007, İSTANBUL

ISBN 975 6051-70-2

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KAÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAÇITHANE İSTANBUL
Sertifika no: 1107-34-009175
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Modernleşme Sürecinde Bir Sancak

Aydın

OLCAY PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

KitapYAYINEVİ

SUNUŞ

Son yıllarda ülkemizde üniversitelerin sayılarının artması, yapılan araştırmalara da bir yoğunluk getirdi. Bunun yanında yerel tarih çalışmaları ön plana çıktı. Yerel kaynak ve malzemenin yanında, ulusal arşivlerden, kütüphanelerden yararlanılarak yapılan bu çalışmalar önemli bir boşluğu doldurdu ve doldurmaktadır. Aslında bu nitelikteki çalışmaların çıkış noktası Halkevleri'dir. Halkevleri yerel tarihin, kültürün araştırılmasına büyük önem verdi. Bütün olanaksızlıklara karşın, o yıllarda yapılan çalışmalar her türlü takdirin üstündedir. Bu bağlamda son yıllarda Ege Bölgesi tarihçilerin yoğunlaştığı bir alan oldu. Yerel gazeteler değerlendirildi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi tarandı. Temettuât Defterleri'ne dayalı sistemli araştırmalar ortaya kondu. Bu çalışmalardan biri de Olcay Pullukçuoğlu Yapucu tarafından yürütüldü.

Olcay Pullukçuoğlu Yapucu doktora tezi konusu olarak Aydın Sancağı üzerinde çalışmaya başladı. 19. yüzyılda Büyük Menderes havzasını içine alan ve Aydın Sancağı olarak bilinen idari birimde görülen sosyal, ekonomik, kültürel gelişim ve değişimleri açıklamak ve çözümlemek tezin çıkış noktasıydı. Bu tezi hazırlarken konuya, bilinen ve uygulanan yöntemlerden farklı yaklaştı. Bölgede kentsel yapının değişmesi, kapitalist ilişkilerin ön plana çıkması ve yapılan reformlarla bütün bunlar arasındaki ilişkilerin belirlenmesi bu yöntemin özünü oluşturmaktadır. Araştırma konusu olarak seçilen alanın coğrafi özellikleri ve tarihin bu özellikler üzerinde şekillendiği üzerinde durulması önemlidir. *Analles Okulu*'nun ortaya çıkışından beri coğrafi koşulların, iklimin insan üzerindeki etkisini incelemek ve tarihin biçimlenmesinde doğal koşulların rolünü açıklamak önemli bir yaklaşım ve yöntem olarak kendini duyurdu. Bu yaklaşım, Fernand Braudel'in çalışmalarında oldukça ileri bir düzeye ulaştı. *Analles Okulu*'nun çağdaş Türk tarihçiliği üzerindeki etkisi göz önüne alınırsa bu yöntemin sağ-

lıklı olduğu sonucuna varılır. Tarihsel süreç içinde bölgeden geçen, Menderes havzasını kat eden yollar ve bu yolların modern taşıtların girmesiyle değişime uğraması önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Emperyalizmin Türkiye'ye İzmir-Aydın Demiryolu ile girdiğı genelde kabul gören bir yaklaşımdır. Demiryolunun bölgeye girmesi gerçekten çok derin sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlere ortam hazırladı. Devecilerin demiryoluna karşı çıkmaları ve hatta deyim yerindeyse ilk greve gitmeleri üzerinde durulması gereken bir konudur. Demiryolundan sonra motorlu araçların da kullanılmaya başlanması yol güzergâhı üzerinde yeni değişimleri gündeme getirdi. Elbette bundan sonra geleneksel yollar yavaş yavaş terk edilmeye başlandı. Bugün bölgede yapılacak sözlü tarih çalışmaları, işte bize bu eski güzergâhların izlerini vermektedir, verebilmektedir. Yapucu'nu bu konuda gösterdiği çabanın yakın tanığıyım.

Ege Bölgesi öteden beri hammadde üretimi ve ihracı bakımından önemli bir çekim merkeziydi. Yün, yapağı, pamuk; kuru incir, yaş meyve ve sebze; zeytinyağı, meyankökü vb. bölgeyi büyük bir çekim merkezi haline getirmişti. Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler döneminde Batı'yla başlayan ilişkiler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde daha da gelişti. Yabancı sermayenin Batı Anadolu'ya girişi 1838 Baltalimanı Antlaşmasıyla daha geniş bir ivme kazandı. İlişkiler daha karmaşık bir hale geldi. Madenleri işletme hakkının yabancılara devri, bunlara Türkiye'de yerleşme hakkı tanınması, ilişkileri daha karmaşık bir hale getirdi. Bu ilişkilerde zenginleşen, ön plana çıkan yerel halkın da varlığını unutmamak gerekir. Batı Anadolu'da 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 20. yüzyıl başlarına kadar uzanan eşkıyalık olayları, bunların zaman zaman yabancılar tarafından desteklenmesi şüphesiz kapitalist ilişkilerin bir uzantısıdır.

Yabancılar arasında da yoğun bir rekabet söz konusudur. Bunlar Batı Anadolu'daki kazanımlarına dört elle sarılmaktadır. Batı Anadolu'da 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan "arke-

olojik” kazaların yalnızca bilimsel bir ilgiden kaynaklanmadığı, bunun Avrupa devletleri arasında bir çeşit *nüfuz kurma* amacına yönelik olduğuna şüphe yoktur.

Böyle bir araştırmanın raflardan indirilerek, basılması bir kazançtır. Genç araştırmacıları yüreklendirmek için sunulan bir fırsattır. Böyle bir fırsatı sağlayan Kitap Yayınevi’nin ilgisine de teşekkürü borç bilirim.

PROF. DR. ZEKİ ARIKAN

Bornova, 11 Eylül 2007

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ 6

ÖNSÖZ 7

GİRİŞ 9

1- MODERNLEŞME SÜRECİNDE BİR SANCAK 20

DOĞAL ÇEVRE VE TARİH 20

KERVAN YOLLARI 24

AYDIN SANCAĞI'NIN YERLEŞİM SİSTEMİ 33

BAŞLICA YERLEŞİMLER 38

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER VE SOSYAL DURUM 48

TOPLUMSAL DİNAMİKLER VE İLİŞKİLER 56

EKONOMİK YAPI 62

DEĞİŞİM SÜRECİNDEKİ KENT OLGUSU 83

2- BATI İLE YAKINLAŞMA 88

BÜYÜK BATILI GÜÇLER VE AYRICALIKLARI 90

BATI ANADOLU'DA YABANCILAR 95

İNGİLTERE -BATI ANADOLU-AYDIN 103

TİCARET - REKABET 106

İZMİR - AYDIN DEMİRYOLU 140

BİR İŞBİRLİĞİ 158

3- TEPKİ 169

EŞKİYA KAVRAMI ÜSTÜNE 169

KİM EŞKİYA OLMAK İSTER 174

NASIL EŞKİYA OLUNUR? 182

EŞKİYALIK VE DEVLET 192

KAÇAKÇILIK 203

4- YENİ BİR DÖNEME DOĞRU 211

KAPİTALİST GELİŞME SÜRECİNDE KENTLER 214

KAÇINILMAZ SONA DOĞRU 267

SONUÇ 279

NOTLAR 291

KAYNAKÇA 315

DİZİN 326

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Aydın Sancağında Nüfus	49
Tablo 2. Aydın Sancağında Ekili Alanlar (Dönüm)	66
Tablo 3. Bazı kazalarda üretim ve kaçakçılık	208
Tablo 4. 19. Yüzyılın Sonunda Aydın Sancağında Nüfus	217
Tablo 5. V. Cuinet'e Göre Aydın ve Kazalarındaki Nüfus	218

Yıllar öncesinde, bir ilkokul öğrencisiyken, ülkemizdeki ilk demiryolunun İzmir–Aydın arasında yapılmış olduğunu öğrenince son derece şaşırmıştım. Benim doğduğum, büyüdüğüm bölge bu kadar önemli bir yer miydi ki Osmanlı İmparatorluğu, başkenti dururken buraya demiryolu yaptırmıştı? Aradan geçen yıllar ve tarihsel bilgi birikimi bölgenin, içinde yaşayanlar açısından görülmesi daha zor özellikleri olduğunu anlamama yardım etti. Bölge o kadar değerliydi ki; Batılı büyük güçler XIX. yüzyıl boyunca burada kendi nüfuz alanlarını yaratmak için büyük çatışmalara girmişlerdi. Batı Anadolu genelinde emperyalizmin iştahını kabartan gerçek özellikler ve büyük savaş öncesi koşulları nelerdi? Bunu görebilmek ve bölgenin bu emperyalist işgale giden süreçte geçirdiği değişimi daha özele indirgeyerek incelemek için Aydın Sancağı’nı konu alan bir çalışma yapmaya karar verdim.

Bu çalışma için; konu seçiminden başlayarak, alan araştırmasında beni yalnız bırakmayan, üzerinde çalıştığım her yeni konuda, arşiv malzemesinin toplanmasından, bu malzemenin değerlendirilmesine her zaman desteğini aldığım, yetişmemde büyük emeği olan ve bu çalışma için yazdığım her bölümü gerçekten büyük bir titizlikle ve sabırla inceleyen, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum danışmanım, hocam Prof. Dr. Zeki Arıkan, aynı zamanda oldukça zengin kişisel kütüphanesinden yararlanmama izin vererek, kendi imkânlarımla ulaşamayacağım kaynakları görmemi sağladı ve bu konuda kısıtlama getirmeyerek şükran borcumu daha da arttırdı. Bana öğrettikleri ve öğretecekleri için teşekkür ederim. Çalıştığım bölgeyi en iyi tanıyanlardan biri olan, hocam Prof. Sabri Sürgevil, her zaman ulaşabileceğim mesafelerde olmasının da etkisiyle, bana çok yardımcı oldu. Sürekli olarak inceleyen, fikir veren, sorgulayan ve “hissettirmeden yardım eden”, aslında açıkça ifade edildiğinde bu derece etkili olamayacağını nihayet anladığım farkı tarzıyla bakış açımın derinleşmesine büyük

katkı sağladı. Kendisiyle benzer konuları çalışmaktan büyük kıvanç duyduğum hocamın bende emeği gerçekten büyüktür. Her iki hocamın da öğrencileri, asistanları olmaktan şimdi daha çok gurur duyuyorum ve hayatım boyunca da duyacağım. Ege Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. İsmail Aka bölgeyi iyi tanıyanlardan biriydi ve özellikle yer adlarıyla ilgili konularda birçok kez kendisine başvurdum. Beni sabırla dinleyen, kütüphanesinden yararlanmama izin veren sevgili hocama teşekkür ederim.

Üzerinde çalıştığım konu özellikle malzeme toplanması konusunda oldukça farklı boyutları olan bir çalışmayı gerektiriyordu. Alan araştırması bunlardan biriydi, yaz mevsiminde ve Aydın gibi sıcak bir yerde, zaman zaman dağlarda ve ücra köylerde sürüyordu. Bu çalışma sırasında eşim Murat Yapucu yanımdaydı ve en az benim kadar da heyecanlıydı. Onun sayesinde bu gezileri sürdürebildim. Ayrıca tezimin yazım sürecinde bana gösterdiği anlayış ve sabrın gerçekten her eş tarafından gösterilemeyeceğini düşünüyorum.

Değerli meslektaşım ve arkadaşım Yard. Doç Dr. Günver Güneş yılların birikimi verilerini benimle paylaştı, henüz yayınlanmamış makalelerini görmeme izin verdi; kendisine çok teşekkür ederim. Ayrıca, Dr. Göknur Bostancı Ege, Onur Akyıldız, Ali Akyıldız, Doç. Dr. Gülriz Kozbe, Serpil Özmihçı ve Cihan Özgün'e destekleri için teşekkür ederim.

Sevgili annem ve babam, bu yorucu süreçte zorlandığım hem anne, hem araştırmacı olmak zorunda kaldığım anlarda hep yanımda oldular. Kızım Ayda Nil Yapucu, yeğenim Çağın Berk Akyıldız özellikle yaz aylarındaki çalışmalarım evdeki sükûnet ortamının bozulmamasına küçük akıllarından beklenmeyecek şekilde dikkat ettiler. Bana gereken çalışma ortamını sağlayan aileme teşekkür ederim.

OLCAY PULLUKÇUOĞLU YAPUCU
İZMİR 2006

GİRİŞ

Dünya tarihinde 19. yüzyıl önemli bir dönemektir. Bu yıllarda dünya, geleceği de kurgulayan bir dönüşüm içindedir. Birkaç yüzyılın birikimi servet, teknoloji, kültür, siyasi güç ve nihayetinde dünyanın bir daha geri dönülmez biçimde değişimi, insanlığın eski çağlardan gelen alışkanlıklarını kaybetmesi, daha iyi koşullarda yaşamı, teknolojiyi kullanarak akarsulara, iklimlere, hatta dağlara, salgın hastalıklara hükmetmesi bu birikimin sonuçlarıdır. Modern dünyanın temel özelliği önce liberal, ardından da kapitalist ekonomi, siyaset ve toplumun oluşturduğu bir sistemdi. Yani, bu dünyada kapitalizm modernleşmenin bir ürünü olarak ortaya çıktı. Sistem serbest ve rekabetçi, uluslararası ticareti öngörüyordu. Merkantilist sınırlamaları kaldıran siyasal erk, dünyanın farklı bölgelerinde tüccarları aracılığıyla söz sahibi olabiliyordu. Bu sistemde yalnızca ekonomik özellikler yoktu. Coğrafi keşiflerle zenginleşen, Rönesans ve Reform'la dinin etkisinden sıyrılarak düşünsel açıdan farklılaşan, Fransız Devrimi'nden milliyetçiliği öğrenen, yeni kimliği ile denizci-tüccar-ulusçu Batının, kültürel anlamda da kendisinden farklı toplumlara, yaşlı imparatorluklara ihraç edebileceği bir birikimi vardı.

Değişim ve dönüşüm son dönem Osmanlı tarihinin de temel kavramlarıdır. Değişimin yönü modern olana doğrudur. O dönemin modern dünyası olan Batı Avrupa yüzyıllar içinde; tarım alanında yenilikler yaratarak zenginleşmiş, bu zenginlikle yerli manifaktür ve ticareti geliştirmiş, nüfusunun denge ve dağılımını buna göre düzenlemişti. 18. yüzyıl sonlarında, sadece siyasi alanda değil ekonomik ve kültürel alanda, değişim ve dönüşüm geçirmiş Avrupa, artık büyük güç olma yolundaydı. Bu güç karşısında sarsılan büyük imparatorluk, yenilikleri benimsemenin gücünün kaybına çare olması amacıyla öncelikle Batılı askeri teknolojiyi model olarak aldı. Ancak bu sınırlı değişim kavramı çare olacak gibi değildi. Geçen zaman Batı'nın gücünün belli bir birikimin eseri olduğu-

na işaret ediyordu. Özellikle bu farklı dünyayı yakından tanıma fırsatı bulan Türk diplomatları, Osmanlı devlet adamları, seyyahlar vb. Batılı modern dünyanın kurum ve kurallarını Osmanlı ülkesi için model olarak sundular. Böylelikle önceleri, siyasi sarsıntıyı durdurmak amacını taşıyan değişim süreci, siyasi ve ekonomik bunalımın arttığı 19. yüzyılda bir devlet politikasına dönüştü. Osmanlı topraklarını, dolayısıyla dünya siyasetindeki gücünü kaybettiğçe yüzünü biraz daha Batıya çevirdi. Devlet, 19. yüzyılda büyük bir değişim çabası içindedir. Bu çaba önceki dönemlerde olmadığı kadar kapsamlıdır ve görece iyi kurgulanmıştır. Amaç, değişen çağdaş dünyaya yani Batı'ya, yani Avrupa'ya uyum sağlayarak, bunaltıcı dış baskıdan kurtulmak, içte merkezi otoritenin gücünü kurmak, dışta devlete eski gücünü yeniden kazandırmaktır. Tanzimat ve Islahat fermanları ile geleneksel hukukta ve sosyal hayatta, Baltalimanı Antlaşması ile ekonomi ve üretimde devrim niteliğinde reformlarla Batılılaşma konusunda ne derece ciddi olunduğu kanıtlandı. Ayrıca merkezi otoritenin güçlenmesine de önem veren devlet bu konuda bazı alanlarda birtakım yenilikler ve değişimler arayışına girdi. Geleneksel kalıpların kırılması ve eskinin bazı kurum ve kurallarının toptan reddedilerek yerine tamamıyla Batılı tarzda kurum ve kuralların getirilmesi, Osmanlı modernleşmesinin en önemli özelliklerinden biridir. Bu özellik toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik, yüzeysel de olsa hayatın hemen her alanında görülür. Ayrıca Batılılaşma devlet için aynı zamanda otoritesini güçlendirmenin de bir yoludur. Birçok tarihçinin ortak görüşü olan “dünya sistemi” ve bu sistemle bütünleşme ya da yakınlaşma olarak tarif edilen dönüşüm süreci, böylelikle Osmanlı coğrafyasında modernleşmeyle eşzamanlı yürüdü.

Osmanlı İmparatorluğu'nun “dünya sistemi” ile ilişkisinin boyutları hakkında yapılan araştırmalar, bu sistemin etkilerinin 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren İzmir limanı aracılığıyla Batı Anadolu'ya girdiği konusunda birleşir.' Tam olarak 1570-1650 yılları arasındaki dönemde İzmir, gelipgerek sadece yerel öneme sa-

hip bir liman olmaktan çıkıp Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Avrupalı tüccarların geldiği büyük bir merkez oldu.² Önceleri pamuk, mazı ve kaçak tahıl gibi daha yerel metayı ihraç eden İzmir; 17. yüzyıl başlarında eski Cenova antreposu Sakız'a rakip oldu ve onu geçti. Özellikle İran ipeğinin transit ticaret yolu üzerinde bulunan liman, Batılıların uğrak yeri haline geldi. Kent bu yüzyıllarda ticaretin yasal veya yasal olmayan türleriyle uğraşanları kendine çekti. Kentin zenginliği, bölgede ihraç edilebilir mal arayan tüccarların ekonomiye etkisinden kaynaklanıyordu. Sonradan İran Kervan Yolu'nun yine bu yüzyılda önemini yitirmesiyle Halep'in de işlevlerini yüklendi ve daha geniş alanlara yayılan ve yabancı ülkelere gelen transit ticaret için bir çekim alanı haline geldi.³ Osmanlı İmparatorluğu, değişen dünyanın yeni şekillenen bu sisteme; daha 18. yüzyıl başında ticaret serbestliği ilkesini benimseyen "kadim dostu" Fransa tarafından çekildi. Fransa'nın sahip olduğu imtiyazların 1740'ta sürekli hale getirilmesiyle etkileşim hızlandı ve aynı yüzyılın ikinci yarısında bütünleşme gerçekleşti.⁴ Sonradan Fransa'dan boşalan yeri ise Britanya Krallığı aldı. 1825'te serbest ticarete geçen Britanya Krallığı'nın Osmanlı üzerindeki etkisi ve gücü 19. yüzyılda daha netleşti. Yüzyılın sonunda onlar da yerini Almanlara bırakacaktı. Batılı kapitalist sistemle etkileşimin ya da bu sistemin bir parçası olmanın iç ve dış dinamiklerle ilişkisi konunun karmaşık yapısını görmek açısından önemlidir. Her şeyden önce imtiyazlı yabancı tüccarlar, dış ticaret yanında iç ticarete bile el atma girişimi içindedirler. Ama buradan hareketle Osmanlı ekonomisinin bu tüccarların baskısı ve aracılığıyla kapitalist dünya sistemi içine çekildiği söylenemez. Yabancı tüccarların bu yıllardaki baş rakibi güçlü, yerel hanedanlardı; bu rekabete Müslim ve gayrimüslim yerli tüccarlar, devletin zaman zaman getirdiği tekeller, geleneksel iâşe sistemi de dâhil edilebilir. Köklü bir imparatorluğu kendi iç dinamiklerinden koparmak o kadar kolay değildir. 19. yüzyıla gelindiğinde bu etkileşimin Osmanlı sistemi açısından farklı aşamaları vardır. 1826'ya kadar-

ki dönemde “himayeci” bir politika söz konusudur. Bu tarihte Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması ile en iyi organize olmuş himaye taraftarlarının bulunduğu esnaf örgütü yara aldı. Bu hareket belli bir liberalizme yol açtı. 1838 Anlaşması siyasi destek için imzalandı ve muhalefete rağmen⁵ liberal politika devam etti. 1830-60 arası dönemde⁶ Osmanlı iktisat zihniyeti yavaş yavaş aşındı, ama himaye yanlıları her zaman vardı.⁷ 1874’e kadar Osmanlı Sanayi Reform Komisyonu, Batılı ekonomiye katılma koşullarını yeniden belirlemek için uğraştı. Himaye ve liberalizm taraftarları bu süreç içinde çoğu zaman çatıştı. 1908 Jön Türk Devrimi’yle bu mücadele devam etti ve himayeci “milli ekonomi” liberalizme galip geldi.⁸ Bu, Cumhuriyet Dönemi’nin de ekonomi politiği oldu.

Böylelikle Osmanlı modernleşme sürecinin ekonomideki uzantısının da bir çeşit muhafazakâr-liberal çatışmasını özetleyen bir süreç olduğu söylenebilir. Bu, Tanzimat’tan beri varolan aynı zamanda politik ve sosyal hayatın her alanında etkin, iki ayrı görüş arasındaki çatışmanın, dönüşümün de belirleyicisi olduğunu kanıtlar. 19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşme süreci bu yüzden farklı boyutları olan bir kavramdır. Öncelikle toplumun kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bir devlet politikası yanında; dışarıdan gelen müdahale ve toplumun bu politikaya, aynı zamanda dış kaynaklı müdahaleye iyi-kötü tepkisi ve politik sonuçlar bu sürecin basit bir özetidir.

Bu mücadeleye rağmen, 1870’lerde Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile yakın ilişkiye geçtiği -hatta bazıları için bütünleştiği- süreçte Batı Anadolu’nun önemi bilinir. Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya ekonomisine “katılması” temel olarak Batı Anadolu ve Balkanlardaki tarımsal üretim faaliyetlerinin ticaret yoluyla özellikle merkez bölgelerdeki üretim tüketim faaliyetlerine bağlanmasıyla gerçekleşti.⁹ Bir bölgede bütünleşme için gerekli koşullar; çeşitli hammadde ve malların temini için elverişli konum, bölgenin işgücü sağlayan veya çeken bir duruma gelmesi veya devletlerarası ilişkilerde stratejik önem kazanmasıdır.¹⁰

Bu bütünleşme kapitalist sermayeyi de getirdi. Batı Anadolu, özellikle İzmir ve çevresi, öncelikle İngiltere'nin Osmanlı ile ticaretinin en yoğun olduğu bölgelerin başında gelir. Kökü çok eskilere giden iç ve dış ticaret sayesinde bölgede para-meta ilişkileri, imparatorluğun diğer bölgelerine göre daha gelişmiş bir görünümdedir. Ekilebilir verimli topraklar, gittikçe önemi artan İzmir limanı, antikçağdan beri kullanılmakta olan ve Akdeniz ile Anadolu'yu bağlayan kervan yolunun başlangıç noktası olması bu bölgeyi başta İngiliz kapitalizminin rahatlıkla sızabileceği bir yer haline getirdi.¹¹ 19. yüzyılın ikinci yarısında deniz ticaretinin yanında bir de demiryolu ağının Batı Anadolu kentlerinin gerçek anlamda parlak bir dönem yaşamalarını sağladığı da söylenebilir.¹² Kapitalizm, demir ağlarla geldi ve bu demir ağlar bereketli Batı Anadolu topraklarının pamuğunu, incirini, zeytinini, tütününü, İzmir limanına ve oradan da uzak diyarlara taşıdı. Demiryolu ve onu daha işlevsel kılacak olan İzmir rıhtımının inşası, bölgede ticaretin canlanması, demiryolu hattı üzerinde bulunan yerleşimlerin önem kazanması bütün bunların sonucunda bu kentlerde; ticari faaliyetin hacminden demografik yapılanmaya, kent kimliğinden fiziksel görünüme kadar birçok alanda değişimleri de beraberinde getirdi. 19. yüzyıl Osmanlı kenti de modernleşme sürecine girdi. Değişen ve Batı modelinde farklılaşan toplum, ekonomi ve kültürün yanında aynı dönüşümü yaşayan bir kent olgusunun bu yüzyıl boyunca varlığından söz etmek mümkündür ve Batı Anadolu kentlerinin Osmanlı coğrafyasının diğer kentlerinden ayrı biçimde değerlendirilmesi gerekir.

Bu bölge, araştırmacıların her zaman ilgisini çekmiştir. Bölge kentlerini özellikle Temettuat Defterleri'nden yola çıkarak değerlendiren yüksek lisans ve doktora tezleri arasında üç önemli kaza; merkez Güzelhisar, Arzu Tozduman; Nazilli, Saadet Tekin; Tire, Mehmet Başaran tarafından yüzyıl ortalarındaki durumlarıyla değerlendirilmiştir. Ayrıca, Aydın sancağını konu alan çalışmalar arasında, özellikle nüfus hareketleri için Prof. Sabri Sürgevil ve

Prof. Tuncer Baykara'nın çalışmaları bulunmaktadır. Ancak Prof. Baykara'nın çalışması Çeşme ve Milas örnekleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Prof. Sürgevil'de ise Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aydın vilayetinin tamamı değerlendirilmiştir. Ayrıca A. Adnan Öztürk'ün bölge genelinde göçler ve nüfus hareketlerini değerlendirdiği çalışmaları bulunmaktadır. Şerife Yorulmaz'ın "Aydın Vilayetinde Madenler"i, Oktay Gökdemir'in "Tütün Rejisi", Bilgin Çelik'in "Cumhuriyet Döneminde Aydın" başlıklı yüksek lisans tezi, konuyu farklı açılardan ele alan çalışmalardır. Ayrıca, Engin Berber'in Mütareke ve İşgal Döneminde İzmir Sancağı'nı ele alan çalışması da Batı Anadolu'daki durumu değerlendirdiği bölüm ile bu çalışma için önem taşır. İzmir'i her bakımdan besleyen Aydın, Manisa, Denizli sancaklarının belirli bazı kazaları ile ilgili çalışmalar da olmakla beraber, sözü geçen dönemde bir sancağı bütün kazaları ile birlikte değerlendiren çalışma yoktur. Çalışma alanının seçilmesinde bu eksiklik belirleyici olmuştur.

Alanında klasik sayılabilecek çok sayıda eserden de yararlanılmıştır. Bunlar arasında O. Kurmuş'un İngiliz sermayesi ve etkilerini Batı Anadolu'da izlediği çalışması, I. Wallerstein ve R. Kasaba'nun dünya ekonomik sistemi, D. Goffman, N. Ülker, M. Küttükoğlu ve D. Quataert'in aynı konuda, farklı yüzyıllarda da olsa Batı Anadolu'nun yeri ve önemi hakkındaki çalışmaları, Z. Toprak'ın himayeci-milliyetçi devlet politikası ile ilgili çalışması, S. Sürgevil'in İttihat ve Tekakki'nin Batı Anadolu'daki ekonomi politikası konulu çalışması, S. Faroqhi'nin daha eski tarihlerde de olsa Anadolu'daki sosyal ve ekonomik hayat ile ilgili çok sayıda eseri ilk akla gelenlerdir. Bu yüzden genel bir çerçevenin çizilebilmesi için kaynak sıkıntısına düşülmedi denilebilir. Ancak bu çalışmalarda Aydın Sancağı'na özel bir yer verilmemiştir. Aydın ve çevresi İzmir limanının hinterlandının bir parçası olarak ele alınmıştır. O. Kurmuş, eserinde bu bölgeye diğerler araştırmacılara göre daha fazla yer vermiştir. Özellikle demiryolu, madenler, yabancı sermaye açısından Batı Anadolu'yu inceleyen yazar, gelişmeleri sade-

ce İngiliz sermayesi ve bu sermayenin yarattığı olumsuz etki açısından ele almıştır bu, bölgenin kendi iç dinamiklerinin dikkate alınmadığı tek yönlü bir değerlendirmedir. R. Kasaba'nın çalışmalarında da "dünya ekonomik sistemi"nin etkilerinin Batı Anadolu örneğinde incelendiği görülür. Kurmuş'un aksine bölgenin iç dinamiklerinin etkisine dikkat çeken Kasaba, Osmanlı genelinde yaşanan değişimin, uzun bir sürecin sonucunda gerçekleştiğini ve 19. yüzyılın son on yıllarında da dünya sisteminin bir uç bölgesi özelliği kazandığı sonucuna varır. Kasaba'nın dikkat çektiği yerli araçlar genellikle gayrimüslimdir ve "komprador"dur. Bu da sorgulanması gereken bir tezdır. Ayrıca çok uluslu imparatorluğun yerel unsurlarının değerlendirilmesinde Müslim-gayrimüslim ayrımını yapılması da tartışılabilir, bu çalışmada ise sözü geçen ayrımın yapılmamasına özellikle dikkat edilmiş ve toplum Osmanlı tebaası olarak ele alınıp değerlendirilmiştir. Her iki yazarın da kaynakları arasında Osmanlı arşivi belgeleri bulunmadığı için gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun genel tavrı açısından değerlendirilmesi eksikliklerdir. Bu eksiklik çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklarıyla dengelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmaya özgünlük kazandıran bir özellik de eski Aydın sancağı bölgesinde üç yıl boyunca yaz aylarında sürdürülen ve en son birkaç hafta önceki fotoğraf çekimleriyle sonlandırılan alan araştırmasıdır. Bu araştırmalar sırasında bölgeyi daha yakından tanıma fırsatı bulunmuştur. Arşiv belgelerinde adı geçen mekânları ve coğrafyayı yakından görebilme şansının çalışmaya kazandırdıkları yanında zaman zaman arşiv kaynaklarında rastlanan kişi, olay ve yerlerin bölge halkının hafızasında yer edişine tanık olmak oldukça heyecan verici olarak tanımlanabilir. Sosyal ve ekonomik mikro tarihçiliğin bu tarz araştırmalara ihtiyacı olduğunun bir kez daha altını çizmek gerekir. Çalışmanın ana temalarından biri, Osmanlı gayrimüslim tebaasının bölgedeki etkinliği olduğu için bu topluluklarla ilgili zengin verilerin bulunabileceği düşünülen Fener Patrikhanesi Kütüphanesi'nden yararlanma çabaları çok

başarılı olamamıştır. Ayrıca arşivde bulunan Kilise defterlerinin ciltler tutan katalogları da zaman darlığı nedeniyle değerlendirme dışında bırakılmak zorunda kalmıştır. Arşiv malzemeleri arasında bölge yerleşimlerine ait Temettuat Defterleri yüzyıl ortasında sancak genelinde durum değerlendirmesi için önemli bir kaynaktır. Bu defterlerden bazıları geçmişte okunup değerlendirilmiştir. Eksik olanların da arşivde bulunanları tarafımızdan değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sınırları çizilirken başlangıç olarak yüzyılın ortası düşünülmüştü, ancak 1850 tarihinin bir ara dönem olması nedeniyle, bölgede liberalleşmenin biraz daha erken dönemde tanımlanabilmesi için 1845 tarihi başlangıç olarak alınmış ve değişim süreci, I. Dünya Savaşı öncesine kadar izlenmeye çalışılmıştır.

Osmanlının modernleşme sürecinde Batılı-Osmanlı ilişkisinin ekonomik boyutu, asıl araştırma konusu Aydın sancağı olan çalışma açısından büyük önem taşır. Çünkü bölge, dünya sisteminin ilk etki alanlarından biri olan İzmir limanının hinterlandındadır. Dolayısıyla kapitalizmin ve peşi sıra modernleşmenin metropol dışında ve taşra sayılabilecek bir bölgede izini sürebilmek için uygundur. Bu bağlamda bölgenin demografik özellikleri, bölge yerleşimlerinin idari yapılanmaları ve bu yapılanmaya etki eden faktörler, bölgedeki ticaret, ticaret yolları, ekonomik ilişkiler, üretim, enerji kaynakları, eğitim, güvenlik ve sosyal hayat ile ilgili özellikleri adı geçen dönemde, değişim sürecinin etkileri de göz önüne alınarak değerlendirilmesi, böylelikle İzmir'in art alanında yer alan bu bölgenin emperyalist işgale giden süreç içinde geçirdiği değişimi ve bu sürece etki eden faktörlerin saptanması ve sonuçta da gelişmekte olan yerel eksenli tarihçilik anlayışına katkı hedeflenmiştir. Aydın Sancağı'nın kazaları ile birlikte, hem kentleşme, hem kapitalist sisteme dâhil olma bakımından, merkez ve çevre bağlamında somut örnekler ile incelenmesi ve sonuçta da Aydın Sancağı'nın kazaları ile birlikte işgal öncesi konumunun değerlendirilmesi, ileride yapılabilecek Aydın vilayetini bütün olarak değerlendiren çalış-

malar için sancağı değerlendirmesi açısından, eksiklikleri de olsa, bir ilk olma özelliği ve önemini taşıyacaktı.

Bu çalışmada 19. yüzyılda Aydın sancağı olarak adlandırılan, Büyük Menderes ve çevresini içine alan bölgenin sosyal, ekonomik, idari ve kültürel durumunun geçirdiği değişim saptanmıştır. Çalışmanın temel olarak iki ana çerçevesi bulunur; 19. yüzyıl ortalarında Aydın Sancağı'na bağlı kazalarda sosyo-ekonomik ve kentsel açıdan durum saptamasıyla aynı zamanda kapitalist gelişme ve kent reformları döneminde ortaya çıkan değişimin somut örneklerle incelenmesi, ikincisi ise dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinde, bu sistemin uzantılarının bölgede yarattığı etki ve aynı süreçte bölgenin yeri ve önemidir. Özellikle bu ikincisinin her zaman tartışılan yönleri olduğu düşünüldüğünde; Osmanlı-Batılı ekonomik sistemler arasındaki ilişkinin gerçek anlamda bir bütünleşme olup olmadığı ve bu etkinin politik sonuçları çalışma açısından açılması gereken konular olarak görülmektedir. Bu açılım aynı zamanda çalışmanın temel problematığıdır. Orhan Kurmuş'un, alanın klasik çalışmalarından biri olan Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi adlı eserinde görüldüğü gibi kapitalist sermaye, bölgede gerçekten bir sömürü aracı haline gelerek, gelecekte emperyalist işgali mi hazırlamıştır? Yoksa Reşat Kasaba'nın eserlerinde görüldüğü gibi gelişmeler dünya ekonomik sisteminin etkisiyle gerçekleşmiş ve yine bu sistemin uzantısı araçlar üretim ilişkilerini denetimlerine almış ve bütünleşme gerçekleşmeden Osmanlı İmparatorluğu bu sistemin uç noktalarından biri ve bir hammadde kaynağı olarak mı kalmıştır? Yani bölgedeki değişim "azgelişmişlik" paradigmasıyla mı "kapitalist dünyaya eklemlenme" paradigmasıyla mı açıklanmalıdır? Ya da üçüncü bir seçenek var mıdır? Asıl yanıtlanması gereken soru budur.

Her bilimsel çalışmanın yöntem konusunda iki seçeneği vardır. Bu çalışmanın da birinci seçeneği, genelinde Osmanlı, özelinde de Aydın Sancağı'ndaki modernleşme olgusunu belli bir ti-polojiye oturtmak, ikinci olarak da; bu olgunun tipolojinin diğer

örneklerinden farklılık gösteren, kendine özgü niteliklerini ortaya koymak. Bu çalışmada ikinci yol tercih edilmiştir. Bunun en önemli nedeni kendine özgü özellikleri olduğu tartışılmaz bir imparatorluğun ve bu imparatorluğun başka bölgelerine de benzemeyen bir parçasının genel teorilerle açıklanmasının doğru olmayacağının düşünülmesidir. Bu nedenle azgelişmişlik ve dünya ekonomisine eklenme paradigmalarının her ikisi de çalışmayı etkilemiştir, ancak bu çalışmada üçüncü bir seçeneğin varolabileceği de göz ardı edilmemiştir.

Öncelikle; 19. yüzyılın ortasında Aydın sancağı için bir durum saptaması birinci bölümde yapılmıştır. Coğrafi konumu ve sosyo-ekonomik hayata etkisi, merkez, çevre ayrımı yapılarak, demografik yapı; etnik özellikler, idari yapılanma; yerleşim sistemi ve başlıca yerleşimler gibi özellikler ele alınmıştır. Bölgenin toplumsal yapılanması cemaat-tebaa ve tebaa-devlet gibi iki boyutlu olarak değerlendirilmiştir. Ekonomik yapılanma bölge ekonomisinin özellikleri bağlamında tarımsal ve ticari faaliyetler düşünülerek ayrı ayrı ele alınmıştır. Özellikle ticari faaliyetin bölge içindeki yapılanması ve iç bölgelerle bağlantısı ve bu bağlantının yönü, üzerinde durulan konulardır. Bu bölümde son olarak, bölge kentlerinin modernleşme sürecindeki yerini anlayabilmek için genel bir çerçeve çizilmiştir.

İkinci bölüm Batılı ekonomik sistem ve uzantılarının sancak genelindeki faaliyetine ayrılmıştır. Burada öncelikle Batılı-Osmanlı ilişkilerinin ayrıcalıklar, siyasi ilişkiler ve bölgede yabancı güçlerin politikaları bağlamında teorik çerçeve çizilmiştir. Sancak genelinde yeni gelişecek ilişkilerde rol alacak unsurlar; yerel-yabancı ayrımı yapılarak değerlendirilmiştir. Yabancı sermayenin sancak genelindeki faaliyet alanları belirlenmiş, burada Aydın demiryoluna özel bir yer ayrılmıştır. Bu bölümün son başlığı dış kaynaklı sermayeyle yakın ilişkilerin politik sonuçlarıdır.

Üçüncü bölüm, Batı ile yakınlaşan Osmanlı üretim ilişkilerinin toplumsal ve ekonomik hayattaki yansıması ve aldığı tepki-

lerin değerdendirildiğı bölümüdür. Bu tepki; güvenlik sorunu ve kaçakçılık olarak iki boyutludur. Bölgedeki güvenlik sorunu üretim ve tebaa-devlet ilişkileri bakımından ele alınmıştır. Devletin eşkıyalık hareketinin önlenmesi konusundaki tavrı ve çabaları değerdendirilirken, dış müdahalenin, farklı etnik grupların güvenlik sorunu içindeki etkisi ayrıca ele alınmıştır. Ekonomik tepki ise kaçakçılık başlığı altında değerdendirilmiştir.

IV. ve son bölüm ise Büyük Savaşa giden süreçte bölgedeki değışimin çok farklı alanlardaki örneklenmesini kapsar. Burada kentsel gelişimden yola çıkarak, demografik değışim, yenilenen ulaşım sistemi, yerel pazar ağı, kentlerin yenilenen mekânsal dağılımı değerdendirilmiştir. Yenilenen kent kurumları arasında yerel yönetime özel bir yer verilmiştir. Değışimin toplumsal boyutunda yeni seçkin toplum kentin yeni bir unsuru olarak ele alınmış ve bundan hareketle farklı bir yaşam tarzının kent kültüründe yarattığı değışiklikler örneklenmiştir. Kentin politik kültüründeki değışim ise yaklaşan savaş ve sürekli gerginlikler yaşayan toplumsal ilişkiler ve Batılı siyasi güçler bağlamında ele alınmıştır.

MODERNLEŞME SÜRECİNDE BİR SANCAK

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve reformlar çağı 19. yüzyıldır. 1839'dan itibaren devleti ve toplumu Batılaştırma doğrultusunda girişilen ve Tanzimat olarak bilinen reformlar' imparatorluk coğrafyası genelinde geriye dönmeyen değişimin de başlaması anlamına gelir. Özellikle Batı Anadolu ve Balkanların bu süreçteki payı oldukça önemlidir. Çünkü her iki coğrafya da modernleşme sürecinde örnek alınan Avrupa'nın kapısıdır. Batı Anadolu'nun birkaç yüzyıldan beri gittikçe gelişen kenti İzmir, bu yüzyılda hem Osmanlı yöneticileri için, hem de Batı sermayesi için önemini günden güne artıran bir metropol kent haline geldi. Aydın sancağı da bu metropolün hinterlandındaki önemli, hatta en önemli bölgedir. Batılı sermayenin en büyük yatırımı olan demiryolu hattının Aydın'ı İzmir'e bağlaması bunun en önemli kanıtıdır. Bu bölümde Tanzimat'ın hemen ardından Aydın sancağında sosyal ve ekonomik hayatın genel görüntüsü değerlendirilecektir.

DOĞAL ÇEVRE VE TARİH

Yaşamı şekillendiren önemli unsurlardan biri çevredir, en az kalıtsal özellikler kadar da önemlidir; insan bulunduğu yere uyum sağladığı ölçüde mutlu ve güvenli yaşar, zamanla bu uyum ölçüsünde özgür olur. Hatta çevrenin bazı güçlü özellikleri insanın karakterini etkileyebilir, tıpkı sıcak Akdeniz'in kıyı insanının Akdeniz'in hemen her yerinde, hangi din veya dilden olursa olsun aynı sıcak karakteri taşıması gibi... Anlamaya, tanımaya çalıştığımız toplumları içinde bulundukları coğrafya ile birlikte ele almak zorundayız. İçinde bulunulan coğrafyayı fiziksel olarak değiştirmek elbette mümkün değildir. Ancak insan zekâsı zaman içinde

çevresiyle baş etmenin yolunu da bulmuştur, toplumlar, yaşadıkları coğrafya üzerinde hükümler kurdukları, etkilerine karşı koyabilmeyi öğrendikleri andan itibaren bir karşılıklı kabulleniş söz konusu olacaktır, uygarlık doğal yaşam alanının etkilerini kendi lehine çevirebilen toplulukların eseri olarak gelişmiştir. Tarihçinin de ele aldığı bölgeyi ve topluluğu anlamasının birinci koşulu, coğrafya ve buna bağlı –yakın, uzak– başka sistemleri kavramasıdır. Böylelikle “Tıpkı tarih gibi kendisine her şeyi sorabileceğimiz coğrafya, onun derslerini izlemek, onun ayrımlarını ve kategorilerini kabullenmek koşuluyla, hemen hemen hareketsiz bir tarihi ayrıcalıklı hale getirmektedir.”² Kentlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde ortamın payı, neredeyse belirleyici bir özelliktir. Zaman aksa da doğal mekân hep aynı kalacak ve tarihçiye belki de belgelerin söyleyemeyeceği bazı gerçekleri hiç olmazsa düşündürebilecektir.³ Bu yüzden tarihsel olguların varoldukları mekân içinde ele alınmaları çok önemlidir ve bu mekânın oluşturduğu değişim ve koşullar göz önünde tutulmalıdır. Özellikle sosyal ve ekonomik tarihe doğru adım atıldığında belli bölgelerin doğal faktörlerinin önemi daha çok ortaya çıkar.⁴ Aksi halde Braudel’in söz ettiği gibi “şehirleri ve arşivleri terk etmemiş tarihçi, dağların varolduğunu görerek şaşıracaktır.”⁵ Bu hataya düşmemek için üzerinde çalışılacak bölgenin fiziksel koşulları iyi kavranmalıdır.

Batı Anadolu bir yanında sıcak Akdeniz, bir yanında denize boynunu uzatmış dağlar ve bunların arasında akarsuların yartığı bereketli ovalarıyla uzanır. Bu öyle bir sıralanıştır ki; dağlar ve ovalar birbirlerinin hakkına saygı göstermek istemiş gibidir. Dağlar, bereketli ovaları adeta korumak istercesine aralarına almış ve yine kaynaklarını bu dağlardan alan akarsular da hayat vermişlerdir. Asıl araştırma konumuz, Batı Anadolu’nun özel bir köşesi olan Aydın sancağı, bölgede görülen bu doğal özelliklere sahiptir. 19. yüzyıldaki sınırlarını çizerek olursak; kuzeyinde İzmir, güneyinde Menteşe, doğusunda Denizli sancakları ve batısında Bahri Sefid (Ege Denizi) bulunmaktadır. Aydın sancağının bulunduğu

bölge, yer yer 1500-2000 metreye varan yüksekliklere sahiptir ve Aydın Dağları, Beşparmak Dağları, Madranbaba ve Gökbel Dağları'nın çevrelediği Büyük Menderes havzası içerisinde yer almaktadır.

Dağların doğudan batıya dizilişine baktığımızda; Karınca-
lı'nın güneyi Muğla sınırına dayanır, doğusunda yaylalar vardır, Madran Yaylası'nın güneyi Muğla'ya geçer, batısında Çine Çayı (Marsyas) Menderes ile, Gökbel Dağları'yla birleşir. Beşparmak Dağları, batıda Bafa Gölü'nü çevreler ve Kocaorman Dağı'yla birleşir. Beşparmaklar granit kayalardan oluşmuş beş sivri tepeden meydana gelmiştir. Aydın'ın üzerindeki Cevizli Dağ az kıvrıntılı ve küçük küçük yarlarla sıradağlar halinde batıya yönelir ve Söke'nin altında Samson Dağı ile birleşir. Samson denize ulaştığı yerde Anadolu kıyılarıyla, Sisam Adası arasında bir boğaz oluşturur. Büyük Menderes kuzeydoğudan Dinar yakınlarındaki kaynağından çıkarak⁶ doğudan batıya doğru zikzaklı bir akışla Köşk yakınlarına kadar gelir; buradan itibaren yolunu biraz güneye çevirir, havza boyunca çevreden çay ve derelerle beslenerek ilerler ve eski Milet yakınlarından denize ulaşır. Menderes'in başlıca kolları Dandalas, Akçay ve Dalama ile Karpuzlu çaylarının beslediği Çine Çayı'dır. Büyük Menderes'in kışın akan küçük kolları vardır. Bunlar doğudan batıya, Malgaç, Köşk, Koçak, Emirdoğan, İmamköy, Tabakhane, Kemer, Kızıl, Ekizdere, Ilıca, Selatinderesi, Moraliçayı güneyde de Yenipazar, Yorguç, Teke, Torluk ve Kısır dereleridir.⁷

Aydın sancağının denizle görece dolaylı bir ilişkisi vardır. Eski çağlardan itibaren Ephesos, Piriene, Miletos, Scala Nova (Kuşadası), Dydma limanları bölgenin deniz ile ilişki kurmasını sağladı. Büyük Menderes'in taşıdıkları zamanla Ephesos ve Miletos limanlarını doldurunca Kuşadası limanının yıldızı parladı ve 17. yüzyılda İzmir limanı öne çıkana kadar da önemini korudu, aslında 19. yüzyılda demiryolu yapılıncaya kadar⁸ etkin biçimde kullanılmaya devam etti.

Son derece kararsız olan Akdeniz ikliminin en karakteristik özelliklerinin rahatlıkla gözlenebileceği büyük Menderes vadi-

sinde ılık ve yağışlı geçen kış mevsiminin en kötü sürprizlerinden biri Menderes taşkınlarıdır.⁹ Yılın belli zamanlarında tüm çevreyi sular altında bırakan, ancak ilkel sallarla ulaşımın sağlanabildiği dönemler 20. yüzyılın ikinci yarısında da aynı bölgelerde yaşandı. Bu taşkınlar yalnızca tarım üzerinde etkili değildir elbette. Antik-çağdan itibaren yollar Menderes'in kuzeyini izlemiştir, bunun nedenlerinden biri Menderes'i aşmak konusundaki güçlüklerdir. Doğal olarak da önemli kentler daha çok Menderes'in kuzeyinde kuruldu. Menderes'in hem kuzeyinde hem de güneyinde toprak aynı derecede verimli olsa da taşkınlarla kapanan yollar çevre-merkez ilişkisini zaman zaman en az düzeye indirdi, bu da demografik özellikleri, kentleşmeyi, ticaret ve tarımı içinde bulunduğumuz yüzyılda bile etkilemeye devam etti.

Ayrıca Menderes taşkınları yüzyıllar içinde sahildeki yer-yüzü şekillerini de değiştirdi. Günümüzden yaklaşık 2000 yıl önce yaşamış olan coğrafyacı Strabon,¹⁰ Ege kıyılarındaki jeomorfolojik değişimi ünlü eseri *Geographika*'da anlatır. Strabon; bölgede toprağın gevrek ve kolay ufalanabilen özellikte ve tuzlu olduğu için kolay yanabildiğini, belki de bu nedenle sık sık yön değiştirdiğini ve Menderes'in kıvrılarak aktığını, bu yüzden kıvrımlı olan her şeye "Maiandros" (Meandros) adı verildiğini belirtir. Ayrıca Menderes, kıynın çeşitli bölümlerine alüvyon yığarak sel toprağının bir kısmını da açık denize sürükler. Böylelikle 40 station (1 stadion 180 metre) uzunluktaki sel toprağı önceden deniz kıyısında olan Priene'ni bir iç kent haline getirmişti.¹¹ Bilindiği gibi antik, Priene ile birlikte Miletos ve Myus liman kentleri de şu anda denizden içeride kalmıştır. Hatta limanları dolan, tarlaları bataklık haline gelen Miletoslu "hemşehrilerimiz", "Irmak Tanrısı"na isyan etmiş, açtıkları davayı da kazanarak, Meandros Tapınağı'na ait paradan¹² tazminat almış¹³ ve doğa ile baş ettiklerini zannetmişlerdi ama bu, kentlerini kurtarmaya yetmedi.

Yolların görece ilkel, ulaşımın koşullarının zorlu olduğu bu bölgede Aydın sancağının bir de dağlar tarafından kuşatıldığını he-

saba katacak olursak; neredeyse bir çevre aktörü haline gelmiş ve adı bu bölgeyle birlikte anılan eşkıyaları unutmamak gerekir. Braudel, dağlar ve dağlıkların Akdeniz'in hemen her yerinde "güvenliksiz" olduğu tanımını yaparken, uygarlığın, kentler ve alçak ülkeler tarafından yaratılan bir şey olduğunu ve dağın bunun dışında kaldığını, uygarlığın bu yüzden dağda çok güvenli olmayan bir değer olarak kaldığını, dağların askerlerden ya da korsanlardan korunmak için bir sığınak¹⁴ olduğunu belirtir. Bölgenin lokasyon haritasına şöyle bir göz atmak dağların buralarda niçin güvenliksiz olduğu ve kanun dışılık için "koruyucu" olabileceği hakkında bir fikir verecektir. Eşkya, ister koşulların bir bakıma zorlamasıyla suç işleyerek, ister soygunculuk ya da fidye-i necat amacıyla¹⁵ birtakım kanun dışı işlere girişsin, sonuçta "dağa çıkar." Eşkya'nın ortak sığınakları her yüzyılda Aydın ve çevresinde de dağlardı. Atçalı Kel Mehmet'i de Çakırcalıyı da, adalardan soyguna gelen Rum çetelerini de saklayan bu dağlar değil miydi? 19. yüzyılın ortalarında eşkıyalar dağların sakinlerinden olma özelliklerini sürdürdüler. Hem kasaba ve köyler, buranın biraz sivrilmiş, zenginleşmiş sakinleri, hem de bölgede yolculuk yapanlar için büyük tehlikedir eşkıyalar. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Aydın vilayetindeki şekavet olayları ile ilgili sayıları yüzlerle ifade edilebilecek belge bulunur. Bu verilere bakarak bölgede güvenliğinin ne kadar büyük bir sorun olduğunu yüzyıl sonlarından itibaren ise bu sorunun nasıl biçim değiştirdiğini ilerleyen bölümlerde göreceğiz.

Dağların sakinleri arasında bir de, kimi zaman asker kaçakçı, kimi zaman eşkıyanın yatakçısı, hatta eşkıyaların bizzat kendisi olarak yörükleri görürüz. Yörüklerin yerleşik hale getirilmesi 19. yüzyıl sonlarında bile Osmanlı idarecileri için büyük bir sorun olmaya devam etti, bunları yerleştirebilmek için zaman zaman zor bile kullanıldı.¹⁶

KERVAN YOLLARI

Karayolları yerleşim birimlerini birbirine bağlar, yol ile yerleşim arasında sıkı bir bağıllık vardır. En ücra bir köy bile komşu

köylere, pazaryerine, kasabaya izi belli bir yol ile bağlıdır.⁷ Yüksek dağlar, ulaşım için her zaman engel değildir, özellikle nehir taşkınları düşünüldüğünde bölge sakinlerinin doğanın kötü sürprizleriyle baş etmesine yardımcı olurlar. Antik ticaret yolları bölgede doğal olarak ortaya çıkmış bazı “kolaylıklar” üzerinde şekillenir. Dağların arasından geçen Menderes’in kolları doğal vadiler ve geçitler oluşturur, ulaşımı olabildiğince kolaylaştırır. En eski çağlardan beri Anadolu sahilinin iç kesimlere bağlandığı ana yollar Büyük Menderes ve Gediz havzalarını izlemiştir. Ayrıca bu iki yolu birbirine bağlayan daha küçük ara yollar da vardır. Yol güzergâhları yüzyıllar boyunca çok büyük boyutlarda değişime uğramadı. Antikçağda bölgedeki önemli yolların başlangıç noktası Ephesos (Efes) limanıdır, bu önemli kentten çıkan yol Menderes havzası üzerinden Anadolu içlerine ulaşıyordu. Bu yoldan Güneye gidilecekse, Panonium’dan¹⁸ Miletos ve Ortaçağlarda onun yerini alan Balat’a ulaşılabilirdi. Aynı yoldan Magnesia at Meandrum’a¹⁹ da gidildiği tahmin ediliyor.²⁰ Güneye inmeksiz Efes-Magnesia yolu, Çamlık yakınlarından ilerler ve buradan Doğuya dönerek önemli kentlere sırasıyla; Tralles (Aydın), Nysa (Sultanhisar), Mastavra (Nazilli) ve Laodikeia (Denizli)’ya ve uzaklarda Sezare (Kayseri)’ye ulaşır. İzmir-Aydın arasındaki yolu deve kervanlarıyla 9 günde,²¹ Efes-Laodikeia arasındaki yolu 1147 yılında İmparator III. Konrad ve Kral VII. Louis’in orduları dört günde geçmişlerdi.²² Bu yolların Antikçağ öncesinde de kullanıldığına dair kesin bilgi olmamakla birlikte Hititlerin Batı Anadolu’ya düzenledikleri seferler sırasında bu güzergâhların benzerini kullanmış olmaları gerekir.²³ Aydın-Denizli arasındaki yol 19. yüzyılda demiryolunun döşenmesiyle 24 saatte geçilebilirdi.²⁴ Bu yolların çıkış noktası olan limanlar, yüzyıllar içinde değişikliklere uğradı, Miletos ve Ephesos limanlarının Menderes’in getirdiği alüvyonlarla dolması bu çevrede Kuşadası, Çeşme, Urla ve nihayet İzmir gibi başka limanların önem kazanmasına neden oldu.

Antikçağda, önemli merkezlerden Sardis’i Ephesos’a bağlayan yol Küçük Menderes havzasından geçerdi. Küçük kale²⁵ altın-

da bulunan bir mesafe taşı sayesinde bu iki önemli merkez arasındaki uzaklığın 500 station (yaklaşık 100 km) olduğu anlaşılır,²⁶ sahil bölgesini iç kesimlere bağlayan bir başka yol da, İzmir'den başlayarak, Gediz havzasını izler, Afyon'un güneydoğusunda Büyük Menderes üzerinden gelen yollarla birleşerek Orta Anadolu'ya bağlanır. Orta Anadolu'da önemli ticari merkez Bizans çağında Kayseri'dir. Roma döneminde de bilinen bu yol Bizans'ın son dönemlerinde biraz kan kaybına uğramış olmalı. Türklerin Anadolu'daki ticari hayata katkılarıyla bu eski yollar yeniden önem kazandı. Geçmişte Kayseri'den gelerek İstanbul ve Halep'e uzanan bu yol Yeniçağlardan itibaren önemini artırdı, bağlandığı liman İzmir'di. Bu hat üzerinde Aydın-İzmir, Aydın-Kuşadası arasında Kayserili tüccarların faaliyetlerini Osmanlı belgelerinde yüzyıllar boyunca kolaylıkla izleyebiliriz. 19. yüzyılın sonlarında bile bölgeler arası ticaretin en uzak noktalarından biri Kayseri'dir.

Güneyden gelen yolların izini sürmek daha zordur, yolun Aydın yakınlarından Çine Çayı vadisi boyunca güneye indiği bilinir.²⁷ Ama kervan yolunun güneye inen bölümünde, Menderes'in kuzeyine oranla çok sayıda gelişmiş ticari merkezden söz edilemez. Beylikler döneminde gelişen Balat ve Milas kentlerini bunun dışında saymalıyız. Burada yol, Aydın, Bozdoğan, Çine üzerinden gelip Milas ve Beçin'e bağlanıyor olmalıdır.²⁸ Romalılar, Bizanslılar, Beylikler, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde bu yollar küçük değişikliklerle kullanıldı ve gitgide gelişen ticaretin etkisiyle yeni yollar açıldı ve işlek hale geldi.

Batı Anadolu genelinde yüzyıllar içinde gelişen ticaret ağı bazı güzergâhların görece önemini artırdı. Beylikler döneminde dış ticaret açısından önem taşıyan Çeşme limanı 16. yüzyılda önemini koruyordu, ancak Osmanlı döneminde önemi azaldı. 17. yüzyıla kadar Kuşadası²⁹ ve bir süre sonra, İzmir limanının önem kazanmasıyla birlikte deniz aşırı ticaret bu yollar sayesinde büyüdü ve gelişti. 19. yüzyılda, İzmir'den başlayarak Orta Anadolu'ya uzanan yollar Kuşadası yakınlarından Aydın Dağları'nı geçerek doğuya dönüyor

ve Büyük Menderes vadisini izleyerek Sarayköy'e, orada aniden kuzeye dönerek Dinar'a ulaşıyordu. İzmir-Aydın-Dinar ana eksenini üstünde toplanmış olan yollar ağı bölgenin fiziksel konumu yüzünden güney yörelerine yayılmadı ve kuzeydoğudaki düz alanlar sayesinde yumaklaşma olanakları buldu.³⁰ Ephesoslu bir tüccar ile yüzyıllar sonra İzmirli bir tüccar iç bölgelere uzanabilmek için, Büyük Menderes vadisi üzerinde hemen hemen aynı güzergâhı izledi. Osmanlı döneminde haberleşme amacıyla kurulan menziller de yol güzergâhları hakkında bilgi verir. Tire-Güzelhisar arası menzil 6 saat, Güzelhisar-Nazilli arasında 8 saat, Nazilli-Kuyucak 3 saat, Kuyucak-Sarayköy arasında 4 saatlik mesafede menziller vardır.³¹

19. yüzyılda Aydın-İzmir arasında kervanların kullandığı yollarla ilgili ayrıntılar, bizzat bölgede yaptığımız araştırmaların³² sonuçlarından üretilmiştir ve bu haliyle çalışmamızın en özgün bölümlerinden biridir denilebilir. Şimdi kişisel gözlemlerimize dayalı olarak, bu yolların ayrıntılarına bakalım.

Sarayköy'den güneye inebilmek için geçmişte Attuda (Acısu), Asar, Afrodisyas üzerinden giden bir yolun kullanıldığını belirten kâşifler vardır,³³ aynı başlangıçtan Aydın'a uzanan yolun ilk uğradığı yerler, Zeytinliadağ eteklerinde Karataş, Kızıldere, Savcılı ve Ortakçı köyleridir. Yine dağı izleyen yol, Feslek, Gencelli ve Briula (Billara; günümüzde Kurtuluş), Horsunlu, Gireniz ve Çobaniş'dan Kuyucak'a ulaşır. Bu güzergâhı Kiepert'in haritasından izlemek de mümkündür.³⁴ Bu bölgedeki yerleşimlerin büyüklüklerine bakıldığında 19. yüzyılda Ortakçı, görece Briula ve Kuyucak'ın kervan yolunun bu parçası için toplanma merkezleri olduğu düşünülebilir. Ayrıca, Kuyucak üzerinden güneye inmek için Aliaga çiftliği-Pirlibey-Arpaz-Bozdoğan hattı kullanılabilir. Kuyucak'tan ileride daha büyük bir toplanma merkezi olan Nazilli vardır. Nazilli aynı zamanda Aydın dağlarını aşan ve Küçük Menderes havzasına inen yolların başındadır, bu yüzden irili ufaklı yollar buradan Ödemiş-Tire-Beydağ'a bağlanır. Kuyucak-Nazilli arasında Tire-Ödemiş-Beydağ hattına bağlanabilecek ilk geçit, Ketsel Çayı havzasını izleyerek,

Resim 1. Han-Kahve, Sinekçiler Köyü Nazilli.

Sinekçiler köyü üzerinden devam eder, buradaki Topyolu olarak adlandırılan yolun Milli Mücadele döneminde topları geçirmek amacıyla açılıp kullanıldığını araştırmalarımız sırasında öğrendik. Aynı hat üzerinden Ödemiş yönüne ayrılan bir başka yol da Güzelköy-Arslanlı-Saylar-Yalınkuyu hattında ilerler.

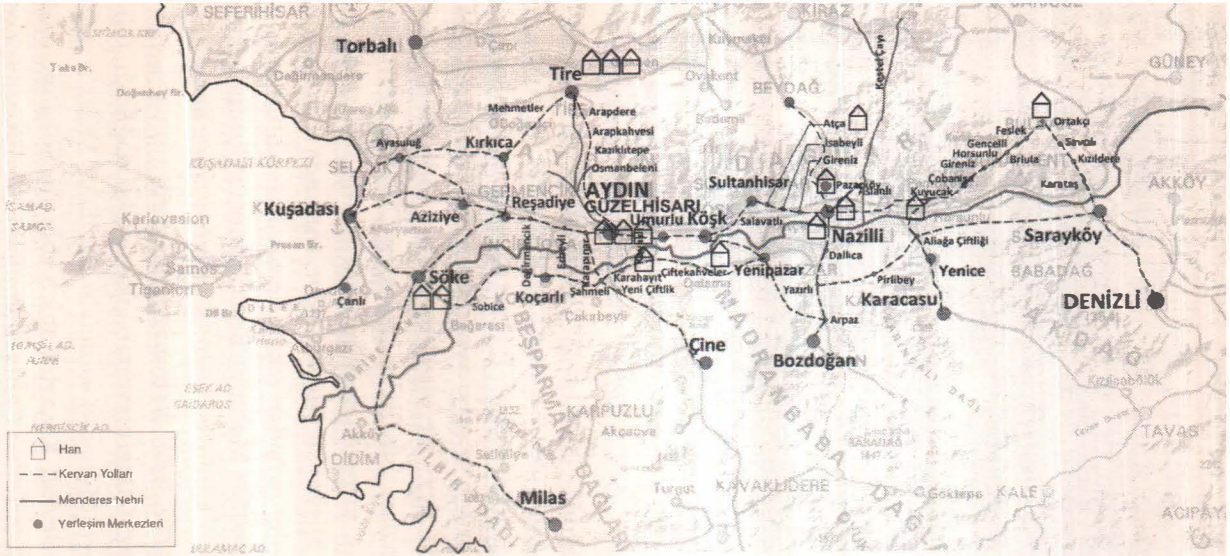
Nazilli'ye ulaşan kervanlar, şehrin içinde birçok konaklama merkezinde, handa, kuyu başlarında ve kahvede mola verirlerdi, buralarda alışveriş, takas yapılır; hayvanlar ve yolcular dinlendikten sonra, kervanlar arasında İzmir'e doğru devam edecek olanlar yeniden develerini yükler ve yola çıkarlardı. Arrundell bu hanları "halk kervansarayı" olarak niteler. Onun mobilyasız, aynı odanın içinde tek gözlü barınaklar şeklinde tarif ettiği bu hanlarda, yolcular içerde uyurken, develer ve deveçiler de hanın dışında açık havada uyurlardı.³⁵ Nazilli'den sonra Dalıca'ya ulaşan yol, İsabeyli ve Kılavuzlar'a doğru devam eder,³⁶ Atça'ya ulaşan yolun Çobançeşmesi mevkiinde bulunan kahveler adeta develerin karar-

gâhıdır. Burada da dinlenen kervanlar, Sultanhisar'dan Nysa yolunu izleyerek, eski Aroma köyü, Eskihisar-Salavatlı hattından Köşk'e bağlanır, ancak daha kuzeyde kalan Baklaköy'e giden kervanlar buradan Ovacık yolundan devam ederek Karagedik boğazını aşar, Bademli ve Ödemiş'e ulaşırdı. Bu yolu kullanmayanlar ise Emirdoğan deresini geçerek İmamköy'e ve buradan sancak merkezi Güzelhisar-ı Aydın'a ulaşırdı.

Güzelhisar kalesinin geçmişte Tabakhane deresine dayalı olduğunu ve kalenin Aydınoğulları çağında Nazilli ve Tire kapısının bulunduğu günümüze gelen rivayetlerdendir. Bölgenin topografik yapısı Nazilli kapısının önünde bir köprü bulunması gerektiğini düşündürür. Ancak iç bölgelerden gelen bu yolun Romalılardan da önce yapılmış olması gerekir. Bu yolun geçmişte Tralles'e ve sonradan da Aydın'ın içine girebilmesi için bataklık olan Güzelhisar mahallesinden ve mahallenin güneyinden geçebilmesi imkânsızdır. Bugüne kadar Ilıcabaşı-Nazilli Köprüsü-Dedekuyusu'ndan geçen başka bir yol keşfedilmemiştir. Aydın-Kemer mahallesinde antikçağa ait bir köprü kalıntısı eski Tralleis'ten (Aydın) eski Ephessos'a uzanan yolun Dedekuyusu mevkiinden batıya gittiğini kanıtlar.³⁷

Aydın Güzelhisar'ının önemli ticari alanları Sultaniye caddesi üzerindeydi; bu cadde ve çarşı aynı zamanda İzmir'e gidecek yolun da başlangıcıydı. Aynı çarşıda Gümrükönü caddesinde konsolosluk ve banka binaları, büyük bir bedesten Cihanoğulları Hanı ve Zincirli Han 19. yüzyılda varlığını koruyordu.³⁸ Burada da küçük ve büyük çaplı alışverişler devam eder, sonunda yola devam edecek tüccar ve yolcular çarşıdan çıkar, Kemer kavşağının kuzey-batı köşesindeki Cihanoğlu Mehmet Bey Çeşmesi yakınında dinlenen deve kervanlarına katılırdı. Aydın-Karapınar (İncirliova) arasında daha birçok çeşme, sebil, kahve ve kuyu vardı.

Sancak merkezi Güzelhisar'dan çıkan yollar dağlılıydı. Güneye inen yol Çineçayı (Marsyas) vadisiyle Muğla ve Milas'a veya Cihanoğulları'nın yerleştiği Koçarlı-Sobice yolu ile Söke'ye, oradan Samson dağları üzerinden Çanlı köyünde küçük limanlara ve

Aydın Sancağı kervan yolları.

Kuşadası'na bağlanabilirdi. Görece büyük bir toplanma merkezi olan Söke'den daha güneye Milas-Muğla-Yatağan'a bağlanmak mümkündü.

Güzelhisar-Karapınar arasında Kızılçay'dan geçilerek, Kızılca köy yolundan Dereağzı köyüne ulaşılır ve İkizdere bir çatma köprüyle geçilerek³⁹ kuzeydoğudan Osmanbeleni-Kazaklıtepe-Arapkahvesi-Arapdere köyü hattından Aydın dağlarını yarar ve buradan Tire'ye ulaşılabilirdi. Bu güzergâh Tire üzerinden Manisa-Alaşehir'e ve doğal olarak İzmir'e de ulaşırdı. Torbalı-Tire hattı eski merkez Tire'nin önemini de açıklar.⁴⁰ Bu yolla Büyük Menderes'in orta çıkış denize bağlanmış oluyordu. Kuşadası'na gidecek yol, Reşadiye (Ortaklar)-Selatin-Şirince-Ayasuluğ (Selçuk) hattını izlerdi. Bunlardan başka Değirmencik ve Reşadiye'den de Tire'ye bağlanan birçok yol vardır. Bunların bir bölümü halen kullanılır.

Aydın sancağı ve çevresinde ticaret için kullanılan yolların genel karakteri, doğu-batı doğrultusunda bir hat çizmesidir. Pazaranacak ürünü belli toplanma merkezlerine ulaştırmak bu yolların ana hedefidir. Bu toplanma merkezleri Nazilli, Aydın, Tire ve Kuşadası limanı ve en önemlisi İzmir limanıdır.⁴¹ Bu merkezler dışında daha küçük merkezleri ve üretim bölgelerini bağlayan daha kısa yollar da vardı. Yollar, içe dönük ve örümcek ağı benzeri bir yapılanmayı yüzyıllar boyunca korudu. Bu, ekonominin kendine yeten ve içe dönük yapısının da kanıtıdır. Aşağıdaki harita⁴² yollar hakkında bir fikir verecektir.

Braudel'in de altını çizdiği gibi karayolları yüzyıllar boyunca doğanın sunduğu biçimde veya buna yakın bir şekilde kaldı, bunun nedeni nispi yetersizliklerdir.⁴³ Bölgede yolculuk, dönemin koşulları içinde pek de kolay görünmüyor, çünkü bütün yollar tekerlekli trafik için son derece elverişsizdi. Köprülerin yapılmaması veya yapılanların çoğu kez seller tarafından sürüklenmiş olması sonucu, tekerlekli araçlar, ki bunlar ilkel kağınlardan başka bir şey değildi, yerleşim ve üretim merkezleri arasında gidip gelemiyor, bu yüzden de yolcu ve mal taşınması yalnız deve kervanlarıyla ya-

Resim 2.
Kervanyolu,
Tire-Ödemiş
arası.

pılıyordu.⁴⁴ Bu da özellikle taze olarak pazarlanması gereken ürünün taşınmasında önemli bir dezavantajdır, ticaretin her türlü için ciddi bir zaman kaybıdır. Ayrıca Büyük ve Küçük Menderes'in taşkınları geçtikleri vadiler üzerindeki yolları olumsuz etkiler. Arazi ne kadar düz ve kervanlar için elverişli olsa da, taşkınlar yüzünden yaz mevsimi gelene kadar bataklığa dönüşür, bu andan itibaren deve kervanları için geçiş artık mümkün değildir. Bu yüzden Denizli, Sarayköy ve Dinar üzerinden gelen yollar Aydın dağlarının izin verdiği ölçüde bu dağlar üzerinden geçer ve buradan eskinin önemli kenti ve ticaret merkezi Tire'ye bağlanır. Yollar-nehir taşkınları arasındaki tersine işleyen bu denklemin etkisi öylesine büyüktür ki, kentlerin ve bölgenin kaderinin de yüzyıllar boyu çok fazla değişmeyen bir görüntüye sahip olmasına neden olur. Kervan güzergâhları da bu yüzden doğanın elverdiği ölçüde gelişti veya hiç değişmedi. Demiryolunun geldiği 19. yüzyıl ortalarına kadar, yol üzerindeki kentler önemlerini korudu. İzmir-Aydın demiryolunun zaman zaman ana kervan yolunun paralelini, hatta antik yolların benzerini izlediği görülüyor. Bir farkla, demiryolu hattı dağların eteklerinden değil daha düzlük araziden geçer. Demiryoluna II. bölümde geniş olarak değineceğiz.

Bütün ön çalışmalar göstermiştir ki; Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkışını, tarih içinde kentler sisteminin ve kentlerin mekânsal yapılarının oluşumunu ve değişimini belirleyen etmenlerin başında Anadolu'nun doğu Akdeniz havzasında sahip olduğu çok özel konum gelir. Bu konumu nedeniyle bin yıllar boyunca doğudan batıya, batıdan doğuya göç eden insan toplulukları için bir yol kavşağı işlevi gördü. Tarihsel süreç içinde Yunanlaşma, Romalılaşma, Hristiyanlaşma ve en sonunda Türkleşme-İslamlaşma süreçlerini yaşayan Anadolu kültürel açıdan da oldukça değişti.⁴⁵ Aydın Sancağı, Batı Anadolu'nun özel bir köşesidir, "dağlarından yağ, ovalarından bal akan" bu bölge üzerindeki önemli kentler, hemen her dönemde Büyük Menderes'in izlediği yol çevresinde kuruldu. Bu bereketli havza yüzyıllar boyunca bölge insanını besledi ve zenginleştirdi, hatta başka coğrafyalara, denizaşırı ülkelere de yetiştirdi. 19. yüzyılda, imparatorluğun bir yandan Avrupa'nın meydan okuması karşısında giderek zayıfladığı ve modernleşme, merkezileşme girişimlerinde bulunduğu bir dönemde, Batının giderek yayılan kültür ve ekonomisiyle temaslar sonucu ortaya çıkan liman şehirleri ayrıcalıklı bir konum kazandı. Bu liman şehirleri piyasa zihniyetinin hâkim olduğu bir dünyanın uzantılarından ve ne geleneklerin, ne de "kumanda ekonomisi"nin⁴⁶ bu dünyada yeri yoktu. Böylelikle değişen süreç içinde Aydın sancağı da bölgedeki merkezi konumunu yitirerek, önemi yıllar içinde kat kat artacak olan İzmir limanı art alanının bir parçası haline geldi.

Şimdi Aydın Sancağı'nı 19. yüzyıldaki durumuyla daha yakından tanımak için, yerleşim yapılanmasına bakmalıyız.

AYDIN SANCAĞININ YERLEŞİM SİSTEMİ

Belli bir bölge içinde merkez ve çevrenin oluşturduğu birlik ve ilişkiler ağı yerleşme sistemi olarak tanımlanır. Yerleşme sistemlerinde kaza ve köyler, aralarındaki iç ilişkiler aracılığıyla bütünü oluşturan bir sistemin parçasıdır. Birbirine oldukça uzakmış gibi görünen, bu nedenle kopukluk görüntüsü veren kasaba-

Resim 3. Söke'de Rum okulu.

lar, köyler ve merkez arasında ekonomik ve sosyal bağlantılar bulunur. Bu sistem içindeki ilişkiler ağının yöneldiği merkez ise çeşitli özellikleriyle farklılaşarak, çekim alanı olarak ortaya çıkan, ayrıcalıkları olan yerleşme birimidir. Merkezin farklılığı değişik biçimlerde ortaya çıkabilir. Bunlar, bürokratik bir örgütlenmeyi gerektiren idari-adli kurumların varlığı, ticari buluşmalar için pazar, eğitim-öğretim kurumları, ibadethaneler, merkezi olduğu sistemi diğer bölgelere bağlayan bir konum gibi özelliklerdir.⁴⁷

Yerleşim birimlerinin oluşumunda öncelikle bireyin tercihleri öne çıkar, yerleşilecek alanın güvenli bir konumda olması, akarsulara ve bölgedeki ulaşım ağına yakınlığı ve belki de en önemlisi bireyin geçim kaynağı olan işlerini sürdürebileceği tarıma ya da hayvancılığa uygun arazi bu seçimde belirleyici olur. Aydın sancağının 19. yüzyılda yayıldığı coğrafi alanda kasaba ve köylerin dağılımı ve çevredeki yol ağına bakıldığında bütün bunların belli topografik özellikleri gösterdikleri söylenebilir. Buradaki yerleşim sisteminin gelişiminde Menderes nehri en önemli belirleyicidir. Bölge-

deki neredeyse bütün yerleşimler Menderes ve onu besleyen daha küçük akarsular çevresinde yer alır.⁴⁸ Bölge genelinde Menderes ve kollarının yardığı vadilerde yoğun köy yerleşimleri bulunur. Taşkınlar yapan bu büyük akarsuyun zararlı etkilerini en aza indirmek için özellikle Büyük Menderes vadisinin ana aksı içinde bulunan yerleşimler, eski çağlarda güvenliğin de düşünülmesiyle sırtını dağlara vererek kuruldu. Bu yerleşimlerin ortaya çıkışında ayrıca su kaynaklarına yakınlık da önemlidir. Böylelikle dağlar arasındaki vadilerde bulunan yollara ve aynı dağların arkasındaki daha büyük kentlere de yakın oldular. Aynı özellik, sancağın bu dağların arkasında kalan parçası için de geçerlidir. Orada da Küçük Menderes'in taşkınları düşünülerek kasaba ve köyler hem akarsuyun nimetlerinden yararlanabilecek kadar yakınında, hem de selden ya da bataklıkların getireceğı hastalıklardan etkilenmeyecek kadar uzakta, dağ eteklerinde kuruldu. Bölge genelinde eski çağlara ait yerleşimin şekillenişinde coğrafi koşulların etkisi somutlaştırıldığında ortaya çıkan tabloda da benzer özellikleri görülür. Eski çağlarda İyonya ve Karya bölge sınırlarının Büyük Menderes'i Aydın (Tralleis) yakınlarından ikiye bölerek çizildiğı ve kentlerin de her iki Menderes'in kenarında taşkınlar göz önüne alınarak sıralandığı görülür. Büyük Menderes'in kuzeyi ve güneyi arasında yüzyıllar boyunca bir ulaşım kopukluğu vardı, bölgede nüfusu çekebilecek kentler su ve karayolu ulaşımına olanak taşıyan noktalarda kuruldu. Sardis'i Ephesos'a bağlayan yol Küçük Menderes, Laodikya ve Hierapolis'i Ephesos'a bağlayan yol da Büyük Menderes havzasından geçiyordu. Bu bölge kentleri, bu önemli yol üzerinde olmanın da etkisiyle geliştiler. Bizans çağında Antiochia Maiandrou, Nysa, Ephesos, Miletos vb. gibi dini merkezler çevresinde yıllar içinde başka birçok kilise, manastır ve piskoposluk merkezi ortaya çıktı. Osmanlı döneminde de imtiyazlarını sürdüren bu kentler zaman zaman adlarının Türkçe'ye uyarlanmasıyla ya da bazen tamamen değiştirilerek, veya bulunduğu yerin daha uygun bir konuma taşınmasıyla -en azından bazıları- varolmaya devam ettiler. Sonuçta; Harpasa-Ar-

paz, Neapolis-Yenişehir, Nysa-Sultanhisar, Miletos-Balat, Tralles-Aydın, Thyria-Tire vb. oldu. Yerli gayrimüslim nüfus üzerine Türk fetihleriyle birlikte Müslümanlar da eklendi, demografik yapı ve kültür çeşitlendi, yaşamaya elverişli alanlarda bulunan kentler, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de canlılıklarını sürdürdüler. Bu yerleşim sistemi içinde yer alan bazı üniteler, yüzyıllar içinde pazaryeri, eğitim kurumları, ibadethaneler gibi öne çıkan özellikleriyle çekim alanı haline geldi. Zaman zaman tarımsal verimliliğin azalması, hatta köylülüğün alınan tedbirlere rağmen toprağını kaybederek göç etmesi ve devletin üretim ilişkilerine doğrudan müdahalesinin olumsuz etkisiyle⁴⁹ kentleşme sürecinde durağan dönemler yaşanmasına rağmen, bu yerleşim sistemi yüzyıllar boyunca çok fazla değişmeden kaldı.

Ancak tarihsel süreçte nüfusun artmasıyla ve güvenliğin belli ölçüde sağlanmasıyla birlikte bu yerleşimlerin ovaya kayarak geliştikleri ve büyüdükları açıklıkla görülür. Limanlarla bağlantılı, uluslararası ve bölgeler arası ticaret de 16. yüzyıl sonlarında Anadolu'daki kentleşmeyi uyaran bir etki yarattı; kimi kentleri olumlu, kimilerini görece olumsuz etkiledi. Denizden uzaktaki kentlerden Tire, yıldızı parlayan İzmir karşısında bir kırsal pazar kasabası haline geldi.⁵⁰ Hatta 17. yüzyılda deniz seviyesinden hayli yüksekte kurulmuş Birgi gibi, geçmişin bazı önemli kentlerinin de kan kaybına uğraması pahasına daha küçük yerleşimler kuruldu veya varolanlar gelişti. Özellikle ticari ilişkilerdeki gelişme, kentlerdeki üretimin yönünü iki yüzyıl boyunca limanlara çevirdi.

Asıl dönüşüm 19. yüzyılda yaşandı, ama bu yüzyılın başına gelindiğinde bölge insanının, doğal koşullarla baş etme yetenekleri henüz sınırlıydı. Ayrıca değişen koşullar bölge içinde önem kazanabilecek başka merkezleri işaret etmiyordu. Bu yüzden eski ve büyük merkezlerin, insan topluluklarını kendine çekmedeki eski alışkanlıktan da kaynaklanabilen gücü korunuyordu. Daha büyük değişiklikler için biraz daha beklemek gerekiyordu. Limanlara giden yolların etkisindeki yerleşim sistemi 19. yüzyıl

ortalarındaki büyük “ulaşım devrimi”ne kadar önemini korudu. Yani Aydın ve çevresinde yerleşimlerin şekillenmesinde; en eski çağlardan itibaren öncelikle coğrafi koşullar ve ulaşım sistemi etkindir. Sonrasında 19. yüzyıl başlarına kadar geleneksel-feodal yapılanmalar ve nihayet ulaşım teknolojisinin değişimi önemli oldu.

Yerleşim merkezlerinin konumu idari ünitelerin yapılanmasını da etkiledi. Bu yüzden Beylikler Dönemi idari yapılanmasının Aydın sancağının yapılanmasındaki etkisinin 19. yüzyıl başlarında sürdüğü söylenebilir. Aydınoğulları Beyliği’ne başkentlik yapmış olan Birgi, Tire, Ayasuluğ’u bu yüzden Aydın sancağı sınırları içinde görüyoruz.

1831’de Aydın sancağının sınırları içinde Güzelhisar, Nazilli, Bozdoğan, Arpaz, Sultanhisar, Atça, Köşk, Tire, Balyambolu (Beydağ), Ödemiş, Alaşehir, Sard, Salihli ve Ayasuluğ vardır. Buradan anlaşıldığına göre Büyük Menderes vadisi ve bu vadiyi Küçük Menderes havzası ile eski dönemin önemli büyük kenti, beylik başkenti ve ticaret merkezi olan Tire’ye bağlayan yollar ve bunlar arasındaki yerleşimler bir araya toplanmıştır. Oldukça geniş bir alanda Menderes nehri ve çevresi aynı sancak sınırlarına dahil edilmiştir, ama Büyük Menderes’in güneyi ve aşağı çıkışı bu bütünleşmenin dışındadır. Bu alanın dışındaki Söke ve Çine, Muğla Sancağı’na bağlıdır, ayrıca daha sonra Aydın’a bağlanan Sobice kazası da Menteşe sınırları içerisindeydi.⁵¹ Söke ve Çine hem kuzeydoğudan gelen yolların üzerinde değildir, daha güneyde kalır, hem de buradan geçen yollar, taşkınlar yüzünden Menderes’in kuzeyine her zaman çıkamaz. Bu merkezlerin en uygun ve kısa yoldan Kuşadası limanına bağlanması daha kolay görünür.

1845’lerin Aydın sancağı idari üniteleri farklılaşmaya başlamıştır, Sard ve Salihli, Dağmarmarası artık Aydın’a dahil değildir. Ama Çine, Mazon, Şahme, Dalama, Sobice ve Karpuzlu sancak sınırlarındadır.⁵² Bu yıllarda sınırların, Menderes’in güneyini de içine alırken, nehrin kuzeyinden çekilmeye başladığı görülüyor.

1850’ye gelindiğinde Aydın sancağının idari dağılımı biraz

daha değişti; Güzelhisar merkez kaza, nahiyesi Karapınar, Ayasuluğ, Tire, Bayındır kazaları Bayındır'a bağlı Koçak nahiyesi, Birgi ve buna bağlı Ödemiş ve Keles nahiyeleri, Balyanbolu, Alaşehir, İnegöl, Ortakçı ve buna bağlı Kuyucak, Arpaz ve Amasya, Yenişehir ve Karacasu, Nazilli ve Kestel, Sultanhisar ve nahiyesi Atça, Köşk ve nahiyesi Dalıca, Karpuzlu ve nahiyesi Yenipazar, Bozdoğan ve nahiyesi Kayran,⁵³ Çine, Mazon, Şahme, Dalama, Karahayıt ve Bayramlı⁵⁴ şeklinde idari ünitelerin şekillendiği görülür. Ancak iki yıl sonra Tire, Ödemiş, Birgi gibi Küçük Menderes havzası kentlerinin İzmir Sancağı'na, Söke ve çevresinin de Aydın'a bağlanması gündeme geldi.⁵⁵ İdari yapı halen kesin hatlarına ulaşmamıştı. Ama Aydın sancağı istikrarlı biçimde sadece Büyük Menderes'in çevresinde şekillenecek idari sınırlara yaklaşıyordu.

şimdi bu düzenlemeler ışığında bölgedeki önemli yerleşimlere daha yakından bakalım.

BAşLICA YERLEşİMLER

Kenti tanımlayan öğeler arasında üretimin tarım dışı kaynaklara yöneldiği ekonomileri barındıran yerleşimlerin varlığı kabul edilir. Aydın sancağı genelinde, bu özelliğe net olarak sahip ve bu yüzden kent olarak tanımlanabilecek yerleşimler başta merkez kaza Güzelhisar, Beylikler dönemi başkenti Tire ve eski bir ticari merkez olan Nazilli'dir.⁵⁶ 19. yüzyıl ortalarında Aydın Sancağı'na bağlı kazaların her birinin gerek nüfus, gerek ulaşım ve çarşı-pazar bakımından "büyük" kent olma özelliğini taşımaları için henüz koşullar uygun değildir. Ancak bu sav, kasabaların bölgedeki iç ilişkiler ağının dışında bırakıldığı anlamına gelmez. Bu yerleşimlerin de yüzyıl ortalarında kendi etraflarıyla merkez-çevre ilişkisi kurdukları ve bu çevreler için daha küçük çapta toplanma merkezleri oldukları söylenebilir. Örneğin; Ödemiş'te de tarım ve tarım dışı faaliyet arasındaki fark görmezden gelinebilecek orandır, bu yüzden, Tevfik Güran ve H. İnalçık, Ödemiş'i köy ve kent arasında gelişen bir kasaba-köy olarak tanımlamıştı. Yüzyıl

ortalarında, bölge genelinde benzer özellikte kasabalar ve kasaba-köylerden bahsedilebilir. Bu kasaba-köyler durağan bir yapıda değildir, bölge yerleşimlerinin sosyal, ekonomik ve idari yapılarında belli bir hareketlilik söz konusudur, değişen koşulların zaman içinde, köyleri kasaba, kasabaları da önemini kaybeden köylere dönüştürdüğü örnekler hiç de az değildir. 1831'deki veriler sonraki yıllarla karşılaştırıldığında; küçülerek kan kaybeden kasabaların yanında, büyüyen kasabalar da fark edilir. Örneğin Kestel Nazilli ile birlikte anılır ve değerlendirilirken 1845 tahririnde⁵⁷ Kestel adı geçmeksizin Nazilli tek başına belirtilir. Bunun tam tersi bir durum Karacasu için gözlenir. Karacasu'nun henüz büyük olasılıkla bir köy olduğu 1831'de, Yenişehir kazası tek başına gösterilir. 1845'e gelindiğinde ise Yenişehir-i Aydın nam-ı diğer Karacasu tanımıyla karşılaşılır. Yine 1831'de olmayan Yenipazar kazası ve Bozdoğan'a bağlı Kayran nahiyesi yaklaşık 10 yıl içinde önem kazanmaya başlayan yerleşimler olarak değerlendirilebilir. Yine tam tersi bir durum Köşkdere kazası için geçerlidir. 1831'de 2160, 1845'ten önce de 1678 kişilik nüfusu barındıran Köşkdere⁵⁸ bu tarihten itibaren artık yoktur. Aslında bölgede bu adla anılan tek bir yerleşim yoktu. Köşkdere, Köşk yakınlarında İldırı köyü arasındaki bölgeye verilen addır. 1845'te büyük olasılıkla idari yapılanmadaki değişiklikle bu bölgenin kaza olmaktan çıkarıldığı ve Köşk ile birleştirildiği düşünülebilir. Benzer bir durum Bozdoğan yakınlarındaki İnegöl için de geçerlidir. 1845 öncesinde az da olsa gayrimüslim nüfusa sahip olan İnegöl bu nüfusun neredeyse tamamını 1845'te kaybeder ancak Müslüman nüfusunda bir artış olur. Bu tip kasabaların demografik hareketlerinde, bulunulan yerdeki koşullarda ortaya çıkan küçük bir değişiklik dahi neden olabilir. Üzerinde durduğumuz kaza ve nahiyelerin çoğu, Köşkdere, Kestel ve Nazilli hariç, Büyük Menderes'in güneyindeki bölgededir. 1845'e ait verilerde bu bölgede yeni düzenlemelere gidildiği ve Çine'nin Muğla'dan alınarak Aydın'a bağlandığı gözlenir. Yani aynı yıllarda bölgede idari düzenleme yapılmıştır ve bu dü-

zenleme sırasında köy ve kasabaların sosyo-ekonomik nedenlerle eskiye oranla gelişme veya gerileme gösteren özelliklerine göre bu düzen içinde yerlerini aldıkları tahmin edilebilir. Benzer durumların bu yüzyılın sonunda da devam ettiği anlaşıyor.

Bu yerleşim sisteminde en önemli duraklar ve çekim alanları olan Güzelhisar, Tire ve Nazilli'nin, çevreleriyle kurduğu iç bağlantı ağı farklı yönlerdedir. Bu merkezler arasında Tire ve Nazilli'nin eski dönemlerden itibaren, ticari ortam sağlayan pazar yerlerine sahip olmaları, çevre köylerle bir merkez-çevre ilişkisini de erken dönemlerden itibaren hazırladı.

Daha önce de anlatıldığı gibi henüz ulaşım sistemlerinin günün modern teknolojisi ile uyum sağlayacak ölçüde değişmediği dönemde, yani demiryolu hattının döşenmesinden önce; yüzyıllardır varolan geleneksel yollar kullanılıyordu. Bu yollar, Batı Anadolu'nun iç bölümlerini limanlara bağlayan yollardı, kervanların gelip geçtiği bu yollar, kentsel gelişmenin kaderinde çok önemli roller yüklendiler. Menderes taşkınlarının izin verdiği ölçüde şekillenen yollarda dağlar, her zaman bir engel oluşturmadı. Bu yüzden yolların Güzelhisar ve Nazilli'den dağları aşarak Tire'ye bağlanması belki çok kolay değildi ama hızlı olduğu kesindir. Büyük Menderes havzası kentlerinin ulaşım ve ticaret bakımından uzantısı böylelikle Tire oldu. Dağların iki yakası arasında yalnızca yolcular ve tüccarlar gidip gelmedi. Güzelhisarlı çiftçiler, Tire'de bağ-bahçe, tarla işlediler, arı kovanlarını buraya yerleştirdiler,⁹⁹ dağın iki yakası arasında çarşı pazarlara gidip geldiler. İç ilişkiler ağı daha iyi koşullar ortaya çıkmadığı sürece zarar görmedi. En önemli merkez, çekim alanı ve son durak 19. yüzyıl boyunca İzmir'di, sözünü ettiğimiz "büyük" kentlerden de İzmir'e doğru bir yönelme hep vardı, ama demiryolu yapılanaya kadar İzmir hâlâ çok "uzak"taydı. Yolların ve ulaşım teknolojisinin yüzyıl ortalarından itibaren nitelik ve nicelik bakımından büyük boyutlarda değişikliğe uğraması, Tire gibi merkezlerin, yerini farklı bir dünyanın kimliğine bürünmüş başka merkezlere devrederek, sahneden ne-

redeyse çekilmesi, ilerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi, ticaretin kentlerin gelişiminde büyük rol oynayarak bazı kentlerin önemini artırması, bölgede özellikle ekonomik alanda egemen güçlerin değişen kimliği, hatta bölgenin kendi kimliğindeki farklılaşma ve benzer başka nedenler Aydın sancağının sonraki idari yapılanması üzerinde etkin oldu.

Güzelhisar

Aydın sancağının merkezi Güzelhisar-ı Aydın'ın eski çağlardaki adı Tralles'tir. Etrafındaki verimli topraklar sayesinde marmur hale gelen kent birçok istilaya maruz kaldı. Aydınoğulları Beyliği zamanında Türklerin eline geçti. 1390 yılında Yıldırım Bayezit tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. Timur istilas sırasında tekrar Aydınoğulları'nın eline geçtiyse de, II. Murat döneminde yeniden Osmanlı egemenliğine girdi.⁶⁰ Türkler tarafından kurulmayan bu eski kentin fiziksel yapısı kozmopolit özellikler taşıyor. Osmanlı bu bölgeye livai Aydın adını verdi, böylelikle merkezi Tire olan Aydın sancağı kurulmuş oldu. 15. yüzyıldaki tahrirlere göre Güzelhisar yedi mahalleli küçük bir kasabaydı. Ticari mübadele söz konusu olduğunda Aydın-Güzelhisar çevresindeki alanın, bu yüzyılda hiçbir şekilde öncü bir rolü yoktu. Aydın ve Köşk'te yalnızca iki pazar vardı ve bu yerleşmeler ancak "köy" sayılabilecek cinstendi.⁶¹ Güzelhisar'ın yakın çevresi bir yandan Nazilli, bir yandan da Tire ve Ayasuluğ gibi ticari merkezlerin gölgesinde kaldı. 16. yüzyılda mahalle sayısı altıya indi. Yüzyılın ikinci yarısında ise nüfus artarak 1000'i geçti; 1677 avârız tahririnde kentin 22 mahallesinde 5000'i aşan bir nüfus bulunur.⁶² Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Güzelhisar'ın canlı bir ticaret merkezi olduğunu haftada bir gün kurulan pazarını, hanlarını, bedestenini ve özellikle de çarşıdaki helvacı dükkânlarını uzun uzun anlatır, pamuk ipliği ve bu iplikle dokunan kumaşlardan, özellikle kumaşların boyandığı boyacı çarşılarından söz eder.⁶³ Bunlara bakarak Güzelhisar'ın bu yıllarda gerek tarımsal üretim gerekse zana-

atlar bakımından canlı bir kent haline gelmekte olduğunu ve bu gelişmenin 17. yüzyılın ikinci yarısında belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedenleri içinde İzmir'in uluslararası ticarete gidecek artan önemi; Aydın ve çevresinin de bu limanın hinterlandında yer alması gösterilebilir. 18. ve 19. yüzyıllarda hem İzmir'in, hem de hinterlandının önemi daha da artacaktır. Bu durum Aydın Güzelhisarı'nın merkezi konumunu da etkiler.

Aydın vilayeti merkezinin İzmir ve Aydın Güzelhisarı kazaları arasında bir süre için el değiştirmesi, Güzelhisar'ın kentsel gelişiminin incelenmesi açısından üzerinde durulması gereken bir konudur. 1826 yılında yapılan idari düzenlemelerle Aydın, Hamit, Teke, Saruhan ve Sığla sancakların birleştirilmesiyle Aydın eyaleti oluşturuldu. Bu sancaklar beylikler dönemindeki topraklarını hatta isimlerini de koruyarak eyalete dahil oldular. Aydın Güzelhisarı, bu eyaletin merkezi konumundadır.⁶⁴ 19. yüzyılın başlarında geleneksel idari ünitelerin varlığı nedeniyle Aydın eyaletinin, ünlü ayan ailesi Karaosmanoğulları'nın nüfuz alanında şekillendiğini söyleyebiliriz. Ancak Güzelhisar kazası eyalet merkezi olma özelliğini çok fazla sürdürememiş görünüyor. 1843'te Said Paşa'nın valiliği sırasında paşanın İzmir'de oturmak istemesi üzerine, “eyaletin hüsn-i idare-i umur-u zaptiye ve maliyesine bir güne sekte gelmeyeceği ve ahar suretli uygunsuzluk melhuz olmadığı” takdirde kendisine izin verildi ve merkez İzmir'e taşındı. Yakup Paşa'nın valiliği sırasında 1843 yılında yeniden Güzelhisar'ın merkez olduğunu görüyoruz. Bu durum 1850'ye kadar devam etti, Damad Halil Paşa, Aydın valisi olduğunda buranın “havasının ve suyunun bünyesine yaramadığı” gerekçesiyle merkezi İzmir'e taşımayı teklif etti ve bu teklif kabul gördü.⁶⁵ 1867'ye kadar da durumun bu şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu tarihte yapılan son düzenlemede de merkez değişmedi, sadece eyalet sınırlarında bazı değişikliklere gidildi. Ancak bu yıllarda vilayetin merkez kazasının belirsizliği Güzelhisar'ın kentsel gelişiminde olumsuzluklara neden olmuş olmalı.⁶⁶

Osmanlı yöneticileri bu dönemde bazı başka konularda olduğu gibi, biraz da “deneyerek” en doğru kararı vermeye eğilimli gibi görünmektedir. Ayrıca bu yüzyıl boyunca sürekli büyüyen ve birçok bakımdan Osmanlı İmparatorluğu’nun en önemli kentlerinden biri haline gelen İzmir’in konumu, Aydın (Güzelhisar)’ın bu kadar yakınında olması ve tarihsel süreç içerisinde, dönemin koşullarının etkisiyle sosyal ve ekonomik bakımdan onun önüne geçerek, dönemin bir metropolü haline gelmesi Aydın Güzelhisar’ın gölgede kalmasının nedenidir. Ayrıca İzmir bir liman kentidir ve bu tür kentlerin imparatorluğun genellikle iç kesimlerinde yer alan idari merkezlerini kolonial ilişkilerin etkisiyle gölgede bırakarak bölgelerinin en büyük şehirleri haline gelmesi⁶⁷ olağan bir durumdur.

Güzelhisar 19. yüzyılda kalabalıklaştı. A. Tozduman 1845 tarihli Güzelhisar Temettuat Defteri’nde 21 Müslüman ve 3 gayrimüslim mahallesi tespit etmiştir. Ancak çalışmasında 3 defteri arşivde bulamadığını da belirtmektedir.⁶⁸ Nüfus ağırlıklı olarak Müslüman’dır, Güzelhisar merkez ve köylerinde Rum ve Ermeniler de bulunur, Tozduman’ın verilerine göre 1845’te nüfus, 17.500 ile 18.000 arasında değişir. Yani yaklaşık 200 yıllık bir süreç içinde % 250’yi geçen bir artış göstermiştir. O yıllarda vilayet merkezi olan Güzelhisar’da kentleşmenin bir göstergesi olarak, üretimin tarım dışı faaliyetlere yönelme oranı % 55, 2’tir. Ancak tarım halen önemini korur. Kentleşme ve kent ihtiyacına yönelik mesleklerin varlığı yanında toprak sahibi olmak da önemlidir. Esnaf ve tüccardan toprak sahibi olanlar vardır. Büyük olasılıkla aileden kalan bu topraklar hem kendileri hem de yakınları tarafından işletilebilir. Bu tipte toprakların sahiplerinin Müslüman olması, Müslüman ahalinin de ticarete ve esnaflığa yöneldiğini ancak aile geleneği olarak toprak sahibi olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Tarımsal faaliyette birinci sırayı en yüksek hasılatla üzüm, ardından da diğer sanayi bitkileri alır.

Aynı defterdeki hane reislerinin mesleklerine bakıldığında dokumacılıkla ilgili 20 çeşit faaliyet kentte dokumacılığın belirgin

gelişmişliğinin göstergesidir. Bundan başka debbağlık ve deri işlenmesi ile ilgili faaliyetler de yaygındır. Güzelhisar'ın gayrimüslim ahalisinin tarımla ilişkisi sınırlıdır. Gayrimüslimler daha çok deri ve giyim eşyası, yiyecek-içecek üretimi ve satışı, tüccarlık-esnafılık, duvar ustalığı, terzilik gibi mesleklerde uzmanlaşmıştır. Müslümanlar ise hem tarım, hem de üretim sektörünü geçim kapısı olarak görürler.

Güzelhisar 19. yüzyıl ortalarında Aydın sancağının merkezidir, çekim alanının merkez-çevre ilişkisi çok yönlüdür. Üretim ilişkileri Menderes'in iki yakasını kapsar, Aydın dağlarını aşarak Küçük Menderes havzasına ulaşır; güneyde Çine'ye güney doğuda da Tavas'a⁶⁹ uzanır. Ticari ilişkiler sayesinde Menderes'in aşağı çıkışına doğru bir yönelme her zaman vardı, ancak bu çekim alanını daha güneye Söke'ye doğru indirmek doğru olmayabilir. Sonraki yıllarda Aydın sancağının kazalarından biri haline gelse de Söke, İzmir'in çekim alanındadır.

Yüzyılın ortalarında Güzelhisar artık gelişmekte olan bir kent görünümündedir. Önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması ve bütün vilayetin değilse de İzmir limanının hinterlandının merkezi sayılabilecek konumu gelişmenin tetikleyicisidir.

Tire

Tire Türk fetihleri öncesinde de bölge için önemli bir kenti. Antikçağda Sardis-Ephesos yolu üzerinde bulunması dolayısıyla daha o zamanlarda önem kazandı. 1304 yılında Aydınogulları'nın eline geçtikten sonra başkent olarak daha da gelişti. 1390'da Osmanlı egemenliğine girdi. 15. yüzyılda Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı Aydın sancağının merkezi oldu.⁷⁰ Eski beylik başkenti Tire 16. yüzyıla gelindiğinde 2400'e ulaşan vergi mükellefiyle hâlâ bölgenin en büyük kentiydi.⁷¹ Tire'nin beylikler döneminde 16. yüzyıl başlarında bir idari merkez görevini yüklenmesi buradaki eğitim ve kültür hizmeti veren medrese ve kütüphanelerin, konaklama tesislerinin ve ibadethanelerin çoğalmasını sağladı. Bütün

bunlar bir kentin merkez olma özelliğinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Beylikler döneminde 15 mahallesi olan Tire'nin, 17. yüzyılda Evliya Çelebi'ye göre⁷² 68 mahallesi ve köyü vardır. M. Başaran 1844-45 tarihli Temettuat Defterleri'nde 40 mahalle tespit etmiştir. Yine onun verdiği rakamlara göre 1831 nüfus sayımında 12.142 olan nüfus, 1891'de 33.657'ye, 1909-10 yıllarında 37.773'e ulaştı. Bu nüfus Müslümanların yanında Rum, Ermeni ve Yahudileri de barındırıyordu.⁷³ Ayrıca, kent çevresinde yerleşmiş veya yarı göçebe Türkmen toplulukları da çok fazlaydı.

Eski dönemlerden itibaren önemli bir pazara da sahip olan Tire'nin ticari kapasitesinin yüksekliği, burada nüfusun artmasında ve kentin, çevre yerleşimler için çok önemli bir durak, aynı zamanda çekim alanı haline gelmesinde etkindir. Yakın çevreden buraya göç edenler, Nazilli'de yerleşen ama bağı bahçesi bu çevrede olanlar da vardır. Tire'nin etki alanı Küçük Menderes havzasını içine alır, ama Nazilli'nin etki alanıyla kesiştiği de düşünülebilir. Tire aynı zamanda Sarayköy üzerinden gelen kervan yollarının ulaştığı merkezlerden biriydi. Menderes güzergâhını izleyen yolda Aydın dağları üzerinden Küçük Menderes havzasına geçmeye yarayan irili ufaklı birçok yol olduğunu belirtmiştik. Bu yüzden ana kervan yoluyla Tire arasındaki ilişki kesintisiz sürebildi. Bu, ticaret için çok önemliydi. Her zaman ticari kapasitesi yüksek olan kentte, 14. yüzyıldan itibaren izleyebildiğimiz kadarıyla çok sayıda han ve kervansaray vardır.⁷⁴ Bu yapıların daha çok besin ticaretine hizmet ettiği söylenebilir ama Tire, İzmir tarafından gölgede bırakılmadan önce bölgenin kentsel merkezidir ve pamuklu dokumacılığıyla da ünlüdür. Daha çok Akçaşehir (Söke) ve Güzelhisar kırsalında eğrilen iplik Tireli dokumacılara resmi olarak düzenlenen fiyatlarla satılırdı.⁷⁵ Tire dokumaları başkent pazarlarında satılır, hatta saraya gönderilirdi.⁷⁶ 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Aydın sancağında üretimin artık belirgin biçimde tarım dışı faaliyetlere yöneldiği kentlerden biri Tire'dir. Esnaf ve tüccarların genel nüfusun geçim kaynakları içindeki payı % 63'tür. Bu, merkez kaza Gü-

zelhisar'daki orandan bile fazladır. Kentsel özellikler bununla sınırlı değildir. 19. yüzyıl ortalarında Tire, kırsala hitap etse de, görece büyük pazarları, kozmopolit nüfusu, Müslüman, Rum ve Yahudi cemaatlerine ait okulları, birçok medresesi, kütüphanesi, dini yapıları ve parlak geçmişi ile Aydın sancağının belki de en önemli kazası, önemli bir çekim merkezi ve duraktır. 1852 tarihinde İzmir'e yakınlığı nedeniyle Aydın sancağından alınarak idari yapılanmada İzmir Sancağı'na bağlanacaktır.⁷⁷

Nazilli

Aydın sancağına bağlı kazalar içinde Tire'den sonra gelen önemli kent Nazilli'dir. Kent, Türk fetihleri döneminde çevre kasaba ve köylerin "Cuma kılıp pazar kurdukları" bir merkez ve duraktı. Menteşe ve Aydınoğulları'ndan sonra Yıldırım Bayezit döneminde Osmanlı topraklarına katıldı.⁷⁸ Nazilli 15. yüzyıl sonunda yalnızca 250 vergi mükellefi olan bir köyken, bir yüzyıl sonra 950 vergi mükellefi olan bir kasabaya dönüştü. Bu dönemde Menderes nehrinde balık avlanıyordu. Vergi kayıtlarında "Nazilli teknesinden 100 akçelik gelir sağlandığı" belirtilir.⁷⁹ Kasaba bu yıllarda bir tür panayırın toplandığı merkez olmaya devam ediyordu. Bu panayır kurban ve şeker bayramlarında ve haftanın belli günlerinde toplanıyordu, panayır muhtesibin yetki alanı dışındaydı. Panayır günleri çok sayıda koyun ve sığırın kesilmesi göçebe gruplarının buradaki faaliyete yoğun biçimde katıldıklarını düşündürüyor.⁸⁰ Nazilli'nin nüfus ve ticari gelişiminde kentin iç bölgelerden gelen kervan yollarının üzerinde olmasının büyük etkisi vardır. Bu yol antikçağda da Roma döneminde de vardı, 19. yüzyılda açılan İzmir-Aydın demiryolu da bu yolla kesişiyordu. Nazilli'nin merkezi özelliği ve önemi de yine ticari ortamdan kaynaklanır, Menderes'in yukarı çığırının Sarayköy'e uzanan parçasından başlayarak Aydın dağlarının arkasında Tire'nin ve Balyambolu (Beydağ)'nın çekim bölgesiyle kesişen bir etki alanı vardır.

Ticari faaliyetin yanında Nazilli'de üretilen pamuklu dokumalar da hem çevre hem de başkent pazarlarında alıcı buluyordu.⁸¹ Ayrıca incirin en kalitelisinin yetiştiği yerlerden biri de burasıydı, incir her dönemde özellikle saray sofralarının gözdesidir.⁸² 19. yüzyıla gelindiğinde incir, uzak ülkelerdeki sofraların da gözdesiydi. Ağustos ayı sonlarında toplanan incir, Nazilli'de büyük yığınlarla hanlara, çarşılarla hatta sokaklara konur. Her cins ve renkten kadınlar incirleri kutulara yerleştirmek için şehir ve civarına dolarlar. Her biri yüzlerce deveden oluşan kervanlar inciri İzmir'e taşırdı.⁸³

Başlangıçta bir pazaryeri olan kent bu özelliğini hiç kaybetmedi. 19. yüzyıl başında 1831'de yapılan düzenlemelerden anlaşıldığına göre; Nazilli bu dönemde çevredeki bazı kaza merkezlerinden daha çok öne çıktı. Örneğin eski kaza merkezi Arpaz, aynı tarihte Nazilli'ye bağlı bir köy, kaza merkezi olan Sultanhisar da yine Nazilli'ye bağlı bir nahiyeye dönüştürüldü. Yüzyıl ortasında Nazilli'nin sosyo-ekonomik durumu için Temettuât Defterleri'nden yararlanılabilir. Bu çalışma Saadet Tekin tarafından yapıldı.⁸⁴ Tekin, çalışmasında 1844-45 tarihlerinde Nazilli'de dört mahalle belirleyebilmiştir.⁸⁵ Ancak bu mümkün değildir, defterin eksik olduğunu düşünebiliriz. Çalışmadan alınan verilere göre, Nazilli'de Müslümanlardan sonra ikinci büyük grup Rumlardır, genellikle Pazarköy'de otururlar. Meslekleri, Çulhacılık, ayakkabıcılık, değirmencilik, dülgerlik, duvarcılık, simsarlık, terzilik, yani geçim kaynakları tanımdışı üretim ve ticaret üzerinde yoğunlaşır, az sayıda ziraat erbabı Rum da vardır. Ayrıca ticaret erbabı olarak nitelendirilen ancak ticaret konusu meta hakkında bilgi verilmeyen hane reislerine de rastlanır. Ermeni nüfus da Bereketli ve Pazar karyelerinde sakindir, Bereketli Ermenileri sıklıkla elekçilik yaparlar. Pazarköy'dekilerin meslekleri ise kuyumculuk, terzilik, yorgancılık, çerçiliktir. Kentin Müslüman sakinlerinin meslekleri ise çeşitlilik gösterir. Eldeki verilere bakıldığında Nazilli'de kuşmaş dokumacılığı, debbağlık ve demircilik, üretim sektöründe be-

lirleyicidir. Ticaret için yeterli veri bulunmadığından ticari meta hakkında fikir yürütmek zordur, ama bölgede yetişen incirin, evlerin içinde veya kırsalda dokunan kumaşların, defterlerde ticaret erbabı olarak gösterilen kişiler tarafından alınıp satıldığını tahmin edebiliriz. Kentin esnaf ve zanaatkârlarının genel içindeki oranı % 54'tür, bu da mevcut verilerle Nazilli halkının tarım dışı faaliyete yöneldiğini gösterir ve bu özelliğiyle kent olarak değerlendirilebilir. Nazilli 19. yüzyıl ortalarında Aydın'a bağlı kazalar içinde en önemlilerdendir. Okulları, kiliseleri, camileri, hanları, hamamları, bekâr odaları, Nakşi ve Rufai tekkeleriyle,⁸⁶ canlı pazarı, mağazaları, incir depoları ve bitmeksizin gelip geçen kervanlarıyla Nazilli 19. yüzyılın ortalarında gittikçe gelişen, kozmopolit bir çekim alanıdır.

Şimdi bu idari sınırlar içinde yaşayan insan topluluklarının yerleşim yerleri üzerindeki dağılımını ve bu dağılımı etkileyen faktörlere göz atacağız.

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER VE SOSYAL DURUM

Aydın sancağının idari yapılanması 19. yüzyıl boyunca sürekli olarak değişiklik gösterdi. 1830'lardaki Aydın ile 1850'lerdeki Aydın'ın sınırları oldukça farklıdır. Ancak 1850'lerin ortalarında hemen hemen şu andaki idari sınırlara kavuşan Aydın sancağı için bu yüzden çok sağlıklı demografik verilere ulaşmak oldukça zordur.

Aydın sancağı, resmi verilere bakıldığında, 1831'de yapılan nüfus sayımına göre; 100.257'si Müslüman, 6.346'sı Rum, 532'si Yahudi ve 543'ü Ermeni olmak üzere 107.678 kişilik nüfusa sahiptir. Bu sayıları iki ile çarpmak gerekir, çünkü 1831 nüfus sayımında yalnızca erkekler sayılmıştır. Aşağıdaki tabloda⁸⁷ bu tarihte sancağın sınırları içinde yer alan idari ünitelerin nüfus verileri gösterilmiştir.

Yüzyılın başlarında, Aydın Ssancağındaki en kalabalık yerleşim Tire'dir. Hatta eski beylik başkenti Tire, sancak merkezi Güzelhisar ile yarışır durumdadır. Sancak genelinde nüfusun mer-

Tablo 1. Aydın Sancağında Nüfus

Kentler	Müslüman	Rum	Çingene	Musevi	Ermeni	Toplam
Güzelhisar	11.252	1.044		370	64	12.730
Tire	11.178	787		162	15	12.142
Bayındır	7.275	1.017			73	8.365
Ödemiş	8.358	823			336	9.517
Birgi	5.713	213				5926
Keles	1.063	15			1	1.079
Balyanbolu	1.709	11				1.720
Sard ve Salihli	381	120				501
Dağmarmarası	609					609
Alaşehir	6.373	911				7.284
Kestel ve Nazilli	4.687	227			47	4.961
Yenişehir	6.559	95				6.654
Bozdoğan	4.199	27				4.226
Kuyucak	2.683	15				2.698
Arpaz	2.876	16				2.892
İnegöl	2.802	26				2.828
Atça	2.332	92				2.424
Sultanhisar	1.718	29				1.747
Amasya	858	3				861
Beypazarı	2.020	13			7	2.040
Köşkderesi	2.050	110				2.160
Köşk	385	49				434
Dalıca	1.177	3				1.180
Vakıf	1.617	2				1.619
Ayasuluğ	69	698				767
Aşiret	10.313					10.313
Toplam	100.256	6.346		532	543	107.677

kez Güzelhisar, Nazilli, Bozdoğan, Tire, Ödemiş, Bayındır, Alaşehir ve Yenişehir çevrelerinde yumaklaşmış olduğu söylenebilir. Demografik verilere bakıldığında Müslüman nüfusun bölgedeki ağırlığı açıkça görülür. Gayrimüslimler arasında reaya olarak gösterilen Rum nüfus yoğundur. Rumların, Müslümanlardan fazla olduğu tek birim Ayasuluğ'dur. Bunun nedeni Ayasuluğ'a bağlı Kırkanca köyünün gelişmiş bir Rum yerleşimi olmasıdır. Ayasu-

luğ merkez ise ovaya kurulmuştur, ama doğa koşulları çok da uygun olmadığı için buradaki Müslüman nüfus Kırkınca'nın gölgesinde kalır. Kırkınca'nın neden merkez olmadığı sorusu için başka nedenler aranabilir. Bunun dışında Yahudi ve Ermenilerin de birbirine yaklaşık miktarda bulunduğunu söyleyebiliriz. Müslüman ve gayrimüslim unsurlara biraz daha yakından bakalım.

Türkler, Anadolu'ya fetihlerden sonra gelip yerleşmeye başladılar. Ancak bu durum gelenlerin ortak özelliği olan göçebeliliğin bittiği anlamına gelmez, ama kimi boy ve oymakların toprağa yerleştiğini de biliyoruz. Gelen oymaklar yazları ve kışları başka yerlerde geçirerek yarı göçebe hayatlarına devam ettiler. Zaman içinde, başta güvenlik olmak üzere vergi toplanması ve askerlik görevinin sorun olmasıyla birlikte Osmanlı idarecileri, onların yerleşik hayata geçirilmesinin daha doğru olacağına karar verdi. Kimi zaman zorla, kimi zaman bazı muafiyetler tanıyarak bu toplulukları yerleştirmeye çalıştılar. Ama 19. yüzyıl sonlarında hâlâ yerleşik hayata geçme konusunda direnen yarı göçebe topluluklar bulunmaktaydı. Aşağıdaki tabloda bu toplulukların Türk fetihlerinden itibaren Aydın sancağı ve çevresinde yerleştikleri yerler görülebilir.

Göçebe ve yarı göçebe Türk topluluklarının Aydın sancağında başta Tire olmak üzere Güzelhisar, Bayındır, Ayasuluğ, Yenisehir, Bozdoğan, Nazilli, Sobice, Birgi, Mazon, Dallica, Ödemiş, Söke ve Sultanhisar kentleri ve çevrelerine yerleştikleri açıkça görülüyor. Ayrıca Köyceğiz Ayasuluğ arası bölgede yerleşen Kayı boyuna ait yerleşimlerin hiç birinde bu ad kullanılmamıştır. Aydın çevresinde Bozdoğan ve Birgi civarına yerleşen Avşar boyu, Avşarlı ve Balabanlı adları altında köyler kurmuştur. Eymür de Aydın civarına yerleşen boylardan biridir. Alayuntlu Balat civarında sakinidir. Kınık boyunun Karaca Koyunlu oymağı da Tire ve Ayasuluğ civarında sakinidir.⁸⁸ Bu toplulukların yerleştikleri yerlere kendi cemaatlerinin adlarını verdikleri bilinir, bu adların büyük çoğunluğu bazen küçük değişikliklerle bazen de tamamen aynı kalarak günümüzde varlığını sürdürmektedir.

Rum nüfus Anadolu'nun yerli ve eski sakinlerindendir. 11. yüzyılda gelen Türk fetihleri ile birlikte Rumlar belli ölçülerde bir düzen bozukluğu yaşadılar. Osmanlı siyasi gücünün pekiştirildiği 16. yüzyılda ise, temel insan içgüdüleri olan kendini koruma ve geliştirme dürtülerinin etkisiyle Rum toplulukları, bazen dağlara kaçarak, bazen köyleri terk ederek daha büyük kentlere göç ile, veya tamamen kendi içine kapanarak Bizans halk kültürünün mirasçıları olarak yaşadılar ve dillerini de muhafaza ettiler. Böylelikle uyruk bir halk olarak yaşamaları için gerekli koşullar da sağlanmış oldu. Bu da 19. yüzyılda gelecek olan “milli uyanış”larına zemin hazırladı.

Ayrıca, geçimini tarımla sağlayan Rum aileler, özellikle Orta Anadolu'da Konya ve Kayseri gibi merkezlerde, toprağın ilkel işleme teknikleri yüzünden artan nüfusu beslemekte zorlanmaları nedeniyle, daha iyi yaşam koşulları için kent merkezlerine göç ettiler. Bu göçler, mevsimlik ya da temelli daha çok İstanbul'a ve Batı Anadolu'daki İzmir gibi kıyı kentlerine doğru oldu ve 19. yüzyıl başlarında büyük boyutlara ulaştı. Şöyle ki Kayseri Rum Metropolitliği kayıtlarına göre 1834'te kentte bulunan çalışabilir erkelerin % 60'ı kıyı kentlerine gitmek üzere evlerinden ayrılmıştı. Rumların bireysel ya da aileleri ile birlikte aldıkları yer değiştirme kararları Anadolu'nun yerleşme modellerinin evriminin bilinçsiz bir parçası oldu. Özellikle savaşların sürdüğü sıkıntılı dönemlerde “güvenli bir yer” arayışı nedeniyle kıyılarda oturan Rum cemaatlerinin nüfusu da arttı.⁸⁹ Göçmenler daha iç bölgelerdeki Aydın, Manisa ve Akşehir'e de yerleştiler.⁹⁰ Bu göçler sonucunda Rumlar yalnızca varlıklarını sürdürmekle kalmadı, toplum olarak gelişme olanağı da buldu ve Batı Anadolu'daki varlıklarını daha da sağlamlaştırdılar. Büyük kentlere akan bu insanların hayatlarını sürdürebilmek ve geride bıraktıkları ailelerine bakabilmek için mecburen tanımdışı faaliyetlere; kumaş, halı, bakkaliye malzemeleri satıcılığı, komisyonculuk vb. gibi daha kârlı işlere yöneldiklerini tahmin edebiliriz. Bu, da ileride ortaya çıkacak ekonomik değişimin muhtemel ön hazırlığı oldu.

Batı Anadolu'ya Yunanistan ve Ege adalarından gelen Rumlar da vardı, bunlar için İzmir ve hinterlandı gerçek bir çekim alanıdır. 1830'lu yıllarda işgücüne ihtiyaç duyan zengin Osmanlı toprak sahipleri Batı Anadolu kıyılarına binlerce Rum köylü getirttiler. Bunu daha büyük göç dalgaları da izledi. 1831'de Menteşe'ye bağlı⁹¹ Sobice'ye gelenlerin kayıtlarında bunlara ait bazı verilerle karşılaşırız: 39 hane reisinin (39 x 5= 195) bulunduğu kayıtlarda erkeklerin yaşları 18 ile 60 arasında değişir, Yanya, Girit, Rodos, Filibe ve Kıbrıs'tan (H. 1257-60) tarihleri arasında gelmişlerdir.⁹² Daha çok emeği ile para kazanan bu insanların Büyük Menderes'in güneyinde ve o günlerde kalabalık bir Müslüman nüfusu barındıran verimli topraklara sahip bu kente gelmeleri isabetli görünür. Gelenler arasında en çok bahçıvanlık ve katmercilik gibi az sermayeli, işleri yapanların olması, bu insanların herhangi bir büyük birikimin sahipleri olmadıklarını gösterir. Ama, geçim kaynakları bakımından topraktan koptukları açıktır. Belki toprak gelir kaynakları olmaktan çoktan çıkmıştı, belki de her zaman küçük ticaret ve zanaatla uğraşmışlardı. Ayrıca gelir durumları ve yaptıkları işler gerçekten de bulundukları yerlerde geçim olanaklarının yetersizliğini düşündürmektedir. Yani bu göç hareketinde yoksulluk ve işsizliğin etkisi zannedildiğinden fazla olmalıdır. Buna bir başka örnek, 1836-1842 yılları arasında Sobice'ye bağlı Haydarlı Çiftliği'ne çalışmak üzere, Rum taifesinden; Girit, Kıbrıs ve Aydın'dan "hademe" sıfatıyla gelenlerdir. Bunlar vasıfsız işçilerdir, yapabilecekleri işler daha çok kas gücünü gerektirir. Gelir durumları alt seviyede, yaşları 35 ile 55 arasında değişmektedir.⁹³

1840'lı yıllara gelindiğinde, Yunanistan'ın kurulmasından sonra Anadolu'dan göç eden ancak işsizlikten etkilenerek Batı Anadolu'ya geri gelenler büyük boyuttadır, orada aradığını bulamayan Rumlar geri gelirken, bunun tersine yani Yunanistan'a doğru bir göç de devam ediyordu. İngiliz Konsolosluğu'na göre 1880'lerde yaklaşık 20 yıllık bir süre içinde Batı Anadolu kıyılarına 200.000'den fazla göçmen gelmiştir. Bu göç dalgalarında 1839

ve 1856 Fermanlarının etkisini de göz ardı etmemek gerekir.⁹⁴ 1880'lerde Aydın valiliği yapan Mithat Paşa'nın raporunda⁹⁵ kıyı bölgede yerleşmiş yerli Rumların "Yunan gayretkeşleri"nden olması nedeniyle içlerinden birçoğu Yunan mahmiliği iddiasına sapsmıştır, bunların yardım ve belki davetiyle "Yunan adalarından pek çok eşhas iptida hizmetçilik ve ziraatçılık vesilesiyle gelüp ve emlak ve arazi sahibi olup yerleşmiş idiğünden" Aydın vilayeti genelinde Rum nüfusu biraz da başka nedenlerle arttı. Ayrıca Yunanistan ve adalardan Batı Anadolu'ya göçün ardında siyasi beklentiler ve hesapların da olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü genç Yunan Krallığı'nın Batı Anadolu'ya bir gün egemen olma düşüncesi burada nüfusun artırılmasını gerekli kılıyordu. Bunu hem göçmenler yoluyla, hem de dolaylı yoldan Rum eşkıyalarla sağladılar, bu olgu daha sonraki yıllarda netleşecekti. Bu gidiş-gelişler 20. yüzyıl başlarında da devam etti. Balkan ve I. Dünya Savaşları sonrası nüfus büyük ölçüde hareketlidir. Nihayet bu göç hareketi 1924'te Mübadele ile son buldu. İlerleyen bölümlerde bu konuya ayrıntılı olarak döneceğiz.

Rumlardan başka Ermeni ve Yahudilerin Aydın sancağındaki nüfuslarının birbirlerine yakın sayılabilecek miktarda olduklarını görüyoruz. Ancak bu etnik grupların kentlere dağılımında bazı farklılıklar vardır. Merkez Güzelhisar kazasında Yahudi nüfus fazlayken, Ermeni nüfus daha azdır. Ermenilerin en çok olduğu kent ise Ödemiş'tir, bundan başka, çevrede Tire ve Bayındır'da Ermeni nüfusunda belirgin bir yığılma vardır. Büyük Menderes havzasına doğru gidildiğinde Güzelhisar'ın yanında Nazilli'de ve Beypazarı'nda, daha güneyde Çine ve Söke'de Ermeni nüfusu göze çarpar.⁹⁶ Yahudi nüfus, eski dönemlerden itibaren çevre kazalarda⁹⁷ özellikle Tire'de bulunur, örneğin 1573 tahririnde bu kentte Yahudi nüfusu % 3,8'le diğer gayrimüslimlere göre en fazla orandadır. 1831 sayımına bakıldığında geçen süre içinde Yahudilerin Güzelhisar'a kadar uzandıkları ama Güzelhisar ve Tire dışında bulunmadıkları görülüyor. Ermeniler değişik kentlerde

hayatlarını sürdürebilirken, Yahudilerin bu tarihlerde eski beylik başkenti Tire ve sancak merkezi Güzelhisar dışında bir yerlerde bulunmamaları nasıl açıklanabilir? Birbirine çok sıkı bağlarla bağlı, kendi içine kapalı, belki de kendisinden olmayanların bulunmadığı yerlerde kendini güvende hissedemeyen Yahudi toplumunun bu özellikleri bölge genelinde dağılmasını engellemiş olabilir mi? Ya da bu yüzyılda ekonomik olanakların ve ticari faaliyetin yoğunluğuna göre Yahudi nüfusun, bu görece büyük kentlerde yumaklaştığını mı kabul etmeliyiz? Bu daha akla yakın olmalı, çünkü 16. yüzyılda Ege kentlerinin nüfuslarına etnik açıdan bakıldığında sadece İzmir, Ayasuluğ, Birgi, Tire, Urla ve Alaşehir gibi kentlerde gayrimüslim nüfus vardır. Kırsal alanda hemen hiç gayrimüslim bulunmaz.⁹⁸ Daha sonra, 19. yüzyılda değişen –özellikle de ekonomik- koşulların ve göçlerin etkisiyle gayrimüslim grupların yerleşim alanları da genişledi. Aydın sancağı Yahudileri ekonomik güç bakımından diğer topluluklarla karşılaştırıldığında; örneğin Rumlara göre oldukça kötü durumdadır. Merkez kaza Güzelhisar Yahudilerinin cizyelerine bakıldığında genellikle ednâ (fakir) düzeydedirler. Rumlar ise, daha çok evsat (orta) gelir grubuna dahildir.⁹⁹

Doğu Anadolu'da yerleşik Ermeniler, Rumlarda olduğu gibi daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak ve ticaret yapmak için batıya geldiler. Ancak bu göç sürecini bütün ayrıntılarıyla öğrenebilmek için gerekli verilere şimdilik sahip değiliz. Bu konuda başka araştırmalara da ihtiyaç vardır. 19. yüzyıl ortasında Erzurum, Eğin, Malatya, Sivas ve Diyarbakırlı Ermenileri vasıfsız işçiler olarak Sobice'ye bağlı Haydarlı çiftliğinde çalışırken buluyoruz. Bu göçmen işçiler, 1836-1842 yılları arasında gelmişlerdir, defterin düzenlenme tarihi 1845-46'dır, yaklaşık on yıldan beri aileleriyle birlikte çiftlikte olan ve yaşları 25 ile 60 arasında değişen altgelir grubuna dahil bu insanların¹⁰⁰ Haydarlı'ya gelme nedenlerinin, çiftlik sahibinin de bir Ermeni, belki de hemşehrileri olmasıyla açıklanabilir. Çiftlik sahibi Serkis bir sarraf yani bir

banker veya tefecidir, sahibi olduğu çiftlikten başka, elindeki para ile de para kazanır. Arayış içindeki Ermeni soydaşlarını geldikleri yerde iş sahibi yapmış olabilir. Bu örnekte görüldüğü gibi Batı Anadolu'ya yönelik Ermeni göçlerinin de temelinde, gelinen yerlerdeki yoksulluk ve işsizlik vardır. Batı Anadolu'ya gelen Ermeni göçmenler uygun buldukları kentlere yerleşerek iş güç sahibi oldular. Bir süre sonra yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Ermenileri bölgedeki ilişkilere etki eden ekonomik güç sahibi bir topluluk olarak görüyoruz. Özellikle büyük toprakların ve çiftliklerin sahibi, mültezim ve sarraf olan güçlü Ermeni aileler bölgedeki üretim ve para ilişkilerine yön veren gruplardan biridir. Ancak yüzyılın sonlarında bu topluluğun topraklarını elden çıkaran ve kan kaybeden bir özelliği vardır.¹⁰¹ Bu dönüşümün kimin etkisiyle ve nasıl gerçekleştiği ayrıntılarıyla incelenmesi gereken bir konudur. Ermeni topluluğunun etkisinin kırılmaya başladığı yıllarda Batı Anadolu'nun statüsü yükselen topluluğu Rumlar'dı. Rumların ve onları destekleyen başka grupların bu dönüşümde etkisi olabilir mi?

Aslında bu dönemde bölgede Osmanlı tebaası olmayan Avrupalılar da vardır, arşiv belgelerinde bunlardan ecnebi olarak söz edilir. 1831 sayımında Aydın sancağında bu yabancılara dair herhangi bir bilgi yoktur. Ecnebler, bu tarihte İzmir'de kayıtlıdır ve bölge genelinde gelişen yeni ilişkiler üzerinde derin etkileri olacaktır.

19. yüzyıl boyunca Aydın Sancağı'nda nüfus, koşulların gerektirdiği şekillerde yer değiştirmeye devam etti. Ticari koşullar özellikle çekici özelliğe sahipti. Bu yüzden görece büyük kentlerde nüfus artışa geçti. İzmir-Aydın Demiryolu'nun çalışmaya başlaması ise yol güzergâhındaki kentlerin büyümesini, canlanmasını ve buralara nüfus akışını getirdi. Ancak burada köyden kente göç olgusuna yer vermedik, bu konuyu ilerleyen bölümlerde ele alacağız. Şimdi farklı toplulukların bu dönemdeki hayat tarzlarına, çevreleriyle ve otoriteyle ilişkilerine göz atalım.

Bu bölümde, toplumsal hayatı değerlendirirken; öncelikle farklı toplulukların kendi içindeki ilişkiler ve diğer topluluklarla ilişkileri ele alındı. Tebaanın devlet ile olan ilişkileri diğer başlık altında anlatıldı.

Cemaatten Tebaaya

Osmanlı toplumunda din, siyasal ve sosyal açıdan toplumu örgütleyen bir iç dinamiktir. Toplum öncelikle, Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere iki parçalıdır. Etnik özellikler daha sonra gelir. Osmanlı ülkesinde gayrimüslimler, dinsel bir sınıflamayı ve cemaati işaret eden Osmanlı millet sistemi içinde, kendi dinsel ve toplumsal örgütleri ile varoldu.¹⁰² Bu siyasal ve toplumsal ayrıklık Osmanlı kentlerinin yapılanmasını da etkiledi. Her cemaat ayrı mahallelerde yaşadı, böylelikle devlet de bu çok “çeşitliliği” daha kolay yönetti. Mahalle halkı arasında, ekonomik farklılıkların olması, çok zengin ya da oldukça yoksul ailelerin aynı dinden olmak koşuluyla komşu olması sık rastlanan bir durumdur, yani bir mahallede zenginlerin ihtişamlı evlerinin yanında basit ve gösterişsiz bir hayat tarzını işaret eden komşu evler bulunabilir.¹⁰³ En azından 19. yüzyılda ekonomik durumun bireyin yaşadığı yeri belirler hale gelmesine kadar durum böyle devam etti. Her cemaat devlet ile ilgili işlerini önceleri mahalle kethüdası II. Mahmut döneminden itibaren muhtarlarla, gayrimüslimler de Vücut ve Kocabaşılar (cemaat liderleri) aracılığıyla yaptı. Ülke genelinde olduğu gibi Aydın Vilayeti’nde de gayrimüslimler çok gerekmediği sürece Hükümet-i Örfiye ve Hükümet-i Şer’i gibi yerel güçlere başvurmamayı tercih ettiler.¹⁰⁴ Gayrimüslim cemaatin idare ile aracı bu liderlerdi. Kocabaşılar bu görevlerini uzun yıllar devam ettirdiler, ancak Batı Anadolu’nun genelde “karışmaya” başladığı dönemlerde merkez otoritede bu görevin Aydın vilayeti genelinde başka amaçlara hizmet ettiği yolunda bir izlenim doğdu.¹⁰⁵

Osmanlı İmparatorluğu gibi, inançların kişisel değil, kamu yaşamının bir parçası olarak ele alındığı toplumlarda, farklı dinsel topluluklar arasında anlaşmazlıkların çıkması olağandır ve bunun bir tür rekabete araç olması da mümkündür. Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar birlikte yaşadıkları kent, köy ve kasabalarda her ne kadar farklı hayatlar sürüyormuş gibi görünseler de günlük yaşamda, ticari ilişkilerde ortak bir hayatı paylaştılar, çarşıda birbirlerinden alışveriş yaptılar. Ancak bu ticari ilişki ile kutsal değerler ve duyarlılıklar bölgede Müslim-gayrimüslim topluluklar arasında bir süredir belli bir gerilimi tırmadığıdır. Aydın'da (Güzelhisar) haftalık pazar uzun zamandır Hristiyanların Sebt günü (Pazar günü) kuruluyordu. 1840'larda Aydınlı bir tüccar "Dinlerinin ilkeliklerini ihlal ettiklerini, bu yüzden kazandıkları paranın hiç bereketi olmadığı"nı söylüyordu.¹⁰⁶ G. Augustinos 1860'larda bölgedeki protestan misyonerlerin de desteğini alan Aydınlı Rum Ortodoks Hristiyanların iki yıllık bir uğraş sonucunda, Müslümanların sert muhalefetine rağmen alışveriş gününün değişmesini sağlayacak fermanı aldıklarını belirtir. Ancak pazarın kurulacağı gün, istek üzerine değiştirilmesine rağmen yine de sorun olmaya devam etti. Değişikliğe karşı çıkanlar, Rum Ortodoks ihtiyar heyetinin bazı üyelerini emrin iptali için hükümete başvurma konusunda ikna ettiler, sonrasında Ortodoks, Katolik, Protestan ve Ermeni milletleri pazar gününün değiştirilmesi için hükümete dilekçelerini sundular.¹⁰⁷ Bu dilekçe etkili olmuş olacak ki; Aydın'ın pazarı bugün bile salı günüdür. Osmanlı merkezi otoritesi ise aynı konu ile ilgili olarak "Aydın Güzelhisar kazasında pazar günleri kurulan pazarın gayrimüslimlerin isteği üzerine salı günleri kurulması"¹⁰⁸nın uygun olduğunu bildiren bir irade yayınladı. Belgede ne muhalefetten ne de açık bir gerekçeden bahsedilir.

Müslüman olan ve olmayan topluluklar, belli bir uyum içinde bazı kurallara bağlı kalarak ya da bu kuralları zaman zaman ihlal ederek, ama hep birbirleriyle yakın ilişkiler içinde yaşadılar. Özellikle küçük yerleşimlerde ve sayıları çok olmasa da Müslim ve

gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köylerde farklı toplulukların birbiriyle ilişkiye geçmeden yaşaması mümkün görünmüyor. Ticari hayat içinde, çarşıda yani erkeklerin dünyasında ilişkiler daha çeşitliydi. Aynı arastada dükkân komşusu oldular, ticari ilişkiler içinde birbirlerine kefalet ya da vekâlet ettiler. Ticarethane-yi Amire'ye¹⁰⁹ kayıtlı tüccarlar olarak uzak diyarlardaki başka "millet"lerden tüccarlara vekâlet ettiler, komisyonculuk yaptılar.¹¹⁰ Zaman zaman çarşının Müslim ve gayrimüslim "güçlü" esnafı aleyhlerine gelişen bazı durumları veya çevredeki eşkıyalardan şikâyetlerini anlatan istidalar yazarak altlarına birlikte imza attılar,¹¹¹ çıkarlarını birlikte korudular. Birbirlerinin müşterileri oldular. Çarşı dışında da ilişkiler devam etti, örneğin, sanatıyla ünlü Rum duvarcı ustaları Müslüman mahallelerinde evler inşa etti. Kadınların dünyasında da Müslim-gayrimüslim ilişkisi sürdü; Müslüman mahallesine gelen Rum mahalle çerçisi kapı kapı dolaşarak Müslüman kadınlara kumaş, iplik vb. sattı, ya da bir Yahudi bohçacı aynı mahallede hem haber yaydı, hem de mesleğini icra etti. Bir çarşıdaki Rum bakkal Müslüman, Yahudi ve Ermenilere veresiye mal sattı. Yakındaki manastırdan gelen rahibeler dillerini bilmedikleri hasta ve yoksul Müslüman çocuklara ilaç dağıttı.¹¹²

İlişkiler çeşitli ve güçlüydü; ama farklılık, öteki olmak kavramları toplumun zaman zaman tansiyonunu yükseltti. Özellikle Batıya yüzünü dönen devletin dinsel ayrılıkları bir yana bırakarak bütün tebaayı eşit sayması, hatta bu eşitliğin Islahat Fermanı ile gayrimüslimler lehine bozulması Müslüman toplumu rahatsız etti. Bu rahatsızlığın altında yüzyıllardır süregelen toplumsal ve dinsel gelenek vardı. Nazilli'de Müslüman ahaliden Şeyhoğlu Mehmet'in mağazasında Pazarköylü terzi Ömeroğlu debbağ Hacı Ömer ve kasap Hacı Kara Mehmet'in gayri Müslimler hakkında "kötü sözler" söylemelerinin¹¹³ altında bu geleneği aramak yanlış olmasa gerek. Olayın muhataplarının Nazilli'de ileri gelen esnaf-tan olduğunu düşünebiliriz. Çünkü ikisinin adının önünde "Hacı" unvanı vardır ve zenginlikleri konusunda bir fikir verir, çünkü

hacca gitmek her dönemde belli bir ekonomik statü göstergesidir. Birbirini tanıyan hatta aralarında ticari ilişkiler de olan bu üç “ile-ri gelen” esnaf, belki çarşıya geldikleri bir gün, dostları Şeyhoğlu Mehmet’in mağazasında buluşmuş, 5-6 ay önce ilan edilmiş olan Islahat Fermanı ve diğer gelişmeleri kendilerince değerlendirip hoşnutsuzluklarını dile getirirken, gayrimüslimlere karşı “kötü sözler” sarf etmişler ve bir şekilde duyulan bu konuşmaların, Nazilli gayrimüslimlerinin şikâyetlerine konu olmuş olduğunu düşünebiliriz. Böyle hassas bir dönemde ortaya çıkan sorun, yöneticileri de çok telaşlandırmış olmalı ki, olayın ardından “Aydın kaymakamı olayı araştırmak için bizzat Nazilli’ye gitti. Bu olayı çözme konusunda başarılı olacağı pek düşünülmeyen müdür vekili Yusuf Ağa, gelenek üzere görevden alındı, yerine Hacı Hasan Bey getirildi. Hatta konu Meclisi Vala’da görüşüldü ve bu sözlerin gerçekten söylenip söylenmediğinden emin olunamadığı için şahısların alenen cezalandırılması münasip bulunmadı ve muhataplara “tenbihat” uygun görüldü.”⁴ Bu olayda, doğal olarak devlet tam olarak anlaşılamayan bir konu yüzünden bölgedeki güçlü bazı insanları karşısına almak istemedi. Ama koşullar böyle bir durumda hiçbir şey yapılmamasına da olanak vermedi. Devlet aslında her iki tarafı da karşısına almadı. Olayın muhataplarına yapılan “tenbih”lerin neler olduğunu bilmek ayrıca ilginç olurdu.

Tebaa ve Devlet

Müslim veya gayrimüslim sıradan Osmanlı tebaasının, Aydın sancağında özellikle de gözden uzak bir taşra kasabasında veya köyde yaşıyorsa, devlet ile çok fazla işi olmazdı. Daha doğrusu devlet bazı işler dışında bireyi muhatap almazdı, devletin muhatabı, bireyin bağlı bulunduğu cemaatin lideriydi. Bunun istisnası olan birinci iş askerlikti. Askerlik, Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra bütün tebaayı ilgilendirmesi gereken bir görevdir. Ama Tanzimat’la birlikte bu görev gayrimüslimler için cizye bedele dönüştü. Tanzimat Fermanı askerliği Müslim ve gayrimüs-

lim tüm Osmanlı tebaası için bir görev olarak gördü ve bu görevi yüklenmelerini bekledi. Müslüman tebaa için bu alışıldık bir durumdu, çünkü onlar zaten yüzyıllardır askerlik yapıyorlardı. Özellikle Ege'nin Müslüman halkı için askerlik, hayatın bir parçasıydı, başkente ve Balkanlara ulaşım kolaylığı bakımından Ege asker toplamak için uygundu. Batı Anadolu'da Müslüman gençler belirsiz bir süre için askere alınır, savaşlarda hayatta kalmayı başarabilirse köylerine geri dönerler, ancak özellikle savaş zamanlarında acil asker ihtiyacı yüzünden tekrar geri çağırılabilirlerdi. Askerlik genellikle yoksulların "zorunluluğu" idi. Çünkü varlıklı Müslümanlar, bu işten rüşvetle kurtulabilirdi.¹⁵ Bu öylesine zor bir durumdu ki, kimi zaman askere gitmemek için devlet görevlilerine silahla direnen ve bu uğurda hayatını kaybedenler de vardı.¹⁶ Bundan kurtulması mümkün olamayan yoksul gençler binbir zorluk ve sefalet içinde, evini, toprağını, ailesini, hayatını bırakarak askere gider ve çoğu zaman da geriye dönemezdi. Üretim faaliyetini yürüten genç nüfusun askere alınması, süreci olumsuz etkilerdi, tarlalarda ekim ve hasat işleri aksayabilirdi. Bu durumun bölgedeki üretim süreci ve ilişkilerine etkisi dikkat çekici boyuttadır.¹⁷ Tanzimat'ın askerlik konusunda getirmeye çalıştığı ilkelerin de bu konuda çok etkili olmadığını biliyoruz. Diğer tarafta gayrimüslimler için askerlik yükümlülüğü kolay kabullenilecek bir görev değildi. Islahat hükümleri gereği devlet, bu konuda ısrarını sürdürdü, ancak gayrimüslim ahali bu görevi almamak için elinden geleni yaptı, hatta cizyesini ödemeye devam etti. Yüzyılın sonlarına doğru bu konuda devlet hâlâ ısrar ediyordu. Ancak bu ısrar, bekleneni gerçekleştirmedi. 1894'te Aydın vilayetinde Jandarma Alayı toplam 2035 kişidir, bunlardan 13 tanesi Rum (1 yüzbaşı ve 1 mülazım) 2 tanesi de Ermenidir. Belgede belirtildiğine göre gayrimüslimler, teşkilat ilk kurulduğu zaman kural gereği daha fazladır, ancak azala azala bu kadar kalmışlardır.¹⁸

Devlet gayrimüslimleri de askere almak için ne kadar uğraşsa da çabalar sonuçsuz kaldı. Askerlik hizmeti hatta polislik,

gayrimüslimler tarafından hiçbir zaman tam anlamıyla benimsenmedi, özellikle askerlik, büyük ölçüde yoksul Müslümanların görevi haline geldi.

Tebaanın ikinci görevi de vergiydi ve herkesi yakından ilgilendiriyordu. Tanzimat ve Islahat fermanları özellikle bu konular üzerinde durdu. Toplum, daha laik, birbiriyle eşit ve kaynaşmış bir tebaanın özelliklerine sahip kılmayı ve böylelikle yabancı müdahalesinden kurtulmayı planlayan¹⁹ Tanzimat dönemi devlet adamları tebaanın eşitliği ilkesine göre askerliği bütün tebaa için bir görev olarak kabul ettiler ve vergilendirmeyi de kurallara bağladılar. Kural, yükümlülerin vergilerinin ödeyebilecekleri miktardan tahsil edilmesi idi. İltizam usulü kaldırıldı, böylelikle yoksul insanların taşradaki ayan-eşraf mültezimlerin zulmünden de kurtarılması hesaplandı. Ama bunların yerine gelen muhassılların da eski yerel otoriteyle olan yakın ilişkileri yüzünden, sonunda vergi mükellefleri açısından pek bir şeyin değişmediği görüldü.

Bu yıllarda insanların en önemli sorunlarının başında yoksulluk gelir. Özellikle hayatını ve geleceğini tarlasına bağlamış, başka hiç geliri olmayan bir çiftçi ailesinin iyi bir hasat mevsimi dilemekten başka çaresi yoktu. Kuraklık, çekirgeler vb. almayı planladıkları ürünü yok ettiğinde çiftçi ailesini, ödenecek borçlar ve vergiler yüzünden zor bir kış mevsimi beklerdi. Vergi tahsildarı, adı ister mültezim, ister muhassıl olsun, Tanzimat sonrasında da insanlar için belli bir “tehdit” unsuru olmaya devam etti. Hatta devlet otoritesine karşı zaten varolan bir hoşnutsuzluğun, nefretle karışıp devamına neden oldu. Tanzimat’ın hemen ertesi, üstelik Müslim-gayrimüslim tebaayı kaynaştırmayı hedefleyen prensiplerin, vergi yüzünden nasıl görmezden gelinebileceğine hatta devlet otoritesine bir muhassılın adeta karşı çıkmasına iyi bir örnek Aydın sancağına bağlı Kırkınca (Şirince)’da yaşandı. Kırkınca köyü reayası; iki yıldan beri süren kuraklık yüzünden “zaten ödeyebileceklerinden fazla olan vergilerini” ödeyemediklerini köye gelen “ehli İslam ahalisinden” muhassılın bunu anlayamayarak

dul kadınlardan, emlaki olmayan kimsesizlerden bile, şiddet göstererek vergi istediğini, hatta köyün yaşlı papazını çarşı içinde yakalayarak sakalını yolduğunu, hem bu durumun önüne geçilmesi, hem de çok fazla olan vergilerinin azaltılması yönünde bir istida verdi. Durum görüşüldü, hatta patrikhane de bu işe karşıtı ve vilayete yazılan yazıda gerekli araştırmanın yapılarak, verginin gerekirse azaltılması ve vergi toplanması sırasında bu gibi hareketlerin önlenmesi istendi.¹²⁰ Muhassılın yaptıkları vergi toplama ilkelere aykırıdır. Çünkü “dul kadınlardan” ve herhangi bir “malı olmayan kimsesizlerden” üstelik şiddet ile vergi almak, Osmanlı vergi sisteminin kabul etmediği bir durumdur. Ayrıca Müslüman muhassılın, reayanın adeta dini duygularıyla oynarcasına köyün yaşlı papazına yaptıkları, merkezileşmiş bir devlet ve kaynaşmış bir Osmanlı tebaası yaratma peşindeki bu dönem yöneticilerinin hayal ettikleri bu yeni dünya kurgusuna bir darbeydi. Benzer olaylar, Müslüman yerleşimlerinde de yaşandı. Batı Anadolu’da Müslüman halk da “ödeyebileceklerinden fazla vergi veya zalim muhassıllar yüzünden şikâyet dilekçeleri yazdı,” hatta isyan ederek “hükümet binalarını, mahkemeleri bastı ve sorumluları taşıladı.”¹²¹ Ancak sözünü ettiğimiz belgede olaylar “ehli İslam ahalisinden muhassılın yaptıkları” olarak anlatılıyor. Reaya, başlarına gelenleri yalnızca vergi ödeyememeleriyle değil, Hıristiyan olmalarıyla da ilişkilendiriyordu. Devlet-reaya ilişkisinde, tebaanın eşitliği ilkesinin kabulüyle bu ve benzeri olaylar daha da görünür bir hale geldi ya da toplum bazı hakları olabildiğini görerek, adaletsiz uygulamalar karşısında sesini çıkarıp, hakkını aramaya daha kolay başvurabilir hale geldi denilebilir.

Şimdi, bölge sakinlerinin ekonomik ilişkilerdeki rollerini ve bölge genelindeki ekonomik durumu değerlendirelim.

EKONOMİK YAPI

Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik ekonomik dengeleri, dünya ekonomisinde önemli merkezlerin yer değiştirmesiyle da-

ha 17. yüzyılda sarsıldı. Önemli ticari üs olan Halep ve Sakız'da Osmanlı devlet görevlileri, Arap ve Ermeni tüccarlar, Venedikliler ve Fransızların çatışan çıkarları yüzünden gerileyen ticaret, Hollandalılar ve İngilizlerin yeni bir üs aramasına neden oldu. Bu da zengin bir art alanın çeşitli ilişkilerle bağlandığı İzmir limanıydı. 1620 ve 1630'larda İzmir, Avrupalı konsoloslar, Sakız'dan Rum ve Yahudi tüccarlar, İstanbul, Halep ve İskenderiye'den Avrupalı tüccarlarla dolmaya başladı.¹²² İlber Ortaylı "Türkiye'de 18. yüzyılın, az gelişmiş ülke kapitalizminin şafağı" olduğunu¹²³ söyler. Zaman zaman kırılgan iç dengeler, varolan sistemi değiştirdi, yeni dengeler ve aktörleri sahneye çıkardı, bölgedeki yapılar yeniden yapılanma ve dönüşüme direnmeye çalıştı. 17. yüzyılda "İzmir'in batılı sistemler tarafından keşfi" -tesadüf ya da bilinçli bir tercih- Batı Anadolu'daki üretim ilişkilerinin yeniden yapılanmasını sağladı. 18.-19. yüzyıllarda tarım, ticari talepleri karşılamak üzere pazar ilişkilerine cevap vererek ticarileşme belirtileri gösterdi. Ticari ağ, daha büyük pazarların da ihtiyaçlarına çeşitli biçimlerde cevap verebilecek bir yapıya büründü. İlişkilerin niteliği, aktörleri zaman zaman değişse de temel nitelik piyasa taleplerinin ve koşullarının şekillendirdiği bir sistemdir, ama bu sistemde yerli koşulların etkisi görmezden gelinemez.

Bu tabloya göre, 19. yüzyıl ortalarındaki Aydın sancağında ekonomik ilişkiler, bu büyük hesaplar çerçevesinde şekillendi. Bu yüzden sancak genelini tek başına ele almak çok doğru olmaz. Aydın sancağını birbirine eklemlenmiş bütünün parçalarından biri olarak düşünmek gerekir. Şimdi üretim ve ticaretin yapılanmasına bakalım.

Tarımsal Üretim

Tanzimat döneminde sosyal ve idari reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi hedef alan bir yönetim anlayışı doğdu. Bu anlayışın politikalarını oluşturacak olan tarımsal bü-

rokrasi de kuruldu. Yeni dönemin yeni hedefleri; üretimin ve çeşitliliğin artırılması, dış talebe yönelik üretimin teşvikiyle dış ticaret dengesinin sağlanması, yerli sanayinin ihtiyacı olan hammaddenin yurtiçinde üretilmesi, araç ve metotların modernleştirilmesidir.¹²⁴ Böylelikle Osmanlı tarımı “devletin de desteğiyle” ülke genelinde belli bir gelişme ve yapısal bir değişim sürecine girdi. Bu sürecin elbette başka iticileri de vardı.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarıma bağımlıdır, vergilerin büyük çoğunluğu tarım kaynaklıdır ve ihracatın çoğunluğu da tarım ürünleridir.¹²⁵ Bu durum yüzyıl sonunda da pek değişmedi. Batılı ekonomik sistemlerin Osmanlı ülkesindeki etkileri değişik bölgelerde ve değişik düzeylerde ortaya çıktı. Bir başka deyişle farklı özellikleri olan bölgeler kapitalist ilişkilerden görece eşitsiz oranda etkilendi. Batı Anadolu ve Balkanlar bu eşitsizliğin en üst noktasında olmalıdır. Kapitalist ilişkiler tarımda belli bir ticarileşmeyi gerektirdi, bu da, tarımsal üretimin tahıl ve diğer geçimlik ürünlerden sanayi hammaddelerine ve diğer pazar ürünlerine doğru kayması anlamına gelir. Osmanlı tarımında tahıl üretimin önemli bir parçası olduğu için toplam üretimde ve ihracatta her zaman önemli bir yere sahip oldu.¹²⁶ Aşağıda görüleceği gibi yüzyılın ortalarında Aydın sancağı için tarım birincil önemli bir geçim kaynağıdır. Ayrıca Batı Anadolu tarımını değişen ve gelişen koşullara uyum sağlama konusunda hiç de başarısız değildir.

Batı Anadolu’nun ve Aydın sancağının kapitalist ilişkilerle karşılaşmasından çok daha önce ekonomik anlamda çok önemli bir görevi vardı. Bu, eski zamanlardan beri verimli topraklara sahip bölgeler için bir çeşit kaddedir. Modern dünya öncesinde kentler zorunlu tüketim maddelerinin kaçınılmaz darlığını hafifletmeye çalışırdı; her kent açıktan kaçınmak için meyve, tahıl, elyaf ve yakata denizden veya hemen art alanından ulaşmak zorundaydı. Kent merkezlerinin büyüklüğünü ve önemini iaşelerini sağlayan bölgelerin verimliliği ve stratejik konumları belirlerdi. Osmanlı klasik sisteminde sarayın, ordunun ve başkentin ihtiyacının her-

hangi bir tehlikeye yer vermeksizin karşılanması birinci derecede önemli bir kuraldır. İaşe ağının bozulması ve narh fiyatlarına uyulmaması devlet açısından İstanbul ve yoğun nüfuslu ama verimsiz başka bölgeler için bir tehdit olarak algılanırdı.¹²⁷ Bu yüzden devlet yüzyıllar boyunca, ihtiyaçlarını başkente yakın, denizden ve karadan kolay ulaşılabilen vilayetlerden karşıladı.

Batı Anadolu, öncelikle sarayın ve başkent'in ihtiyacını karşılayan "iaşe kuşağı"ndaydı. Aydın sancağı ve çevresi birincil bir tahıl kaynağı değildir, ama bölgede yetişen başka ürünler özellikle eşsiz üzüm ve incirin, ayrıca zeytinyağı ve pirincin önemli müşterisi kiler-i hümayundur.¹²⁸ Ancak dünya ekonomik sisteminde değişen dengeler, 16. yüzyıldan itibaren iaşe ağının arterlerinde zaman zaman kesintiler yarattı. Ayrıca devletin üretimi sıkı denetlemesine rağmen özellikle tütün ve tahıl gibi ticari tarım ürünlerinde kaçakçılık, yani bu malların kısmen batıya sızıntısı her zaman vardı. Bu konuya daha sonraki bölümlerde yeniden döneceğiz. Çelişkili gibi görünse de sızıntılara ve bunun tamamen tersi bir durum; devletin denetimine rağmen, 19. yüzyılın sonunda, üretim üzerindeki denetimin kısmen azaldığı dönemlerde de tablonun pek fazla değişmediğini gösteren kanıtlar vardır. Örneğin Nazilli inciri, saray sofaları için vazgeçilmez olmaya yüzyıl sonlarında da devam etti.¹²⁹ Ayrıca Osmanlı ordusunun kullanacağı çadırları üreten fabrika-yı hümayunlarda Adana ve Aydın'dan gönderilen 85 bin kıyye pamuk ve 275 bin kıyye yapağı kullanılırdı.¹³⁰ Levazımat-ı askeriyye için palamut, kösele, kuru ve yaş gön, Tire urganları, başkent ihtiyacı için kasaplık hayvan,¹³¹ Aydın ve çevresinden başkente gönderilenler arasındadır. Kısacası Aydın sancağının tarımsal üretimi hem başkenti hem de batılı tüccarların taleplerini, kesintilere uğrayarak da olsa karşılamaya her zaman devam etti.

Şimdi bölgede toprağın kullanımına ve tarımsal üretim faaliyetlerinin özelliklerine bakalım. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir süre önce keşfedilen Temettuat Defterleri bu konuda oldukça önemli bir kaynaktır. Bu defterler, düzenlendikleri yer ile il-

gili olarak; tarımsal ve ticari faaliyetler, arazi paylaşımı, vergi gelirleri ve bu gelirlerin etnik-demografik dağılımı konusunda değerli bilgiler verir. Aydın ve çevresi ile ilgili çalışmalar yürüten araştırmacılar bu defterlerden önemli kısmını okuyup değerlendirerek bilimin hizmetine sundular.¹³² İncelediğimiz döneme ait veriler bu çalışmalardan alınmıştır. Aşağıdaki tablo¹³³ 1844-45 yılları arası Aydın sancağında işlenen-işlenemeyen toprak miktarını gösterir.

Bu verilerin alındığı Temettuat Defterleri'ndeki eksiklikleri düşünerek sonuçlara biraz dikkatli yaklaşmak gerekir. Ancak yine de elde bulunanın değerlendirilmesi ve bir fikir vermesi açısından buraya almayı uygun bulduk. Buna göre sancak genelinde 135.282 dönüm toprak ekili tarladır, 18.993 dönüm bağ-bahçe ve zeytinliği de bu türden araziye ekleyebiliriz. Toprağı işleyebilecek emeğin bulunmaması ya da sahiplerinin yaşlı, hasta, güçten düşmüş vb. olması yüzünden ekilmeyen veya nadasa bırakıldığını tahmin edebileceğimiz miktar da 10.755,5 dönümdür. 1844-45 yıllarında Aydın sancağında ekili toprak miktarı ekilmeyen miktarla karşılaştırıldığında toprağın büyük oranda değerlendirildiği söylenebilir. Başka bir deyişle Aydın sancağı çevresi bulunduğu konum itibarıyla tarıma elverişli topraklara sahiptir ve bu topraklar mümkün olduğunca değerlendirilir.

Tablo 2: Aydın Sancağında Ekili Alanlar (Dönüm)

	Ekili arazi	Ekili olmayan arazi	Bağ/zeytinlik+ bahçe	Toplam
Ayasuluğ	4.451	1.338	655	6.444
Balyambolu	8.226,5	1.185	729	10.140,5
Birgi	1.000	980	1.000	2.980
Bozdoğan	1.505			1.505
Güzelhisar	91.179,50	1.249	5.351	97.779,50
Karacasu	9.279	1.418,5	1.492	12.189,5
Nazilli	4.535	379	4.049	8.963
Ödemiş	9.148			9.148
Tire	5.958	4.206	5.717	15.881
Toplam	135.282	10.755,5	18.993	165.030,5

19. yüzyılda, toprağın paylaşımı üretimin niteliğini de belirler. Bu dönemde, yeni ekime açılan topraklarda gerek aşiretlerin, gerek Anadolu dışından gelen muhacirlerin yerleştirilmesi şeklinde ortaya çıkan devlet güdümünde iskân ve eşit miktarlarda toprak sahibi köylü cemaatleri modelinin yaygınlığı¹³⁴ açıkça görülür.

Yüzyılın ortalarında Aydın ve kazalarında küçük ölçekte üreticiliğin varlığını sorgulayabilmek için sancak genelinde toprağın paylaşımına bakalım; 1844-45 yıllarında merkez kaza Güzelhisar'da varolan toprağın üretici tarafından değerlendirilme oranının görece yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Bunu söylerken kaza nüfusunun da görece yüksek olduğunu da düşünmeliyiz. Fakat buna rağmen Güzelhisar kazası genelinde tarım, ticaretten sonra gelen bir geçim kaynağıdır. Toprağın paylaşımında 1-20 dönüm arası dilim % 20,5; 10-20 dönüm arası dilim % 21,8'dir. Aynı şekilde tarımın ikincil bir geçim kaynağı olduğu Tire'de 20 dönümden az toprak sahipliği, % 7,45'lik oranla yaygındır, tarım ağırlıklı geçim kaynaklarına sahip Bozdoğan'da 10-20 dönüm arası toprak sahipliği % 44'lük oranla en yaygındır. Ayrıca Nazilli'de de sebze bahçelerinin 2'şer dönümlük küçük parçalar halinde olması küçük miktarlarda toprağın sahibi olan üreticilerin varlığını kanıtlar.¹³⁵ Bilindiği gibi 1863'te İzmir ve çevresinde işlenen toprakların en büyük bölümü küçük üretici köylülerin tasarrufundaydı ve bu toprakların büyüklüğü 1,2-8 hektar (yaklaşık 12-80 dönüm)dir.¹³⁶ Bu verilerin ışığında Aydın ve çevresinde küçük üreticinin işlediği toprak miktarını ortalama 10-80 dönüm arasında düşünebiliriz. Bunun altında miktarda toprak sahibi olan üreticiler geçimlerini sağlamak için toprak kiralıyor olmalıdır. Tire'de kaza müdürü Ammizade Mustafa Bey gibi, sahibi olduğu 850 dönümlük toprağı 40-80 dönümlük parçalara ayırarak kiraya veren ve bunun gelirleriyle geçimini sağlayan başka büyük toprak sahipleri; ya da Güzelhisar örneğinde olduğu gibi asıl mesleği başka olmakla beraber, aileden kalan toprağını kiraya verenler de vardır. Şunu söyleyebiliriz ki, toprak sahibi olmak güç

ve statü göstergesidir. Aynı zamanda zenginliğin göstergesi olup olmadığını ise şartlar belirler.

Aydın sancağı çevresinde yüzyıl ortalarında temel üretim birimi genellikle kendi toprağına sahip küçük çiftçiler modeli üzerinde şekillenir. Büyük toprak sahipleri her zaman vardı, bu dönemde de var olmaya devam etti, değişen koşullar Doğu Avrupa örneğinde bir kapitalist çiftliğin doğarak serpilmesine hizmet etti mi? Ve bu çiftlik ticari tarımın gelişmesinde nasıl bir rol oynadı? Doğu Avrupa örneğinde ticari tarım, feodal malikânelerde topraksız köylü emeğiyle ortaya çıkan artı ürünün değerlendirilmesiyle gelişme gösterdi. 18. yüzyılda güçlü yerel hanedanın miri toprakları ele geçirerek geniş topraklara sahip olduğunu biliyoruz. Ancak yerel güçler bu toprakları her zaman ele geçirdikleri kadar kolay ellerinde tutamadılar, 19. yüzyıl başında devletin merkezi otoriteyi güçlendirmeye karar vermesi ve bu merkezileşmenin Tanzimatla birlikte doruğa çıkması yerel otorite üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Aslında büyük toprakları elde tutmak her dönemde çok kolay değildi. Bu durum yerel güçlerin merkezle iyi ilişkiler kurmalarına ve bu ilişkilerin bozulmamasına çalışmalarına neden oldu. D. Quataert, bu ikili ilişkinin, yerel otoritenin kırsal kesimde “hükümetin ajanı” olarak algılanmasına yol açtığını, bu yüzden bu kesimde pek de yayılamadıklarını, ticari tarımda asıl etken olmadıklarını ve ayrıca, ticari tarımı destekleyecek araçlara da sahip olmadıklarını söyler.¹³⁷ Tarım teknolojisinin ticarileşmede önemli payı vardır ama yüzyılın ortalarında tarım araçlarının da pek parlak bir durumda olmadığı anlaşılıyor. Arrundell Anadolu’da ilkel tarım araçlarından bahsederken ilk kez gördüğü manzarayı “...iki veya üç tahta kalastan yapılmış sağlam tekerlekleri olan bir çift öküzün çektiği bir tarım makinesiyle çift sürdüğü”nü biraz da hayretle anlatır.¹³⁸ Bu ilkel teknolojinin ticari tarım için yeterli olmadığı açıktır. Ancak büyük işletmelerde teknoloji daha yenilenmiş olmak zorundadır. Şimdi bu daha büyük işletmeleri biraz yakından tanıyalım:

Aydın sancağında çiftliklerin¹³⁹ mutasarrıfı bu yıllarda kimi zaman bir tefeci,¹⁴⁰ kimi zaman eğitimli bir ulema,¹⁴¹ kimi zaman eski yerel bir hanedan, tefeci Ermeni aileler¹⁴² veya yüksek bir memur hatta hanedan üyeleri olabiliyordu, bunların en azından bir kısmının asıl işlerinin bu toprakları işlemek olmadığını düşünebiliriz. Ancak ziraat erbabı olmayan bir çiftlik mutasarrıfının, işlenen topraktan yeterli verimi alamayacağı düşüncesinin merkez otoriteyi rahatsız ettiği ve çiftliğin mutasarrıfın elinden alınarak, işin ehli kişilere verildiği durumlar da vardır.¹⁴³ Bu örnek tarım üzerindeki devlet denetiminin açık göstergesidir. Büyük topraklara sahip olmak, bu toprağın nasıl işlenebileceği sorununu da gündeme getirir. Varolan koşullar, 100.000 dönüme kadar ulaşabildiğini tespit ettiğimiz¹⁴⁴ toprakların, ücretli emek azlığı yüzünden ortakçılık usulüyle işletilmesini zorunlu kılar. Toprağın bol, emeğin az olduğu dönem koşullarına uyan yöntem budur. Ancak bu ortaklık anlaşmalarında üretim araçlarının sahibinin kimler olduğunu henüz kesin olarak bilemiyoruz. Toprağın mutasarrıfının asıl işinin toprakla ilgili olmaması ve asıl sahibin vefatıyla mirasçılarının, sahip olunanın miktarı ve özellikleri hakkında bile fikirlerinin bulunmadığı¹⁴⁵ durumlar, sadece bu işin getireceği gelirle ilgilenildiği düşüncesini gündeme getirir. Toprakların sahibi olanların, sıklıkla üretim araçlarının sahibi olmadığını düşünmek çok yanlış değildir. Bu koşullar altında 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın son 25 yılına kadar geçen süreçte özellikle batı Anadolu'da ticari tarımın görece genişlemesinde¹⁴⁶ emek sahibi olanların toprağı bizzat işleyen küçük üreticiler olduğu sonucuna varılabilir. Doğal olarak küçük üretici ve ortakçı bunu yalnız başına yapamazdı. Bulunulan çevredeki koşulların üreticiyi böyle bir üretim ilişkisine dahil olmaya zorladığını düşünebiliriz. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Aydın çevresindeki fiziki koşullar 19. yüzyıl ortalarına kadar modern bir ulaşım ağına izin verecek gibi değildi. Yetişen ürünü pazarlayacak, hatta zaman zaman tohumu ve üretim araçlarını sağlayacak birilerine ihtiyaç vardı. İşte tam bu anda sahneye

çıkan aracı-yerli tüccar bu rolü büyük bir heyecanla sahipleniyor ve böylelikle teoride, ticari tarımın gelişiminde büyük çiftlik sahiplerinin yüklendiği rolü de üzerlerine alarak, üreticiyi “sıkıntıdan” kurtarıyorlardı.

Aracı-yerli tüccarın, ürünü pazara sunmak için satın alırken kullandığı çeşitli yöntemler vardır, bunlardan biri selemdir. Bu yöntem, imalat sektöründeki sipariş yönteminde olduğu gibi henüz ortada herhangi bir ürün yokken ya da ürün tarladayken tüccarın verdiği fiyat üzerinden satıştır. Bu yöntemde üretici ve tüccar arasında genellikle yazıya dökülmeyen bir anlaşma vardır. Üretici açısından büyük riskler taşıyan bu tarzın 19. yüzyıl ortalarında Aydın çevresinde geçerliğini koruduğu görülüyor. Üretici, özellikle de yoksul ve az miktarda toprak işleyebilen bir üreticiyse tohum, tarım makineleri ve pazarlama için bir aracı-komisyoncuya ihtiyaç duyacaktır. Tohumu ve makineleri veren aracı, karşılığında hasat zamanı ürünü belli bir fiyat üzerinden satın almayı ister. Bütün koşulların uygun seyrettiğini varsayarsak; kuraklık, çekirge istilasası, sel vb. yüzünden ürüne herhangi bir zarar gelmese bile hasat zamanı ortaya çıkabilecek spekülasyonlar üreticiyi zarara uğratabilir. Ürünü satın alanlar arasında mültezimler, tüccar ve bezirgânlar vardır. Peki, aracı tüccar kimdir, gücü nereden gelir? Bunlar yerli ve yabancı olabilir. Ancak yabancı tüccarlar üretici ile birebir ilişkiye girmeksizin işlerini yerli gayrimüslim aracılarla yürütüyor olmalıdır, bir arşiv belgesinde⁴⁷ bahsedilen sermayesi, “birkaç bin kese”den ibaret⁴⁸ olan bu tüccar tipi Osmanlı tebaası yerli veya yabancı olabilir. Ancak çok fazla parası olmayan bu tüccar, gelecek için umut taşımaktadır, dahil olacağı üretim-pazarlama ağı çok daha büyük boyutlardaki sistemlerin bir parçası olduğunda, zincirin önemli bir halkası olarak büyük paralar kazanabileceğini hesaplar. Özellikle yoksul üretici büyük rant peşindeki tüccar için iyi bir seçimdir. Aynı belgede belirtildiğine göre tüccarla üretici arasında sellem akdi çok nadir yapılır, tüccar, herhangi bir yazılı belge olma-

dan anlaştığı üreticiyi “bir senetle kendisine ‘Kul’ ederek, eğer mahsul zamanı borçlarını ödeyemezlerse faiz işleterek ve bu işlere birtakım hileler karıştırarak zarara uğratmakta”dır. Yani burada sermaye karşılığı üreticiye para veren tefeci tüccar söz konusudur veya aynı tüccar sermayeyi, hasat zamanı belli bir fiyattan alınacak ürün karşılığında verir. Aynı belgede palamut örneği verilir. Kantarı 15 guruştan belli bir miktar palamut getirmeyi bir senetle taahhüt eden üretici, mahsul zamanı bu miktarı getiremez ise ya piyasadan yüksek fiyatla eksiği olan miktarda palamut alarak tüccara verir ya da eksiğin parasını da ödeyemediği için borçlu kalır ve tahmin edileceği gibi bu borçlara faiz işletilir, borç büyür ve sonunda üreticinin sahip olduğu para ve emlak rehin altına alınır ve son aşamada da el değiştirerek tüccarın olur. Her şeyin iyi gittiği bir üretim ve hasat mevsiminden sonra da üreticinin bu işten kârlı çıkması her zaman mümkün değildir. Piyasadaki mahsul azlığı veya başka spekülasyonlar, fiyatları yükseltebilir, ancak üretici yaptığı anlaşmaya sadık kalarak ürünü tüccara daha önceden belirlenen fiyattan vermek zorundadır. Sonunda üretici iflas edebilir, mültezim, tüccar veya bezirgân ise güç ve servetini artırır.

Üretimde küçük üretici modelini benimseyen ve üreticiyi koruyan devlet için, bu yöntem, pek hoş algılanmaz. Üreticinin göreceği zarar karşısında birilerinin çıkar elde etmesi devletin istemeyeceği bir durumdur. Bu yöntem yüzyıllardır uygulanmasına rağmen devlet sistem içindeki rahatsızlıkların her zaman farkında oldu ve ortaya çıkan kötü sonuçlar için tedbirler almaya çalıştı. Ama yöneticiler selem yönteminin uygulanmasına karşı çıkmadılar. Ama hiç değilse üreticiyi korumak ve “sistemin önünü kesmek” adına, taraflar arasında en başta yapılan senetlerin Ticaret Meclisi tarafından onaylanması, yabancılarla yapılan anlaşmalar da da Pasaport Odası memurlarının senetleri kayıt ve tescil etmesi, bunun bulunmadığı yerlerde de Hükümet Meclisinin onayının alınmasının zorunlu olacağının yerli ve yabancı herkese duyurul-

masının¹⁴⁹ karara bağlanması devletın üreticiyi koruyan tutumunun yüzyılın ortasında sürdürüğünü kanıtlar.

Bu dönemde sancak genelinde küçük üreticinin sorunları vardı elbette ama bir yandan da tarımsal üretim, çeşitli dönüşümler yaşayarak sürdü. 19. yüzyıl ortalarında bölgede yetiştirilen tarımsal ürünler büyük çeşitlilik gösterir. Ancak ticari tarımın en önemli göstergesi sayılabilecek sanayi bitkilerine yönelmenin miktarını tespit edebilmek zordur. Merkez kaza Güzelhisar'da bu dönemde yetiştirilen üzüm ve sanayi bitkileri olarak nitelendirilen pamuk, tütün ve susamın hasılat değerleri arasında % 1,5'lik oranda fark vardır. Hububat gibi geçimlik ürünler ise bunlardan sonra gelir. En değerli ürün olarak tütün, pamuk veya üzümü düşünecek olursak bunlar da geçimlik değil, aslında ticari üründür. Özetle bu dönemde Aydın ve kazalarında sanayi bitkilerinin üretimine yönelme vardır. Ancak tek bir ürünün yetişmesinde uzmanlaşma söz konusu değildir. Tarımsal ürün çeşitlidir, bölgenin uygun koşulları ve tarımsal kapasite yüksekliğinin ve uluslar arası taleplerin henüz göz ardı edilmesinin bunda büyük payı vardır.

Pamuk bütün sanayi bitkileri arasında en değerlilerindendir. Bölgede pamuk üretiminin artması kapitalist sermaye için olduğu kadar merkez otoritenin de arzuladığı bir durumdur. Bu yüzden hem İngilizler hem de Osmanlı yöneticileri pamukta bir üretim artışının sağlanması için çaba gösterdiler. Bu konuyu II. Bölüm'de ayrıntılı olarak ele alacağız.

Toprak ürünlerinin ticarileştirilmesi çabalarında meyan kökünün bölge için ayrı bir yeri ve önemi vardır. Meyan bitkisi tarlalarda kendiliğinden yetişir, ürüne zarar vermemesi için topraktan temizlenmesi gereklidir. Batı sanayinde özellikle İngiltere'de geniş bir pazarı olan, bitkinin öneminin anlaşılmasından sonra, yabancılar bu kârlı işi tekellerine almaya çalıştılar. Bölgedeki tarımsal kaynaklı ticari meta arasında önemli bir yeri olan meyan kökü üretimi ve pazarlanması daha farklı bir gelişimi oldu. Meyan kökü yüzyıl sonlarında İngiliz, Rus, İtalyan ve Alman şir-

ketlerinin toplatıp dışarıya gönderdiği bir meta haline geldi ve tahmin edileceği gibi merkez ve yerel otoriteler bu konuda kontrolü neredeyse yitirdiler. Bu şirketler hiçbir otoriteyi dinlemeden, işlerine devam etti, hatta zaman zaman birbirleriyle kavga da ettiler ve kanunsuz işlere bulaştılar. Başka bir deyişle tarının ticarileşirken bölgede kapitalizmin ayak sesleri işitilmeye başladı, emperyalistlerin ise daha zamana ihtiyacı vardı.

Ticari Meta ve Çarşı-Pazar¹⁵⁰

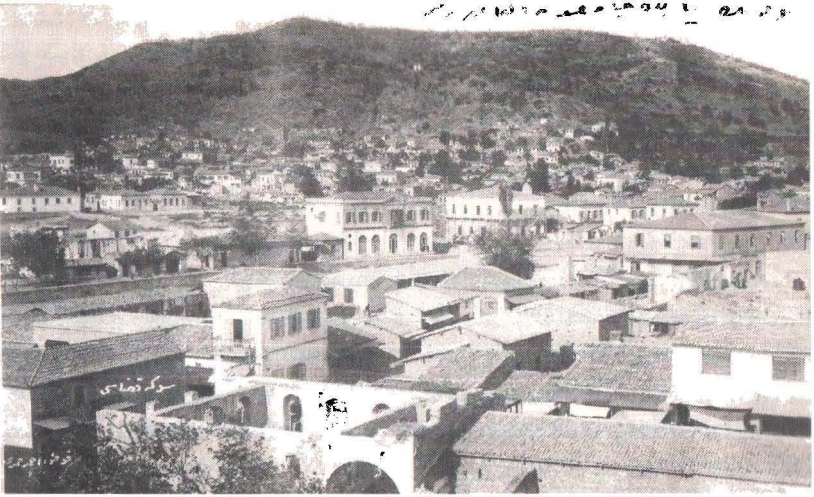
Büyük ve Küçük Menderes Havzaları -doğanın izin verdiği ölçülerde de olsa-limanlara ve oradan da büyük dünya pazarlarına bağlanır. 19. yüzyılda İzmir limanı artık uluslararası ticaretin her türlü özelliğinin izlenebileceği bir “sahne” haline geldi. Devletin ihtiyaçları, ilişkilerin şekillenmesinde önemlidir ama ülke dışı ticari faaliyet hem daha kârlı hem de görece kolaydır, ayrıca Avrupa kapitalizminin hammadde ve gıda talepleri yüzyılın ikinci yarısında, üretimi içten çok dış piyasaya yönlendiriyordu. Bu ilişkiler ağı, zengin art bölge üreticileri ve ticaret erbabının ilişkilerine hatta kentsel yapılanmaya da yansıyan bir görüntü sergiler.

Aydın sancağı, Anadolu’nun iç bölgelerinin limanlara bağlandığı güzergâh üzerinde bulunur. Yüzyıl ortasında ulaşım sistemlerinin geleneksel yöntemlerle şekillendiği ve yeni ulaşım sisteminin henüz fikir aşamasında olduğu bu dönemde olanaklar elbette daha kısıtlıydı. Küçük üretici yetiştirdiği ürünü yakındaki kent pazarına götürerek satardı. Köylünün ayağına kadar gelerek ürünü satın alan tüccarlar daha büyük miktardaki ürünün alıcısıydı, tüccar-üretici ilişkisinde kullanılan çeşitli yöntemler vardı, yöntemlerden biri olarak Selem usulünün nasıl işlediğini ve ne gibi sakıncalar doğurduğunu yukarıda anlatmıştık.

Aydın sancağına bağlı kazalarda haftanın bir günü geleneksel olarak mutlak pazar kurulur. Suraiya Faroqhi’nin bu konuda yaptığı bir çalışma¹⁵¹ 16. yüzyılda da Aydın sancağının geniş bir pazar ağıyla örüldüğünü ortaya koymaktadır. Önemli pazarlar Ti-

re, Birgi, Nazilli, Ayasuluğ, Alaşehir, Aydın civarında kurulurdu.¹⁵² 18. yüzyıl sonlarında Anadolu ve Rumeli’de pazar ve panayır şebekesi çeşitli nedenlerle biraz da olsa bozulmuştu. Ama 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yöneticileri, ticaretin artmasıyla reayanın refah seviyesinin yükseleceğini fark etti. Bunun için koşulların uygun olduğu yerlerde pazar kurulmasını desteklediler,¹⁵³ bu da ticari kapasitenin en çok olduğu yerlerden biri olan bölgenin yeni pazarlara kavuştuğunu ortaya koymaktadır. Pazarların varlığı aynı zamanda iç pazar ekonomisinin gelişmesine bağlı olarak görülmektedir. Özellikle dayanıksız yaş sebze-meyve geleneksel olarak burada bizzat üretici tarafından pazarlanır.

Sanayi ürünleri, hammaddeler, mamul ve yarı mamul maddelerin üretilip, tüccara ve tüketiciye satıldığı yerler, kasaba ve “büyük” şehirlerin ticaretinin kalbinin attığı, hatta Ege bölgesinin ticari hayatının şekillendiği çarşılar, bedestenler, arastalar içindeki irili-ufaklı dükkânlardır. Bu dükkânların kimi vakıf malı, kimi kişisel mülk, kimi bölge zenginlerinden, hatta çok uzaktaki sahiplerinden kiralanmış¹⁵⁴ olabilir. Bölgedeki kentler büyüklük ve ticari kapasite bakımından sıralanmak istenirse; merkez kaza Güzelhisar, Tire, Nazilli olarak üç ana merkezli bir ticaretten söz edilebilir. Pazarlanacak ham ve mamul-yarı mamul maddenin toplandıkları yerler bu büyük merkezdir. Ancak ürün, buralara gelinceye kadar zaman zaman el değiştirebilir. Kasaba ve kentlerin ticaret erbabı özellikle bu ticari merkezlerde oldukça kalabalıktır. Güzelhisar ve Tire gibi eski köklü ve büyük kentlerde yaşayanların geçim kaynağı tarım dışı faaliyet lehine fazladır. Esnaf ve tüccarların genel içindeki oranı; Güzelhisar için % 55,2, Tire için ise daha fazla % 63’tür, bu oran Nazilli için ise % 54’tür; ancak Nazilli Temmetuat Defteri’ndeki eksiklik düşünülecek olursa bu oranın güvenilirliği tartışılabilir, bunun için belki de buradaki tarım dışı faaliyetin, tarımsal üretimle arasında daha küçük bir farklılık olduğunu düşünmeliyiz. Her durumda Nazilli’nin küçük bir kasaba olmadığını çevre üreticileri için bir toplanma merkezi olduğunu

Resim 4. Söke çarşısında dükkânlar.

söyleyebiliriz. Ödemiş gibi köy ve kent arasında yer alan kasabalarda tarım ve tarım dışı üretim arası fark çok azdır.

Endüstri öncesi ve değişimi süren ekonomik sistemlerin habercisi olarak, büyükçe sayılabilecek Anadolu kentlerinin çarşılarına tekstil ile ilgili işkolları hâkimdir.⁵⁵ Bu sav Aydın sancağı için de geçerlidir, tekstil hammaddesi ve üretiminin çarşı genelinde yaygınlığını çarşının sakinlerine bakarak izleyebiliriz. Eğer tüccar üreticinin ayağına gitmemişse, örneğin, kantarcılar çarşıya pamuğunu veya yapağını getiren bir üreticinin ilk durağı olurdu, üretici uzayıp giden kuyruğa girer ve ürününün miktarını öğrendikten sonra anlaştığı tüccara ürünü verirdi. Tüccar eğer bunu hammadde olarak satacaksa, İzmir'e doğru yola çıkacak olan kervana dâhil etmek üzere depolarına aktarır, hammaddeyi işletmeyi düşünüyorsa veya satın alan bizzat işleyecek olan esnafsa hammaddenin yolculuğu kısa sürer, işlenmek için yine bir ambarda sırasını beklerdi. Yünü, ipeği ve pamuğu boyacı, kırmızıcı boyar ve ipek bükücü, iplik burucu, penbe burucu, şeritçi, tehrih bükü-

cü'nün elinde yeni şekillere giren meta, dokumacı, çukacı, çulhacı esnafı tarafından dokunurdu. Esnaf bu işlemi bizzat kendi atölyesinde kendisi yaptığı gibi dışarıda yaptırıp satabilirdi. Bu işlemin de ne kadarının evlerin içinde, kadın ve çocuk emeğiyle gerçekleştiğini, kârın nasıl bölüşüldüğünü, üretim araçlarının miktarını ve sahiplerini bilmek ilginç olurdu, ama şimdilik bu değerlendirmeyi yapmak için yeterli veriye sahip değiliz.

Eğer meta, iç piyasada satılacaksa bu işi de, görece büyük kentlerdeki çarşıların abacı, basmacı, bezzaz, kazzaz ve tülbentçi'leri üstlenirdi. Kent ve kasaba çarşılarındaki dükkânlarda ayrıca üretim sürecinin sonuna gelmiş mamul madde bulmak da mümkündü. Havlucular, peştemalcılar, çamaşırcılar, fesciler, gömlekçiler, kürkçüler, peçeciler, püskülcüler bunların yanında terziler ve ütücüler tekstil ile ilgili işkolları olarak çarşıların sakinleriydi. Bu malların bir kısmı yerli malı olmakla beraber uzak diyarlardan, örneğin Selanik⁵⁶ başta olmak üzere dokumacılığıyla ünlü Balkan kentlerinden gelen tüccarların getirdiği mallar da çarşılardaki yerini almıştı. Güzelhisar örneğinde giyim eşyası üretip satan esnaf genellikle Rum esnaftır, özellikle terzilik bütün çarşılarda Rum esnaf arasında oldukça rağbet gören bir işkoludur. Aydın sancağına bağlı kazaların hemen hepsinde bu adı geçen esnafın tamamını görmek mümkündür. Farklı olan bu esnafın çarşılardaki sayısıdır, bu da kent ve kasabaların nüfusu ve çarşılarının kapasitesiyle ilgilidir. Ancak şunu söylemek gerekir ki, sancağa bağlı kazaların çarşılarında tekstil hammaddesi ve işlenerek son halini almış tekstil üretimi ve satışı birinci sıradadır.

Çarşıların genel görüntüsüne hâkim işkollarından biri de debbağlık ve buna bağlı olarak pabuçculuk'tur. Bu işkolunda debbağhanelerin merkez ve bağlı hemen hemen bütün kasabalarda yoğun olarak bulunduğunu görebiliyoruz. Güzelhisar kazası içindeki Tabakhane Deresi'nin iki yanında sıralanan deri işleyen atölyeler önemli bir kanıttır. Merkez kazada debbağ esnafının tamamı Müslüman'dır. Tabaklanan derinin kuru ve yaş olarak pişmiş kö-

sele olarak ve Anadolu gönü adı altında bir bölümünün askeri ihtiyaçlar için kullanılmak üzere başkente gönderildiğini yukarıda anlatmıştık. Bunun dışında işlenmiş deriden ayakkabı imalatı da bütün kazalarda yaygın olarak bulunur. Merkez kazada, pabuççuluk yapan 36 ustadan 23'ü Rum esnafıdır. Ayakkabı imalatının yanında pabuç dikicileri ve pabuç tamircileri de bu alanda önemli sayılabilecek bir kapasitededir.

Çarşı içindeki dükkânlarda yiyecek-içeceklerle ilgili işkolları da oldukça fazla ve çeşitlidir. Özellikle Güzelhisar kazası çarşısında çok çeşitli yiyecek bulmak mümkündür. Bunlara bakıldığında büyük kent çarşılarının özelliği olarak; çarşı esnafının ve yolcuların ihtiyacının sanki biraz daha gözetildiğini düşünmek mümkün. Kebapçılar, katmerciler, ekmekçiler, çorbacılar, aşçılar, börekçiler, helvacılar gibi hazır yemek satıcıları özellikle öğle saatlerinde çarşıyı doyuruyor olmalı. Yapılacak yemeklerin daha temel hammadde-leri de şehrin yerleşik sakinleri için, manavlar, soğancılar, kabakçılar, kestaneciler, kasaplar, şekerciler, ayrıca tahmişçiler kendi sokaklarında¹⁵⁷ müşterilerine hizmet ettiler. En küçük yerleşimlerde bile bulunan bakkallar da yiyecek ve içeceğe dair mamul ve yarı mamul maddeleri; un, şeker, yağ, kahve, pirinç hatta zaman zaman sebze-meyveyi de satıyor olmalıdır. Hayvanların yiyeceği de her şehrin çarşısında bulunan arpacılar tarafından satılır.

Küçük zanaatçıların ürettikleri mallar da çarşının görüntüsünde yerlerini alır. Her işkolu belli bir sokakta ya da daha büyük kentlerde özel çarşılarda veya hanlarda bakırcılar, bıçakçılar, bil-lurcular, desticiler, bardakçılar, usturacılar, demirciler, kalaycılar, kalburcular, tenekeçiler, süpürgeçiler, kutucular, zincirciler, sepetçiler, seleciler, urgancılar, sabuncular, sandıkçılar, saraçlar, sırçacılar ve çengeliciler bulunurdu. O günlerde büyük öneme sahip yük ve binek hayvanlarının ihtiyaçları için; semerciler, nalbantlar ve kaltakçılar da Aydın çarşıları tablosunun birer parçasıdır.

Çarşıya giden sıradan vatandaşın kişisel ihtiyaçlarına yönelik oldukça kalabalık berber¹⁵⁸ esnafı, Rum duhancı ve duhan kıyı-

cılar, çarşı hamamları, tellak ve natırlar ve tabi ki bütün çarşıların etrafını yoğun biçimde çevreleyen, birçok insan için bir tür sosyalleşme aracı haline gelen zaman zaman nargile eşliğinde pazarlıkların ve sosyal-siyasi içerikli muhabbetlerin yapıldığı, amele ve hamalların iş beklediği kahveler; ayrıca yolcular, tüccarlar ve köylerden pazara gelenler için kervan yolları üzerindeki irili ufaklı bütün kent ve kasabalarda en az bir tane bulunan hanlar, sadece Rumlar tarafından işletilen ama büyük olasılıkla Müslüman halktan müşterileri de olan meyhaneler; tüccarların sevk edecekleri malları depoladıkları ambarlar, buralarda çalışan hamallar, hizmetkârlar, Müslüman kent özelliği büyük Cuma Camileri¹⁵⁹ ile Aydın sancağı kazalarındaki büyük çarşılar, oldukça karmaşık bir yapı sergiler. Bu karmaşık yapının içinde yerli-yabancı tüccarlar, bunların hizmetkârları, vekilleri-kefilleri, tefeciler, komisyoncular, hatta cami önündeki dilenciler ve alışverişe gelen Müslim-gayrimüslim, yerli-yabancı, köylü-kentli, kadın-erkek kalabalığı baharat, tütün kokuları içinde, kara basılmış yaş incir¹⁶⁰ ve üzüm kutuları, pamuk ve tütün balyaları bu karmaşık tabloyu tamamlar.

Ticari İlişkiler ve Tüccarlar

Tarımsal ve tarım dışı faaliyetin ürününü pazarlayan ve yeniden dönüşümünü sağlayanların, Aydın sancağında merkez kaza Güzelhisar, Tire, Nazilli ve Ödemiş gibi nispeten “büyük” kentlerde yoğunluk kazandığını yukarıda belirtmiştik. Bu para-meta değişimini sağlayan grubun üyeleri, çeşitli meslek erbapları olarak kent ve kasabaların ticari hayatlarındaki yerlerini alırlar. Temettuat Defterleri’nde geçen adlardan en genel anlamda kullanılanı ticaret erbabı’dır. Bu defterlerde çoğu zaman ticarete konu olan meta hakkında bilgi olmaz, ancak bazı defterlerde bunun belirtildiği durumlara da rastlanır. Güzelhisar’dan Sobice’ye gelen ve burada yazılan tütün tüccarı¹⁶¹ gibi. Örneğin, Nazillili ticaret erbabı Hacı Süleymanoğlu Ahmet Ağa, bir kahve, bir kiremit ocağı, iki mağaza ve bir yağanenin sahibidir. Ancak ne ticareti ile uğraştığını bi-

lemiyoruz. Ama büyük ihtimalle toprakla bağıını koparmıştır, belki de mallarının kiralari ile geçinmekte olan bir eşraftır. Toprakla bağıını koparmayan ticaret erbabları da vardır, merkez Güzelhisar'daki esnaf-tüccarların yaygın olarak 1-10 dönüm arasında toprakları vardır. Büyük olasılıkla aileden kalan bu toprakları kiraya veriler, daha kârlı olduğunu düşündükleri meslekleri yanında gelirlerine bu kira da eklenir. Bundan başka Temettuat Defterleri'nde, ticaretle uğraşanlar Avrupa Tüccarı olarak da adlandırılmaktadır. Bunlar Avrupalı müstemmin tüccarla eşit haklara sahiptir, onlar gibi ithalât ve ihracatta sadece % 3 gümrük resmi öderler, kılık kıyafetlerine karışılmaz ve yanlarında ikişer hizmetkâr bulundurabilirler.¹⁶² Defterlerde az sayıda hizmetkâr kaydına da rastlanır. Avrupa tüccarları, yüzyıl ortasında Aydın sancağı genelinde çok fazla yaygın olarak görülmez.

Bölgenin yerli tüccarları büyük ölçüde İzmirli muteber tüccarlarla sürekli ilişki içindedirler. İzmir'deki esnaf aynı zamanda iç bölge tüccarlarının komisyonculuğunu da yapar. İzmir'den başlayan bu ilişkiler ağı, anlaşıldığına göre tıpkı eskiçağlarda olduğu gibi Büyük Menderes havzası üzerinden Konya ve Kayseri'ye kadar uzanır. Konyalı Hacı İlya oğlu Yorgi gibi tacirler yün, tiftik, boya maddelerini İzmirli çuhacı esnafından Hacı Esafi ve kardeşi Hacı İstefan gibi komisyonculara gönderirler. Onlar da bu malları satarak, karşılığı kadar çuha ve başka malları sahibine gönderirler. İzmirli tüccarların burada Avrupa tüccarı ile de ilişkileri vardır. Bütün bu tüccarlar Ticarethane-i Amire'ye kayıtlıdır, herhangi bir anlaşmazlıkta buradaki kayıtlar esas alınarak sorunlara çözüm getirilir.¹⁶³ Ticari ilişkilerde aracılara mümkün olduğunca ortadan kaldırmak metaya daha az bir maliyetle sahip olmak için gereklidir. İzmirli tüccar Şahinoğlu Karabet bu yüzden, malı üreticisinden doğrudan satın alabilmek ve bağlantılarıyla İzmir'e ulaştırabilmek için ailesiyle birlikte Güzelhisar'a göç etmiş olmalı.¹⁶⁴ Bölgede faaliyeti olan diyar-ı aher tüccarları da üreticiyle ilk elden ilişki kurabilir. Selanik ve Filibe'den gelen 13 gayrimüslim aba tüc-

carı Aydın, Nazilli ve Muğla çevresinde mallarını satabilmek için bir süreliğine yerleşirler, çevreyi dolaşarak Milas'a kadar uzanırlar,¹⁶⁵ büyük ihtimalle hanlarda konaklayan bu tüccarlar hep birlikte dolaşırlar, önceden gelmedilerse bölgeyi ve pazarı tanımak için dillerini bilen bir veya birkaç yerli Rum'u da yanlarına aldıklarını tahmin edebiliriz. Pazarlıklar sırasında tercümanlık işini de yürüten bu yerli Rum hizmetinin karşılığını ne şekilde ve ne miktarda aldı? Bunu bilmek ilginç olurdu. Sardunyalı zeytinyağı tüccarı Vikiyadore Bortum gibi Aydın çevresinden bizzat zeytinyağı toplayan tüccarlar da vardı. Bortum zeytinyağını Avrupa'ya götürmek için Kuşadası iskelesini tercih etti.¹⁶⁶ Ayrıca Avusturyalı tüccarların da bu yıllarda bölgede geniş faaliyet içinde bulundukları anlaşıyor. Üstelik Güzelhisar ile oldukça sıkı ilişkileri vardır, bu yüzden Güzelhisar'da bulunan Avusturya tebaası için Toskanalı Salvati konsolos vekili tayin edildi.¹⁶⁷ Güzelhisar ahalisinden zeytinyağı toplayan Jozef Penso gibi örnekler,¹⁶⁸ Avusturyalıların çevreyle yakın ilişkileri olduğunu düşündürüyor.

Avrupa tüccarlarının devletin kendilerine sağladığı kolaylıklara uyum sağlaması ne kadar kolaysa, kurallara uyması da o kadar zor olmuşa benziyor. Özellikle iç seyahat izinlerini (Men-i Mürûr) almaktan ve belki de bu kurala uyararak nereye gittiklerini devletin görevlilerine bildirmekten pek hoşlanmadıkları anlaşıyor, bu durum, Aydın'dan merkeze gönderilen bir raporda açıkça anlatılmaktadır.¹⁶⁹ Hatta yasak olmasına rağmen yerli gayrimüslimlerle evlenerek, arazi ve emlak da satın alabilmektedirler. Devlet bundan rahatsızdır; ama çok da fazla baskı gücüne sahip değildir.

Tüccar ya da komisyoncunun topladığı mal ya da metayı öncelikle İzmir limanına ulaştırmak deve kervanlarının işidir. Bu kervanların sahipleri genellikle yörüklerdir. Ama Ernest Fleming gibi yabancı tebaalı tüccarların da bu işe bir şekilde karıştıkları anlaşıyor. Özellikle demiryoluyla birlikte karışan ilişkiler belki de bunu zorunlu kıldı. Fleming, Avusturya tebaasındandır, aynı zamanda kendi deyimiyle "İzmir ve Aydın'ın muteber tüccarların-

dandır”, ulaşım ve pazarlama işlerini aynı anda yürüterek, kendi develeriyle kervancılık yapar.¹⁷⁰ Ama büyük ihtimalle sonradan uyruk değiştirmiş yerli bir girişimci olmalıdır.

Bölge genelinde faaliyet gösteren yerli tüccarlar, üretici ile İzmir'deki yabancı tüccarlar ve büyük ticaret evleri arasında daha çok aracılık yapar. Müslüman tüccar ise kapan tüccarları ve toptancılar dışında daha çok iç ticaretle uğraşıyordu ve bu yıllarda gitgide daha çok esnaflaşmaya başladı.¹⁷¹ Gerçi gayrimüslimler arasında da esnaf-tüccarlara rastlanır. Bunlar çarşı içindeki dükkânlarında hem üretim, hem pazarlama alanlarında aktiftir. Aydın sancağında ve bağlı kazalardaki çarşılarda herhangi bir malın ticareti ile uğraşanlardan manifaturacılar, kazzaz ve bezzazların bu özelliği taşıdıklarını defterlerdeki kayıtlardan anlıyoruz. Bunlar, aynı zamanda bölgede üretilen metayı birinci elden satın alabilme şansına da sahip perakendeci tüccardır. Manifaturacılık, merkez Güzelhisar kazasında Rum esnafın rağbet ettiği işkollarındandır. Kazzaz ve bezzazlar için böyle bir ayrımı bu dönem için gözleyemeyiz.

Toptan ve perakendeci tüccarların bir başka biçimi de bakkallıktır. Bakkal esnafı da yine Rum ve Yahudilerin büyük oranda üstlendikleri bir işkolu izlenimi verir, örneğin merkez kazadaki 15 bakkalın 10'u Rum, 4'ü Yahudi, 1'i de Müslüman'dır. Genelde bulundukları yere göre değişmekle beraber bakkalların; kuru erzak, kahve, tahıllar, basit dokumalar, kuru ve yaş meyvenin basit çapta bir ticaretini yaptıkları düşünülebilir. Bakkal esnafının tezgâhında un, şeker, pirinç, kahve, çıra çuvalları arasında bir dönem hayvan kesimi dahi yapıldı ve büyük ihtimalle et de satıldı,¹⁷² yoğun bir biçimde, üstelik merkez otoriteyi harekete geçirecek kadar yaygın olarak, içki de kadehlerde satıldı.¹⁷³ Ancak bakkal esnafının en küçük köylerde bile yaygın olarak bulunduğunu düşündüğümüzde pazara ve büyük kent çarşısına her zaman inebilme olanağı olmayan, yoksul köylü için yıl boyunca veresiye alışverişi yapılabilecek küçük ticarethaneler olduğu söylenebilir. Köylüler ödemelerini hasat mevsimlerinde yapmak üzere yılın

diğer zamanlarında ihtiyaçları olan malı bu bakkallardan satın aldılar. Bu durumun yaratabileceği sorunların en başında büyük çapta borçlanma gelir ve bu da yüzyıl sonlarında gerçekten büyük bir sorun haline geldi.⁷⁴

Küçük çapta ticaretin aktörlerinden biri de çerçilerdi. Yine Rum ve Yahudi tebaa arasında yaygınlığı dikkat çeken çerçiler defterlerde, “çerçi” ve “mahalle çerçisi” olarak ayrı ayrı belirtilmiştir. Bu durumda çerçilerin bulundukları şehrin dışında çevre yerleşimleri de dolaştığı, mahalle çerçilerinin ise bulundukları şehirde değişik mahallelerde iş gördükleri düşünülebilir. Çerçi kapkaktan tekstil ürünlerine, nakış ipliğinden kumaşa, hatta halı ve kilime kadar her şeyin satıcısı olabilir. Sattığı malları yüklediği bir araba, bazen sadece bir yük hayvanı ile mahalleleri veya köyleri gezer. Çerçi erkektir, bu yüzden evlerin içine girmez. Sokak aralarında uygun bir yerde toplanan mahalleliye mallarını sergiler. Satışını yapar, belki de bir dahaki seferde ödeşmek üzere müşterisine kredi de açar. Buna benzer bir başka işkolu da bohçacılıktır. Bohçacı taşınması nispeten kolay olabilecek özellikle tekstil ürünleri, dokumalar, parça bez, nakış, dantel ürünlerinden oluşan mallarını ev ev, mahalle mahalle dolaştırarak müşteri arar. Mahalleye gelen bohçacı, evlerden birine davet edilir ve alışveriş yapmayı ya da sadece neler satıldığına bakmayı düşünen mahalleli bu eve dolar. Bohçacı evlere bu kadar rahat girip çıkacak birisi olduğuna göre genellikle kadındır, Müslim ya da gayrimüslim olması sorun yaratmaz. Özellikle evlenecek kızı olan anneler çeyiz olabilecek çeşitli ürünleri 20. yüzyıl sonlarında bile bu bölgede, görüntüsü biraz değişse de yaptıkları iş aynı olan bu bohçacılardan almaya devam ettiler. Küçük çapta basit ve kullanılmış, zaman zaman hurda metanın ticaretini yapan eskiciler, mahalle aralarında dolaşan gezici ticaretin, kalaycılar ise müşterinin ayağına giden hizmetin bir başka örneğidir. Bu tipte gezgin ticaret ehlinin varlığının yaygınlığı aynı zamanda ekonominin kapitalist özelliklerinin kökleşmesine engeldir. Gezgin tüccarın bölgeler arası ilişki ve iç ticaret-

te büyük rolü vardır ama bu tarz ticaret, çağın gelişen yeni ekonomik ilişkilerinin göz ardı ettiği bir türdür.

Gezgin satıcıların paranın ve metanın alıcının en yakınına kadar sunulmasında önemli bir payı vardır. Büyük kentlerle çok bağlantısı olamayan köylünün, sosyal hayatı yaşadığı mahalleyle sınırlı kalmış kadınların hayatında bu satıcıların bir başka rolü de vardır; haber yayma. Çerçilerin, geldikleri yerlerde, olan biteni biraz da abartarak köy kahvesinde anlatmış olmaları mümkündür. Bohçacılar da kentin neredeyse bütün mahallelerini tanır, burarlarda kim daha çok satın alır, kim cimridir, kimin evlenecek kızı vardır, kim oğlunu evlendirmek için uygun bir aday arar? Büyük ihtimalle bunlarla ilgili fikirleri de vardır. Yani bu seyyar ticaret ehli, mal satmak dışında haber alıp, haber yayarak bir sosyal rolün de aktörü olur.

DEĞİŞİM SÜRECİNDEKİ KENT OLGUSU

19. yüzyılın önemli özelliği değişimdir, değişen hayat koşulları, insan topluluklarının yaşadıkları yerleri de günün koşullarına uyarlamaya özendirdi, hatta zorladı. Bazı bölgelerde değişimin görünür hale gelmesi çok da uzun sürmedi, yüzyılın başında henüz geleneksel idari-sosyal-ekonomik yapılar görece korunurken, 1860'lar bu yapıların büyük oranda farklılaştığı dönem oldu.

19. yüzyıl Osmanlı kentinde ortaya çıkan değişiklikler Batı kapitalizmine açılan geleneksel bir toplumun kentinde meydana gelen değişimlerdir.⁷⁵ Batılı ekonomik sistemler ve kültürle olan yakınlaşmanın, üstelik zaman zaman devlet desteğiyle sağlandığı bir ortamda yarattığı etki de hayli yoğun yaşandı. Batıyla yakınlaşma, bütünleşme, batıdan etkilenme ya da bir parçası olma; adı ne olursa olsun Batı Anadolu'da ve Balkanlarda, dönüşümün baş dönürücü bir hıza erişmesinde başlıca etkenlerden biri oldu. Ancak unutulmamalıdır ki Osmanlı kentini değiştiren salt Batının müdahalesi değildir. Zamanın koşulları değişirken üzerinde yaşanan fiziksel yapıların da yeni koşullara uyarlanması yönetenler açısından

pratik sonuçlar sağladı. Böylelikle kentleri ve devleti yönetenler bu değişimi bizzat istediler, Batılı kent de model oldu. Batının müdahaleleri olması, oldukça sıkı ilişkiler sayesinde kaçınılmazdı, ancak kentleri yeniden düzenlemek fikri özellikle Tanzimat devri yöneticisi için adeta “görev”di. Bu değişimi somutlaştırabilmek amacıyla Osmanlı kenti için durum saptaması yapmalıyız

Geleneksel Osmanlı kentinin fiziksel yapısını anlatan araştırmacılar, üretim ve ticaret alanlarının konut alanlarından ayrıştığı konusunda birleşirler, yani üretim, satış, ticaret, kısacası iş dünyası kentin başka bir yerindedir. Kadınlar ve çocukların gündüz yaşadığı, erkeklerin ise akşamları geldiği mekânlar daha başka bir bölümünde... Bu durumda evlerin içinde kadın ve çocuk emeğiyle gerçekleşen küçük üretimi bu fiziki yapının neresine yerleştirmeliyiz? Aynı sav kendi evinden çıkmadan aracı tüccardan aldığı ipliği bahçesine kurduğu tezgâhta dokuyan kadının emeğini görmezden gelir. Bu üretimin koşullarının çok ayrıntılı olarak incelenmemiş olması üzerinde yeterince durmayı engeller, bu yüzden “geleneksel kentte yalnızca idari alan konutlar içinde kalır, üretim ve ticaret alanı evlerin dışındadır” genel yorumuna katılmak durumundayız. Yöneticilerin idari işleri için ayrılmış özel binaları yoktur, sabah namazıyla evinin selamlık bölümüne geçerek üstlendiği idari görevleri yapabilirler, istisnalar bu yargıyı değiştirmez.

Ticari hayatta ise; 16. yüzyıldan itibaren kale dışında gelişen bedestenin etrafında çeşitli zanaatlarda uzmanlaşmış sokaklar belirdi.¹⁷⁶ Bu, bütün dünyada olduğu gibi gezici tüccarın yerini yerleşik tüccara bırakmasıyla ortaya çıkmış bir olgudur.¹⁷⁷ Üretim ve pazarlama burada bedesten etrafında yapıldı. Ama mahalle arasında dolaşan küçük tüccar olarak nitelendirilebilecek, çerçi ve bohçacıyı 19. yüzyıl ortalarında halen görebiliyorsak bu ayrışmanın gerçekten sağlandığını yine de söyleyebilir miyiz? Üretim merkezlerini konutlara bağlayan yollar dardır, çünkü kent içi ulaşım askeri sınıf dışında yaya olarak yapılır. Çıkmaz sokaklar da vardır ve bu sokakların ucunda içe dönük¹⁷⁸ mahremiyeti yüksek

duvarlarla sağlamlaşmış evler bulunur. Konut alanları olan mahallelerde toplumsal önem sırasına göre bir dağılım vardır. Müslümanlar kale çevresinde, yabancılar merkeze yakın yerlerde oturur, çingeneler gibi toplumdan biraz da dışlanmış gruplar ise kentin kenar mahallelerinde yerleşirler. Göç ederek gelen gruplar, yerleşik hayata geçen yörükler de kentin daha dışında yerleşirler. Bu gibi yerleşmeler pek çok örnekte görüldüğü gibi aşiretin adına bağlı görülmektedir. Bu gibi yerlerde tarımsal etkinlikler ağır basar. Kentin yeşil alanları yoktur, ama sakinlerinin doğrudan üretime ayrılmış yeşillikle sıkı bağı vardır. Taze meyve-sebze uzak mesafeden taşınmak yerine kentin çevresinde bizzat kentlilere ait bağ-bahçe ve bostanlardan sağlanır. Kent çevresinde yolcu ve tüccarların konakladığı hanlar, kervansaraylarla tekkeler de ileride kentin gelişeceğine dair nüveleri oluşturur.¹⁷⁹

Bu klasik Osmanlı kenti, 17. ve 18. yüzyıllarda da değişmeye dair bazı özellikler sergiledi¹⁸⁰ ama asıl, Tanzimat çağından itibaren başlayan Batıyla yakın ilişkiler ve yeni ekonomik sistemlerin yarattığı denetim süreçleri ve devlet otoritesinin güçlenmesi kentler üzerinde yapısal değişikliklere neden oldu. 19. yüzyılda göreceli nüfus artışı söz konusudur, bunda sağlık koşullarının, güvenliğin önceki dönemlere göre daha iyileşmesi etkilidir, ayrıca bu yüzyılda kaybedilen topraklardan sürekli gelen göçmenlerin de bu artışa katkısı göz ardı edilemez. Bu artış, dış pazara açılmayla da birleştiğinde kentleşme oranında bir yükselmeyi getirdi. Ayrıca bu dönemde ticaret gelişti ve dış pazara yöneldi, ortaya çıkan piyasa mekanizmaları feodal kurumların yerini aldı, Anadolu genelinde içe dönük kentsel dağılım dış ticaretin gelişimiyle dışa, özellikle limanlara yöneldi,¹⁸¹ loncalar etkisini yitirirken fabrikalar kentlerin yakınındaki yerlerini aldılar. Bu gelişmeler 19. yüzyılın Osmanlı kentinde yapısal, aynı zamanda fiziksel değişikliğe neden oldu.

19. yüzyıl ortalarında kentsel değişim aynı zamanda devletin de arzu ettiği bir olgudur. Çünkü Osmanlı için kentin düzenlenmesi ve gelişmesi, Tanzimat klasiği merkezileşmenin devlet

otoritesini sağlamlaştırmanın bir parçasıdır. Ayrıca Osmanlı Batılaşırken, Doğulu görüntüsünden de sıyrılmaya çalıştı, kentlerinde işlevsiz kalan eskinin bazı geleneksel kurum ve kurallarının, yöneticilerinin de yeni görüntüye uyarlanması sağladı. Böylelikle kentlerin hem mekânsal yapılanması, hem idari örgütü ve yöneticileri, bunların yetkileri, hem de toplumsal örgütlenmelerinde bir daha geriye dönülmez biçimde farklılar ortaya çıktı. Yeni çehreler edinen kentler, yeni işlevleri olan modern binalar ve daha düzenli bir kent dokusuna sahip oldular ve ulaşımın gelişmesi sayesinde bölgeleri veya iç kesimlerle daha sıkı ilişkilere girdiler. Ama Osmanlı kent modernleşmesi 19. yüzyılda eşitsizdir ve tamamlanmamıştır.¹⁸² Yani bütün Osmanlı kentleri aynı süreçten geçemedi ve bu yüzyılda kentler tamamen modernleşemedi. Özellikle liman kentlerinin en kayda değer değişimi yaşadıkları kesindir.

Bu dönemde İstanbul tek egemen kent Bursa da ikinci büyük kent olma özelliklerini yitirdi. Bursa'nın yerini İzmir aldı ve İzmir hinterlandına daha sıkı bağlarla ve daha "kolaylıkla" bağlandı. Liman kenti İzmir'in nasıl geliştiği konumuzun dışında olmakla beraber, Tanzimat'ın ardından İzmir merkezli bir ekonomik sistemin gölgesinin düştüğü Aydın sancağındaki "kent"lerin bu yeni tarz ilişkiler ağındaki yerlerini aldıkları ve gelişmeye devam ettiklerini söyleyebiliriz.

Aydın Sancağında yüzyıl ortasında Güzelhisar, Tire ve Nazilli gibi üç "büyük" kent ve ticari toplanma merkezinin varlığından söz edilebileceğini belirtmiştik. Sancak genelindeki ekonomik ilişkiler bu merkezler etrafında gelişti ve önce İzmir limanına, oradan da uzak ülkelere bağlandı. Bu kentler de varlıklarını, gelişimlerini yerlerinin uygunluğuna ve bölgedeki ulaşım ağını kontrol edebilecek durumda bulunmalarına borçludurlar.¹⁸³

Bazı durumlarda kent, tanımadığı yabancı etkiler sonucunda yeni kurumlar ve kurallar kazandı, yeniden yapılanmaya çalışıldı. Kapitalist gelişme yüzyıllar süren geleneklere son verdi. Din, artık sosyal statüyü belirleyen araçların en başında gelmiyor-

du. En belirleyici unsur ekonomik durumdu. Bu yüzden varlıklı birey oturmak istediği mahalleyi seçebiliyor, bir gayrimüslim, Müslüman mahallesine yerleşebiliyordu, daha 1840'lerde Güzelhisar mahalleleri içinde Müslim ve gayrimüslimleri az sayıda da olsa, kiracı veya hane sahibi olarak bir arada görebiliyoruz.¹⁸⁴ Ticaretin gelişmesiyle yabancı tüccarların İzmir'den daha içerilerdeki kentlere kadar uzandığını düşündürebilecek örnekler de vardır, örneğin Avusturyalı tüccarlar için Aydın sancağında açılan konsoloslukun kent üzerinde nasıl bir etkisi oldu ve konsolos vekili Salvati'nin¹⁸⁵ yaşam tarzı, giyimi vb. kendisiyle ilişkisi olan yerli halkı nasıl etkiledi? Ya da aynı iş için Aydın'da bulunan memurun çalıştığı dairesinin kapısına Avusturya bayrağı dikmesi,¹⁸⁶ veya Nazilli'ye yerleşen mekitarist papazların ve küçük bir katolik cemaatin burada ev kiralayarak ayin yapmaları,¹⁸⁷ kentlerin silüetlerinde yeni yeni yerini almaya başlayan fabrika, banka gibi kurumların yabancı çalışanlarının bulundukları yere yerleşmeleri gibi Batı kültürü ve Batılarla yakın temasın kent ve sakinleri üzerindeki etkisinin ne olduğu sorularının gerçek yanıtlarını bilemiyoruz, ama kentin yeni ihtiyaçlarının doğmasına ve kentin yerli sakinlerinin yaşam tarzına farklı bir bakış açısı getirdiklerini söyleyebiliriz.

Diğer yerleşimlerin gelişmesi ise daha sonraları demiryolunun bölge üzerinde etkisinin hissedilmesiyle ivme kazandı. Demiryolu bazı "yeni" kentlerin doğması ya da gelişmesini işaret ederken, bazı kentlerin de eski önemlerini kaybetmelerine neden oldu. Hatta değişen ulaşım sistemleri, limana yakınlık bakımından değerlendirildi ve idari sınırlar bakımından değişiklikleri de gündeme getirdi. Bu konuya ilerleyen bölümlerde yeniden döneceğiz. Özetle bir süredir seyyahlar ve elçiler aracılığıyla Osmanlı kentlerine örnek olarak sunulan Batılı kent modelleri, fiziksel ve idari yapılanmalarıyla bu yıllarda yavaş ama etkili biçimde hayata geçmeye başladı.

BATI İLE YAKINLAŞMA

Osmanlı'nın Rumeli'ye ayak basmasıyla birlikte Batı ile ilişkiler başladı. Bu ilişkiler, kültürler arası etkileşimi de getirdi. Bu yeni ve farklı kültür, başlangıç için yabancı görünsen de yüzyıllar içinde gelişecek olan "Osmanlı kültürü"nün bir parçası haline geldi. Bununla birlikte Batıyla Osmanlı arasında tam bir bütünleşmeden söz etmeye olanak yoktur. İslami özellik taşıyan imparatorluk, Hristiyan devletlerle uzun zaman siyasi ittifaklar içine girmedi. Özellikle ortaçağda, siyasi bakımdan güçlü Osmanlı İmparatorluğu için, bir Hristiyan devletle eşit koşullarda yakınlaşmanın herhangi bir getirisi yok gibi görünüyor. Batının ise bu tarz bir ilişkiden büyük çıkarları olacağı kesindir. Ancak koşullar önceleri bu ilişkiye izin verecek gibi değildi. Yeniçağlara gelindiğinde Osmanlı yine büyük bir güçtü; ama, dayandığı ekonomik yapı o günlerin dünyası için eskiydi. Batı Avrupa tarım alanında yenilikler yaratarak zenginleşmiş, bu zenginlikle yerli manifaktür ve ticareti geliştirmiş, nüfusunun denge ve dağılımını buna göre düzenlemişti. 18. yüzyıl sonlarında, Osmanlı'nın karşısında, artık sadece siyasi alanda değil ekonomik ve kültürel alanda, bugün artık yakalanmasının mümkün olmadığını anladığımız, bir değişim ve dönüşümü geçirmiş Avrupa vardı. Osmanlı İmparatorluğu Karlofça ve Pasorofça Antlaşmaları'yla siyasi gücünü yitirmeye başladığını kabul ediyordu. Batı, artık büyük güç olma yolundaydı. Coğrafi keşiflerle zenginleşmiş, Rönesans ve Reformla dinin etkisinden sıyrılarak düşünsel açıdan farklılaşmış, Fransız Devrimi'nden milliyetçilik dersini almış, yeni kimliği ile denizci-tüccar-ulusçu Batı, denizasıra ticaretle biriktirdiği sermaye ile zenginleşip, daha da kazanmak için "sömürge kapma yarışı"na girişiyor ve buharın gücünü de keşfederek kapitalizmin temellerini atmaya başlıyordu. Bu yarış, eski ağırlığını yitirmeye başlamış

Osmanlı İmparatorluğu'nun uygun bölgelerinde yapabilmek için de ellerinde müthiş bir güç vardı: "kapitülasyonlar." Bu koşullarda Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı hale gelmesi' ya da Batılı ekonomik sistemlere yakınlaşması olağan görünüyor.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu bu tabloda görece edilgen bir roldedir. Geçmişte sürekli genişleyen, çağının süper gücü İmparatorluk, geleneksel politikalarını terk etmek zorunda kaldı ve bir süre sonra kendisini Batılıların çıkarları doğrultusunda şekillenen politikalar içinde buldu. Artık Avrupa'nın büyükleri haline gelmiş "güçler"i, zayıflayan Osmanlı için farklı beklentiler içindeydi ve önceki çağların mirası ayrıcalıklar, büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki çıkarlarının hem şekillenmesinde hem de korunmasında önemli bir avantajdı. Özellikle Napolyon Savaşları sonrasında yeni dengeler kurulurken Osmanlı da bir "Avrupalı" olarak siyaset sahnesinde yerini aldı. Değişen dünyanın yenilenen koşulları Osmanlı'yı yeni siyasi oluşumların içinde bulunmaya zorunlu kılmıştı. Olayın farklı boyutunda Batı'nın Osmanlı için planları, dünyanın başka eski imparatorluklarının geleceğini de kurguladı.

Batı dünyasının büyük güçlerinin Osmanlı coğrafyasını keşiflerinin 19. yüzyıldan önceye dayandığını, özellikle Balkanlar ve Batı Anadolu'nun bu keşfin etkilerini ilk hisseden yerler olduklarını anlatmıştık. Bu etkiler siyasi, ekonomik ve kültürel alanların hepsinde birden gözlemlenebilir. Anadolu kıyısındaki Aydın sancağı, Batılı güçlerin İzmir'i "keşfettiği" 17. yüzyıldan – hatta 16. yüzyıl sonlarından- itibaren, bu önemli liman kentinin hinterlandının merkezi olarak, yeni kurulan sistemler içinde yerini aldı. Batı Anadolu'nun metropolü İzmir'deki kadar olmasa da bölgeye dolaşan yabancılar ve bunların yarattıkları kültürel ve sosyal farklılaşma, daha sonrasında ağırlığını siyasi bakımdan da hissettirecek ve bölge, Osmanlı coğrafyasının tamamı düşünüldüğünde değişim ve modernleşme sürecini daha derinden ve daha hızlı biçimde yaşayacaktı. Bu dönüşümün bölge halkı üzerindeki etkisinin olumlu yönleri yanında olumsuz yönleri de vardır. İşte bu bölümde ön-

celikle Aydın sancağının 19. yüzyıl ortalarından itibaren Batılı dünya ile ilişkilerini ve bu ilişkilerin bölgede şekillendirdiği sosyo-ekonomik ve siyasi yeni durumları inceleyeceğiz.

BÜYÜK BATILI GÜÇLER VE AYRICALIKLARI

Batılı “büyükler”in 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında büyük çıkarları vardı. Bunlar, 16. yüzyıldan itibaren ve 19. yüzyıl boyunca edinilmeye devam eden siyasi, stratejik ve kültürel çıkarlardı. Bu çıkarlar önceleri yukarıda da söylediğimiz gibi, dünya ticaretinde yeni arayışların bir sonucu olarak şekillendi. Daha öncesinde herhangi bir çıkar hesaplanmaksızın dostluk ve ticari ilişkileri geliştirmek adına Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıklar bu hakların şekillenmesinde önemli bir işleve sahiptir. Başta da söylediğimiz gibi ticari ayrıcalıkların verilmesi, yani kapitülasyonlar Osmanlı yönetiminin keşfettiği bir sistem değildir. Ayrıca bu ayrıcalıklar yalnızca Hristiyan devlet tebaasına Müslüman devlet tarafından verilen ayrıcalıklar da değildir. Osmanlı, ilişkisi olduğu devletlerle bu tip anlaşmalar yapmıştı, örneğin 1847’de yapılan Osmanlı ve İran arasında imzalanan Erzurum Antlaşmasında, her iki devlet konsoloslarına yabancı devlet konsoloslarına tanınan haklar tanınması kabul edildi. Zaten İslam’ın ortaya çıkmasından önce de bu gibi anlaşmaların varlığı bilinmektedir.² Özetle Osmanlı İmparatorluğu bu tarz ilişkilere girdiği devletlerin bu durumu ileride nasıl kullanabileceklerini başlangıçta hesaplamamış olmalıdır. Ayrıca ortaçağ ve hatta yeniçağda bütün bunların düşünülmesi için bir neden de yoktur, sadece öteden beri bilinen bir sistemle alışveriş yapılmış ve yabancıların kendi ülkelerinde müktesep haklarının zarar görmemesi için tedbirler alınmıştı. Hatta başlangıçta bu ayrıcalıklar, Osmanlı hükümdarlarının yabancılarla bir “ihsanı”dır ve tek taraflıdır, bu yüzden daha sonradan ekonominin dışa bağlanması ya da dışa dönük hale gelmesinde rolü olan “yabancı tüccar” kavramı, Osmanlı sistemine hiç de yabancı değildir. Osmanlı devlet düşüncesinde yabancı tüccara imtiyaz ve-

rilmesi, ticareti teşvik edecek bir güç olarak görüldüğünden belirli sürelerle ahidnameler verilegelmiştir.³ İlk olarak Dubrovnik ve Raguzalı tüccarlara verilen ayrıcalıklar, yaşandığı çağa göre oldukça liberal bir zihniyetin ürünüdür. Kanuni'nin Fransa'ya 16. yüzyılda 1536'da verdiği ayrıcalıklar (kapitülasyon)⁴ bu alanda bir ilk değildir, 1569'da verilen bir başka ahidnameyle de İngiliz, Katalan, Sicilya, Ankona ve Ragusa gemilerinin de Fransız bandırası taşıyarak Osmanlı sularında ticaret yapmasına izin verildi. 1579'da İngiltere kendi bandıraları altında ticaret yapma izni alınca, bu gemilerden alacağı vergiyi kaybedeceğini anlayan Fransa için endişe verici bir durum haline geldi.⁵ Britanya Krallığı Osmanlı ile ticari ilişkilerini geliştirmek istiyordu. Tüccar William Harborne'un İstanbul'a gelerek Hoca Sadettin Efendi'nin de yardımlarıyla⁶ bazı ayrıcalıkların sahibi oldu, bir yıl sonra 1580'de bu ayrıcalıklar bütün İngiliz tüccarları için genişletildi. 1581'de Kraliçe Elizabeth Edward Osborne, Richard Staper, Thomas Smith, William Garret gibi isimleri Türkiye Kumpanyası'nı kurmakla görevlendirdi.⁷ 1582'de de Harborne ilk İngiltere elçisi olarak görevlendirildi. 1593'te kraliçe Türkiye Kumpanyası'nın beratını yeniledi ve Venedik Ticareti Birliği ile de birleştirdi. Böylelikle *Governor and Company of Merchants of the Levant* yani *Levant Company* ortaya çıktı. Bu ilişki sonradan çok daha büyük boyutlara taşınacak ve başta ekonomi ve ticaret ağırlıklı olan bu ilişkiler Batı için Osmanlı coğrafyasında siyasi bir gücün de önünü açacaktı. 16. ve 17. yüzyıllarda İzmir merkezli levant ticaretinde İngiliz ve Fransızlar yanında Hollandalı, Venedikli, Cenevizli ve Raguzalıları, Yahudi ve Ermeni, tüccarları görmek mümkündür. Ancak Venediklilerin 1699-1714 arasındaki faaliyetleri hakkında çok bilgi yoktur.⁸ Bu Osmanlı ve Venedik arasında aynı dönemde savaşların olmasıyla açıklanabilir. 18. yüzyılda (1740) kapitülasyonlar süreklilik kazandı. Avusturya ve Fransa'nın bu dönemdeki ticaretini bütün Akdeniz'de yayılmış olan İtalyan veya Hırvat asıllı Avusturya uyruklu tüccarlar idare ediyorlardı; ama Avusturya'nın bu gücü, önce

Fransa sonra da İngiltere tarafından ele geçirildi.⁹ Özellikle Batı Anadolu'nun zenginlikleri söz konusu olduğunda bunu kimseyle paylaşmak istemeyen İngiltere için 1838 tarihli Baltalimanı Ticaret Antlaşması bir "ticari milat" değildir. Çünkü bu tarihe gelene kadar, 1801'de Ticaret-i Dahiliye ve 1809'da Kale-i Sultaniye anlaşmalarıyla Osmanlı coğrafyasında faaliyeti olan İngiliz tüccarlar yerli güvenceyi almışlardı.¹⁰ Özetle Osmanlı İmparatorluğunun yüzyıllar içinde farklı devletlere verdiği ayrıcalıkları, tek taraflı çıkar mantığı içinde ele almak gerekir. En azından Osmanlı için durum bunu gösteriyor. Ama değişen ve yenilenen dünyada kapitalizmin artık ilişkilere şekil vermeye başlaması asıl "milat" oldu. Buharın ve makinelerin birleşik gücüyle kalkınan ekonomiler, ucuz hammadde ve pazar sıkıntısına düşmeye başlayınca birer birer gözlerini dünyanın uygun köşelerine çevirmeye başladılar ve uygun yerler de bularak ve güçleri yettiğince buraları paylaşarak istedikleri şekle de soktular. Dünya siyasetinde konumunu sağlamlaştıran "güç"lerin derhal Osmanlı topraklarından bir parçayla ilgilenir hale gelmesi, bütün bunların yalnız ekonomik birtakım neden ve çıkarları içermediğini düşündürmektedir, hatta belki de bu ilgi bir "siyasal prestij"di.

İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve nihayet Almanya'nın Osmanlı coğrafyasında planlanan senaryoyu oynayabilmedeki dayanakları, kazanılmış ayrıcalıklarıydı. Bunlardan güç olarak aynı dinden oldukları Osmanlı tebaasının koruyuculuğunu üstlenmeleri de en başında bu anlaşmalar sayesinde oldu. Daha sonraları Osmanlı'nın bir "Avrupalı devlet" olarak kabul edilmesinin bedeli olarak 1856'da imzalanan Paris Anlaşmasıyla "koruyuculuk" devletlerarası hukuka taşındı ve ileride yapılacak müdahaleler için uygun zemini hazırladı. Büyük güçler, birbirlerinin çıkarlarına tecavüz etmediği veya Osmanlı yönetiminden herhangi bir müdahale gelmediği sürece sorun çıkmadı; ama bunun tersi durumlar da, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması anlamına gelen "Doğu Sorunu" krizleri derinleşti. İmparatorluğun tama-

men dağılması, ayakta kalmasından daha kötü bir seçenektir ve bu da Osmanlının elindeki tek “koz”du.” Bu yüzden bir karşılıklı çıkar ilişkisi Osmanlı-Avrupa ilişkilerine uzun zaman şekil verdi. Ancak sistemin hangi “güç” denetiminde olacağı koşulların şekillendirdiği bir durumdu.

Kapitülasyonların işlerlik kazanmasından itibaren Osmanlının “dostu” geleneksel olarak Fransa’dır. Fakat Napolyon savaşlarının Avrupa’da yarattığı sarsıntı ve ekonomik olarak Avrupalıların pazarlarına diktığı koruyucu engeller, İngiltere’de öncelikle pamuklu dokumacılıkta yaşanan Endüstri Devrimi, Batı Anadolu ve Atlas Okyanusu kıyılarındaki ticaretin temellerini tamamen dönüştürme uğrattı. İngiltere’nin bu endüstriyel sıçrayışı, sadece İngiliz tüccarların, Fransız, Felemenk, hatta Ortodoks Rum rakiplerini bir kenara atmakla kalmadı, dev makinelerin doymak bilmez hammadde açıklarını doyurma ve üretileni pazarlama ihtiyacı uluslararası ticareti yeniden şekillendirdi.¹² İngiltere’nin sömürgelerine giden yolların bir bölümünü hâlâ kontrol eden Osmanlı üzerinde büyük çıkarlarının farkına varılması ve bunların Ruslara kaptırılma tehlikesi doğduğunda, İngiliz hükümetleri siyaset sahnesinde bir numaralı Osmanlı dostu oldu. Ayrıca bu günlerde Osmanlı’yı da İngiltere ile ticari ilişkilere zorlayan nedenlerden biri eskiden beri müşterisi olduğu Fransa ve Avusturya’dan mamul mal alma güçlükleridir.¹³ Karşı tarafta da, Osmanlı topraklarının İngilizler için çekici hale gelmesini sağlayan koşullar vardı. Öncelikle Osmanlı, klasik sistemin mirası olarak Avrupa’daki en liberal politikarlardan birini güdüyordu. Osmanlı’nın geleneksel “dostu” ve Napolyon’dan önce ticari sözleşmelerin çoğunu kapmış olan Fransa, savaştan sonra Osmanlı pazarından çekilmek zorunda kaldı ve geriye İngiltere tarafından rahatlıkla doldurulabilecek bir boşluk bıraktı. Bir diğer neden de İngilizlerin Osmanlı ekonomisinde nüfuz kazanmalarının savaş sonrası kurulan Versailles düzenine doğrudan bir tehdit olmamasıydı. Çünkü Osmanlı toprakları bu sisteme göre siyasi açıdan İngiliz veya Rus kamplarından

birine dâhil değildi. Giderek küreselleşen İngiliz ekonomisi ancak Versailles'ın barış koşullarında genişleyebilirdi, bu yüzden statüko korunmalıydı. Buna uygun olarak İngilizler, Osmanlı'nın egemenliğini ve Avrupa'daki güç dengesini tehdit edecek milliyetçi ayaklanmaları da desteklemekten kaçındılar. Yani 19. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin Yakındoğu'daki ilişkilerini şekillendiren temel kaygı ekonomiktir. Avrupa'daki statükoyu bozmadan kendi hedeflerini gerçekleştirebilecekleri yer de Osmanlı toprakları, özellikle de Batı Anadolu'dur. Ancak İngiliz politikalarının Osmanlı üzerinde iktisadi amaçlarını gerçekleştirmelerinin önünde ciddi bir engel vardı. Sömürgelerinde dayattıkları politik-ekonomik baskıları rahatlıkla uygulayamazlardı; çünkü Osmanlı kendi iç dinamiklerinden tamamen koparılmış bir devlet ve toplum değildi. Amaçlarına ulaşabilmek için gerek Batı Anadolu'da, gerek İstanbul'da öncelikle siyasi elit ile uzlaşmaları gerekliydi. Bunu gerçekleştirme kararlılıkları, 19. yüzyılda gündeme gelen Osmanlı reformlarının neden İstanbul kadar Londra'nın da isteklerini yansıttığını açıklar. 1838 ticaret anlaşmasıyla iaşecilik politikasının boğulması ve başta İzmir olmak üzere diğer Osmanlı limanlarının Avrupalı malların etkinliğine açılmasında bu iki kutuplu uzlaşma gözlenebilir.¹⁴ Böylelikle İngilizlerin Yakındoğu'daki ekonomik politikasına 1840'lardan başlayarak, Osmanlı devletinin bütünlüğünün korunması gibi bir politik çıkar da eşlik etmeye başladı.¹⁵ Bu durum 1870'lerin sonlarında artık bu devleti siyasi bakımdan ayakta tutamayacaklarını anlayan İngilizlerin politikalarını gözden geçirmelerine kadar sürdü. Ama Osmanlı'yı paylaşmak ne de olsa zordu ve bu tarihten sonra da artık İngiliz politikaları kılık-kimlik değiştirdi ve Avrupa'nın yeni büyük gücü haline gelen Almanya, Osmanlı ülkesinde çıkar çatışmalarının odağına yerleşti.¹⁶ Elbette bu durum İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki çıkarlarından vazgeçtiği anlamına gelmiyordu.

Batılı büyük güçler Osmanlı topraklarında bulunan etnik gruplardan kendilerine yakın olanların koruyuculuğu için başla-

yan bir çatışmayı kendi lehlerine sürdürme belki de buna yakın bir çözüm için mücadele ederken, asla gözden kaçıramayacakları başka noktalar da vardı. Konumuz Batı Anadolu olduğu için örnekleri buradan seçelim: Batı Anadolu'nun zengin ve verimli toprakları, ucuz ve kaliteli pamuk, eşsiz incir, Huda-yı nabit meyan-kökü, palamut, zeytin ve zeytinyağı, tütün gibi tarım ürünleri, çoğu lâıykıyla işletilmeyen bakir madenler, dünya pazarına açılan geniş ticari potansiyel, iç bölgelerin limana bağlanması için inşa edilen (edilecek olan) demiryolu, hatta bölgenin tamamına yayılmış irili ufaklı antik kentlerdeki kültür mirası herkesin, bütün "güçlülerin" iştahını kabartıyordu. Bütün bunlar için birbirleriyle yarıştılar ve bir ortak noktada uzlaşmaları mümkün olmadı. Dünya, hepsi tarafından zaten paylaşılmıştı; ama kavga bitmiyordu. Geriye bir tek çözüm kalıyordu, dünyayı yeniden paylaşmak. 1914'te Balkanlar'dan başlayarak dünyayı saran büyük yangının kökeninde işte bu güç, paylaşma ve prestij kavgası vardı. Batı Anadolu'daki çatışmalar dünyanın değişik yerlerinde aynı güçler tarafından sürdürülen bu büyük kavganın sadece bir parçasıydı.

Şimdi bu güçlerin Batı Anadolu'daki serüvenine daha yakından bakalım.

BATI ANADOLU'DA YABANCILAR

19. yüzyılda İzmir, Batı'yla ticaretin merkezine yerleşmiş bir liman kenti haline geldi. İzmir merkezli bu ticaretin art alanının merkezi Aydın sancağıdır. Bölgede Batılıların varlığını yüzyıllar boyu izlemek mümkündür. Bölgede bulunan yabancılar, arşiv belgelerinde "ecnebi" olarak adlandırılır. Ancak bu sözcüğün bulunulan kentin yabancısını mı, yoksa gerçekten Avrupalıları mı kastettiği net değildir. Bu kavramın zaman içinde daha da karmaşık bir hale geldiğini söyleyebiliriz. 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre Aydın vilayeti genelinde sadece İzmir sancağında ecnebi nüfusun varlığı söz konusudur, Aydın ve kazalarında ecnebi bulunmamaktadır.⁷ Bu defterlere kaydedilenlerin yerleşik durumda ol-

duğunu düşünürsek, Avrupalıların, İzmir dışına bu tarihlerde henüz pek yerleşmediği sonucuna varabiliriz. Avrupalılar henüz kentlerin sakinleri haline gelecek kadar Aydın ve çevresinde yerleşmemiş bile olsalar, çevreyle ilişkileri vardı.¹⁸ Bu ilişkileri kuranlar öncelikle tüccarlardır, belgelerde izleyebildiğimiz kadarıyla 1840'lı-50'li yıllarda sancak genelinde, Avusturyalı tüccarların oldukça güçlü ilişkileri vardır, 1841'de Güzelhisar ahalisinden alacaklı zeytinyağı tüccarı Jozef Penso'nun Sefaretin izniyle borçta indirimine gitmesi¹⁹ Avusturyalı tüccarların burada, özellikle Güzelhisar'daki ticari ilişkilerinin yoğunluğunu ve ahaliyle olan iyi ilişkileri düşündürüyor. Ama Josef Penso Güzelhisar'a, yerleşmemiştir, kendisi İstanbul'da oturur, Güzelhisar'daki işlerini Osmanlı tebaası bir Yahudi marifetiyle yürütür. 1831 nüfus sayımından 20 yıl sonra 1852'de "Aydın sancağına gelip giden Avusturya tebaası için Toskanalı Salvati'nin konsolos vekili tayin edilmesi"²⁰ Avusturyalıların 20 yıl içinde buralarda sayılarının arttığını düşündürür, yine bu tarihlerde Aydın'a yerleşip yerleşmediklerini kesin olarak bilemiyoruz, zaten elimizdeki belgede "Aydın sancağına gelip giden Avusturyahılar"dan söz ediliyor. Ama Avusturya hükümeti vatandaşlarının işlerini kolaylıkla yürütebilmeleri için konsolos vekilini buraya gönderdi, bu durum bir ihtiyaçtan kaynaklandı. Toskanalı Salvati buraya yerleşmiş olabilir, belki konsolos vekilinin gelmesi başkalarını da bu konuda teşvik etmiştir, ama kesin sayıyı bilemiyoruz.

Aydın ve çevresinde başka yabancı tüccarların da faaliyeti vardır. Aydın çevresinden topladığı zeytinyağını Avrupa'ya götürmek için Kuşadası iskelesine gelen Sardunyalı zeytinyağı tüccarı Vikiadore Bortum,²¹ gibi başka örnekler de olmalı. Bortum, bu zeytinyağını toplamak için köyleri dolaştı, hanlarda konakladı, halkla iletişim kurdu, belki dil de öğrendi veya bir yerli Rum tercüman, ya da Temettuat Defterleri'ndeki adıyla "Avrupa hizmetkârı" yardımcıları bu işi hallettiler. Fransız tüccarlar da bu yıllarda Aydın ve Manisa'yı içine alan bir bölgede bizzat kendileri de dola-

şarak ticaret yapmaya devam ediyordu.²² Yüzyılın başında Amerika'nın da Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişki kurmaya çalıştığı gözlenir. Demek ki; ecnebler önceleri, ticari ilişkileri ya da resmi görevleri için burada bulunurdu. 19. yüzyılın sonlarına doğru, bölgede yabancı sermaye ve yatırımlarının artması, özellikle Bank-ı Osmani'nin ve İzmir-Aydın demiryolu Hattı'nın kurulmasıyla birlikte buralarda çalışan yabancı memurların bölgeye yerleşmesiyle, küçük yabancı koloniler de oluşmaya başladı, örneğin Nazilli'de 40 aileden oluşan Avusturya himayesinde bir Katolik grup vardır ve tamamı buralarda çalışan memurlar, istasyon görevlileridir. Osmanlı devlet adamları bunları "misafir" olarak algılamaktadırlar.²³ Yüzyılın sonlarında, özellikle demiryolu şirketi çalışanlarının tamamı yabancıdır.²⁴ Büyük olasılıkla İzmir'i merkez olarak seçen yabancılar yerleşmek için en azından bu yıllarda, iç kesimlerdeki kentleri düşünmediler, karşıt örnekler de olmakla beraber, buradaki işlerini yerli Osmanlı uyrukları sayesinde hallettiler. Bundan hareketle Avrupalıların yoğun ticari faaliyetlerine rağmen bu yıllarda iç bölgedeki sosyo-ekonomik yapılanmayı kırarak, bölgeye bizzat sızamadıkları sonucuna varabilir miyiz?

İzmir'in art alanında yerleşmediğini düşündüğümüz "ecnebi familyaların" Aydın ve çevresinde büyük miktarda emlakı vardı ve devlet, bunların tahririni (kaydını) yapamıyordu. Devletin bu konuya herhangi bir müdahalesi karşısında bu güçlü aileler bağlı bulundukları konsolosları devreye sokarak işlerini hallettiler. Bu, doğal olarak vergi toplanması konusunda haksızlıklara ve hazine zarara uğramasına neden oldu.²⁵ Yabancıların Osmanlı ülkesinde taşınmaz mallar elde etmesi Tanzimat'tan önce başlamıştı; ancak bu konudaki yasak, yabancıların bazı hilelere başvurmalarını sağladı. Osmanlı tebaasından biriyle evli olan yabancı, satın aldığı ya da işlediği toprağı, emlakı karısı veya kayınvalidesi üzerine kaydettirdiğinde²⁶ herhangi bir sorun kalmıyordu. Yani yabancıların toprak satın alması zaten fiilen varolan bir kavramdı. 1860'lı yıllara gelindiğinde yabancılara geçen toprağın miktarının

büyük boyutlara ulaştığı anlaşıyor. Büyük ihtimalle Osmanlı memurları gerçekte hiçbir zaman yabancıların elinde ne kadar toprak bulunduğunun kaydını tutamadılar. Çünkü sıradan bir tahrir memurunun bir büyük devlet konsolosuyla tartışmaya girmesi bu dönem koşulları içinde zor görünüyor. Bu satışların serbest bırakılması zaten varolan bir durumun yasal hale getirilmesinden başka bir şey değildir.

Yabancılar, İzmir ve çevresinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında artık varlığı göz ardı edilemeyecek bir unsurdur. Hristiyan olmaları yerli gayrimüslimlerle daha yakın ilişkiler kurmalarının başlıca nedenidir. Müslümanların yabancı dil sorunları bu ilişkilere katılmalarında engeldi. İlişkiler başlangıçta ticari olmalı, ancak bu ilişkilerin bir süre sonra sıradan iş ilişkileri olmaktan çıktığı kesindir. Levant tüccarları ile Osmanlı tebaası arasındaki evlilikler 17. ve 18. yüzyılda da vardır. Örneklerde Rum kızlarıyla evlilikler çok görünüyor.²⁷ Bu dönemde bu evliliklerin daha sınırlı ve “üst” bir çevrede gerçekleştiğini düşünebiliriz. Sonradan daha da yaygınlaşmış olmalı. Evlilikler yoluyla kurulan akrabalık, ticari ilişkileri daha büyük boyutlara taşıdı. Merkezi ve yerel otorite, bu topluluğun kendi yerli unsurlarıyla karışıp aile kurmasını, kök salmasını istemedi, bu yüzden de yerli unsurlar ile yabancılar arasında evliliklere yasak koydu ama tahmin edileceği gibi bu yasayı uygulamayı başaramadı. Resmi yazışmalarda “yasak olmasına rağmen ecnebilere reaya kızı verilmesinden”²⁸ duyulan rahatsızlık dile getirilmeye devam etti. Raporda aksi bir düşünce olmamasına rağmen bu genellemenin yabancıların üslendiği İzmir örneğinde verildiğini tahmin edebiliriz, Aydın ve çevresinde bu tip evliliklerin sıklığını düşündürecek bir kanıt yoktur.

Osmanlı yöneticileri, genellikle yerleşmek için İzmir’i seçen ve daha iç bölgelerdeki işlerini buradan yöneten ecnebilerin Batı Anadolu’daki etkili rollerinden pek memnun olmadı ve onları düzenin bozulmasının nedenlerinden biri olarak gördü. İzmir ve çevresi ile ilgili bir raporda; “Avrupa ve adalardan gelen mürtekip

ve serseri makulesi ecnebilerin, her köye kocabaşı adı altına vekillerini göndererek her işe karışmalarını sağladıkları”²⁹ bildirilir. Yabancılar, köylere kadar inen bir örgütlenme çabasıydı; ama bunu İzmir’in taşrasında bizzat kendileri açıkça yapamazlardı, herhalde yerli halkın özellikle de Müslüman nüfusun tepkisini çekerdilerdi, bu yüzden yerli gayrimüslimlerle olan “yakın” sayılabilecek ilişkileri sayesinde devletin idari örgütü üzerinde etkin olmaya çalıştılar. “Kocabaşı”lık önceden de anlattığımız gibi gayrimüslim tebaanın idari örgütteki yerel temsilcisidir ve devletle cemaatin ilişkilerini düzenler. Belgede bahsedilen “Avrupa ve adalardan mürtekip, serseri makulesi”nin köylerde kendi adamlarını kocabaşı seçtirmek, bu ilişkilere dolaylı müdahalesi gerçekten de “tehlikeli” bir süreçtir. Ama asıl önemli nokta bunların gerçekten işe yaramaz “serseriler” mi, yoksa belli amaçlar için burada bulunan kişiler mi olduğudur. İzmir ve çevresi ile ilgili raporda bu bölgede bakkallık ve köylerde çobanlık yapan bazı kişilerden söz edilir ve bunların asıl işlerinin “haydutluk” olduğu düşünülür. Haydutluktan kastedilen eşkıyalık mıdır, yoksa bütün bunlar, siyasi bir hedef için, köylere kadar inen örgütlenme çalışmasının birer parçası mıdır? Bu haydutların yakalanmasının da sorunları çözmediği anlaşıyor. Hapse giren bir suçlu bir süre sonra serbest kalarak, yakalanmasını sağlayanları “ailecek” cezalandırmıştır. Bu gibi örneklerin sayısı hayli çok olmalı, aynı raporda Nikoli adlı bir pranga mahkûmunun serbest bırakılmasının Müslüman Hristiyan kötü niyetli kişiler tarafından örnek alındığı, hükümetin yapacağı müdahalelerin de önceden haber alındığı, bu yüzden her türlü önlemin etkisiz kaldığı polis usulü kullanılmadan bütün bunların önüne geçilemeyeceği üzerinde duruluyor. Osmanlı yöneticileri bu konudaki suçu yine devletin kendi görevlilerinde buldu. Aynı belgede devlet görevlilerinin kuralları uygulayabilecek güçte olmamaları ve kuralları bozanlara verilen cezaların memurlar tarafından uygulanabilmesinin mümkün olmadığı belirtilir, kanunların herkes hakkında uygulanabilir hale getirilmesiyle bu sorunun çözümünün mümkün olabi-

leceği de belirtilir.³⁰ Demek ki; bir suç söz konusu olduğunda, aynı suçu işleyen ve ecnebi olmayanlara ceza verilip bu ceza uygulanabilmekteydi. Ancak otorite bir ecnebiyi cezalandırma konusunda pek başarılı değildi. Kapitülasyonlar buna engeldi. Bu da toplumda bir “ikilik” doğurdu ve tebaanın devletin adaletine duyduğu güvenin sarsılması anlamına geldi.

Yine aynı belgede bu “serseri makulesi”nin, Osmanlı tebaası olan rençber taifesinin “kimine Yunanlı, kimine Çergun, kimine Avrupa asıllı olduklarına dair propaganda yaparak, bunları himaye etmekte olduklarından da bahsedilir. Buradan da anlaşılacağı gibi, aslında Islahat Fermanı’nın ilanından önce de, yabancı güçler bölgeye müdahale için daha basit yöntemler kullandılar ve devlet de bunun farkındadır. Burada bir başka ilgi çekici nokta Batı destekli Yunan milliyetçiliğinin de Batı Anadolu’daki faaliyetine başlamış olmasıdır. Tam da bu yıllarda Yunanistan, eski topraklarının geri alınması konusunda kaçınılmaz bir tarihsel inancın uyanışıyla kaynaşmaya başladı. 1864’te kral I. George’a verilen “Helenlerin Kralı” unvanı bunun simgesiydi.” Gelecekte asıl büyük sorun bu olacaktı. Aynı belgede sözü geçen “Avrupa asıllı” ve “Çergun”la neyin kastedildiği ve bunlarla ilgili propaganda hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Özellikle “çergun” sözcüğünün ne anlama geldiği net değildir, “Hristiyan” anlamına gelebileceğini düşünebiliriz. Bu yıllarda öyle görünüyor ki; Osmanlı için, olayların ardındaki daha büyük güçleri görmek değilse de gördüklerinin farkındalığını ilan edebilmek için belki biraz daha beklemek gerekliydi. Yani devlet, kendi ülkesinde bazı konularda çok etkili politikalar yürütemiyordu.

Osmanlı’nın, varlığından rahatsız olduğu bu kural tanımaz grubun devletten istekleri de oluyordu. Örneğin; Aydın vilayeti genelinde güvenlik uzun zamandan beri ciddi bir sorundu. Güvenliği tehdit eden eşkıyalık hareketleri, merkez ve yerel otoriteleri her zaman uğraştırmaya devam etti. Artık Batı Anadolu’da yeni bir güç haline gelmiş olan yabancılar da bu durumdan gerçek anlamda ra-

hatsızdılar. Çünkü buradaki varlıklarının nedeni olan ticari faaliyetlere zarar verecek en önemli sorun güvenlidir. Bu nedenle Avrupalılar, Batı Anadolu'da güvenliğin sağlanmasını gerçekten istedikler ama bir yandan aşayış isteğinde bulunurken, öte yandan da tebaalarına ait hukuku reddederek düzenin bozulmasına neden oldular.³² Yani güvenliği aslında kendileri için istedikler, kendilerine ait herhangi bir çıkar, yatırım, vatandaş vb. zarar görmediği sürece, gerçekten ülkenin güvenliği ile ilgilenmediler. Çünkü bulundukları ülkenin merkez otoritesinin kendilerinin hayatını kolaylaştırmak için koyduğu hukuka da “men-i mürur (geçiş yasağı) mübaya ihyası, nüfus kaydı ve tahriri, liman, karantina ile ilgili kurallara da uymadılar”. Hatta daha sonraları aynı yabancılar, öylesine güçlendiler ki, nüfuz alanlarındaki Aydın vilayetinde devletin yerel idaresinin işlerini sorgulayabilecek cürete eriştiler; öyle ki merkezi otorite, “Aydın vilayetinde bazı yabancıların, Islahat konularıyla ilgili olarak bazı kimselerden layihalar istedikleri ve sıranın kendisinde olduğuna dair, vali Mithat Paşa'ya telgraf çekerek, böyle bir layiha istenirse cevap vermemesi konusunda da uyardı.”³³ Bu, olayların politik boyutudur, ama sözü edilen yabancıların kim oldukları net değildir, ancak Osmanlı egemenliğindeki gayrimüslim topluluklardan birinin korumacılığını yapılan anlaşmalarla kazanmış bir büyük devlet adına bu tarz bir girişimde bulunulduğu tahmin edilebilir. Bu güç nereden geliyordu? Bu soruya verilebilecek en net yanıtlardan biri: “Kapitülasyonlar”dır. Yabancı bir ülkede o ülkenin kurallarını çiğneyerek yaşamak, belli bir cesaret işidir. Ecnebler, tebaası oldukları devletlerden ve kapitülasyonlardan aldıkları cesaretle böylesine hukuk tanımaz davranışlar içine girebildiler. Devletin bu konuda aldığı veya almayı düşündüğü tedbirler nelerdi? Dışarıdan gelen ecnebler ile ilgili bir talimatname hazırlandı ve ilgili konsolosluklara bildirildi, süratle uygulamaya geçilmesinin önemli olduğu aynı raporda belirtildi. Demek ki olaylar kontrolden çıkmadan önlemlerin alınmasının zorunluluğu öngörülüyor. Bu önlemler, genellikle yabancı güçlerin Batı Anadolu'da dev-

let düzenine karışmak için buldukları en klasik yöntemin etkisini azaltmakla ilgilidir; uyruk değiştirmek... Aslında kapitülasyonlardan yararlanmak isteyen Osmanlı tebaasının başvurduğu bu yöntem yabancı devletlerin, Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için kullanabileceği yollardan biriydi. Bunun zararları Aydın vilayetinde bir süredir görülüyor olmalı ki; ilgili raporda tebaalarını değiştiren yabancı konsolosların himayesine giren köylülerin ve tefriki tebaa vesilesiyle asıl tebaalarına dönenlerin mensubiyet iddia ettikleri devletler tebaasına bağlanmaları ve bunlardan Rumelililerin memleketlerine gönderilmelerinin³⁴ yerinde olacağı merkeze bildirildi. Devlet öncelikle kimin, kim korumasında olduğunu anlamaya çalışıyor olmalı. Belgede sözü edilen “tebaa değiştirerek yabancı konsolos himayesine giren köylüler”in kimliği hakkında bir ipucu yoktur, aslında Osmanlı tebaasının ecnebi tabiiyeti ve himayesine kabul olunması hakkında bir irade bulunmasına³⁵ rağmen 1850’lerde artık ekonomik ve siyasi nedenlerle bu bölgede uyruk değiştirenlerin sayısı oldukça fazladır. Orhan Kurmuş’un verdiği rakam, 1844-1913 yıllarında 700’den fazla İzmirli’nin İngiltere uyruğuna geçtiği yolundadır.³⁶

Yabancı devletlerin tebaası olarak İzmir ve çevresinde yaşayan bu topluluk adeta kendi kurallarını koyarak, kendi bir otoriteymişesine varoldu. Özellikle paranın ve prestijin söz konusu olduğu işlerde, devletin kurallarına uymayı reddettiler ve yapılan uyarılara “kulak asmadılar.”³⁷ Özetle 1840’lı ve 50’li yıllarda Avrupalı devlet tebaası yabancılar kapitülasyonları ve konsolosluklarını kendilerine kalkan yaparak, Osmanlı yönetimindeki zaafları da kullanarak gittikçe büyüyen bir gücü Batı Anadolu’da istedikleri gibi kullanmaya başladılar. Ancak bütün bunlara bakarak Osmanlı merkez ve yerel otoritelerinin bu bölgede yabancılar karşısı yaptırım gücünü yitirdiğini söyleyebilir miyiz?

Bu yabancı devletler arasında en önemlisi ve belki de en “tehlikelisi” İngiltere idi. Yabancı güçlerin gelecekte yarattığı durum ve sorunlara bakıldığında bu kanıya varılabilir, Batı Anado-

lu'nun modernleşmeden işgale giden serüveninde Britanya Krallığı'nın ayrı bir yeri ve önemi vardır, bu yüzden İngiltere örneği üzerinden çalışmayı uygun gördük.

İNGİLTERE-BATI ANADOLU-AYDIN

İngiltere'nin aslında sadece Osmanlı topraklarıyla değil Yakındoğu'nun önemli bir bölümüyle ilgilendiğini biliyoruz. Bu ilginin önemli bir parçası olan Batı Anadolu'da Britanya Krallığı'nı planlı bir biçimde, Yakındoğu'nun her türlü zenginlik kaynağını öğrenmeye ve bölgenin; pazar koşulları, coğrafi, demografik ve ekonomik yapı, yollar, madenler, antik İyonya kentleri vb. konularda ve özellikle de “az bilinen” ayrıntılarla ilgili⁸ bilgi toplamaya yöneltti. Bilim adamları ve araştırmacıları içine alan *The Royal Geographical Society*, *The Royal Archeological Society* gibi topluluklar bu amaçla kuruldu. Bu toplulukların araştırma sonuçlarının yayınlandığı dergi külliyyatının büyüklüğü bu tanıma ve bilgi toplamanın ne derece planlı ve düzenliği yürütüldüğünün de göstergesidir. Plan, sadece hammadde ve pazar aramak mıydı, yoksa yerleşmek gibi bir fikir de mi filizleniyordu? Bu yerleşimi kendileri mi yoksa hayranı oldukları, kültürlerinin temeline koydukları bir millet, bir taze devlet mi yapacaktı? Bunu zaman gösterecekti. Kapitalist İngiliz sermayesi ve aynı yayılcılık içindeki İngiliz diplomasisinin 19. yüzyıldaki odağı –belki de Boğazlardan çok Batı Anadolu'dur. Çünkü İzmir merkezli ticaret, İzmir'in art alanındaki zenginlik her bakımdan iştah kabartıcıdır. “Dost” İngiltere'nin çıkarlarının korunması için gerekli koşullar uzun zamandır vardı. İngiliz konsolos ve devlet adamlarının saray ve Babıâli üzerindeki etkisinin büyüklüğünü tartışacak değiliz. İstanbul'da İngiltere'nin siyasi etkisi hissedilirken, Batı Anadolu'da da ekonomik etkisi vardır. Aslında galiba burada işler, daha önceden kurulmuş bazı ilişkiler sayesinde, çok fazla diplomatik oyun gerektirmeden biraz da kendiliğinden yürüyebilecek duruma gelecekti. Bu nasıl olacaktı?

Öncelikle İngiltere'nin kendi içinde yaşadığı birtakım gelişmeler ve dünya genelindeki değişim geleneksel ekonomik ve siyasi politikalarda yenilenme ihtiyacını doğurdu. Buharın gücünün keşfiyle gelişen sanayi yeni ve güçlü bir sınıf yarattı; sanayi burjuvazisi. Güçlenen bu sınıf, serbest rekabetçi ticareti ve bu ticaretin hiçbir engele bağlı olmadan geliştirilmesini savunuyordu, bu engellerin en büyüğü Osmanlı ile ticareti tekeline bulunduran *Levant Company* idi. *Levant Company* gibi tekelci bir şirketin, bu git-tikçe güçlenen serbest ticaret dalgası koşullarında yeri yoktu. Politik iktidara da ağırlığını koyan burjuvazi, şirketin, "... geçmişte alınmış, ülkenin çıkarlarını yücelten ayrıcalıkların şimdi aynı çıkarlara zarar verdiği..." gerekçesiyle 1825'te kendi kendisini feshetmesini sağladı. Böylelikle serbest kalan İngiliz tüccarlar, kısa süre içinde Osmanlı topraklarının tamamında değilse de İstanbul, İzmir ve Halep gibi önemli kentlerde örgütlenmeyi başardılar.³⁹ Artık İngiliz-Osmanlı ekonomik ilişkilerinde yeni bir dönem başlıyordu. 1870'lere kadar hızını sürdürecektir olan "serbest rekabetçi kapitalizm" ve bu yönde bir siyasal izdüşüm çerçevesinde, aslında iki taraflı bir çıkar ilişkisi şekillendi. İngiliz tüccarlar İzmir ve çevresinde bir yandan mamul malları için pazar ararken, bir yandan da endüstrilerinin ve ülkelerinde giderek artan kentli nüfusun ihtiyacı olan pamuk, tahıl vb. topluyorlardı. Gün geçtikçe gelişen İngiliz pamuklu sanayisinin hammadde ihtiyacı çok büyük boyutlardaydı. 1801-1876 yılları arasında Lancashire ve Lanarkshire pamuklu üreticilerinin ihtiyaçları başta ABD olmak üzere, Hindistan, Brezilya ve Mısır'dan sağlanmıştı.⁴⁰ Ancak Amerika'daki iç savaş bu ülkeden ithal edilen pamuk miktarını 1860'larda iyice düşürdü, 1864-66'da bu düşüş maksimum orandaydı. Zaten İngiltere'nin pamuk ithalatına ilişkin istatistikler incelendiğinde hiçbir ülkeden ithalatın düzgün bir seyir izlemediği açıkça görülür.⁴¹ Ülkedeki sanayi burjuvazisi ciddi hammadde sıkıntısı karşısında iktidara baskı yapmaya başladı. Hammaddesi olmadığı için üretim gerçekleştiremeyen işletmelerin çalışanlarının aç kalma tehlikesi

ortaya çıktığında da keten bitkisinin bu fabrikalara uyarlanması ve keten üretilmesi dahi düşünöldü.⁴² Acil önlemler alınmalı ve yeni pamuk yetiştiricisi alanlar bulunmalıydı. İşte tam bu sırada İngilizler, bereketli Menderes havzasında iyi kalitede pamuk yetiştüğünü ve burasının 18. yüzyılda “güvenilir bir hammadde kaynağı olduğunu”⁴³ hatırlamış olmalılar.

“... Gerçekten de Avrupa’da ya da Anadolu’da büyük Aydın vilayeti hudutları içinde yetiştirilemeyecek hiçbir bahçe ya da çiftlik ürünü olmadığı haklı olarak iddia edilebilir. Bu, ürünlerin hemen yakınında hiçbir zaman aksamayacak bir pazar, gelecek yılların artık ürünleri için denizden ucuz bir çıkış gibi önemli avantajlarıyla, İzmir yakınındaki geniş ovalar ve verimli yamaçlara geçmiştin batıl inançlarından etkilenmeyen bir çiftçi nesli yerleştğinde olacaktır...”⁴⁴

Bu pasaj, İngiliz burjuvazisinin Batı Anadolu’ya bakış açısını özetlemek için çok iyi bir örnektir. Toprağın yüksek verimliliğini takdir eden yazar, Anadolu köylüsünü batıl inançlara sahip, cahil bir topluluk olarak görmeyi ihmal etmez. Bu tepeden bakan görüşe göre, Batı Anadolu’daki İngiliz çıkarlarını destekleyecek olan özellikle tarımsal gelişmenin önündeki büyük engel budur. Goffman’ın aktardığına göre, yazar eserinin başka bir bölümünde de Rum çiftçilerin üstün tarım teknikleri geliştirdiğine de inanır ama yine de burada toprakların tam kapasiteyle işlenmesi için bölgeye çalışan İskoçyalıların yerleşmesi ve toprağı işlemesi gerektiğine inanacak kadar da cüretkârdır.⁴⁵ Bu koşullar altında ve aynı bakış açısına göre İzmir ne kadar “Batılı” da olsa, bu verimli vadilerin bulunduğu bölgeler “taşra”dır, 1860’ların Aydın’ı ve çevresinin İzmir’le boy ölçüşmesi mümkün değildir ve cahil, hurafelere inanan çiftçi toplulukları da herhalde buralardadır.

İngilizler, Batı Anadolu’ya tepeden baksalar da burada, sömürgelerinde yaptıklarını uygulayamayacaklardı ve bunu biliyorlardı. Bu bölgede iç dinamikler gayet canlıydı ve devletin gücünü hissettirdiğı zamanlar –sık sık değölse de– oluyordu. Ayrıca tekrar

altını çizmeliyiz ki, iştah açıcı Batı Anadolu topraklarına, İngilizlerin en vahşi sömürü araçlarıyla tek başına gelmesi düşünülemezdi. Bu yüzden rekabetçi kapitalizmi kurallarına göre oynadılar; dolsuz bir sömürü hareketindense, değişik sektörleri kendi amaçlarına hizmet edebilecek dereceye getirmek için kolları sıvadılar. Tarımı geliştirmek için çalıştılar, özellikle önemli ihtiyaçları pamuk üretiminde artışın sağlanması için harekete geçtiler, bankalar ve demiryolları kurdular, madenleri işlettiler ve İzmir limanından ticaret yapmaya devam ettiler. Yararlı buldukları her sektöre el attılar, bunları yaparken zaman zaman yerli ve yabancı rakipleriyle de mücadeleleri sürdü.

TİCARET - REKABET

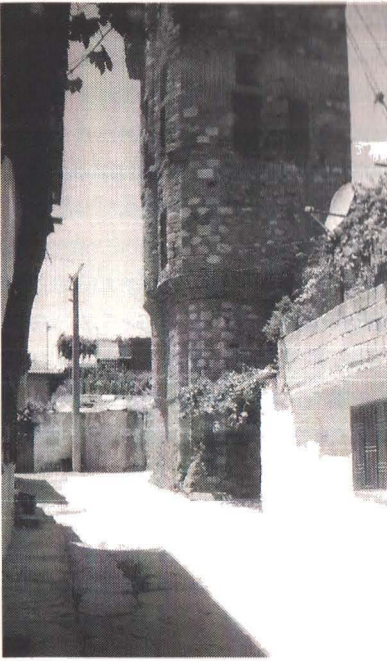
19. yüzyıl boyunca Batı Anadolu'da Aydın sancağı ve çevresinde bölgenin ticari ağını yönlendiren grupların nüfuz alanları değişikliğe uğradı. Bölgede siyasi ve ekonomik güce sahip aktörler hızla farklılaştı. Öncelikle yüzyılın başlarında Osmanlı'nın merkezileşme politikasının bir parçası olarak ayanların özellikle vergi toplama tekelinin kırılması, bölgedeki ekonomik ve toplumsal üstünlüklerinin de kayba uğraması anlamına geldi. Böyle bir durum devlet için memnunluk verici olabilir ama yabancı tüccarlar ve sermaye için durum farklı olmalı. Çünkü güçlü yerel ailelerin Osmanlı tebaası köylüler ve tüccarlar üzerinde zora dayalı gücü, anlaştıkları yabancılar için oldukça elverişli koşullar yaratıyor olmalıydı. Şimdi ise bu ortadan kalkabilirdi.⁴⁶ Ama Aydın ve çevresinde yerel güç, gerçekte kimin tarafındaydı?

Yerel Güçlerin Durumu

Bölgede işleyen ekonomik ve sosyal sistemin önemli aktörlerinden biri eski yerel hanedanlardır, bunlar geçmişte kazandıklarını ayrıcalıklardan çok kolaylıkla vazgeçmeyi düşünmemişlerdi ve kazanımlarını sürdürmenin başka yollarını buldular. Vergi toplama işinin mültezimlere ihale edilmesi başka bir güçlü sınıfın da

varlığını pekiştirdi. Ticari hayatta banka gibi kurumların yokluğundan yararlanarak borç verme işini üstlenen çoğunlukla Ermeni olduklarını gözleyebildiğimiz tefeciler de bu sistemin önemli parçalarından biriydi. Müslim ve gayrimüslim tüccarlar, tarımsal üretimi gerçekleştiren ve artık eski dönemlere göre daha özgürleşmiş çiftçiler, yabancı tüccarlar... bütün bu grupların arasında belki de en etkisiz topluluk Osmanlı devlet otoritesinin temsilcisi memurlar bu tabloyu tamamlar. Bu sistemin yerli temsilcileri 19. yüzyıl ortalarına kadar belli kuralları olan bir işbölümü içinde çalıştı. Üretimi gerçekleştiren Müslim-gayrimüslim köylüler, bölgesel alışverişte daha çok Müslümanlar, bölgeler arası ticarete sıklıkla Rumlar, uluslararası ticaret ve mültezimlikte Ermeniler, Yahudiler ise daha çok İzmir’de simsarlıkta 17. yüzyıldan itibaren uzmanlaştı. Ama bu durum dini, milli ya da etnik tutuculuktan kaynaklanmadı. Rakipleri karşısında sağladıkları üstünlükler etnik uzmanlık, tesadüfi bağlantılar ve demografik rastlantılardandı.⁴⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bölgedeki güçlü aileler arasında öncelikle Karaosmanoğulları’nı saymak gerekir, bu aile hakkında daha önce çalışmalar yapıldı,⁴⁸ aslında Karaosmanoğulları’nın asıl nüfuz bölgesi Bergama, Manisa ve İzmir çevresiydi ama etkilerinin Aydın sancağında hissedilmemesi mümkün değildir. Aydın ve çevresinde ise özellikle Büyük Menderes’in güneyinde Koçarlı ve Sobice’de, sahip oldukları ihtişamlı kaleleri, geniş toprakları ve Avrupa derebeylerinin şatolarını andıran kuleli evleriyle Cihanoğulları bölgenin eski hanedanlarından. Çeşitli faaliyet alanlarının yanında daha çok tarım ile uğraştığını tahmin ettiğimiz bu ailenin 19. yüzyılda devletin gözünde itibarlarının sürdüğünü⁴⁹ ve ayrıca aile üyelerinden Cihanzade Selatin Bey’in Zaptiye Meclisi Azalığı gibi bir resmi görev alması⁵⁰ bir çeşit yönetici rolünü üstlendiklerini ve bunların devlet ile uzlaşma içinde olduklarını düşündürür. Ailenin İstanbul’daki resmi veya gayri resmi görevlerinin daha sonra da sürdüğü anlaşıyor.⁵¹ Bir yandan Sobice’deki tarlalarını işleyen aile, bir yandan da memuriyetler alarak devlet ile

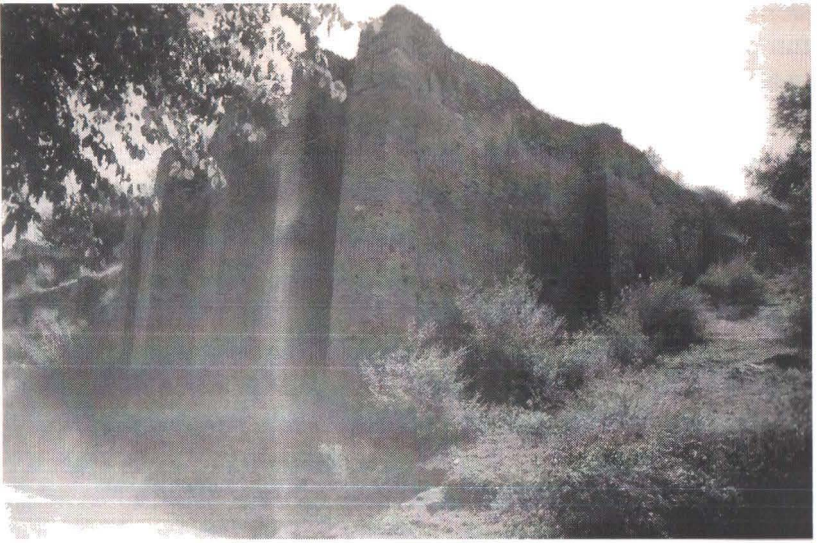
Resim 5. Cihanoğullan'ın Kuleli evi, Koçarlı.

iyi ilişkilerini sürdürür. Merkez kaza Güzelhisar'a da yerleşen aile üyeleri güçlerini burada da sergiler ve hanlar yaptırarak ticarete katılır, camiler yaptırarak halkın sempatisini kazanırlar. Bu yerel hanedan –her ne kadar gücü kınılmış da olsa- yanında olacağı işbirliği yapacağı “tarafı” seçmiş görünüyor. Hatta bunun karşılığında, aile reisinin yokluğundan faydalanarak Güzelhisar'daki topraklarına müdahale etmeye kalkan bir başka yerel gücü, örneğin Türkmenzade ailesini devlet yardımıyla bertaraf etmeye başardı.⁵²

Bölgede etkin bir başka hanedan da İlyaszade ailesidir.

Söke ve Kuşadası'nda etkin bu

ailenin de Kemer çiftliği⁵³ gibi geniş toprakları vardır ama tek ilgi alanları tarım değildir. Geçmişte Kuşadası kalesinin surlarını yaptıracak kadar da ticaretle ilgiliydiler.⁵⁴ Zamanla devletin merkezileşmesi politikası karşısında kan kaybetmiş olabilirler ama bölge halkının gözünde onlar her zaman bir hanedan olarak kaldılar. Hatta bu durum yaşadıkları bölge halkı için de geçerli olmalı, İlyaszadeler'den birinin haremi olan Hoşyar Hanım'ın muhacirlerin iskânında adeta bir yerel otoritenin temsilcisi olarak büyük gayretler göstermesi, belki de perişan durumdaki muhacirlere sahip olduğu evlerini açıp, yemek vermesi, hasta, yaşlı ve çocuklara yardım etmesi, devletin yapmaya çalıştıklarını yapması, geleneksel kurallar çerçevesinde bulunduğu bölgeyi ve ailesinin gücünü temsil ettiğini düşündürür. Bunun karşılığında Hoşyar Hanım

Resim 6. Cihanoğulları'nın Kalesi, Cincin Köyü.

devletin takdirini kazandı.⁵⁵ Ayrıca İlyaszadeler'in de devlet görevi veya bazı rütbeler alarak eski prestijlerini başka kimliklerle devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. Aynı aileden Mehmet Sırrı Bey'in Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşı⁵⁶ bu gibi ailelerin Tanzimat sonrası yapılanmada bazı görevler ve rütbelerle işbaşında olduklarını gösteriyor. Saraydan rütbeler almış bu aile üyelerinin taşrada kökleşmiş, herkesçe bilinen güçleri kolaylıkla yok edilmiş ve yerel hanedanlar basit birer çiftçi ailesine dönüştürülmüş olabilir mi?

Devletin, bölgedeki eski hanedan ailelerinin ellerinden ayrıcalıklarını alarak ayanlığın gücünü kırmasından sonra, bu hanedanların bir yandan bulundukları bölgede ellerinde bulunan toprakları işlerken, bir yandan da bürokraside görev alarak, devletle bir tür uzlaşma içine girdikleri düşünülebilir. Zaman zaman para sıkıntısı çekerek Ermeni tefecilerden borç almak zorunda kalsalar bile bölge halkı için hep güçlü izlenimlerini korumuş olmalılar. Güzelhisar'da han, hamam, konak; kendi memleketleri olan Sobi-

ce ve Koçarlı'da geniş arazilerin sahibi olan Cihanoğulları hanedanının üyeleri 1908 seçimlerinde mebus olmayı düşündüklerine göre siyasi ve sosyal bakımdan hâlâ oldukça güçlü olmalılar. Bu güçlere, Osmanlı taşrasının kolları bürokrasiye de uzanan burjuvazisi demek doğru olabilir mi?

Aydın ve çevresinde etkin olan ailelerden biri de Ermeni Balkapanlıoğulları'dır. Bu aile çok büyük toprakların sahibidir. Kelebiç Çiftliği olarak adlandırılan, bugünkü Söke'nin Sarıkemer ve Güllübahçe beldelerini içine aldığını tahmin ettiğimiz 20 bin dönümlük bir arazinin mutasarrıfıdır. Burayı Yöröklere yıllık 100 bin guruşa kiralayarak işletirler. Ancak asıl işleri sarraflık yani tefeciliklerdir. Aynı bölgenin hanedanlarıyla da para ilişkisi içindedirler: Örneğin Sarraf Balkapanlıoğlu Ohannes, Sökeli İlyaszade Mehmet Bey'e borç vermiştir.⁵⁷ Balkapanlıoğlu, İlyaszade'den daha varlıklı olmalı. İki kardeş Balkapanlıoğlu Ohannes ve Haçator'un sahip oldukları topraklar buralarda bitmez, Torbalı'da Ferek Çayı yakınlarında da arazileri vardır. Bu topraklarla ilgili birçok sorunlarla karşılaşır.⁵⁸ Bu aile aynı zamanda bölgede aşar mültezimliği yapar.

Balkapanlıoğulları gibi bir başka tefeci-mutasarrıf da Pişmişoğlu Hoca Serkis'tir. O da para ile para kazanır ve Sobice yakınlarında Haydarlı ve Gündüslü Çiftliklerini işletir, ancak ilgili belgede Sobice'nin yerlisi olmadığı belirtilir, bu bölgeye sonradan yerleştiğini kabul edebiliriz. Çiftliklerinde göçmen Ermeni işçiler çalıştırır, bu işçiler Eğin'den gelmişlerdir.⁵⁹ Bu yüzden belki, Serkis'in de Eğin'den geldiğini düşünebiliriz. Ancak toprak işleme-işletme konusunda tefecilikte olduğu kadar başarılı değildir, çünkü devlet sonradan, "layıkıyla işletilmeyen bu toprakları" ziraat erbabı ve bölgenin eski hanedanlarından olan Cihanoğulları'na satmayı düşündü.⁶⁰ Ama bu gerçekleşmedi, kendisinin ölümünden sonra Haydarlı çiftliği Serkis'in oğlu Nişan aracılığıyla Pişmişoğlu ailesi uhdesinde kaldı.⁶¹ Ancak bu toprakların en son sahibi Yunan tebaasından Dimitri Fotyadi⁶² oldu, Fotyadi büyük ihtimalle Haydarlı çiftli-

ğini, toprakları işleyen köylülerin elinden zorla aldı ve bölgede başka bir gücün gölgesinde kendisi de bir güç haline geldi.

Toprak işleyen önemli Ermeni ailelerden biri de Latifyanlardır. Agop Latifyan ailesinin Kelebiç Çiftliği ile ilgili büyük kavga da yer alması, bölgenin güçlü ziraat erbabı ailelerinden biri olduklarını düşündürüyor; ancak tam olarak nasıl bir statü ve görevde oldukları ya da varlıklarının derecesi hakkında çok bilgi veremiyoruz ama Kelebiç Çiftliği'nin yarısı sayılan 10 bin dönümlük parçasının yüzyıl ortalarındaki mutasarrıfı olmaları⁶³ bu konuda fikir verebilir.

Bu koşullar altında bölgenin Ermeni ailelerinin yüzyıl ortalarında, toprak sahipliği konusunda oldukça iyi durumda oldukları söylenebilir. Bu çevredeki mültezimler de elimizdeki verilere göre daha çok Ermeni'dir, ancak buradan bölge genelinde mültezimlerin hepsinin Ermeni oldukları sonucuna varmak doğru olmayabilir. Bunlar arasında Agop gibi zeytinyağı aşarı toplayan bezirganlar,⁶⁴ Minasoğlu Artin gibi sandık eminleri⁶⁵ vardı, ama Aydın sancağı kazalarının 1845 zeytin yağı aşarı ihalesini alan Mihâlâki⁶⁶ gibi Rum tebaa örnekleri de bulunur, hatta Aydın'ın incir, palamut, duhan ve harir rüsumlarını toplayanlar, mültezim Hacı Mülazım ve Agop Küçükyan adlı tüccardı,⁶⁷ bunlar arasında büyük ihtimalle ortaklık kurulmuştu. Bu gibi küçük ya da büyük şirketler 19. yüzyıl ortalarında parasal ağın denetimini de ele geçirmeye başladı, önemli gelirlerini iltizam, tefecilik ve ticaretten sağladılar. Yukarıda sözünü ettiğimiz yerel güçler arasında bu gibi şirketlerin sahibi olan aileler olmalı, örneğin Ermeni Balkapanlıoğlu Ailesi, eski hanedan İlyaszade ailesinin finans ihtiyacına cevap verirken büyük toprakları da idare etti. Hatta uzaklardan Tokatlı bir tefeci olan Ohannes, Cihanzade Mustafa Bey'e borç verdi.⁶⁸ Ohannes, bölgeler arası bir para ağının içinde olmalı. İltizam ve tefecilik dışında bu gibi aileler ve kişiler ticari hayatta da etkindi, Batı Anadolu ekonomisinde İzmir'deki temsilcileri ve çalışanları sayesinde çok iyi bağlantılar kurdular, öyle ki köylüler, Osmanlı hükümeti ve

bölgedeki memurları ve yabancı tüccarlarla aynı anda temas kurabilecek tek grup bu çoğu gayrimüslim aracılardı. Her zaman paralarının olması, onlara yapmak istedikleri yatırımı seçme özgürlüğü de sağladı.⁶⁹ Bu durumda yerel güçlerin ekonomik ilişkilerdeki etkisinin az olması, bu ilişkilerin tamamen yabancılar tarafından örgütlenmesi mümkün değildir.

Çevrede üretim işini üstlenmiş olan çiftçiler de Müslim ve gayrimüslim'di. Bu konu I. bölümde ele alınmış ve işbölümü çerçevesinde toplumda bu işi üstlenen grubun yüzyılın ortalarında sıklıkla Müslümanlar olduğu sonucuna varılmıştı. Batı Anadolu'da tipik üretim birimi köylü ailenin sahibi olduğu ve işlediği küçük tarlalardı. Ama büyük toprak sahibi ailelerin tarlalarını "ortakçılık" yoluyla işleyen çiftçiler de görülür, bu özellikle adalardan gelen göçmen gayrimüslimler arasında yaygındır. Kendi topraklarını işleyen köylüler için ticari ortam, 19. yüzyıl ortalarında belli bir özgürlük içindeydi. Devletin denetim mekanizmalarının gevşemesiyle, köylüler pazar koşullarına tepki vermekte daha özgür hale geldi. Toprakları üzerinde daha fazla mülkiyet hakkı iddia edebiliyor, dönüşümlü ürün ekimi ve mevsimlik göç gibi yöntemlere başvurarak değişen koşullara fazla zorlanmadan ayak uydurabiliyorlardı.⁷⁰

Bölgedeki tarımsal ve ticari kapasitenin gözlerini kamaştırdığı yabancılar yukarıda belirtildiği gibi, yüzyılın ilk yarısında biraz da hileli yöntemlerle toprak satın almaya başladılar. 1866'da bu satışların yasal hale gelmesiyle büyük toprakların el değiştirmeye başladığı söylenir, ama bu tarihten önce de devlet görevlilerinin "Aydın çevresinde ecnebi familyaların elinde, çok fazla miktarda bulunan arazilerin yazımını yapmadıklarını"⁷¹ daha önce belirtmiştik. Yani 1866'da zaten mevcut olan bir olgu yasal hale getirildi. Yüzyıl sonuna kadar da zaman zaman amaç değişse de büyük toprakların sahipliği konusunda anlaşmazlıklar devam etti. Örnekler çeşitlidir; Sobice'de Yunan uyruklu Fotyadi Haydarlı ve Güdüşlü çiftliklerini, İngiliz John Honeş ve daha da ilginç Prienne kazısı müdürü Mösyö Theodor Wiegand Söke yakınlarında Ke-

lebiç Çiftliği'nin birer parçasını değişik zamanlarda ele geçirdiler.⁷² Bunlardan her birinin toprak elde etmede farklı amaçları olmalı. Çok farklı kimlikleri ve aslında çiftçiliği biliyor olmalarının dahi şüpheli olması bunu düşündürüyor.

Aydın ve çevresinde Osmanlı memurları da bölgedeki ticari aygıtta otoritenin temsilcisi olarak iş gördüler. Yukarıda örneklerle açıkladığımız gibi söz konusu yabancılar olduğunda Osmanlı memurlarının herhangi bir yaptırım güçlerinin olması zor görünüyor. Ancak bunun tersi örneklerle de rastlamak mümkün, bu arada devlet, Batı Anadolu'yu bir "erzak ambarı" veya bir "meyve sepeti"nden farklı biçimde değerlendirmeye başlamıştı. İzmir'de gün geçtikçe büyüyen liman ve ticari kapasite imparatorluk hazinesi ve ordusu için önemli bir gelir kaynağıydı ve devlet bunun farkındaydı.

Hinterlandta Yabancı Sermaye ve Rekabet

Batılı kapitalistlerin özellikle de İngilizlerin en öncelikli hedefleri; İzmir ve kıyı şeridini ve art alanını kendi çıkarları doğrultusunda kendi iktisadi alanlarının bir parçası haline getirmekti. Ama 19. yüzyıl başlarında bölge toplumunun iç dinamiklerinde devlet eliyle yürütülen bir başka hareketle meydana gelen değişiklikler bu konuda sorun çıkaracağı benziyordu. Devletin taşrada etkin ayanın gücünü kırma denemesi ve bunun Aydın çevresine yansımaları üzerinde yukarıda durmuştuk. Yerel güç tam kırılamasa da kan kaybına uğramış, bu da olasılıkla maddi zorluklara da neden olmuş olmalı. Bu değişiklik sonunda eski yerel hanedan ailelerinin pek de istemeden terk ettikleri bazı mevkilere yavaş ama etkili biçimde gayrimüslim aracılar yerleşmeye başladı. Bu durum yabancılar için pek memnuniyet verici olmadığını düşünebiliriz. Özellikle Karaosmanoğulları gibi güçler Osmanlı otoritesi için bir tehdit ve Osmanlı tebaası tüccarlar için baskıcı bir güç olabilirdi, ama birçok yabancı onların sert yönetiminin zorbaca da olsa sakin ve uygun ticari koşulları sağladığını düşünüyordu. II.

Mahmut ve ardıllarının merkezileşme reformları sonucunda bu gibi ailelerin çöküşünden üzüntü duyuyorlardı. 1880'lerde bile İngiliz tüccarlar "eski güzel günleri" hatırlıyorlardı:

"...kuralları çiğneyenlere "Jedborough adaleti"⁷³ dağıttıkları zaman anında idam olmasa bile hızlı ceza korkusu dönemin hırsız ve eşkıyaları üzerinde çok etkili oldu, kişiye ve keseye karşı suçlar son derece nadirdi. Şimdi işler daha kötüye gitti.⁷⁴

İngilizler ayanlığın çöküşünden üzüntü duymalarına eşkıyalığın artmasını neden olarak gösterme eğilimi içindedirler, ama eşkıyalık sadece bu dönemlere özgü bir olgu değildir. Yüzyıllardır eşkıyalık neredeyse Batı Anadolu'yla özdeşleşmiştir. Bölgede ticaret yapan yabancıların da rahat seyahat edebilmek için eşkıyalara "haraç" ödedikleri günler çok eski değildir.

Yabancılar İzmir'de üslenmişlerdi ama iç bölgelere seyahat, hâlâ güvensizdi. Bu tarz ticaret "Britanya tüccarları için fazla tehlikeli olmasından dolayı ülkeyi ve alınacak güvenlik önlemlerini iyi bilen yerliler tarafından yürütülmekteydi. Ama bu araçlar Britanya kapitali ve girişimciliği sayesinde ulaşılabilecek gelişme potansiyelini sağlayamamaktadırlar."⁷⁵ Yani zorunluluktan dolayı yerli araçlarla işbirliğine giren yabancılar bu durumdan hiç memnun değillerdi, çünkü ticari aktivitenin her aşamasını kontrol etmeleri böylelikle mümkün olmaktan çıkıyordu. Yani yabancı tüccarlar, ticari ağı örgütleyemiyor ve finansmanını doğrudan karşılayamıyorlardı, ticaretteki payları, yerel bir tüccar veya şirketle anlaşma yapmaktan öteye gidemiyordu. Hatta bu yabancılardan Avusturyalı bir tacir Aydın Güzelhisar'dan zeytinyağı ithal ederken, İzmir'e dahi yerleşmiyor, İstanbul'u tercih ediyor ve işlerini bir yerli Yahudi marifetiyle hallediyor ve bölgeyle neredeyse hiç ilişkisi olmaksızın ticaret yapıyordu.⁷⁶ Burada yabancı tüccarın, önemli rakibi yerli aracıyla işbirliği mutlak bir zorunluluktu, hâlâ İzmir'in hinterlandını yeterince tanıyamamış ve benimseyememiş olmalı. Geçmişte genellikle yerel ayanla uzlaşma içinde olan yabancıların ortak kaygısı; bölgede kurmaya çalıştıkları ticari

ağın bu yeni ve gittikçe güçlenen grup tarafından zarara uğratılmasıydı. Nitekim korktukları başlarına geldi. Her ne kadar ticari merkezleri İzmir'de işleri yolunda gidiyorsa da, yabancı sermayenin art alandaki serüveni o kadar da kolaylık ve başarılarla dolu değildir. Bu yıllarda özellikle İngiliz kapitalistleri bölge genelinde girişimlerinde başarısız oldular. Konsolosları aracılığıyla birçok dilekçe yazarak köylerde yerel sarrafın, (tefecî) devlet görevlilerinin ve gayrimüslim cemaat liderlerinin Britanyalıların bölgedeki ticarete karışmalarını engellemek için güç birliği yaptıklarından şikâyetçi oldular.⁷⁷ Hatta başka tüccarlar da bu durumdan etkilendi, Aydın çevresinde bizzat dolaşarak zeytinyağı toplayan Sardunyalı tüccardan yeni vergiler istenmesi⁷⁸ devlet görevlilerinin de engellemele-rine örnek olarak gösterilebilir. Bu, devlet için biraz da garip bir tutumdur, bir yandan liberalleşmeye doğru hızla giden bir ekonomik yapı, bir yandan da belki de durumu kabullenememiş memurlar... 1850'lerde devletin yabancı sermayeye bakış açısında her bakımdan olumlu bir izlenim yoktur. Yabancıların her alanda mutlak bir hâkimiyet kurması bizzat devlet tarafından da engellenmeye çalışılır. Bölgede özellikle sanayi yatırımlarının söz konusu olduğu durumlarda devletin kurulacak işletmeye yabancı eli karıştırılmaması⁷⁹ konusunda yatırım sahibinin uyarılması veya yabancıların; örneğin fabrika kurma girişimleri karşısında yerlilerin de ortak olması veya teşvik edilmesine karar verilmesi⁸⁰ bu rekabet ortamında devletin de belli bir rolü ve tarafı olduğunu, ayrıca bu durumun 1860'larda da izlenebildiğini gösterir.

Aslında yerli aracı tüccarlar arasında uyruk değiştirerek yabancı devlet tebaasına geçmenin yaygınlığı da bu rekabet ortamının sonuçlarından biri olarak görülebilir. Bu, devletin kendi vatandaşlarına sağlamadığı ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen, ama kısıtlama istemeyenlerin böylelikle yeni sisteme uyumunu sağlayan bir uygulama olarak düşünülebilir. Kapitülasyonların yabancı-lara sağladığı ayrıcalıklara, fazladan bir de bölgeyi tanıma ve ilişkileri iyi bilme gibi başka bir ayrıcalığın eklenmesinin çok ciddi

avantajlar sağlayacağı ortadadır. Bu durumda uyruk değiştirerek yeni kolaylıklara sahip olmanın kötü bir yanı olmasa gerek. Osmanlı tebaasının uyruk değiştirmesi doğal olarak yabancı devletlerin de hoşnut olduğu bir durumdu. Bunlar arasında Rum, Ermeni, Yahudi hatta Türkler de vardı. Yabancı sermayenin Batı Anadolu'daki yayılımında bu grubun özellikle önemi vardı. Daha çok toprak spekülasyonu, madencilik, aile şirketleri şeklinde küçük sanayi işletmeleri ve ticaretle uğraşan bu gruplar, İngiltere'de kurulup İzmir'de faaliyet gösteren küçük şirketlerin sermayesinin oluşumuna da katkı sağlıyordu.⁸¹ Örneğin, Forbes Kumpanyasının kantarcıları ve komisyoncuları arasında İtalyan tebaası kişiler vardır. Nazilli'deki temsilcinin adı Yorgi Florinsu'dur.⁸² Böyle bir adın sahibinin uyruk değiştirmiş bir Rum olma olasılığı yüksektir.

19. yüzyıl ortalarında Aydın sancağı ve çevresinde büyük sanayi yatırımlarından söz etmek mümkün değildir. Batı kaynaklı mamul maddelerin pazarları gittikçe kapladığı bu dönemde yerli sanayinin çıkmaya yüz tuttuğu birçok kez yazıldı.⁸³ Her şeye rağmen bölgede yerli kaynaklı hiçbir yatırımın olmadığını söylemek de doğru olmaz. Osmanlı tebaası Müslim ve gayrimüslimlerin bu tarz girişimleri üstlendikleri biliniyor. Ancak üzerinde önemle durulması gereken bir nokta yabancı sermayenin, kâr getirebileceğini hissettiği olanaklara mutlak giriştiği ve bunları yerli girişimciye bırakmak istemediğidir. Bunun tersi bir durumda yerli girişimcinin yabancılarla rekabette aslında yüzyıl sonuna kadar ki süreçte oldukça başarılı olmalarıdır. Reşat Kasaba'ya göre; 1840'lara kadarki dönemde yerli girişimci piyasaya egemendir, 1840-70 arası yerli ve yabancıların piyasada birlikte varoldukları ve büyük bir rekabet içinde oldukları dönemdir. Ancak bu süreç Aydın sancağında yerli araçların egemenliği bağlamında 1850'lerin ortalarına hatta 1860'lara kadar uzatılabilir. 1870-90 arasında ise yabancıların gittikçe faaliyet alanlarını ve baskılarını artırdığı dönemdir. Sonrasında ise bu baskı daha da artacak, 1880'lerde siyasi planlar da göz önüne çıkacaktır. Tütün rejisi örneğinde olduğu

gibi özellikle sanayi bitkilerinin üretim-denetimi siyasi-ekonomik nedenlerle tamamen yabancıların eline geçecekti. Bu konuya bir sonraki bölümde yeniden döneceğiz. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dış ilişkilerinde görülen ayırt.edici nokta, hammadde ve yiyecek maddeleri satma ve mamul madde alma süreçlerinin yoğunlaşmasıdır. Bu ortamı, devletin yüzyıl içinde yaptığı ticaret sözleşmeleri ve doğrudan yatırım ya da dış borç olarak kabul ettiği sermaye hazırladı.⁸⁴

Pamuk Üretimi

Bu konuda ilk örnek bölgenin tarımsal üretiminde önemli yeri olan pamuk ile ilgilidir. Başlangıçta özellikle İngilizlerin hali buralardan elde edebilecekleri büyük miktarlarda pamuk ile sürekli büyüyen ve doymak bilmeyen Lancashire ve Lanarkshire pamuklu sanayisinin açlığını hafifletmekti. Yabancı sermayenin tarıma yaptığı yatırımlar İzmir'den uzaklaştıkça ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. İngilizlerin özellikle pamuk tarımını yaygınlaştırmak amacıyla kurdukları tarımsal işletmelerin Batı Anadolu'da denemelere giriştiği ve görece başarısız olduğu bilinmektedir. Bunun nedenleri arasında genellikle iş gücü azlığı, yüksek ücretler, tarım araçlarının iç bölgelere götürülmesinde ortaya çıkan sorunlar sayılır.⁸⁵ Ama devlet de özellikle pamuk tarımının teşvik edilmesini titizlikle ele aldı. Öncelikle Dersaadet'te bulunan Ziraat Talimhanesi'nde, önceden seçilen kişilere pamuk tarımı konusunda eğitim verildi, burada amaç bu işin nasıl yapılacağını bilimsel yöntemlerle, belki de yabancılardan öğrenerek başkalarına da öğretmeleridir. Daha sonra eğitimini bitirenler pamuk üreten merkezlere gönderilerek, aldıkları talimatlar gereğince üreticiye işlemi öğretiler. Devletin işi burada bitmedi, gönderdiği elemanları denetlemeyi de ihmal etmedi.⁸⁶ Ancak ülkenin her yerinde pamuk yetiştirmenin mümkün olamayacağı anlaşılmış olmalı ki yaklaşık on yıl sonra, bir komisyon kurularak ülke içinde pamuk için uygun yerlerin belirlenmesi ve bu alanlara Amerika'dan getir-

tilecek tohumun ektirilmesi ve üretimdeki artışın korunması için vergide kolaylıkların sağlanmasına karar verildi. Yine üreticiyi zardan korumak için “gerekli tedbirler” alındı, ihracatçıya yardımcı olmak için en az on yıl yürürlükte kalması planlanan “pamuk gümrüğü tarifeleri” belirlendi.⁸⁷ Pamukta üretim artışının sağlanması için sürekli olarak ahaliyi ikna edecek beyannameler hazırlanarak Aydın, Adana, Yanya, Girit, Midilli, İşkodra, İpek ve Selanik’e gönderildi ve üretim artışından neler elde edebilecekleri üreticiye anlatılmaya çalışıldı. Yurtdışından getirilen tohum ve tarım makinelerinden gümrük vergisi de alınmadı.⁸⁸ Bu arada İngilizler de boş durmadılar, İngiltere’de bir şirket tarafından pamuk üretim teknikleri ile ilgili yazılan bir risalenin tercümesi için uğraşıyorlardı.⁸⁹ Kaliteli pamuk tohumu için arayışlar da sürüyordu. Amerikan tohumu bu iş için ideal gibi görünse de sürmekte olan iç savaş burasıyla alışverişi derinden etkiliyordu. Bu yüzden belki de İngiliz teşvikiyle İran⁹⁰ ve Hindistan’dan⁹¹ da tohum getirtildi, bu tohumların başarısı ya da kullanımının sürüp sürmediği ile ilgili bir şey söyleyemiyoruz. Ama ülke genelinde artan pamuk hasılatı İngilizleri fazlasıyla memnun etmiş olmalı ki, İngiliz pamuk şirketleri pamuk üretiminin artışına katkısı olanları madalya ile onurlandırdı.⁹² Ancak tekrar altını çizmek gerekir ki; devletin desteği olmaksızın üreticinin, bizzat İngiliz sermayesinin teşvikiyle pamuk ekimini artırması mümkün olmayacaktı gibi görünüyor. Zaten İngilizlerin bu konuda bizzat giriştikleri denemelerde başarılı olamadıkları, yani tarımsal üretimi kendi yöntemleriyle her aşamayı denetleyerek istedikleri görüntüye büründüremedikleri görülmüştü. Bu durumda yapabilecekleri, devletin desteğini almak, aynı zamanda da hammaddenin işlenmesine katkıda bulunarak hiç değilse bu aşamada söz sahibi olmaktı, nitekim yaptıkları tam olarak buydu. Ancak bu aşamada pamuk üretiminin geliştirilmesinde Osmanlı yöneticilerinin de ne kadar istekli oldukları kesinlikle göz ardı edilmemelidir. Onların bu konudaki desteklerinin ve isteklerinin olmadığı durumda gerekli ilerlemeyi en

azından Aydın sancağı örneğinde görebilmek belki de uzun zaman alırdı. Böylelikle, devletin de gayretleriyle üretici teşvik edildi ve uygun bölgelerde üretim gerçekten de arttı. Pamuk üretimi, devlet ve İngiliz sermayesinin desteklerinin yoğunlaştığı 1862-1863 yıllarından başlayarak 1870 yılına kadar hızla arttı. Bu tarihlerde demiryolunun da üretimin artışında dolaylı bir etkisi olmalı. Nitekim Aydın dolaylarından 1862 yılında 18.000 dönüm üzerinde pamuk üretilirken bu alan 1863'te 70.000 dönüme yükseldi. Nazilli yakınlarında bir çiftçi 17.600 dönüm pamuk ektiğini söyleyerek övünüyor ve Torbalı dolaylarında 1862 yılında 15.200 dönüm pamuk ekim alanının 1863'te 34.800 dönüme çıktığı bildiriliyordu.⁹³ Pamuk üretiminin artması İngilizleri çok memnun etmişti, İngiliz Pamuk Şirketi, (bu şirket Asia Minor Cotton Company olmalı) pamuk ziraatı konusunda yapmış oldukları teşvikten dolayı Ticaret Nazırı ve müsteşarına birer nişan gönderdi.⁹⁴

Aydın pamukları sert ve temiz; Nazilli pamukları iyi cins ve sarımtırak, Kuyucak pamukları da temiz ve ipekliydi.⁹⁵ Aynı zamanda Aydın'ın bu iyi cins pamukları özellikle Rusya ve Yunanistan tarafından da büyük ilgi görüyor, hatta Aydın ve Söke'den gelen pamuk balyaları Aydın vilayetinin diğer kaza ve şehirlerden gelen pamuktan daha pahalıya satılıyordu.⁹⁶ Üretim artmıştı ama şimdi de başka bir sorun vardı. Pamuğun temizlenmeden kozasıyla ihraç edilmesi üreticiyi zarara uğrattıyordu, devlet bu konuda da üreticiden desteğini esirgemedi. Kozadan değil temizlenmiş saf pamuktan gümrük almaya karar verdi.⁹⁷ Ama pamuğu temizlemek de başka bir sorundu; 1860'lı yıllarda Batı Anadolu genelinde pamuk temizleme ve balyalama işlemleri son derece ilkel koşullarda yapılıyordu. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise çekim hayvanları tarafından çalıştırılan ilkel çırcır makinelerinde günde en fazla altı kilo pamuk temizlenebiliyordu. Bu makinelerin bulunduğu işletmeler Türklere ve Rumlara aitti ve pamuk fiyatlarının yükseldiği yıllarda temizleme fiyatları da artmıştı. Üstelik temizleme işleminin illikliği yüzünden balyalar standart olmuyor,

yüklendikleri gemilerde standart balyalardan daha çok yer işgal ediyorlardı. Doğal olarak bu durum başta İngilizler olmak üzere ihracatçıları zarara uğratiyordu.⁹⁸ Bunu fark eden girişimciler pamuk temizlemek için harekete geçti. Bu konuda özellikle İngilizlerin ağırlığı hissediliyor. İngiliz uyruklu İzmirli levanten-tüccarlar bu konuda “ilk”lerdi. 1863’te J. B. Gout ve J. Aldrich Tire ve Bayındır’da ilk fabrikalarını açmak için izin istediler, onu Rees kardeşler, Hadkinson & Marrylees Company ve R. Wilkin izledi.⁹⁹ Ayrıca İzmir’de yerleşmiş İngiliz Fredrich Vedovan’da bir pamuk temizleme makinesi “icat” etti ve kullanmak için imtiyaz aldı.¹⁰⁰ Ama İngilizlerin bu girişimlerinde de tek olarak kalmayı başaramadıklarını söyleyebiliriz. 1862-64 yılları arasında yerli gayrimüslim girişimcilerin de pamuk temizleme fabrikaları kurmak için imtiyaz aldıkları görülüyor, İstanyos adlı Rum fabrikasını Aydın’da kurdu¹⁰¹, Topuzoğlu Osep ve Aristidi Bey¹⁰² de çevre kazalarda bu yeni ve kârlı iş olanaklarını değerlendirdiler. Bu konuda daha başka örnekler de olmalı. İngilizler yine bu girişimin kârını yerli girişimcilerle paylaşmak zorunda kalmış görünüyor.

Amerikan iç savaşının bitmesi ile Amerika’dan İngiltere’ye tekrar büyük miktarda pamuk ihracı başladı. Artık İngiltere tezgâhlarının Ege pamuğuna ihtiyacı kalmamıştı. Bu durumda 1870 yılından sonra pamuk üretimi hızla azaldı.¹⁰³ Yani Aydın ve çevresindeki pamuk üretimi dış piyasadan ve dış talepten artık oldukça fazla etkileniyordu. Kimilerine göre de bölge halkının bağcılığa vesair ziraata düşkünlüğü ve bu suretle pamuk üretimine önem verilmemesinden dolayı daha ziyade ilerlemeyip bilakis ürün miktarı azalıyordu.¹⁰⁴ Ancak üretim dış pazara bağlı olduğu için, 1890’da 40.000’e, yüzyılın sonunda da 33.000 balyaya kadar düştü. Pamuk üretiminde belli oranlardaki düşüşe karşı, İzmir’in ihracatı içinde pamuğun payının oldukça azalmasının nedeni önce İngiltere sonra İspanya olmak üzere, tek ülkeye olan bağımlılığının bedeliydi. Bununla birlikte bu olayda, yeni kurulan fabrikalar sayesinde iç piyasadaki talep artışının payını da

unutmamak gerekir.¹⁰⁵ Bu yıllarda, Aydın sancağında 75 bin dönüm araziye pamuk ekiliyordu. Kimi yıllarda da Avrupa piyasalarında fiyatların düşmesi üretici ve tüccarı zarara uğrattı. 1905'te Amerika ve Liverpool'dan müdahalelerle pamuk piyasası altüst oldu ve gerekli sermaye olmadığı için ürünü elden çıkarmak zorunluluğu ortaya çıktı. Bu durum, pamuk ziraatına önem verilmesinin ve elde sürekli para bulundurulmasının şart olduğunu gösterdi.¹⁰⁶ Bu gibi durumlarda devletin pamuk müşterilerinden biri olması piyasaları biraz rahatlatmış olmalı. Devlet, Aydın ve Adana çevresinden toplanan pamuğa, uzun zamandır özel bir önem veriyordu. Çünkü buralardan elde edilen pamuk hasılatı Fabrika-yı Hümayun'larda ordu ihtiyacı için dokunan kumaşlarda kullanılıyordu.¹⁰⁷ Pamuk üretimini ve kalitesini artırmak öncelikle bu yüzden devleti memnun ederdi. İkinci neden; miri muayaa dışında kalan, üreticinin satacağı pamuktan alınacak vergidir. Bu nedenler bir araya geldiğinde ortaya çıkan devlet teşviki anlaşılır hal alıyor.

I. Dünya Savaşı'ndan bir yıl önce yapılan sayımının sonuçlarına bakıldığında Aydın sancağının Osmanlı Devleti'nin pamuk üretiminde ülke toplamının % 10.2'sini karşılayan bir payla hâlâ önemli bir bölge olduğu görülür. Pamuk tarımı ülke ortalamasının iki katına yaklaşan yüksek verime sahipti, 1913'te 3.900 tonluk üretimle Bozdoğan kazasında en yüksek üretime yapılıyordu. Bozdoğan'ı 3.042 tonluk pamuk üretimiyle Nazilli, 2.309 tonluk pamuk üretimiyle Aydın merkez, 473 tonluk pamuk üretimiyle Karacasu, 10 tonluk pamuk üretimiyle Söke, 2 tonluk pamuk üretimiyle Kuşadası ve 1 tonluk pamuk üretimiyle Çine izliyordu.¹⁰⁸

Aslında İngiliz sanayi burjuvazisi, istediklerini elde ederek pamuk üretiminde belli bir artışı sağladı, ayrıca bu işten çok memnun olmuş görünüyor, Osmanlı tüccar ve memurlarına bu işlerde gösterdikleri başarılarından dolayı madalya ve nişan dağıtması bunun kanıtıdır, ama üretimin artmasını devletin de desteğiyle sağladılar.

Osmanlı yöneticileri de gelişmenin yanındaydı ve desteklerini gösterdiler. Yerli üretici ve aracı-komisyoncular da bu gelişmeden maddi kazanç peşindeydiler. Taşralı yerli üretici ve girişimci, üzerinde yaşadıkları topraklarda yabancıların büyük paralar karşılığında, aslında kendilerinin de yapmayı becerebileceği işleri yapmalarına tam bir teslimiyet içinde izin vermedi denilebilir. J. Gout'un İzmir'deki çırcır fabrikasının yerli pamuk atölyesi işçileri tarafından yakılması¹⁰⁹ ilginç bir örnek olarak görülebilir. Yabancılar İzmir hatta İstanbul'da yerleşerek iç bölgelerdeki alışverişi zaman zaman Pamukçuoğlu Makaryos¹¹⁰ gibi yerli komisyoncu-üreticilere bıraktılar. Onlar da bu kârlı işten hem para, hem de devletin memnuniyetini ve övgüsünü kazandılar. Tarıma bu müdahalenin üretimi artırdığı bir gerçektir. Ama bunun tamamıyla yabancı baskısı altında gerçekleştiğini söylemek doğru olmaz. Çünkü kâr büyüktü, ortam uygundu ve büyük imparatorluğu kendi iç dinamiklerinden sıyrarak istenen hale getirmek o kadar da kolay değildi. Bu artışı devletin de istediği açıktır. Ama bir yandan, Avrupa ekonomik yayılmacılığı tarımsal üretim ilişkilerinde, zaman zaman üreticinin zararına da olsa, bir yerli direnişle karşılaşırken, öte yandan pamuk üretiminin dış kaynaklı piyasanın talepleriyle şekillenmesi yerli girişimci-tüccar ile Osmanlı tarım politikalarının denetimini yitirmesine neden oldu.

İncir

Batılı sermayenin ilgisini çeken bir başka ürün de incirdi. İncirin en kalitelisi Aydın sancağında yetiştirilirdi. İncir, özel bir meyvedir, her iklime uyum sağlayamaz. "Kıymet-i ticarisıyla mahsulû mütearif olan yerler; Aydın, Nazilli, Bozdoğan, Söke, Karacasu, Çine, Karapınar, Erbeyli, Germencik, Selçuk, Ödemiş, Bayındır, Kuşadasıydı. Bu kasabaların mahsulü İzmir pazarlarında en canlı mamulata zemin teşkil ederdi ve bilhassa Erbeyli malları ziyadesiyle makbuldü."¹¹¹ Ancak Ödemiş, Bayındır, Selçuk, Çine ve Karacasu incirleri ikinci kalite sayılır.¹¹² Erbeyli, Germencik, Balatçık ve çevresi

birinci derecede mal yetiştirir ve bu yerler dışındaki kazalardaki üretim “nefaset” itibarı ile ikinci derecedeydi. Aydın ticaret odasının verdiği bilgiye göre de mahsulü ticarete birinci dereceyi haiz olan mahaller dağlık bölgede Köşk Deresi namıyla bilinen arazi ile Germencik nahiyesinin güney kısmında yetişen ve Erbeyli ile Germencik arasındaki Alangüllü adlı mahalde yetişen ürünlerdi. Ancak, Erbeyli incirleri o kadar ünlüydü ki yabancı piyasalarda bile Erbeyli incirleri aranırdı.¹¹³ Bu değerli ürün özellikle Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa ve Mısır’da alıcı buluyordu. Ama bu değerli ürünün doğduğu yerden İzmir limanına taşınması ve ihraç edilmek üzere gemilere yüklenmesi süreci karmaşık, güvensiz ve hileli bir süreç olabiliyordu. İncir ticaretinin o yıllarda başka alanlara pek benzemeyen koşulları ve geleneği vardı. Üreticinin incirini İzmir limanına götürmek üzere alan ve emanetçiden başka bir şey olmayan deveciler ve deveci ağaları, gelenek üzere üreticinin malını istedikleri gibi pazarlayan ve genellikle hasat sonunda üreticiyi bir şekilde borçlu çıkaran bu grup,¹¹⁴ köylü-tüccar-komisyoncuğu da birbirine bağlayan bir çeşit aracıydı. İzmir’de bulunan büyük komisyoncular ise tüccara, deveciye ve üreticiye kredi kullandıran ve bu işlerin büyük kârlarından en çok yararlanan gruptur. Bu karmaşık ilişkiler, olumsuz koşullar ve rekabet, Batılı müşterileri rahatsız etmiş olacak ki; incirin dünyanın değişik bölgelerinde yetiştirilmesi için uğraşlar. Amerika’da kısmen başarılı da oldular. İzmirli büyük incir tüccarları ise kârı paylaşmak istemedikleri için bir Tröst kurarak birleştiler.

I. Dünya Savaşı’na kadar bölgede varlığını sürdüren deveciler kendilerine sonsuz güven duyan (ya da duyması beklenen) üreticiyle liman arasındaki ilişkiyi sürdürdüler. İncir en az kârı üreticisine sağlıyordu. Zaman zaman gazetelerdeki yazılarda üreticiyi korumak ve bilinçlendirmek için belli bir çabanın varlığı gözlenir. Bütün bu çabalarla II. Meşrutiyet Dönemi’nde tüketiciyi korumaya yönelik kooperasyon hareketi yanında üreticinin de kooperatifler şeklinde örgütlenmesine çalışıldı,¹¹⁵ özellikle savaş yıllarında İttihat ve Terakki’nin “Milli İktisat”¹¹⁶ politikası doğrul-

tusunda Aydın'da Müslüman üreticinin korunmasına yönelik tarım kredi ve satış kooperatifleri kuruldu.

Bütün bunlara bakıldığında yabancıların İzmir'in art alanında, belli alanlarda yerel güçlerle rekabette zaman zaman başarılı olamadıkları ve yerli rekabeti kırıp, yerlerine geçerek bu etkinliklerin her aşamasını örgütlemeyi başaramadıkları, yani aslında hinterlanda mutlak güç olamadıkları sonucuna varabilir miyiz? Ancak yabancıların taleplerinin üretim artışını tetiklediği ve bu üretim artışının, aracı yerli girişimci ve tüccarların da içinde bulunduğu bir grup tarafından sağlandığını tekrarlamak gereklidir. Yani yabancılar arz ve talep zincirinin halkalarından biri oldular. 19. yüzyılın başlarında yabancıların iç bölgelere gidebilme konusundaki sıkıntıları anlaşılabilir. Aslında bu koşullarda 1838 ticaret anlaşmasının yabancılarla sağladığı yeni, daha güvenli ortamda çok iyi yararlanmadıkları düşünülebilir. Böylelikle, bütün Batı Anadolu genelinde gayrimüslim yerel araçlarla rekabet edemeyen yabancılar, onlarla işbirliği yaparak farkında olmadan daha da güçlenmelerine yardımcı oldular, özellikle ekonomik güçleri fazlasıyla arttı. Bu gelişme, büyük oranda kapitülasyonların ve çeşitli anlaşmaların, Osmanlı'nın Avrupalı güçler karşısında ekonomik gücünü zayıflatmakla kalmayıp, Ermeni, Rum, Yahudi ve Müslüman uyrukları arasındaki nazik dengeleri de altüst edecek biçimde yenilenmesini sağladı. Batı Anadolu ticaretinde bu güçlerin yeniden tanımlanmasından en zararlı çıkanların Müslüman ve Yahudiler, en kârlı çıkanların da Rumlar olduğu söylenir.¹⁷

Aslında Aydın sancağını temel alarak yapılan bu çalışmada toplanan veriler, bölgede Ermenilerin de bu işten hayli kârlı çıktığını gösteriyor. Yukarıda adı geçen aileler bunun iyi örnekleridir. Sarraflıkla zenginleşen, binlerce dönüm arazi üzerinde bazı haklar kazanan ve yanlarında çok sayıda işçi çalıştıran bu zengin grup, yabancı tüccarla üretici arasında aracılık faaliyetine mutlaka karışmış olmalıdır. Elimizdeki veriler 1840'lar ve 50'lerde bu işlerle en az Rumlar kadar hatta daha fazla ilgili olduklarını dü-

şündürüyor. İlerleyen yıllarda Ermenilerin Batı Anadolu'daki ekonomik ve sosyal statülerini koruduklarını gösteren bir kanıt şimdilik yoktur. Bu, izi sürülmesi gereken bir konudur.

Asıl konumuza dönecek olursak; Batı Anadolu'ya büyük hayallerle gelen yabancılar, İzmir dışında çıkıldığında ve tarım-ticaretin her aşamasının örgütlenmesi söz konusu olduğunda her zaman başarılı olamadılar, hatta 19. yüzyılın son 15-20 yılına kadar da Rum ya da Ermeni yerli rakiplerini etkisiz hale getirmek bir yana, onlarla boy ölçüşmeleri de mümkün olmadı ve bu yerli unsurlar, yabancıların temsilcisi ya da uzantısı olmaktan çok gerçek birer “rakip”tir.

Paylaşamayan Meta: Meyankökü

Bu koşullar altında yabancı sermayenin kendisine, yerli girişimcinin pek bulaşmadığı işler bulması gerekliydi. Bereketli Büyük Menderes vadisinde başka fırsatlar da vardı. Bu yeni fırsatın adı meyan kökü (*glycyrrhiza*)¹⁸’dir. Meyan bitkisi tarlalarda kendiliğinden yetişir. Konuyla ilgili arşiv belgelerinde bu bitki “Huda-yı nabit” yani “kendiliğinden yetişen” olarak nitelendirilir. Meyan, Osmanlı topraklarında en çok Aydın sancağında Nazilli, Umurlu, Söke civarında, Adana’da ve uzak vilayetlerden Bağdat ve Basra’da sıklıkla bulunurdu. Yerli halk bu bitkiyi biliyordu. Evliya Çelebi, Balat civarında yetişen meyan kökünün başka hiçbir memlekette yetişmediğini, Mısır’a da buradan gönderildiğini ve bu bitkinin birçok hastalığa iyi geldiğini¹⁹ anlatırken ayrıca bu bitkiden nasıl ilaç yapıldığını da ayrıntılı olarak tarif eder. Ancak meyan kökü yerli halk için ticaretini yapmak bir yana, basit rahatsızlıklara iyi gelen ve her yerde bulunabilen bir bitkiden öte bir anlam ifade etmiyordu. 19. yüzyılda halk arasında daha çok hasattan sonra tarladan mutlaka temizlenmesi gereken bir “zararlı” olarak görülürdü. Ama Avrupa ülkelerinde pasta, şekerleme ve çeşitli ilaçların yapımında ve tütünün sarılması gibi işlemlerde kullanılmaya başlanmıştı. Bundan sonra özellikle yabancı tüccarlar tarlalardan meyan-

kökü toplatmak üzere amelelerle anlaşmaya başladılar. Çünkü tarlaları işleyen ziraat erbabı meyankökü toplamaya yanaşmıyordu, ama yoksul ahali de pek hevesli değildi, açıkça belirtildiğine göre tüccar, çok az para veriyordu. Bu yüzden uzun zaman ne bölge halkının, ne de devletin vergi geliri olarak bu işten yarar sağlama-sı önceleri mümkün olmadı.¹²⁰ Ancak yerli ve yabancı tüccarlar meyankökü ihraç etmenin getireceği kârı fark etmişti. Bu yüzden büyük ihtimalle meyankökü toplama ücretlerine zam yaptılar. Ayrıca bölgede farklı devletlerin tebaası birkaç toplayıcı şirketin bulunması¹²¹ aralarında gittikçe artan bir gerilim, aynı zamanda rekabet de söz konusuydu. Normal koşullar altında tarlalardan zaten temizlenmesi gereken bir “zararlı”yı bir de ücret karşılığı toplamaları istendiğinde işçiler doğal olarak en çok parayı verenin teklifini kabul ettiler. Bu akıllıca yaklaşım, sonuçta hem rekabetin körüklenmesine, hem de ücretlerin artmasına neden oldu. Yaklaşık 40 yıl içinde meyankökü toplamak ve meyanbalı üretmek için imtiyaz isteyen yerli ve yabancı istisnasız herkes bu işi “devlete ve yoksul ahaliye ek bir gelir sağlamak amacıyla yaptığı” iddiasındaydı. Oysa tarım işçileri arasında yoksulluk sürüyordu, ama rekabet onlara yarayacaktı.

Meyankökünü hammadde olarak pazarlamaktansa işleyerek meyanbalı elde ederek satmanın daha kârlı olacağını anlayanlar ise meyanbalı fabrikaları kurmak için devletten imtiyaz istemeye başladılar. Bu iş, İngilizlerden önce bizzat yerli tüccar-girişimcinin ilgisini çekti. Meyankökünün toplatılıp işlenmesi için, Tebaa-yı Devlet-i Aliyye’den Ermeni Şahinoğlu Artin 1850 yılında Söke’de Huda-yî nabit olarak yetişen meyanı toplatmak ve kuracağı fabrikada işleyerek “saf” meyanbalı üretmek için devletten ruhsat almayı başardı.¹²² Söke çevresinde bir süredir başkaları da meyankökü topluyordu. Bunlar, İngiliz Forbes Bezirgan ve Rus tebaasından Atanas’ın kumpanyaları için –gizli ya da açık– çalışanlardı.¹²³ Artin, onlara rahatsızlık vermemesi konusunda uyarılmıştır. Ayrıca Artin ruhsatını almadan herhangi bir tarlada çalışmayacak, böylelikle “bu

işe ruhsat verilmesine bir söz getirmeyecektir.” Devletin, bu konudaki çekincesinin nedeni, rekabet ortamı hazırlayacak yabancılara ruhsat verilmemesi olabilir mi? Ya da devlet yabancılarının memlekette fabrika kurmasına izin verdiği için eleştirilmekten mi çekinmektedir? Büyük olasılıkla bu yıllarda meyan fabrikası kurmak için yabancılara ruhsat verilmiyordu, ama ne gariptir ki, bu durum onların istedikleri gibi fabrikalarını kurmalarına engel değildi. Devlet bu aşamada, yabancılarının bu işe karışmalarını pek doğru bulmuyor olmalı. Zaten Artin’e bu ruhsat verilirken “ahaliye temettu hazineye menfaat” getireceği hesaplanmıştı. Yani bu imtiyazla düşünülen, devlet gelirine yılda 3000 guruşluk katkı, özellikle yoksul halk için de ek bir gelirdi, büyük ticari hesaplar söz konusu değildi. En azından Osmanlı yöneticileri böyle düşünüyordu.

Ama çok değil bundan birkaç yıl sonra devletin hiç arzu etmediği bir şey gerçekleşti: Meyankökünü toplamak ve meyanbalı üretmek için İngiliz *Mc Andrews and Forbes Company* bölgede ilk fabrikasını kurdu. Orhan Kurmuş’un Aydın’da ilk fabrikanın açılmasıyla ilgili verdiği tarih 1854’tür, ancak 1860 tarihli bir belgede Forbes kumpanyasının iki üç seneden beri fabrikayı işlettiği¹²⁴ bildiriliyor. Bu tarih büyük olasılıkla Söke’deki fabrikanın açıldığı tarihtir. Forbes Kumpanyası, belki de meyankökü toplamak için ruhsat aldı, ama Söke’de meyanbalı üretecek fabrikayı kurmak için Osmanlı İmparatorluğu’ndan ruhsat almak “zahmetine” katlanmadı. Üstelik Forbes bu konuda yalnız da değildir, Rusya tebasından Atanas adlı bir başka girişimci de aynı şekilde ruhsatsız bir meyanbalı fabrikası kurmuş ve işletmekteydi, aynı zamanda her iki şirketin de memurları, yakın çevrede miri arazi içinde bulunan “vapur kömürü (linyit) madeni”ninden kömür çıkararak satıyorlardı. Durumun farkına varan Aydın Livası Muhasebesi, valiliğe bir mazbata göndererek, her iki şirketin de bunu yapmamalarını konusunda defalarca uyarıldığını, ama bu uyarılara her ikisinin de “kulak asmadığı”nı bildirdi. İzmir Valiliği ve Maliye Nezareti de durumdan haberdar edildi. Durumun görüşülmesinden sonra

Arazi Kanunnamesinin “Memaliki Mahruseyi Şahanede her kimin uhdesinde olursa olsun, araziye miriyeden biri bir mahalde zuhur eden her nevi maden canibi beyt-ül-mal’a aid olup arazi mutasarrıflarının hiçbir madeni zaptetmeye ve yahut hisse almaya salahiyetleri olmadığı misillü...” maddesine göre “araziye merkumede zuhur eden bilcümle madenlerde de hüküm böyle olmak gerek...”¹²⁵ kanısına varıldı. Öncelikle “Mc Andrews Bezirganın vekili çağırılarak “bu fabrikaların ne suret ve kimin izniyle yapıldığı soruldu. Vekil, “aherin bila mezuniyet yaptırmış olduğu fabrikalara canibi hükümetten bir şey denilmediği için kendisi dahi bu surete teşebbüs ettiğini”¹²⁶ açıkça söyledi. Artık yabancı girişimci, başka alanlarda kendisini kısıtlayabilen rekabeti önlemek ve herhangi bir zaman kaybına yol açmamak için her türlü kuralı ve yasaları hiçe saymaya yavaş yavaş başlamıştı. Burada Mc Andrews’un vekilinin “yabancıların, bir süredir ruhsatsız fabrikaları zaten kurduğunu ve hükümetin bunlara herhangi biçimde soru dahi sormadığını” ima etmesi olayların nasıl büyüdüğünü ve otoritenin, yabancılar üzerindeki gücünü hızla yitirdiğini gösterir. Aynı belgede belirtildiğine göre, sözü geçen fabrikaların büyük masraflarla inşa edildiği, bunların alet ve edevatlarına çok para harcadığı için kapatılmamaları ve bunlara resmi ruhsat verilmesi, emsallerinde olduğu gibi vergi ve aidat ödemeleri ve kaçak işletip sattıkları linyit madeninin idaresinin de hazineyi hassaya devredilmesi karara bağlandı. Zaten üç yıl sonra Söke’deki Mc Andrews and Forbes Company’nin meyanbalı fabrikasından 15.000 guruş vergi almaya başlayan devlet¹²⁷ bu “oldu bitti”yi kabullenmek zorunda kaldı. Hatta 1865 ve 1872 yıllarında Forbes’e linyit madenlerini işletme imtiyazını da verdi.¹²⁸ Bir süre sonra Aydın çevresinde, meyankökü toplanması ve meyanbalı üretimi, yerli girişimci bir yana yerel ve merkez otoritenin de herhangi bir yaptırımının ya da faaliyetinin olmadığı bir alana dönüştü.

Bu arada cesur girişimci Şahinoğlu Artin’e ne olduğunu bilmiyoruz ama meyanbalı fabrikasını kurmayı başarmış bile olsa,

bir süre sonra meyan köklerinin başında, güçlü yabancı şirketlerin kopardığı rekabete dayanamamış olmalıdır. Meyankökü yaklaşık bir on yıl sonra İngiliz, Rus, İtalyan ve Alman şirketlerinin toplatıp dışarıya gönderdiği bir meta haline geldi ve tahmin edileceği gibi merkez ve yerel otoriteler bu konuda kontrolü yitirdiler. Bu şirketler hiçbir otoriteyi dinlemeden, işlerine devam etti, hatta zaman zaman birbirleriyle fiilen çatıştılar ve kanunsuz işlere de girdiler.

Bu yıllarda yabancı şirketlerin büyük rekabeti karşısında devlet, meyankökü bitkisini “Huda-yı nabit” olmasına rağmen toplatılması için ihale açmaya başladı.¹²⁹ Yani devlet bu işten gerçekten de kârlı çıkmaya başlamıştı. 1850’li yıllardan itibaren Aydın ve çevresinde İngiliz Mc Andrews And Forbes Company, Alman tüccar Simon, Rus tebaasından Atanas,¹³⁰ İtalyan Martin¹³¹ 1875 yılından itibaren de Ermeni Abacıoğlu¹³² şirketlerinin meyankökü toplama ve bal yapımı konusunda gittikçe tırmanan bir gerilimle rekabete girdiklerini görüyoruz. Özellikle Aydın yakınlarında Umurlu’daki tarlalardan toplanan meyankökü 1861-63 yılları arasında büyük facialara neden olmuş görünüyor. Verilerden anlaşıldığına göre köylülerin belediyeden kiraladıkları tarlalardan topladıkları meyankökünün satın alınması konusunda bu şirketler arasında büyük bir çekişme vardı. Aslında her şirketin alım yaptığı tarla bellidir ve buna müdahale edilmezse işler kolaylıkla yürüyecektir. Ama “bunların her biri diğerinin tarlasından çıkarılan kökleri de alıp kendi kantarlarına götürmek istemekte”dir. Üstelik bunu silahlı adamlar eşliğinde yapıyorlar ve her biri diğerinin bu konuda daha suçlu olduğunu da iddia ediyordu. Örneğin Forbes’in İzmir direktörü, Alman Simon’un 50 kişilik silahlı bir grubu olduğunu iddia etti. Daha sonraları kolluk güçlerinin yaptığı araştırmalarda bunun doğru olduğu ortaya çıktı. Ama aynı araştırmaya göre, silahlı adamı olan sadece Simon değildir. Hariciye Nezaretî’nin yaptığı soruşturma raporuna göre, “iki seneden beri bunların (adı geçen şirketler) hiçbir konunun kanun dairesinde ve mahkemede çözülmesine yanaşmayıp, en adi tacirlerin bile kabul

edemeyeceği surette bu kumpanyalar maiyetlerinde Çerkez, Arnavut ve Karadağlı gibi tebaen haşin 50'şer 60'ar müselleh adamlar isdihtam ederek yekdiğerinin tarlasından çıkarılıp nakil olunmakta olan meyanköklerini yollarda cebren alenen kendi fabrikalarına çevirmekte"dirler. Arlaşıldığına göre meyankökü değerli, rekabet de büyüktü. Osmanlı yöneticileri bu kavgaların büyümesinden ciddi endişe duyuyordu, çünkü bu silahlı zorbalar bölge güvenliği için tehdit oluşturunuyordu; bir yandan da Osmanlı zaptıyesi bu yabancılarla baş etme konusunda tamamen yetersizdi. Çünkü tahmin edileceği gibi artık bu şirketlerin bağlı oldukları devlet konsolosları da olaylara karıştı. Hariciye nezaretinin, olay çözüme kavuşana kadar adı geçen tarlalara hiçbir tarafın müdahale etmemesinin sağlanması ve hukuk ve emniyeti korumak amacıyla zabıta önlemleri alınmasını istemesi üzerine hep birlikte "hükümet malımızı kuvveyi cebriye ile alıp istediğine veriyor..." şeklinde bir propaganda yapabiliyorlardı. Her konsolos ve şirket olayların çözümünde "hiçbir hakları olmadığı halde hükümetin doğrudan karar vermesini talep ediyor" ve ısrarlarının "şiddetini" de artırıyordu. Sorunun kanunlar çerçevesinde çözümüne neden yanaşmadıkları konusunda ise Hariciye nezareti "kanunen hak kazanamayacak tarafın hakkını almak için uzun zaman uğraşması gerektiği, bunun da sonu belli olmayan uzun bir iş olması nedeniyle hiçbiri uğraşmak istememektedir" yorumunu yapar.¹³³ Yani Osmanlı hukukuna bir güvensizlik de söz konusudur.

Bu gerilim, 1886 yılında Alman şirketinin depolarının 200 kişilik silahlı bir grup tarafından basılarak, bekçilerin öldürülmesi, meyankökü ve meyanbalı stoklarının yakılmasıyla sonuçlandı. Şirket siparişleri karşılayamaz hale gelince de iflas ederek piyasadan çekilmek zorunda kaldı.¹³⁴ Böylelikle Abacıoğlu'nun fabrikalarını da 1879-80'de etkisiz hale getirmiş olan Forbes, meyankökü işinde rakipsiz kaldı ve kök toplattığı tarla miktarını artırdı.

Bir süredir meyankökü işinde pek faaliyetini göremediğimiz yerli girişimciler de 1890'lı yıllardan itibaren yeniden ortaya

çıktı. Bu yıllarda tarlalardan kök toplama işinde yine durgunluk vardır, rekabetin yavaşlaması ücretlere yansımış olmalı. Genellikle yabancı tüccarlar tarafından satın alınan meyankökü hiçbir ücret ödmeden dışarıya satılıyor ve devlet zarara uğratılıyordu.¹³⁵ Tam da bu günlerde kendisini 40 yıldan beri devlete hizmet etmiş ve padişaha sadakatle yaşamış bir tebaa olarak tanımlayan Baltacı Dimos adlı bir tüccar, Aydın, Bağdat, Basra, Konya, Adana, Halep ve Beyrut vilayetlerinde ne kadar işçi var ise “özel bir yöntemle” bu işte istihdam etmeyi ve bu bölgelerden meyankökü resmi adıyla alınmakta olan vergiye ek olarak yıllık vergi vermeyi kabul ederek sunduğu arzıhalinde 80 yıllığına meyankökü toplama imtiyazı istedi. Baltacı Dimos’a bu imtiyazın verilmesi kararlaştırıldı.¹³⁶ İmtiyazı alan Dimos’un Aydın ve çevresinde önemli bir faaliyetini gösteren herhangi bir kanıt yoktur.

Aslında her şeye rağmen devlet meyankökünün yabancılar eliyle toplanıp işlenmesinden rahatsızdır. Böyle bir uygulamanın “ahaliyi korkutacağı” ve idari bakımdan sorunlara neden olacağı düşüncesi hâkimdir.¹³⁷ Ama yine özellikle mali sıkıntıların sürekli büyüdüğü yüzyıl sonlarında devlet bu konuya biraz endişeyle de yaklaşırsa meyankökü toplama imtiyazını Hazine-yi Hassa aracılığıyla ihaleye vermeye devam etti. Forbes de 5-10 yıllığı peşin olmak üzere yıllık 1.200 lira karşılığında imtiyazı aldı. Bu durumun, vergi gelirlerinde bir düşme ya da halk üzerinde herhangi bir olumsuz etkiye yol açmamış olması, imtiyazın Hazine-yi Hassa’nın tekelinde kalmasına gerek olmadığı düşüncesini doğurdu ve bu tekel kaldırıldı.¹³⁸ Daha sonra ise tapulu arazi ve çiftlikat-ı hümayun¹³⁹ dışında kalan yerlerden meyankökü toplanması imtiyazı 1905 yılında Techizat-ı Askeriye’ye verildi.¹⁴⁰

Forbes şirketinin devlet ile ilişkilerinin 20. yüzyıl başlarında artık çok iyi olmadığı görülüyor. Aslında Osmanlı yöneticilerinde “kadimden beri bu işi yapan Forbes şirketi”ne karşı belli bir güven vardır, hatta ihale açıldığı zamanlarda Osmanlı temsilcilerinin şirket temsilcilerine teklifte bulundukları zamanlar ol-

du. Ama Forbes şirketinin “doyurucu” fiyat vermeyen teklifi, imtiyazı tekeline almış olan Techizat-ı Askeriye tarafından “şimdiye kadar vuku bulan menfaatlerini muhafaza etmek” amacını taşıdığı, alınmış kararı sekteye uğratacağı ve “şimdiye kadar her ciheti mechul bu tabii ürünün, hem mahiyetini tayin, hem de devletin ve ahalinin yararına kullanılabilmesi fırsatının “bir maktu-u cüzziye” feda edilmesinin münasip görülmediği” gerekçesiyle reddedildi. Ayrıca teklif yapıldığı anda cevap verilmemesi, adeta alınmış kararı kabul etmeyecek bir teklifte bulunulması da hoş karşılanmadı.¹⁴¹ Ama Mc Andrews and Forbes Company Batı Anadolu’da meyankökü toplama ve bal üretimindeki konumunu sürdürdü. Devletle anlaşmazlıkları olduğunda ya da devletin “şiddetle” paraya ihtiyaç duyduğu veya yabancıların yerine, yerlerin tercih edildiği günlerde Yorgaki Serandini gibi bir tüccar ve Hasan Tahsin Efendi gibi aslında dava vekili olan Osmanlı uyruklarının kurdukları şirketler de imtiyaz almaya devam etti.¹⁴² Bu tarihler artık yerli üretici ve girişimcinin destek gördüğü bir politikanın hâkim olduğu dönemdir.

Forbes şirketi meyankökü konusunda rakipleriyle uğraşsa da bu konuda tek olarak kalmayı başardı. Politik sorunlar yüzünden şirketin zaman zaman devletle arası açıldı, ama başlangıçta bu işe yabancıların girmesini istemeyen devletten, gerek mali sorunlar gerek konsolosların müdahalesi ve gerekse şirketin geçmişte “güven” telkin eden davranışları sayesinde bu alanda destek almayı başardı. Uluslararası meyankökü ticaretinde önce Alman sonra Amerikan şirketlerinin rekabetiyle yavaş yavaş önemini dünya pazarı için yitirse de,¹⁴³ Batı Anadolu’da meyankökü ve balı söz konusu olduğunda adı hatırlanan tek şirket Forbes’tir. Forbes ailesi, Söke’de fabrikalarının bahçesinde kendi adlarıyla anılan bir köşk inşa etti, aile uzun yıllar burada yaşadı, fabrika binaları 1970’lerin ortalarına kadar yerindeydi, köşk ve fabrikanın bulunduğu semt halen Forbes adıyla anılmaktadır. Forbesler, fabrikalarını kurdukları bölgelerde birçok insana iş olanağı sundular. Böl-

gede yapılan alan araştırmasında şirketin geçmişteki komisyoncuları ve işçileri arasından halen yaşayanlarla görüşme olanağı bulundu. Forbesler, köşk çalışanlarını da yerli halktan seçtikleri için halkla aralarında sıcak sayılabilecek bir ilişki gelişti. Madam Forbes'i hatırlayanlar halen yaşamaktadır. İngilizler Batı Anadolu'ya büyük ve kârlı yatırımlar, hammadde ithalatı ve bunu sonucunda kaçınılmaz emperyalist isteklerle gelmişlerdi. Ne gariptir ki, bu emperyalist hareketin uzantısı olarak, Söke'nin Yunanlılar tarafından işgal edildiğı günlerde Forbesler, Rum doktor Perikli'nin de yardımlarıyla; bazı Sökelileri fabrika binasında sakladılar, böylece halkın takdirini kazandılar. Forbes adı bugün bile saygı ve minnetle anılmaktadır.

Pamuk ve meyankökü örneklerine bakıldığında, tarım ve ticarete Aydın sancağı ve çevresinde üretim ve pazarlama sektörlerinin kontrolünün tam anlamıyla yabancılara bırakılmadığını söyleyebiliriz. Bu direnişin çok bilinçli bir direniş olmadığı, daha çok tepki hatta refleks olarak adlandırılabilceğı söylenebilir. Özellikle pamuk tam anlamıyla kontrol sağlayamadıkları bir alandı. Meyankökü ve balında ise yerli direnişini biraz da olsa kırdıkları söylenebilir. Yabancı sermayenin de bu yıllarda, dünya ölçeğinde yeniden paylaşımın yarattığı zorlu siyasi ortamın bir uzantısı olan ticari ortamdaki rekabet ve gerginlikten etkilendiğini unutmamalıyız. Bu gerginlik ve güç mücadelesi, değişik uluslardan, değişik güçlü konsolosların desteklediğı şirketlerin bütün kozlarını kullanmalarını sağladı. Güçlerin sergilendiğı bu ortamda –başlangıçta her ne kadar yabancılara karışmamasını istese de- gerek devletin, gerek yerli girişimcinin sergileyebileceğı çok fazla kozu kalmıyordu. Bu sermayedarlar arasında, kozlarını en iyi oynayan ayakta kaldı. Meyankökü bir süre sonra yalnızca Forbes adıyla anılır oldu, işte kapitalizm buydu.

Aynı dönemlerde başka sektörlerdeki durum biraz farklıdır. Örneğin madencilik ya da ulaşım sektörlerinde yabancı rekabetinin niteliğı bu konuya açıklık getirecektir.

19. yüzyılın ikinci yarısında kadar Osmanlı İmparatorluğu madenleri üzerinde devletin mülkiyeti ağır basar. Böylelikle devlet çıkarlarına uygun bir toprak ve maden mülkiyeti söz konusudur. Devletin ayrı ayrı her maden için özel bir kanun yapma ve uygulama geleneği de yoktur. Bu konuda genellikle “kanun-i kadim” yani eskiden beri uygulana gelen kanun ve kurallar geçerliydi.⁴⁴ Ama Baltalimanı Antlaşması ile ortaya çıkan serbest ticaret sisteminin uzantısı olarak hammadde ihracatında da büyük gelişmeler gözlemlendi. Bu ortamda devletin bu sektörde denetimini sürdürmeye çalıştığını düşündüren kanıtlar olmasına rağmen bunu başaramamış olduğu anlaşılıyor. Aslında devlet bir yandan da, varolan ve işletilen madenlerden gerektiği gibi yararlanamadığı ve bunları geliştiremediği için yabancı sermayenin arama ve işletme faaliyetlerine girişmesini destekledi. Belki de bu yüzden Türkiye’de maden aranması ve çıkarılması ile ilgili yasalar, ekonominin dışa bağlanmasının canlı örnekleri olarak kabul edilebilir. 1861 ve 1869 Maden Nizamnameleri ile maden sektörü değişen koşullara uyarlanmaya çalışıldı. 1866’da Osmanlı ülkesinde yabancılara toprak edinme hakkının tanınması ve sonrasında da yabancıların “bizzat veya bil iştirak maden imal edebilecekleri” ilkesinin kabulüyle⁴⁵ zaten yerli halkın pek rağbet etmediği bu sektörde yerli ve yabancılar eşit haklara sahip oldu. Madencilikte ortaya çıkan birçok usulsüzlüğü önlemek amacıyla 20. yüzyıl başlarına kadar düzenlemeler yapılmaya devam etti. 1887, 1901, 1906 yıllarında yürürlüğe konan nizamnamelerle koşullar, yetkiler, görevler ve kurallar düzenlenmeye çalışıldı. İlginçtir ki, 1906’daki nizamnamede mühendis ve ustabaşılar dışında maden çalışanlarının Osmanlı uyruğu ve madenin bulunduğu bölgeden olmasını zorunlu kılıyordu. Ancak yönetmeliklerden anlaşıldığına göre, düzenlemelerin kapsamında yalnızca yeni arama faaliyetleri ve yeni kurulacak işletmeler vardır. Varolanlara ait bir kayıt olmaması eski düzen içinde çalışmaya devam ettiklerini gösterir. Tanzimat reformlarını-

la bazı kurum ve kurallarda ortaya çıkan ikilik böylelikle madencilikte de kendini gösterir.¹⁴⁶ Madenleri keşfedenler imtiyazı almaya da hak kazanıyordu. Ancak imtiyaz alıp satmak da bir süre sonra kârlı bir iş oldu, sadece bu iş için şirketler kurulmaya başlandı. Hatta bir süre sonra maden imtiyazı satmak madenleri işletmekten daha kârlı bir iş haline geldi. G. Ökçün'ün belirttiğine göre, yerli ve yabancıların aldıkları imtiyazlar 1870-1911 yılları arasında belli bir artış gösterir.¹⁴⁷ Bu, aynı zamanda üretimin de arttığı dönemdir. Ancak imparatorluk tebaasını Müslim ve gayrimüslim olarak ayırmaksızın yerli ve yabancılar olarak ele almanın doğru olacağı kanısındayız. Buradaki sorun da yabancıların içinde uyruk değiştiren Osmanlı tebaasının olup olmadığını net olarak söyleyememektir. Çünkü bazı yabancılar açıkça imtiyaz için başvururken, bazıları da Osmanlı uyrukları ile gizli ortaklıklara girdiler. Kaba bir hespla, yine de yabancıların bu konudaki payının yerlilerin üstünde olduğunu söyleyebiliriz.

Aydın vilayeti genelinde krom, zımpara, mangan ve antimon madenleri vardı. Aydın sancağı vilayetin geneli düşünüldüğünde madenler bakımından görece fakirdir. Sancak çevresinde bulunan madenler; Buldan (zımpara), Çal (bakır), Karacasu (simli kurşun), Nazilli ve Söke (kömür zımpara), Köşk (kömür), Bayındır (bakır, gümüş, kurşun, cıva), Tire (cıva, mangan, zımpara), Ödemiş (antimon, cıva), Torbalı (kömür)'dir. Aydın sancağı ve çevresinde bulunan bu madenlerin tamamının demiryolu güzergâhı üzerinde olması oldukça dikkat çekici bir noktadır. Demiryolu imtiyaz sözleşmesine göre şirketin yol güzergâhı ve çevresinde 30 İngiliz mili mesafede bulunan madenleri işletme haklarının bulunması bu konuya dikkat çekmemizin nedenidir. Demek ki bu sözü geçen madenler demiryolunun tamamının açılmasıyla birlikte şirket adına işletilebilecektir.

Osmanlı yasalarına göre madeni keşfeden kişinin öncelikle madeni işletme imtiyazı almaya hakkı vardır. Ş. Yorulmaz'ın çalışmasında bu madenlerin kimler tarafından keşfedildikleri müm-

kün olduğunca belirlenmeye çalışılmıştır. S. Sürgevil'in çalışmasında da bölgede imtiyaz alanların bir listesi vardır.¹⁴⁸ Bölgede arama yapmak için ruhsat alarak “madenin mucidi” olan ve işletme imtiyazı alanlar arasında İzmirli Çelebi Yanako, İzmirli İstavri Hacı Nikola gibi bireysel girişimlerin yanında, İzmirli Rahmi ve Konstanti Efendiler, İzmirli şirket-i Hamidiye Reisi Yahya Hayati Paşa (bir başka belgede aynı imtiyazı alan İzmir Şirket-i Hamidiye Reisi Bekir Hayati Bey olarak verilmiştir¹⁴⁹) ve Eftim Efendi, tüccar Karabet Arabyan, dava vekili Vahanyar Veziryan, madenci Artin Boyacıyan gibi Müslim-gayrimüslim yerlilerin ortaklıkları da göze çarpar.¹⁵⁰ Bu adı geçenlerin hiçbirisi sancak genelinde büyük maden işletmecisi yabancılar kadar adından söz ettirmeyecektir. Ama büyük savaşın yaklaştığı yıllarda İzmir ve Aydın çevresinde maden işletme ruhsatı alanların uyruklarına bakıldığında, yerli Müslim ve gayrimüslimlerin büyük çoğunlukta olduğu görülür.¹⁵¹ Genellikle “madenin mucitleri” olarak imtiyazı alanlar büyük paralar karşılığı sahibi oldukları imtiyazları daha büyük şirketlere satmayı tercih ettiler. Bunlar arasında en çok dikkati çekenler, Clark Forbes, Edward Whithall, Madam Elen Abbott ve oğlu Ernest Abbott, Ernest ve Douglas Paterson gibi yabancıların yanında İstanbul ve İzmirli bürokrat ve eşraflar Bekir Hayati Bey, Çerkes Mehmet Paşa, Enveri Bey, Menekşelizade Mehmet Emin Bey, ayrıca özellikle Rumlar, Manolopulos ve Yanako Fotyadi gibi sonradan uyruk değiştirenlerdir. Başta da söylediğimiz gibi devlet madenlerin layıkıyla işletilmesini istiyordu. Bu, büyük sermayeler gerektiren iş için büyük adlarla çalışmak daha avantajlı görünmüş olmalı. Maden işletmecilerinin, devletle ilişkilerinde, yükümlü oldukları vergileri zamanında ödemeleri devlet gözünde “güvenilir” olmaları için birincil nedendi. “Madam Abbott’un Söke, Kula ve İneabad kazalarında bulunan zımpara madenlerinin işletme imtiyazını almasında, kendisinin bugüne kadar işlettiği madenlerde vergisini zamanında ve tam olarak ödediği, işletme konusunda emniyetli birisi olduğu ve bu madenlerin aranmasında oldukça büyük masraflar yap-

mıŖ olması” etkili oldu.¹⁵² Aslında 49 veya 99 yıllığına verilen iŖletme imtiyazlarının zaman zaman farklı süreler için verildiğine de tanık oluruz. Söke’de K p Dağı’nda bulunan linyit kömürü madeninin iŖletme imtiyazı Bilezik ioğlu Mıgırdıç Efendi’ye 10 yıllığına verilir. Ancak imtiyaz s resinin dolmasıyla birlikte madenin durumunun kontrol edilerek, 1287 seneyi Rumi kanunевvelinden itibaren, 99 yıllığına İngiltere tebaasından itibarlı tüccarlardan İzmir’de bulunan Mösyö Clark Forbes’e verilmesi konusunda Ŗurayı Devlet ve Meclis-i Mahsus-u MeŖveret karar verir.¹⁵³

İŖletme ruhsatı olan ve maden çıkaran iŖletmelerin bu yıllarda dünyanın önemli madencilik Ŗirketleriyle ortaklıklar içine girdiğini ya da onlara maden sattığını görüyoruz. Bunlar, Londra merkezli *Symrna Antimoni Company* ve *Levant Mining Co. Ltd*, Amsterdam merkezli *Explaretie Maatschappij Azie* gibi büyük Ŗirketlerdi. Ayrıca Batı Anadolu’daki en büyük krom üreticilerinden olan John D. Paterson, merkezi Glasgow’da olan J. J. White ve Ortakları Ŗirketi’nin temsilciliğini yapıyordu. Bu büyük Ŗirket 1870’li yıllarda hem Paterson’un hem de diğer krom üreticilerinin yardımıyla Batı Anadolu’daki bütün krom üretimini satın almaya baŖladı. Bunu kendi dağıtım ağı ile metalürji sanayine ve *Eglinton Chemical Co. Ltd* aracılığıyla da kimya sanayine satmaya baŖladı.¹⁵⁴ Böylelikle dünya genelindeki ekonomilerin ihtiyaçları, sanayi üretimini etkilerken, özellikle Batılı sanayilerin ihtiyaçları Osmanlı madenlerindeki üretim türü ve miktarını da belirledi. Yani böylelikle madencilik, serbest rekabet ilkesi gölgesinde Batı sanayisine bağlandı. Maden  rimi bölgedeki yabancı yatırımların ihtiyaçlarının da etkisinde kaldı. Aydın ve Kasaba demiryolu hatlarının ve Söke ve Nazilli yakınlarındaki meyank k  fabrikalarının yakıt ihtiyacı çevredeki linyit yataklarından sağlanıyordu. Meyank k  mevsiminin bitiŖi ile linyit ocakları da tatile giriyordu.¹⁵⁵ Yani madenlerin, yerli sanayi için bir “motor” özelliği yoktu.

Özellikle İngilizlerin zımpara taŖı, krom  karılması konusunda aktif oldukları görülüyor ama manganez, antimon ve k -

mür üretiminde de belli bir payları vardır. Kömür üretimindeki İngiliz çıkarlarını daha önce de belirttiğimiz gibi Mc Andrews and Forbes Com. ve İngiliz uyruklu Rum Monopolulos temsil ediyordu. Maden işletmecileri dünya genelinde süren rekabet adına “kanunsuz işler”e girişmekten de çekinmediler. Forbes şirketinin yasak olmasına rağmen kömür çıkararak sattığını, hatta bu konuda devletin uyarılarına “kulak asmadığı”nı, bu konudaki soruları da devletin ruhsatsız maden işletenlere “bir şey demediği” şeklinde yanıtladığını, hatta bu konuda yalnız olmadığını ve Rus tebaasından Atanas’ın şirketinin de aynı işi yaptığını¹⁵⁶ biliyoruz. Bu şirketler linyit kömürünü buhar gücü ile işleyen meyankökö fabrikalarını çalıştırmada kullanıyorlardı, ama dışarıya satmaları başka kârların peşinde olduklarını gösteriyor. Ayrıca devletin bu konudaki tavrı, aslında madencilikğin devlet denetiminden ne kadar uzakta ve işletmecilerin kendi kurallarıyla işleyen bir sektör olduğunu gösteriyor. Burada işletmeciler daha çok kazanmak için kaçakçılığa başvurdular. Bu da serbest rekabetin dışında, yabancı sanayilere bağlanmanın başka bir yoluydu. Yabancı şirketlerin, Aydın sancağında maden arama ve işletme konusunda da giriştikleri büyük rekabet, Aydın vilayeti genelindeki madenlerde üretimi tetikleyen birincil nedendir.

Rekabetin yanında zaman zaman İngiliz-Alman ortaklığında şirketler de kuruldu. Amerikalı ve Alman maden tröstleri de faaliyete başladılar. Bu şirketler de imtiyaz almak için denenmiş ve başarılı olunmuş bir taktik olan “rüşvet”i kullandılar. Hatta Whittall ve Abbott’un tekellerini kırma girişimlerinde bulundular. Bu büyük şirketlerin yarattıkları tekellerden aslında İzmirli Levanten işletmeciler etkilendi, örneğin uluslararası zımpara taşı piyasası en sonunda Abbott, Whittall ve Amerikan Emery Trust’ın çıkarlarını birleştirdiği, ortak olduğu bir sektör haline geldi.¹⁵⁷

Aydın vilayeti genelinde madencilikte kapitalizmin koşullarının belirgin olduğu söylenebilir, bu yüzden bölgeye sağladığı yarar tartışılabilir. Örneğin, ocaklarda çalışacak işçiler imtiyaz sa-

hibinin adamları tarafından bulunurdu. Aslında madenlerde çalışacak işçilerin, madenlere yakın yerlerden seçilmesi zorunlu olmasına rağmen buna pek uyulmadığını söyleyebiliriz. Genellikle bu işlerde Yunanlı veya İtalyan işçiler kullanıldı. Bunun önemli nedeni kalifiye işçi bulunamaması olmalıdır. Ancak, İzmir Şirketi Hamidiye reisi Bekir Hayati Bey'in Karacasu nahiyesinde bulunan zımpara madeninde yerli işçilerin çalıştığını anlıyoruz. Bu madenin henüz araştırma aşamasında olduğu ve Maadin Nizamnameyi Cedidi'nin 21. maddesi gereğince bu gibi madenlerden 100 tondan fazla cevher çıkarıp satmak memnu olması nedeniyle, sadece 1400 ton zımpara çıkarıp dışarıya satmak konusunda ruhsat almıştır. Ancak Bekir Hayati Bey, bir o kadar daha cevherin bulunduğunu ve bunların çıkarılmayarak ziyan olduğunu, bu yüzden vergisi alınarak işçilerin de durumlarına katkı sağlamak amacıyla bunların taşınmasına izin verilmesini istemiştir. İşçiler de böylelikle artık ürünü demiryolu istasyonlarına taşıyarak ek ücret kazanacaklardır. Eğer bu olmazsa ahali zaten kuraklıktan kırılacaktır ve zahire yardımı yapılması gerekecektir.¹⁵⁸ Hayati Bey gibi bir işletmeci, henüz tam olarak madeni işletme konusunda "durumunu sağlamlaştırmamıştır". Yerli işçi kullanarak devletin kuralları dışına çıkmaması bu yüzden olabilir ya da aslında daha geniş imtiyaz istediği için veya gerçekten de ahalinin durumunu düşündüğü için işçilerini çevreden seçti. Yine de daha fazla cevher çıkarıp satmak için gereken izin kendisine verilmedi. Yerli işçi çalıştırılan işletme örnekleri olmasına rağmen, madenlerde genellikle yabancılar çalıştırılmaya devam etti. Abbott, Whittall ve Amerikan Tröstü'nün zımpara ocaklarında çalışacak işçilerinin Yunanistan ve İtalya'dan getirilerek İzmir ve Kuşadası iskelelerine ayak basar basmaz şirket hesabına çalışacaklarına dair kontrat imzalamaları¹⁵⁹ bu konuda bir tekelin de oluştuğunu gösterir. Ayrıca bu yıllarda bazı madenlerde kadınların da çalıştığı¹⁶⁰ görülüyor.

Maden çalışanlarının yaşam koşullarının oldukça kötü, günlük 10-15 saatlik çalışmalarının karşılığı olarak aldıkları ücret-

lerin de düşük olduğunu söyleyebiliriz.¹⁶¹ Özellikle yerleşim yerlerine uzak madenlerde çalışan işçilerin ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmaları, kapitalizmin gelişmesi sürecinde Avrupa ülkelerinde görülen “truck” benzeri bir sistemin gelişmesini sağladı. Maden ocaklarının yanında açılan bakkal dükkânlarından veresiye alışveriş yapan işçilerin yiyeceksizlikten ocakları terk etmesi önlenmeye çalışıldı, ama bu başarılı bir girişim sayılmazdı.¹⁶² Kapitalist baskının etkisiyle maden işçilerinin yaşam koşullarının düzeltilmesi amacıyla haklarını arama çabalarına girişmeleri, ülkede yeni ve henüz pek bilinmeyen işçi hareketlerini de gündeme getirdi. demiryolu işçilerinin 1908 grevlerine katıldığı biliniyor ama maden işçilerinin de bu grevlere katıldığını gösteren bir kanıt yoktur.¹⁶³

Ülke genelinde dış ticaret ilişkilerinin ekonomik sistemdeki etkileri sonucunda madenler, kapitalist ekonomilerin açlığını dindirmek amacıyla dışarıya gönderilen kaynaklar haline geldi. Emperyalist ülkelerin kendi ekonomilerinin gerektirdiği hammadde kaynaklarını geliştirmek için harcadıkları çaba Osmanlı madenlerinde açıklıkla gözlenir. Aydın sancağı madenlerinden zımpara taşı, krom, antimuan ve manganез bu ekonomilerin üretim çarkları için vazgeçilmezdir. Bu nedenle özellikle İngilizler madenleri “sömürdüler”. Bu sömürü gerçek anlamda bir talandı, tarım ve sanayiden farklı olarak bu sektördeki ilişkiler daha çok tek yönlü oldu. Batı Anadolu ekonomisi bu ilişkilerden hemen hiçbir şey kazanamadı.¹⁶⁴ Hatta madenlerin bulundukları bölgedeki halka bile yeni iş sahaları açamadı. İngilizler, I. Dünya Savaşı’nın çıktığı günlerde düvel-i muhasama talimatnamesinin 5. maddesi gereğince imtiyazları irade-yi seniyye ile ellerinden alınana kadar¹⁶⁵ madenleri kendi sanayilerinin çarklarını döndürmek için kullandılar.

İZMİR - AYDIN DEMİRYOLU

İzmir’de üslenen İngiliz, Avusturyalı, Fransız ve Rus bütün tüccarlar, Batı Anadolu’nun uygun yollarla İzmir limanına bağlanmasının ticari hayata getireceği canlılığın farkındaydı.

Baltalimanı Antlaşması'ndan beri İzmir'de sürekli artan ticaret hacmi yabancı tüccarlara, daha büyük kâr sağlamalarının mümkün olacağı fikrini verdi. Böylelikle de nakliyat işinin daha ciddi ele alınması gerektiğini ortaya çıkardı. Hinterlandın İzmir'e bağlanması için düzgün yolların olması da gerekliydi.¹⁶⁶ Bir önceki bölümde de anlattığımız gibi art alanı metropole bağlayan, kervanların geçtiği yollar çağın gerektirdiği koşullardan çok uzaktı. Burada ulaşım doğa koşullarına bağlı olarak şekillenmişti. Buna bir de bölgede hiç azalmayan eşkıyalık¹⁶⁷ olayları eklendiğinde ticari hayat sürekli olarak tehdit altındaydı denilebilir. Modern teknolojinin bir "nimeti" olarak demiryolu bu iki dezavantajın etkilerinin en aza indirilmesi konusunda önemli bir etken olacaktı. Ayrıca kendi olanaklarıyla ve kendi istekleri doğrultusunda İzmir'in art alanındaki ticaret ve tarım üzerinde gerçek bir kontrol sağlayamayan ve yerli rakiplerini sahneden çıkarmayı başaramayan yabancılar, bölgedeki kontrolü ele almanın başka yollarını arıyorlardı. Aydın demiryolu bu arayışın bir parçası olarak da yorumlanabilir.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik koşullarda böylesi bir ulaştırma sistemini gerektirecek ve başlatabilecek bir yapılanma söz konusu değildir. Demiryolunu işler hale getirebilecek, ne kömür, demir ve çelik üretiminde bir gelişme; ne de mal ulaştırmasında zamana özel önem verilmesini zorunlu kılan yoğun üretim artışı vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yollarla ilgili sıkıntıları elbette vardı ama ekonomik yapı, metropol ülkelerdeki gelişme kalıbını izlemiyordu. Yani demiryolu yapımının Osmanlı ekonomisi açısından, başlangıçta ulusal bazda bir ekonomik rasyoneli yoktu. Bu nedenlerle devletin, başlangıçta ekonomik gelişmeyi çok fazla gözetererek demiryollarını istediği söylenemez.¹⁶⁸ Ama Osmanlı yöneticileri de demiryolunu istiyorlardı, çünkü bölgede ulaşımın zorlu koşullarla yürümesi merkezileşmeye çalışan bir devlet için bir dezavantajdı. Aydın ve civarında eksilmeyen güvenlik sorununu çözmek için uğraşan kolluk güçlerinin bölgeye sevki ve olaylara müdahalesinde bu yolların büyük oranda hız sağlayacağı ve soru-

nunun çözümü için önemli bir aşamanın böylelikle geçilebileceği düşünülüyordu. Bunlara bakarak demiryolunun yapımında Osmanlı açısından sadece yönetim-güvenlik kaygıları olduğu, ekonomik kaygıları göz önüne almadığı düşünülemez. Tarımsal üretimin artması devlet için istenilen bir durumdu. Özellikle de dış ticarete yönelmiş bir bölgede belli ürünlerdeki fiyat artışının düzenli bir ulaşım ağını özendirme kaçınılmazdı. Görece artacak refah düzeyi daha çok vergiyi getirecek, verginin düzenli ve hızlı toplanmasında bu yol önemli bir işlev üslenecekti ve buna bağlı olarak vergilendirilen kazanç da hazineye akacaktı. Ayrıca, Kırım Savaşı sürecinin yarattığı yeni ortamda devlet açısından, yabancılara özellikle de İngilizlere güvenmemek için hiçbir neden yoktu, zaten bu sürecin sonucunda imzalanan Paris Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nu artık bir "Avrupalı" devlet yapmış ve bu sürecin tamamı düşünüldüğünde neden Batılılaşması gerektiği konusunda da fikir vermiş olmalı.¹⁶⁹ Osmanlı yöneticilerinin demiryolunu inşa edenlere ellerinden gelen yardımı, hatta zaman zaman kendi tebaasını karşısına alarak¹⁷⁰ yapmasının altında bu hesaplar vardır. Böylesine büyük bir yatırımı gerçekleştirebilecek ve buradaki çıkarlarına yenilerine ekleyebilecek olan tek ülke İngiltere'ydi. İngiltere bu işten büyük kâr sağlayacaktı, özellikle İngiliz nüfuz bölgesinin yaratılmasında Aydın demiryolu hattının önemi ve etkisinin büyüklüğü ileride daha iyi anlaşılacaktı.

İngiliz dış ticaretine yaptığı katkılardan dolayı "sir" unvanı alan ve İzmir'deki İngiliz kolonisinin en seçkin üyelerinden olan James Whittall; "... ilk adım demiryollarını yapmak olmalı. Bu yollar İngilizler tarafından yapılacak, İngilizler tarafından işletilecek ve İngilizlerin malı olacak. Çok kârlı olacaklar ve şimdiye kadar tarıma açılmamış bölgeleri çok verimli yapacaklar. Demiryolu şirketleri küçük özerk cumhuriyetler biçiminde gelişecek,"¹⁷¹ derken bu zihniyeti de özetliyordu.

Bereketli Menderes vadisi içlerinden İzmir'e ulaşan ve tamamen İngilizler tarafından inşa edilecek bu hat, İngiliz sermayesi

için bir övünç kaynağıydı ve aynı zamanda, Britanya İmparatorluğu'nun "cahil ve geri" doğu ülkelerine olan "üstünlüğü"nün de simgesiydi. İngilizler, gerçek anlamda denetimlerinde olan bu tek hatın bulunduğu Batı Anadolu bölgesinde Osmanlı topraklarındaki en büyük yatırımlarını gerçekleştirmeye devam ettiler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İngiltere sadece üstünlüğünü ispatlamak için böylesine büyük bir işe kalkışmadı. Çok büyük planlarının gerçekleşmesi için bu sadece bir adımdı. İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe'in Alsancak istasyonunun temel atma töreninde yaptığı konuşma asıl hedeflerin ne olduğu konusunda ipuçları verir.

"Bu demiryolunun sanayi ürünlerimizin Türkiye'ye girişini kolaylaştıracak faydalı bir sermaye yatırımı olacağını umuyoruz. Hepinizin bildiği gibi Türkiye'nin yeniden canlandırılmasında Avrupa'nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. Şimdiye kadar geçmeyi pek başaramadığımız bu kapılar, ardına kadar açılmazsa kendi çıkarlarımız doğrultusunda, zor kullanarak bu kapıları açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bilmesini isterim.

Türkiye'nin damarlarına yeni ve taze kan aşılayacak olan bu demiryolu gibi üretken girişimleri desteklemek hükümetimizin en başta gelen görevleri arasındadır."¹⁷²

Bu pasaj, bir yandan Osmanlı topraklarında bir yeniden "doğuş"u müjdelerken, bir yandan da bu "üretken girişim"in beraberinde getirdiği "Batı uygarlığı"nın bu topraklara yerleşmesinin önünde hiçbir engelin kabul edilemeyeceği ve gerekirse zorla bu engellerin kaldırılacağını" da gizlemeye gerek duymadan açıkça dile getirir. Burada Lord de Redcliffe, Batı uygarlığı ile sembolleşen kapitalist gelişme ve bunun ardı sıra kaçınılmaz biçimde gelecek olan emperyalist paylaşımın da ilk işaretlerini veriyor ve bu "yeniden doğuş" ve dönüşümün önündeki engellerin kaldırılmasının tasarlandığı ilk bölge olarak Aydın sancağı çevresini işaret ediyordu.

İç bölgeden gelecek metanın güvenli ve rahat bir biçimde İzmir limanına ulaşması ve gelen gemilerin doğrudan limana yanaşabilmeleri için bir rıhtımın inşası fikri de bu yıllarda ortaya çıktı. 1868'deki kaçakçılığın önlenmesine yönelik, sahile bir kordon yapılması için ilk teşebbüsten sonra, 1867'de bir İngiliz kumpanyasına verilen imtiyazla rıhtım inşası da kesinleşti.¹⁷³

1855 yılında İzmirli Robert Wilkin ve ortakları İzmir'den Aydın'a Osmanlı Demiryolunun imtiyazı için Osmanlı İmparatorluğu'na başvurdular.¹⁷⁴ Başvuru Meclis-i Mahsus'ta görüşüldükten sonra sözleşmenin müsveddesi hazırlandı ve 23 Eylül 1856 tarihli bir fermanla inşaatın imtiyazı bu gruba verildi.¹⁷⁵ Ancak iki yıl sonra bu grup aldıkları imtiyazı İngiltere'de başka bir gruba sattı. Onlar da 1857'de *Ottoman Railway From İzmir to Aidin Company*'yi kurdular. Şirketin, 18 Eylül 1873 yılında genel merkezleri Londra'da yaptıkları toplantıda sunulan aynı yıla ait altı aylık raporunda şirket ortaklarının kimlerden oluştuğunu da buluyoruz. Yönetim kurulu başkanı Arthur J. Otway, kurul üyeleri J. C. Pickersgill Cunliffe, Charles Freshfield, Rear-Admiral Lord John Hay, Türkiye Konsolosu Joseph Henry Trewby, kurul sekreteri S. J. Cook, avukat George Rooper'dır. Şirketin murakıpları George Smith ve Henry Lloyd Morgan, bankaları, Londra'da Smith, Payne & Smith Company, İstanbul'da C. S. Hanson & Co. İzmir'de de The Imperial Ottoman Bank'tır. Şirketin İstanbul'daki acentesi Henry James Hanson ve İzmir'deki genel müdürüyle mühendisi Edward Purser'dır.¹⁷⁶ Şirketin üyeleri 1857'dekinden oldukça farklıdır, O. Kurmuş'un ve A. Akyıldız'ın verdikleri bu yıllara ait listedeki isimlerin hiçbirisi burada bulunmaz, daha sonraları 1905-6'daki yönetim kurulu da farklılıklar gösterir. Finans sorunu yaşayan şirket, sık sık kendi bünyesinde değişiklik yapıyor olmalı, ya da bölgede daha kârlı işler için yeni olanaklar bulan şirket üyeleri kâr getireceği "şüpheli" bu işten çekiliyor olabilir. Örneğin ilk imtiyazı alan Robert Wilkin'i daha sonra aynı bölgede pamuk temizleme fabrikası açarken ve bir ara da pamuk ekmek üzere arazi satın alırken

buluyoruz.¹⁷⁷ Bu arada Osmanlı devleti de kendi memuru Miralay Giritli Reşat Bey'i inşaatlardaki denetlemeleri yapmak üzere demiryolu komiseri olarak görevlendirdi.¹⁷⁸ Reşat Bey her ay inşaatla ilgili raporlarını İstanbul'a gönderecekti.

Osmanlı'nın yüklenici şirketle yaptığı sözleşmeye göre, kurulan şirketin imtiyaz süresi 50 yıldır ve tamamen Osmanlı kanunlarına bağlı bir "Osmanlı şirketi"dir. Sermayesi 1.200.000 sterlindi ve 24.000 sterlini de kefalet ücreti olarak devlete verecekti. Devlet de şirkete kâr için 72.000 sterlin garanti ediyordu. İnşaatın bir yıl içinde başlaması gerekiyordu, aksi halde devletin sözleşmeyi feshetme yetkisi vardı.¹⁷⁹ Devlet, ayrıca teminat-ı temettu akçesi adı altında her yıl 100.000 Osmanlı lirasını şirkete ödeyecekti.¹⁸⁰ Bu sözleşmede dikkat çekici maddeler, Osmanlı'nın şirkete bölgenin kaynaklarını kullanmada sağladığı büyük kolaylıklarla ilgilidir. Şirketle 1856'da yapılan sözleşmenin 13. maddesine göre "... demiryolu hattının 30 İngiliz mili 70.400 zira Osmanlı mesafesinde bulunan miri ormanlar ve taş madenlerini yol ile müteferriatının inşasına lüzumu olan taş ve keresteyi... nizam-ı mahsusasına tevfikân kat ve ihracına mezundur."¹⁸¹ Daha sonraları bu konunun bazı sorunlar yarattığı ve elde mevcut kereste ve taşların ileride çeşitli tamirat işlemleri için kullanılmasına karar verildiği ve ihtiyaçların dışarıdan satın alınması sonucunda taraflar arasında anlaşmazlık çıktığı da aynı belgede anlatılır. Ayrıca demiryolu şirketi hattın döşeneceği güzergâhta ve hattın her iki yanındaki 30 millik mesafede devlete ait toprakları ve madenleri herhangi bir ücret ödemeksizin kullanabilecekti, arazilerden mülk olanların bedeli ödenecekti.¹⁸² Devletin demiryolu şirketine güveni ve başarısı için iyi dileklerinin bir göstergesi olarak, padişah Abdülmecit de demiryolunun 500 hissesini satın alarak, bedelini şirketin bankeri Mösyö Hanson (Hanson Bezirgan)'a ödedi.¹⁸³

Böylelikle devletin de büyük destekleriyle demiryolu şirketi, 22 Eylül 1858'de Punta (Alsancak)'ta dualar eşliğinde, gümüş kazma ve küreklerle ve büyük bir törenle inşaatla başladı. Bu tarih

de son derece ilginçtir, yapılan sözleşmenin 29. maddesine göre, “imtiyaz tarihinden itibaren inşaatlar başlamazsa, hükümet imtiyazı geçersiz sayabilirdi. İmtiyaz tarihi 23 Eylül 1856 olduğuna göre sürenin dolmasına bir gün kala inşaatlara başlanmıştır.¹⁸⁴ Hazırlıklar son anda yetiştirilmişti, finans konusunda güzergâhlar ve planlar konusunda çıkan zorluklar şimdilik aşılmış görünüyordu.

Demiryolunun döşeneceği bölgede istimlak edilecek arazi de henüz inşaat başlamadan önce tedbirler alınarak sorun çıkması engellenmeye çalışıldı, “demiryolu şayiası” çıkmadan önce bu işin tamamlanması için bir komisyon kuruldu ve arazilerin gerçek bedelinden satın alınmasına çalışıldı. İstimlak edilecek arazi bedellerini şirket ödeyecekti, bu yüzden şirketin zarara uğratılmasına devlet özel bir önem veriyordu.

Ancak yabancılar, bu konuda yerli “fırsatçılar”dan daha avantajlıydı. Demiryolunun yapılmaya başlanmasıyla birlikte yabancılar Büyük Menderes havzasında toprak satın almaya başladı. 1866 yılında satışın serbest bırakılması toprakların el değiştirmesini hızlandırdı. demiryolu henüz gündemde değilken kendilerine yapılan satış tekliflerini reddeden İngilizler, artık büyük hevesle toprak almaya başladılar. Bu hevesin nedeni, demiryollarının bölge tarımına ve ticaretine yapacağı katkının ileri görüşlü İngilizler tarafından tahmin edilmesi olmalı. Ayrıca fiyatların oldukça düşük olması da etkilidir. Hatta buralarda toprak satın alanlar arasında, demiryolu imtiyazını alan ilk gruptan Robert Wilkin¹⁸⁵ ve demiryolu şirketinin bankerlerinden İzmir’de yaşayan İngiliz tüccar Charles Hanson da vardır. Hatta, Mösyö Hanson satın aldığı arazinin mutasarrıfı Elizabeth ile anlaşmazlığa düştü, belgede belirtildiğine göre bu anlaşmazlığın nedeni demiryoludur. Belki de Elizabeth daha değerli olabileceğini sonradan anladığı arazisini Hanson’a satmaktan vazgeçmişti, bunu bilemiyoruz. Mahkemeye intikal eden olayda Hanson, avukatı aracılığıyla mahkemeye baskı yapar ve Osmanlı memurlarının “meclisi acizanelerini uzun uzadıya işgal ettiği ve ecnebilere böyle dava açanların Osmanlı ya-

salarına aykırı olarak avukatları aracılığıyla baskı yapmalarının doğru olmadığı, mahkeme sonucunun beklenmesi gerektiği¹⁸⁶ şeklinde tepkisiyle karşılaşır. Henüz ulaşamadığımız başka kaynaklarda, belki de demiryolu şirketinin başka ortaklarının da arazileri olduğuna dair bilgileri bulmak mümkün olabilir. Çünkü şirket üyelerinin bölgede demiryolu dışında başka yatırımlara giriştiklerini görebiliyoruz.

Demiryolunun gündeme gelmesi toprak satanlar açısından arazi fiyatlarında büyük spekülasyonları da ortaya çıkardı. Bölgede arazi fiyatları % 500 arttı.¹⁸⁷ İzmirli Kâtipzade ailesinin yapacak demiryolu üzerindeki yaklaşık 400 dönümlük arazisinin başına gelenler bu konuda bir örnektir. Kâtipzade Hacı Osman Efendi'nin 1786'da tasarrufunu aldığı, İzmir yakınlarında Girişhane Kalesi¹⁸⁸ (veya Kirişhane) adıyla bilinen sayfiye yerinde bulunan arazi Kâtipzade ailesi tarafından işletilmiştir. O güne kadar hiçbir sorun çıkmaz ve satılmaya kalkışılrsa kimse talip olmazken Aydın demiryolu güzergâhında olduğu anlaşıp, şirket tarafından dönüme 20 gurus verilir ve satın alınacağı öğrenilince, bu durumun bazı tamahkâranın hırslarına dokunması yüzünden arazinin boş bırakıldığı şikâyeti sonucunda devlet görevlileri tarafından devlet adına bu topraklara el konuldu. Kâtipzade Mehmet Bey de 75 yıldır aileleri tarafından imar edilen bu toprakların ellerinden alınmasının kendilerine bir "zulüm" olduğunu ve bu yanlışlığın en yakın zamanda düzeltilmesi için gerekenin yapılması ricasını içeren¹⁸⁹ bir dilekçeyi kaleme aldı. Devlet demiryolu şirketinin zarara uğramaması konusunda oldukça ciddidir. Şirketle yapılan "sözleşmeye göre istimlak edilecek arazi sahiplerinden komisyonun belirlediği fiyatı beğenmeyerek malını satmak istemeyenlerin arazi bedellerinin mal sandığına yatırılması"na karar verilmişti. Büyük olasılıkla Kâtipzadelerin arazisine bu karar uyarınca el konuldu. Devlet, hattın geçeceği toprakların değerinden fazla bedelle şirkete satılmasına engel olmak için böyle bir yöntemle başvurmuş olmalı. Bu konuda büyük ihtimalle tek örnek Kâtipzadelerin başına

gelen değildir, onlar İzmirli güçlü bir aile idi, haklarını arama konusunda taşradaki bir çiftçiden daha başarılı olacakları da kesindir. O. Kurmuş'un verdiği örnekte, demiryolu şirketi tarafından bağları tahrip edilen bir Ermeni'nin uzayan mahkeme sonucunda hiçbir şey elde edememesi ve devletin duyarlılığını daha çok demiryolu şirketi lehine gösterdiği örnekler de vardır. Özetle istimlâk işlemleri sırasında ahaliyle şirket arasında değişik konularda anlaşmazlıklar çıktı ve halkın şikâyetleri söz konusu oldu.¹⁹⁰

Demiryolu şirketi inşaatlara başladığı yıllarda ekonomik sıkıntılar içindedir, şirketin kendi içindeki birtakım anlaşmazlıklar, hatta yolsuzluklar, yüklenici ve taşeronların yolsuzlukları, Osmanlı hükümetinin ödeme güçlüğü içinde olması¹⁹¹ gibi gerekçeler bir araya geldiğinde böyle olması da şaşırtıcı değil.

Demiryolu Güzergâhı ve İstasyonları

Yapılan sözleşmeye göre hattın birinci aşamasında demiryolu İzmir'den Torbalı'ya ulaşacaktı, ikinci aşamada Aydın dağlarından Selatin'e kadar devam edilerek dağlar bir tünelle delinecek ve üçüncü aşamada Küçük Menderes vadisi Büyük Menderes vadisiyle birleşerek Aydın'a ulaşılacaktı. Bu güzergâhta inşaatın görece kolay olacağı hesaplandı. Çünkü demiryolu şirketi bütün bunları düşünmek zorundaydı. İlk yıllarda maddi zorluklarla boğuşan şirket en rahat ulaşılacak güzergâhları seçmek zorundadır. Ayrıca ilk güzergâh seçilirken bölgenin üretimi ve üretimin kapasitesi de iyi hesaplanmış ve doğal yollar, eski ticaret merkezleri göz önüne alınmış olmalıdır.

Bu yıllarda Afyon civarında yetişen afyon ve Nazilli'de yetişen incir, Aydın Güzelhisar yoluyla İzmir'e veya Kuşadası limanına gönderiliyordu. İlk aşamada bu ürünler, örneğin Aşağı Büyük Menderes havzasında yetişen pamuktan ya da meyankökünden daha mı değerliydi? Hayır, ilk demiryolu hattı, Büyük Menderes boyunca uzanan ve bu konumları dolayısıyla yüzyıllardır önemini hiç kaybetmemiş eski ve önemli kentlerin, ticaret merkezlerinin

bulunduğu güzergâh üzerindeydi. Frigyalı tüccarlar da, Xerxes ve Cyrus'un orduları da iç bölgelerden gelirken Büyük Menderes güzergâhını kullanmışlardı. Romalıların Docimian¹⁹²'in mermer bloklarıyla süslediği bu yollar şimdi Aydın demiryolunun güzergâhı olarak seçilmişti.¹⁹³ Antik yollarda eskiçağdan beri ticaret merkezi olmuş kentler, 19. yüzyıla gelindiğinde aynı zamanda Avrupa'dan gelen ithal ürünlerin yeniden dağıtımının yapıldığı ve üretim bölgelerinden gelen ham ve yarı mamul maddelerin de toplandığı yerlerdi. Bu yüzden demiryolunun özellikle Büyük Menderes havzasındaki güzergâhı zaman zaman antik yollarla çakışır.¹⁹⁴ Aynı zamanda bu güzergâh oldukça düzlüktür, engebelere rastlanmaz. Bu yüzden hattın döşenmesi nispeten kolay olacaktır.

İzmir-Aydın demiryolunun ilk bölümü Punta (Alsancak) istasyonundan başlayarak Ayasuluğ yakınlarında Kozpınar'a ulaşıyordu. Bu hat üzerinde o günlerde sırasıyla; Cumaovası, Develiköy, Kayas, Kuşçuburun-Arıkbaşı-Çıplak, Torbalı (Tepeköy), Celaltkahve ve Kozpınar istasyonları açıldı. Bu istasyonlardan Cumaovası bir yerel pazaryeri, Develiköy deve kervanlarının yük ve yolcu taşıdığı günlerden beri bir toplanma merkeziydi, Kuşçuburun mevkii ise yüzyıllardır İzmir'in sebze gereksinimini karşılıyordu. Tepeköy istasyonu Tire-Ödemiş-Bayındır üzerinden büyük kitlelerin bölgenin en büyük yerel alışveriş merkezi olan Perşembe Pazarı için geldiği yerd. Nihayet hattın ilk bölümünün son istasyonunu Kozpınar, çevresinde bulunan cıva ve zımpara madenlerinin ihraç edilmek üzere toplandığı yerd.¹⁹⁵ Özetle Kozpınar'a kadar 70 km'lik bu hattın bütün istasyonları belli bir önem taşıyordu, rasgele seçilmemişlerdi. Buradan sonra demiryolu hattının dağları delerek bir tünelle iki vadiyi bağlaması gerekiyordu.

Demiryolu inşaatı büyük bir hızla başlamış ve Ekim 1857'de yani ilk bir ayda 1,5 km'lik hat döşenmişti, ayrıca 500 kişilik bir başka grup işçi Selatin Dağları'nda tünel kazısında çalışıyordu. Yolun birinci bölümünün 1858 yılında tamamlanabileceği düşünülüyordu, ama 5 Nisan 1858'den itibaren işler yolunda git-

memeye başladı. Öncelikle hisse senetlerinin taksitlerini ödemekte zorlanan şirket, toprak kayması gibi bazı olayların da etkisiyle inşaatı tatil etti. 1859 yılında şirket hissedarlarına hazırlanan bir raporla büyük bir hayal kırıklığı yaşandı, taahhütlerin zamanında yetişmeyeceği ve daha da önemlisi Selatin Dağı'na açılacak tünelin yapılmasının mümkün olmadığı anlaşıldı, yolun dağın üzerinden geçirilmesinin uygun olacağı raporda anlatılıyordu. Şirket tünelin yapımına devam edilmesi ya da yolun dağların üzerinden geçirilmesi konusunda anlaşmazlığa düştü.¹⁹⁶ Belki de o günlerin teknolojisiyle Selatin Dağı'nın delinmesi mümkün değildi, bu dağlar ancak 1990'lı yıllarda İzmir-Aydın otoyolu çalışmaları sırasında 3 km'lik bir tünelle delinebildi. Araştırmalarımız sırasında tünel üzerindeki Selatin köyünde görüştüğümüz, otoyol inşaatının çalışanları N. Atilla'nın da bahsettiği gibi, burada İngiliz işçilerden kalan alet edevata rastlandığını doğruladılar.

Tam da bugünlerde yolun ilk bölümü olan Torbalı-Triyanda hattı açıldı.¹⁹⁷ Belki bunu da göz önüne alan devlet, taahhütlerini yerine getiremeyen demiryolu şirketinin imtiyazını sözleşme gereğince feshetmesi gerekirken, "Aydın hattına el koyup imtiyazı feshetmenin eshab-ı serveti korkutacağı ve daha sonra yapılacak benzer teşebbüslere kötü örnek olacağı" gerekçesiyle bunu yapmadı, hatta imtiyazı uzattı. Bir başka belgede de 1856-1868 yılları arasında şirketin imtiyazlarının yenilenmesine; demiryolunun noksan kalması ve hissedarların zarar görmesinin istenmediği gerekçe olarak sunulmuştur.¹⁹⁸ Böylelikle şirket her defasında daha iyi koşullarla anlaşma sağlıyordu, ama bunlar durumunu düzeltmesine yetmiyordu. Şirket memurlarının yolsuzlukları öylesine büyümüştü ki şirketin nakliyat acentesi Avusturyalı Ernest Fleming, demiryolu şirketi memurlarının yılda 40-50.000 lirayı çaldıkları konusunda devleti uyarma gereğini duymuştu.¹⁹⁹

Demiryolu eğer bu tünelle devam etseydi, hattın Aydın'a bağlandığı yer Balatçık-Değirmencik (Germencik) olacaktı. Ama bu koşullar altında biraz daha güneye dönülerek ve o günlerin küçük

Ayasuluğ'unu da içine alarak ilerlemesine karar verildi. 11 ay süren zorlu çalışmalarla Kozpınar-Ayasuluğ arasına demiryolu döşendi.

Ayasuluğ kasabası o yıllarda geçmişin görkemli günlerini unutmış görünüyordu, yanı başındaki antik Ephesos kenti ve kutsal Meryem Ana Evi yüzyıllardır derin bir sessizlik içinde unutulmuştu. 1881'den itibaren bu kutsal evi arayan Fransız rahip Gouyet on yıllık bir araştırma sonucunda ve İzmir Fransız hastanesi hemşiresi Marie de Mandat Grancey'in teşvikiyle Bülbül Dağı'na gelmiş ve evi bulmuştu.²⁰⁰ Hem bu olayın Hristiyan dünyasında uyandırdığı yankı hem de Punta garından sonra İzmir-Aydın hattının en büyük istasyonunun buraya yapılmış olması, bu unutulmuş kasaba için inanılmaz bir değişikliğin de habercisi oldu. İstasyonun adı Efes'ti, Kırkınca (Şirince) ve Kuşadası civarından toplanan metanın ve ne yazık ki sahip olduğumuz kültür zenginliklerinin de İzmir'e ve oradan da dışarıya gönderileceği yerdin burası.

Kısa süre içinde potansiyelin farkına varan bir girişimci Mr. Karpouza "bahçe içinde her türlü konfora sahip" bir otelin inşaatına başladı.²⁰¹ Ayasuluğ kasabası artık uzaklardan gelecek konuklarını ağırlayabilirdi.

Yolun bundan sonraki hedefi, Aziziye (Çamlık)'tı, bu hattın döşenmesi deniz seviyesinden oldukça yüksek arazide zorluklarla üç yılda tamamlandı. İnşaatlar sürerken İngiliz mühendisler, Aziziye'de bir köşk yaptılar, İngiliz tarzı at gezintileri yapabilmek için çam fidanları diktiler. Çalışmaları sırasında geleneksel İngiliz yaşam biçimini de bulundukları yere götürüyorlardı. İnşaatın bitmesiyle bu köşk de, gelecekteki planlar çerçevesinde, görkemli bir otele dönüştürüldü.

Aziziye'den sonraki istasyon Reşadiye (Ortaklar) 1864'te açıldı. Buranın tercih edilmesindeki neden, "köyün ortasındaki bir değirmeni çevirebilecek güçteki su kaynağının, buharlı lokomotifler tarafından kullanılmasının düşünülmesi" olarak açıklanır. Ama Reşadiye'nin önemli bir incir depolama merkezi olduğu da göz önüne alınmalıdır. Buradan demiryolunun önemli bir şubesi olan 22 km'-

Resim 7. Mr. Karpouza.

lik Söke hattı ayrılıyordu, bu istasyon da 1890'da açılacaktı. Bir sonraki duraklar Değirmencik (Germencik), Erbeyli ve Karapınar (İncirlioğlu) idi. Demiryolunun gelişi bu küçük yerleşimlerde hemen bir hareketliliği de getirdi. İstasyonların yanına incir depoları ve zeytinyağı imalathaneleri kurulmaya başladı ve nihayet, İzmir'i Aydın'a bağlayan 133 km'lik demiryolu 7 Haziran 1866'da tamamlandı.²⁰²

İzmir-Aydın demiryolunun, tamamlanan ilk parçasında Nazilli, Söke, Tire gibi ticari toplanma merkezleri yoktur;

ama buralara ulaşamayan bir demiryolu hattının çok işlevsel olamayacağı da tahmin edilebilir. Bu yüzden daha demiryolunun Torbalı ve Triyanda'ya ulaştığı günlerde yani 1860'ların başında, Bayındır-Tire-Ödemiş üzerinden gelecek olan ticari metanın demiryoluna nasıl taşınacağı birilerini düşündürüyordu. Tire, Ödemiş, Söke şubelerinin de yapılması gündemdeydi ama zaman alacaktı. Bu yüzden şirketin, "nakli eşya zımninde araba yolları" yapmasına karar verildi.²⁰³ Ancak çevre kaza ve köylerden yük ve yolcu taşınması için sadece arabalar kullanılmadı. Demiryolu şirketi ve devlet, bu işleri de düşünmek zorundaydı, çünkü bu büyük yatırımın varoluş nedeni iç bölgelerin limanla daha çabuk ve kolaylıkla birleşmesi üzerine kurgulanmıştı. Demiryolu hattının bütün şubelerinin tamamlanmasından önce istasyonlara mal taşınması çok önemli bir sorundu, varolan yolların durumu düşünüldüğünde işler çok kolay da değildi. Bu yolların mutlak belli bir tamir işlemin-den geçirilmesi, yol bulunmayan yerlere yollar yapılması yeni ula-

şın sisteminin verimliliği açısından gerekliydi. Bu yolların işlerliği, güvenliği ve düzeni demiryolu şirketi için oldukça önemliydi.

Bundan sonra Aydın Demiryolu Şirketi 1879 ve 1888 yıllarında yeni imtiyazlar alarak yolu Batı Anadolu içlerine kadar uzatma hakkına sahip oldu. Demiryolu Nazilli'ye 1881'de ulaştı, aynı yıl Aydın-Kuyucak hattı da açıldı. Kuyucak-Sarayköy 1882'de, Tire hattı 1883'te, Sarayköy-Dinar 1889 ve son parça Söke hattı 1890'da işletmeye açıldı. Böylelikle demiryolunun toplam uzunluğu 582 km'yi buluyordu.²⁰⁴ Aydın demiryolunun Konya'ya kadar uzatılarak Bağdat demiryoluyla birleştirilmesi fikri de 1890'lı yıllarda vardı ama hükümet, Aydın demiryolu Kumpanyasının ahval-i malumesi iktizasınca bu sureti münasip bulmadı.²⁰⁵ Ayrıca Aydın demiryolunun Dinar'dan sonra Mudanya ve Konya hattıyla da birleştirileceğini duyan bir grup İzmirli tüccar "hadleri olmayarak" bunun İzmir'deki ticari hayata büyük darbe vuracağını ve bu işle geçen "binlerce insan"ın işsiz ve aşız kalacaklarını düşünerek²⁰⁶ hükümeti uyardılar. Demiryolunun işletmeye açılmasıyla Aydın vilayeti vilayet-i şahanenin en mamur vilayetlerinden biri haline gelmiş, bütün bu işlere 1897 yılına kadar 4.000.000 İngiliz lirasını aşan miktarda sermaye yatırılmıştı.²⁰⁷

Demiryoluyla Nakliyat ve Rekabet

Şirket, yollardan sonra "eşya ve saire celb ve naklini kolaylaştırmak için bu güzergâhta işleyecek olan arabaların da çok kısa bir süre içinde Londra'dan getirilmesine karar verdi."²⁰⁸ Üstelik bu işin 5-6 hafta içinde tamamlanacağı da aynı belgede bildiriliyor. İç bölgelerden gelen ticari metanın İzmir limanına güvenli ve hızlı taşınabilmesi için bunların yapılması gerekliydi. Demiryolunun yapılması, bölgede yüzyıllardır süregelen kervan taşımacılığı sektörüne büyük bir darbe vurmak üzereydi. Yolum Kozpınar'a ulaştığı 1861 yılından itibaren kervancılar tepki göstermeye başlamıştı. Kozpınar, Aydın dağlarından gelen deve kervanlarının nakladığı yerd. Buraya bir istasyonun yapılmasıyla işlerinin bozu-

lacağını anlayan kervancılar bir isyan başlattılar. İzmir-Kozpınar-Aydın arasına develerini tek sıra halinde dizerek bir protesto eylemi gerçekleştirdiler. Eylemcilerin başında ilginç bir isim Uşakizade Muammer Bey vardı. Daha sonra kervancıların Kozpınar'a kadar mal taşımasına karar verilmesi olayları yatıştırdı.²⁰⁹ Artık demiryolu şirketi kervancıların rakibiydi, ama kervancılar kolay teslim olacağına benzemiyordu. Önce taşıma ücretlerini düşürdüler, İzmir-Kozpınar arası nakliye ücretine İzmir'den Aydın'a kadar yük taşımaya başladılar. Hatta çetelerle anlaşarak rekabeti iyice içinden çıkılmaz bir hale getirdiler.²¹⁰

Buna karşılık şirket de demiryoluna uzak yerlerden mal ve yolcu taşıması için nakliye şirketi kuranlarla anlaştı. Bu aşamadan sonra kervancılık işine yabancıların da karıştıklarını görüyoruz. İzmir ve Aydın'ın itibarlı tüccarlarından Avusturya-Macaristan tebaasından Ernest Fleming Nazilli'de demiryolu kumpanyasının acentası olarak kendi develeriyle tüccarın malını istasyona taşımak için 1860'ların başında 10 yıllık bir anlaşma yaptı.²¹¹ Ernest Fleming gibi başka örnekler de olmalı. Bölgeyi bilen ve halk tarafından da tanınan bu itibarlı kişilerin yeni ve kârlı iş olanağından yararlanmaması düşünülemez. Böylelikle yabancıların İzmir dışındaki faaliyet alanlarına bir yenisi daha eklendi. Üstelik kervancılık tamamen Müslüman ahalinin tekelinde olan bir iş olarak biliniyordu, ama demiryolunun gelişi dengeleri karıştırdı. Üretim faaliyetlerinin yanında artık pazarlama, pamuk ve meyankökü örneklerinde olduğu gibi hammaddenin işlenmesi ve yarı mamul hale getirilmesi, ulaşım sektöründe de yerli ve yabancıların, önceden ayrılmış görüntüsü veren imtiyaz alanlarında değişikliklere neden oldu. Kervancılık gibi, aslında bir Avrupalının çok fazla anlamayacağını düşündüğümüz bir ulaşım sisteminin örgütlenmesinde söz sahibi olmaya çalıştılar. Bunun bir nedeni sektörün kârlı olmasıydı, çünkü gerçekten kervancılıktan anlamıyor bile olsa Fleming deve satın alarak bir kervan kurdu. Bu iş için ciddi miktarda para harcamış olmalı. Bu pahalı yatırıma girmenin bir baş-

ka nedeni de ulaşımın en büyük yatırımı olan demiryolunun zaten yabancıların elinde olmasıdır, böylelikle önceden zorladıkları kapılardan geçmek belki daha kolaylaşacaktı ve kendilerini daha güvende hissedeceklerdi. Gerçi burada verdiğimiz örnekte kervancılığa başlayan Ernest Fleming bir İngiliz değildir, Avusturya-Macaristan tebaasından bir tüccardır ve kendisini İzmir ve Aydın'ın muteber tüccarından biri olarak tanıtır, bu koşullar altında gerçek uyruğunun hangi milletten olduğunu bilemiyoruz. Ama, bu çevrede “muteber” bir tüccar olduysa, uzun zamandır bölgede faaliyet içinde olmalı. Fleming ve demiryolu şirketinin bir süre sonra anlaşmalarının bozulması ve Fleming'in, şirketin çalışanlarının Osmanlı devletini zarara uğrattığı iddiasıyla mahkemeye başvurusu ve en sonunda şirketin “oyunlarıyla” baş edemeyerek iflas etmesiyle²¹² süren olaylara bakarak bunu düşünebiliriz.

1970'lerde dahi basit yükleri daha kısa yollarda taşıyan küçük kervanları Batı Anadolu'da hâlâ görmek mümkündü, ama geçen zaman içinde develerin ve kervanların bu işlek yollarda görülme sıklığı gittikçe azaldı. Günümüzde develer yalnızca şubat ayının en soğuk günlerinde yapılan geleneksel “deve güreşleri”nde görülebilir.

İzmir-Aydın hattı Anadolu'da yapılan ilk demiryoludur. Aydın demiryolu o güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmemiş ölçekte bir yatırım ve çağının en modern teknolojisinin de sembolüdür. Trenlerin çalışmaya başlamasıyla, Batı Anadolu halkı “demirden yol”la ilk kez karşılaştı, zamanla İngiliz tarzı yapılarıyla çevrede hemen ayırt edilen istasyonlar kalabalıklaştı, yeni iş olanakları, herkes için olmasa da, doğdu. Bu hattın döşenmesi, İzmir'in art alanındaki ihracat ürünlerinin üretimini artırdığı ve iş gücü ile üretim alanları arasındaki akışkanlığı kolaylaştırdığı için Batı Anadolu'da kapitalizmin gelişmesi için de ön koşul yerine gelmiş oluyordu.²¹³ Öte yandan çağın bu en modern teknolojisi faaliyete geçtiği topraklarda ciddi değişimlerin de önünü açtı. Yollar kısaldı, güzergâhlar değişti, kimi kentler önemini yitirirken kimi-

lerinin yıldızı parladı. Bu teknolojinin yan ürünü sayılabilecek yeni kurum, kural ve kişiler kentlerin siluetlerinde yerini aldı. Yani kapitalizm biraz da değişimi ve modernleşmeyi destekledi. Yol güzergâhındaki kentlerin bu gelişmeden nasıl etkilendiğini son bölümde ele alacağız.

Demiryolunda “Uluslararası İlişkiler”

Çağının en modern ulaşım aracı olan demiryolunun bir İngiliz şirketi tarafından yapılmış olması, Britanya İmparatorluğu’nu Batı Anadolu’daki bu en büyük, modern ve kârlı yatırımın da tek sahibi yapıyordu. Artık bu topraklarda İngiliz vatandaşı olmanın çok ciddi yararları olacaktı ve İngilizler, bu güne kadar giremedikleri bazı alanlara girmek için daha cesur davranacaklardı. Madenleri işlemek, meyankökö çıkarıp satmak, çeşitli büyüklüklerde sanayi yatırımlarını hayata geçirmek için gerekli ayrıcalıkları da almaya başladılar. Ama elbette bu, bütün kârlı işlerin tek sahibi olacakları anlamına gelmiyordu. 1870’lerden itibaren İngiltere’nin Almanya gibi siyasi rakiplerinin güçlenmesi, Batı Anadolu’da ve Osmanlı coğrafyası genelindeki İngiliz nüfuzunun kaybetmesine neden oldu. Ortaya çıkan İngiliz-Fransız ve İngiliz-Alman çatışmaları da bölgenin yeniden paylaşımının çok kolay olmayacağını gösteren işaretlerdi.

Aslında geçen zaman içinde Osmanlı hükümetleri de demiryolunun büyük yararları yanında, bu yol sayesinde İngilizlerin Batı Anadolu’da günden güne büyüyen gücünün farkındaydı. Aydın demiryolunun Sarayköy’e uzatılması ve Ödemiş şubesinin açılmasının düşünüldüğü yıllarda bu durum yöneticileri rahatsız ediyor olmalı. Öncelikle devlet, yolun uzayıp genişlemesi ve yeni şubelerin açılmasını istiyordu ama bunu İngilizlerin yapmasını istemiyordu. İngilizler değil de bir başka şirket yapacak olursa devletin avantajı tarık için hazinenin senevi vermekte olduğu teminat akçesinden kurtulmak ve hem de yolun tevsiinden dolayı mülken istifade edilmesi kaziyelerindendi. Böylelikle yolun ge-

nişletilmesinden mülken edilebilecek bir faide hâsıl olur ise teminat akçesinden arzu olduğu mertebe bir tahfifi memul olmaksın başka, bu surette kumpanyaya bir defalık verilecek olan 300.000 liralık ianenin faizi dahi hazineye daha ziyade yar olacağından²¹⁴ devlet, yolu başkalarının genişletmesini uygun buluyordu. Ayrıca demiryolu hattının Denizli'den öteye uzatılması durumunda teminat akçesinden vazgeçileceği kesin değildi; uzatılan yolun devlet tarafından satın alınması veya 112.000 lira olan teminat akçesinin ödenerek yolun idaresinin alınmasına devletin hakkı olup olmadığı da kesinleştirilmeliydi. Devletin bu yıllarda büyük ekonomik zorluklar içinde olduğunu hatırlarsak demiryolu hattı bütçeye büyük harcamalar getiriyordu, mümkün olduğunca bu tip masrafların azaltılması gerekliydi. Ama zaten oldukça masraflı olan bu iş, bir de demiryolu şirketi çalışanlarının yolsuzluklarıyla daha da masraflı bir hale getiriliyor ve devlet zarara uğratılıyordu. Kimi zaman Ernest Fleming gibi tüccarlar devleti uyarak bu işten kendileri zararlı çıkıyor, kimi zaman da devlet, masraf listelerine eklenmiş olan "idare memurlarının seyahati" adı altındaki olası gereksiz harcamalardan kurtulmaya çalışıyordu.²¹⁵ Gerçi Osmanlı, şirketle ilk yaptığı anlaşmanın şartlarının getirdiği yükün en başından beri farkında olmalı ama buna rağmen 1856-1866 yılları arasında dört kez bu anlaşmayı yeniledi.²¹⁶ Böylelikle her defasında bu koşulları kabullenmiş oldu. Ama şimdi de mümkünse kurtulmaya çalışıyordu. Bu, işin ekonomik boyutuydu.

Siyasi boyutunda ise; demiryolunun bir bakıma uzantısı olan İzmir rıhtımının bir İngiliz şirkete satılması teşebbüsü tepkilere yol açtı. Çünkü Avrupa ve Amerika ile yapılan ticaretin en önemli limanı İzmir'di ve buradan başlayarak Anadolu içlerine giden İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba demiryolu hatları zaten İngilizlerin elindeydi. Rıhtımı da satın alırlarsa, "Anadolu'nun anahtarı"nın da almış olacaklarının ve bunun etkisinin ticari hayatla sınırlı kalmayacağını farkındaydı ve bu konuda Babıâli'ye uyarıda bulunul-

muştı.²¹⁷ Yani İngiltere'nin Anadolu'ya hâkimiyetinin niteliği aslında devlet tarafından da anlaşılmıştı denilebilir.

Ayrıca devlet bu yıllarda mümkün olabilse tamamlanmış demiryollarını da İngilizlerden satın almak istiyordu. Çünkü Anadolu'nun en mühim bir kıtası ve harice karşı gayet mutena bir ticaret limanı menafini derdest etmiş olan Aydın demiryolunun İngiliz Kumpanyası temlikinde kalmasından ²¹⁸ duyulan rahatsızlık sık sık dile getirilir. Bu rahatsızlığın siyasi temeller dışında ekonomik temelleri de vardır. Öncelikle, "devletin şirkete zaten ödeyemediği ve ilerde daha da artacağı için hiç ödemeyeceği 15. 000. 000 İngiliz lirası"ndan kurtulmak isteniyordu. Ayrıca herkesin bildiği gibi asıl nedenler; Osmanlı Bankası'nın, Osmanlı topraklarındaki İngiliz çıkarlarının temsilcisi olduğu, İngilizlerin maddi ve manevi menfaatlerine herhangi bir zarar söz konusu olduğunda olaylara derhal müdahale ettiği ve hatta bu konuda İngiliz Sefaretinin "gizli polisi"nden yardım aldığı özellikle İzmir-Kasaba demiryolu şirketinin mümessilinin ve finansörlerinin Fransız olmasının İngilizler tarafından pek sindirilemediği, Babiâli'nin bankadan herhangi bir isteği olduğunda devlete zarar, İngilizlere yarar getirecekse kabul edildiği, aksi halde geçiştirildiğidir.²¹⁹ Bu yüzden devlet Aydın Demiryolunu, Kasaba demiryolu vasıtasıyla satın almaya karar verdi. Ama bu gerçekleşmedi. Ancak burada bizim için daha önemli olabilecek nokta Osmanlı'nın demiryolunu İngiliz yönetiminde bırakmak istemeyişidir. Osmanlı idarecileri bunun nelere neden olabileceğinin aslında tamamıyla farkındadır.

O günlerde dünya siyasetinde değişmeye başlayan dengeler Osmanlı-İngiliz ilişkilerini de etkiledi. Özellikle 1890'larda Osmanlı-Alman yakınlaşmasının etkilerini bu ilişkilerde izlemek mümkündür.

BİR İŞBİRLİĞİ

Batının, İzmir ve art alanındaki ilişkilere sızma denemelerinin ve Osmanlı tebaası ile işbirliği-rekabet ilişkilerinin yoğunlaşma-

sının etnik topluluklar arasındaki nazik dengeleri altüst ettiğini ve özellikle Rumları diğer topluluklardan ayrı bir yere taşıyarak, ileride gerçekleşecek planların da önünü açtığını belirtmiştik. Öte yandan özellikle İngilizler için, ortamdaki koşullar yavaş yavaş istenen kıvama geliyordu. Kendileri ticari kapitalizmin kurallarıyla hinterlanda başarısız olmuştu ama şimdi bir başka koz daha vardı: “Helenizm” ve bunun gelişmesi için koşullar da hazır hale gelmek üzereydi.

18. yüzyıl sonlarından itibaren Batı Avrupa’da Thomas Hope’un *Anastasius*’unda billurlaşan bir neo-hellenizm dalgası gittikçe daha çok taraftar topluyordu. Aydınlanma sonrası Avrupa’nın bir ürünü olan bu tez, Yunanlıları klasik Batı uygarlığının temeli olan tarihleriyle yeniden birleştirmek üzerine kuruluydu. Ama bu yıllarda daha çok batı Avrupa’da etkili olan bu düşünce Anadolu Rumlar arasında çok taraftar bulmuyordu. Taraftarlar daha sonra 1814’te hareketin yerellikten ayrıştırılıp, Avrupa devrimlerinin bir parçası olarak yeniden yorumlanmasıyla artacaktı.²²⁰ Yüzyılın başlarında 1814’te kurulan ve Yunan isyanında büyük rol oynayan Hetairia’nın varoluş amacı Yunan hâkimiyetinde büyük bir devlet kurmaktı.²²¹ Hetairia Başlangıçta üst düzey din adamlarından pek yardım görmedi, ama büyük güçlerin bu konuya müdahale etmemesi düşünülmezdi. İngiltere’nin, Balkanlarda bağımsızlık hareketinde, yardım aldığı Rusya’ya minnettar bir Yunanistan görmek istemeyerek, Yunanistan’a yardım etmesi ve Avusturya hariç diğerlerinin de onların yanında yer almasıyla, Yunan isyanı, Viyana Kongresi’nin uzantısı olan Kutsal İttifak kararlarına rağmen başarıya ulaştı.²²² Koyun çobanı kandaş toplulukların ve haydut-kahramanların, herhangi bir gerçek hükümete karşı sürdürdükleri savaşın, orta sınıf milliyetçiliğinin fikirleri ve Fransız Devrimi ile birleştiği tek örnekti bu. 1829 yılında Fransa, İngiltere ve Rusya’nın desteğiyle Yunan Krallığı kuruldu. Buna, şair Byron’un başını çektiği Avrupa solunun katkısı büyük oldu.²²³ Krallığın başındakiler Avrupalı, kozmopolit ve güçlü hanedanlarla kan bağları olan bir aile idi. Yüzyılın ortalarına doğru Yunanistan, Yunan ulu-

sunun geri alınmamış bölgelerini kapsayacak bir genişleme fikriyle kaynaşmaya başlamıştı. Bu geri alınmamış bölgeler içinde elbette İstanbul, Kapadokya, Adalar ve Pontus da vardı. Ama Yunan Krallığı Avrupa politik kuramının etkisi altında ve Batı modelinde kurulmuştu. Bu, çok uluslu Bizans ya da Osmanlı modelinin karşı teziydi. Böylelikle Bizans'ı canlandırma tutkusuna Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların "kurtarılması" gerektiği tutkusu eklenmişti. Bu duygular çağdaş milliyetçilikle birleşiyordu. Aslında *megali idea* çağdaş devlet açısından yorumlandığında, dışarıdaki "Yunanlı"ların üzerinde yaşadıkları toprakları ele geçirerek krallıkla birleştirmeleri anlamına geliyordu ki, bu durum toprakların sahibi Osmanlı İmparatorluğu'yla çatışmayı gerektirecekti.²²⁴ Yüzyılın ortalarına doğru siyasi dengelerde ortaya çıkan birtakım değişiklikler, tarihsel süreci derinden etkiledi. Batı Anadolu'daki gayrimüslimlerden Rumlar ve daha sonra Ermeniler büyük güçlerin "korumacılığını" kabullenme ve gelecekte bundan en üst düzeyde yararlanma girişimleri konusunda Yahudilerden daha "şanslı"dır. Özellikle Rumların işbirliğinden aldıkları güçle zenginleşerek bu toprakların gelecekte işgalcisi haline gelmeleri süreci özel olarak ele almayı gerektirir.

1878 Berlin Antlaşması, artık İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun korumacılığını bırakarak, bizzat paylaşma sürecinde yer alacağını göstermişti. Özellikle 1880'de İngiltere'de Liberal Parti'nin iktidara gelmesiyle bu politika kesin şeklini aldı.²²⁵ Yıllar içinde İngiltere yeni politikasına uygun olarak Fransa'ya yanaştı, bu durum dolayısıyla Doğu Avrupa ve Balkanlardaki politikalarına geri dönmüş olan Rusya'yla da anlaşmayı gerektiriyordu. Böylelikle Üçlü Antantla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının siyasi altyapısı da sağlanmıştı ve I. Dünya Savaşı'na böyle başlanacaktı.²²⁶ Değişen bu dengelerin kime nasıl bir yarar sağlayacağına bakalım.

Başlaması muhtemel çatışmalarda Yunanistan yalnız kalmayacak, "Helenseverler" tarafından desteklenecekti. Helensever-

liğin Fransız versiyonu köklerini filozofların yazılarından alıyordu ve liberal hümanizmin güçlü etkisi altında gelişmişti; Alman Helenseverlerin ilgi alanı daha dardı, onlar Yunan ve Alman kültürleri arasında paralellik bulmak ve Yunan kültürünü Alman romantik milliyetçiliğinin erken formülasyonlarını haklı göstermek için kullanmak derdindeydiler. İngiliz versiyonu ise Byron Romantizmi ile İngiltere'nin yakın doğudaki emperyalist çıkarlarının şekillendirdiği, aslında “özgür Yunanistan” fikriyle de çelişen biraz da huzursuz bir işbirliğini temsil ediyordu. Ancak politik fikirleri ne olursa olsun bu dönem aydınlarında “Yunan uygarlığını unutulmuşluktan kurtarma ve Avrupa ile yeniden bütünleştirme fikri” yaygındı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na duyulan ortak bir nefretin de etkisi vardı, örneğin; Voltaire Prusya kralı Friedrich'e “barbar Türklerin Ksenophon, Sofokles ve Platon'un ülkesinden derhal kovulmasını tutkuyla arzuladığını” yazmıştı.²²⁷

Helenizmin coğrafi ve kültürel sınırlarının saptamasında Anadolu'nun Hıristiyanlık öncesi tarihinin yardımı oldu.²²⁸ Demiryolu mühendislerinin de içinde bulunduğu bir arkeolog-yağmacı grubun Batı Anadolu'daki eski İyonya kentlerinin kültürel mirasının peşine düşmesi ve bu zenginliklerin Yunanlılara mal edilmesi Batı Anadolu'yu bir kez daha bir başka istila için uygun zemine yavaş yavaş taşıyordu. Helensever Batılılar “kurtarma”ya kültürel zenginliklerden başlamıştı. Çevredeki görkemli antik kentler 19. yüzyıl boyunca yağmalandı. Artemis Tapınağı, Bergama Sunağı gibi antikçağ şaheserleri doğdukları ve binlerce yıldır varoldukları topraklardan koparıldı. Bu toprakların asıl sahibinin Yunanlılar olduğu tezi sıklıkla kabul görmeye başladı. Bütün “Helenlerin Kralı” ilan edilmiş olan I. George, Helenlerin en çok bulunduğu yerlerden biri olan Batı Anadolu'yu da artık “kurtarabilir”di.

Batı Anadolu'daki kurtarılacak toplumun durumu hayli gelişme göstermişti. 19. yüzyıl başlarında sosyo-ekonomik ortamda bazı radikal değişikliklerin devlet eliyle hayata geçirilmesiyle, bazı geleneksel kurum ve kuralların da bu değişim sürecinden pa-

yını alarak yeni kimliklere büründüklerini yukarıda anlatmıştık. Büyük toprak sahipliğinden, mültezimliğe birtakım işleri gayrimüslim ahalinin de yüklenmeye başlamasını ve böylelikle birer yerel güç olmalarının örneklerini de vermiştik. Bunlara 1839 ve 1856 fermanlarında dile getirilen ayrıcalıkların bir siyasi güç olarak etkilerini eklediğimizde, güçlü etnik grupların yeni durumlarının siyasi alt yapısının da böylelikle hazırlandığını düşünebiliriz. Batı Anadolu'nun "yerli Helen"leri Rumlar ve diğer gayrimüslim cemaatler yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı devlet geleneği, hukuku ve sosyal yaşamında meydana çıkmış bazı reformların da etkisiyle sosyal, ekonomik ve kültürel gelişim açısından belli bir ivmeye ulaşmışlardı. Ama yine de aralarında önemli sayılabilecek ayrımlar vardı. Birinci bölümde Aydın sancağındaki etnik grupları meslekler açısından incelemiştik. Müslim ve gayrimüslim gruplar arasında bu konuda belli bir ayrışmanın gözleendiğini de belirtmiştik. Müslümanlar daha çok toprak mülkiyeti ve toprağın işlenmesi ile ilgili konularda üretime katılırken, gayrimüslim grubun daha çok üretilenin pazarlanması ile ilgilendiği ve bu özellikleri dolayısıyla da Batı Anadolu'yu iç bölgelere bağlayan yollar da ve kıyılarda daha çok yerleştikleri ama ticari ilişkilerinin geniş bir coğrafyaya yayıldığını görmüştük. Gayrimüslim grubun sosyal ve ekonomik durumuna bakıldığında Aydın ve çevresinde yüzyıl ortalarında "en üstte"kilerin Rumlar olduğu açıklıkla görülebilir, onları Ermeniler izler, Yahudiler ise bu dönemde "en alttakiler"dir. Bu yıllarda "Aydın sancağına bağlı kazalardan 30 bin guruş asker ianesi alınmaktadır, iane talimatı ve bu konudaki fermana göre miktarın gayri Müslimlerin nüfuslarına oranlanarak alınması gerekmektedir. Bölgedeki Yahudiler, Hristiyanlardan daha fazladır, ancak bunlar fakirdir, emlakı yoktur ve ticaretle de uğraşmazlar ve cizyeleri olan yıllık 20 bin guruşu bile ödeyemezler. Bu yüzden nüfusa değil ekonomik duruma göre iane alınması konusunda liva meclisi karar verir, bu durumda Yahudi ve Ermenilerin ödeyecek oldukları miktar 5885 guruşa iner. Ancak Rum milleti

buna karşı çıkar, konuyla ilgili olarak patrik dahi işe karışır ve bir istida sunarlar.”²²⁹ Daha sonra bu sorunun giderek büyüdüğünü görüyoruz ama yapılan tahkikatlar sonucunda, Yahudilerin bu vergiyi gerçekten ödeyemeyecekleri anlaşılır ve ekonomik durumlarına bakılarak 5885 gurus ödemelerine ve kalanın da Hristiyanlar (Rum ve Ermeniler) arasında paylaştırılmasına karar verilir.²³⁰ Yani tam yüzyıl ortasında Aydın’a bağlı kazalarda emlakı olmayan ve ticaretle uğraşmayan bir Yahudi cemaati söz konusudur. Devletin gözünde de Rum ve Ermenilerin bunun tam tersi bir sosyo-ekonomik düzeyde olduğu yorumu yapılabilir. Dış kaynaklı müdahalenin imparatorluğun iç dengelerine etkisinin yansımalarının henüz tam olarak gözlenmediği bu dönemde, toplumsal işbölümü çerçevesinde örgütlenmiş toplulukların belli bir uyumu vardı. Aralarında sıcak sevgi bağları olmasa da bu uyumu kabullenmiş ve uzun yüzyıllar bu şekilde yaşamışlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısı bu dengeyi bozan bir dönemdir.

19. yüzyıl ortalarında Batı kaynaklı sermayenin Aydın ve çevresine ulaşması birbiriyle ayrılmış alanlarda üretime ve parasal sürece katılmakta olan grupların refah düzeylerinde değişikliklere neden oldu. Yabancı sermayenin İzmir’in hinterlandında bazı yatırımlara girişmesi, etnik grupların bazen direnişi bazen de işbirliğiyle sonuçlandı. 1840’lar ve 1870’lerde belli bir işbirliğine giren yerli ve yabancı tüccarları zaman zaman da rekabet içinde görürüz. 1870-90 arasında ise Osmanlı coğrafyası geneline yayılmış ve git-tikçe artan bir yabancı varlığı söz konusudur.²³¹ İzmir’in ticari hayatta İstanbul ve Selanik’i geride bırakmak pahasına gelişen rolü, başta Sakız olmak üzere Tinos ve Naksos gibi uzak adalardan birçok göçmeni kendisine çekmesini sağladı. Bunlar arasında denizası- rı ticaret yapan şirketlerin sahipleri olduğu gibi, varlıklı Rum ve Türklerin yanında çalışmak için aileleriyle birlikte gelen yoksullar da vardı. Bunların bir bölümü 1821’deki isyandan sonra yurtlarına geri dönmüştü ama gerginliğin azalmasıyla tekrar gelmeye başladılar. 1870’lerde sadece adalardan İzmir’e gelen 3.000’den fazla

Rum olduğu tahmin edilir.²³² Bunlar Osmanlı yöneticileri için “Avrupa ve adalardan mürtekip ve serseri makulesi ecnebiler”di.²³³ İzmir gibi önemli bir ticaret merkezinde, ileri görüşlü ve fırsatları değerlendirmeyi iyi bilen bir ticaret erbabı için yerli ve yabancı büyük şirketlere aracılık yaparak, iç bölgelerde ithal mallarının yeniden dağıtıcısı ve yerli üretimin komisyoncusu olmak oldukça kolaydı. Yerli halkın dilinden anlamak gibi bir ayrıcalığa sahip olan bu araçların faaliyetlerini yukarıda örneklemiştik. Bunun dışında küçük-büyük sanayi girişimlerinde Ermeniler ve Rumların faaliyetlerinin olduğunu da biliyoruz. Bunlar, Osmanlı tebaası Müslim ve gayrimüslim toplulukların kazanç kapılarından yabancıları mümkün olduğunca uzak tutmak ve aslında yabancı sermayeye direniş olarak değerlendirilebilir mi? Ya da adalardan gelen Yunan uyruklu sermaye gerçekten “yabancı” mıdır?...

Özellikle demiryolunun yapılmasının sürece katkısı büyüktür. İzmir-Aydın hattı batıdaki örneklerle oranla oldukça kısaydı, belki de bu yüzden ilk anda yabancılar için hesaplanan kârı getirmesi zaman aldı. Yani yol şebekesinin geliştirilmesinden asıl yarar sağlayanlar başlangıçta yerli nüfustu. Yabancılar, ancak yüzyılın son çeyreğinde demiryolu Ankara ve Kayseri’ye uzandığında ciddi kazanımlar elde edecekti. Tarım ürünlerinin fazlasının uzak pazarlarda alıcı bulmasının olanaklı hale gelmesiyle iç bölgelerde yaşayan Rumlar işledikleri toprak alanını genişletmeye yöneldiler. Önceden otlak (yayla) olarak kullanılan alanlar ve işlenmeyen topraklar bahçe ve üzüm bağlarına dönüştürülüyor ve emek gücüne ihtiyaç gittikçe artıyordu.²³⁴ Hatta bu konuda daha da ileri giderek, toprağı olmayan Rum köylüler de toprak sahibi olmanın yollarını aramaya koyuldular. Bunu gerçekten de artık ürünü değerlendirmenin kârlı yolları çoğaldığı için mi yaptılar ?...

19. yüzyıl sonlarında Aydın’a bağlı kazalarda bulunan büyük çiftliklerin bir bölümünde toprakların sahibinin kim olduğu konusunda, genellikle büyük toprak sahipleri ve onların geçmişteki kiracıları arasında çıkan anlaşmazlıklar bu soruyu aydınlatıbi-

lir. Söke’de Kelebiç çiftliğinin sahibi Hacı Halil Efendi’nin²³⁵ davası bu konuda bir örnektir. Hacı Halil Efendi, 1857-1891 yılları arasında bu araziyi satın almış ve yörüklerle birlikte işletmiş, ancak bu tarihte arazi bölününce kendisine Sarıkemer tarafındaki parça düşmüştür. Bu topraklarda ortakçı veya kiracı olan “Hıristiyanlar bu günlere kadar büyük bir memnuniyet içinde bu işlerine devam etmişler, herhangi bir toprak talebine kalkmayı akıllarına bile getirmemişlerdir. Fakat _hasmı İslamiyet ve düşman-ı insaniyet bulunan bazı bethahan-ı ecanibin_ bazı faaliyetleri ve nümâyişlerinin sonucunda,” 1899 yılına gelindiğinde bu arazinin “en güzel yerleri Hıristiyanların eline geçer. Halil Efendi’nin ortakçılık eden bazı kimselerden gizlice aldığı bazı bilgilere göre “Piriyen” harabesinin kazı müdürü Mösyö Theodor Wiegand bu araziyi satın almıştır, Söke ve çevresindeki köylerde yaklaşık 10 bin kişilik Hıristiyan nüfus bulunması nedeniyle, Kelebiç önemli bir köydür ve Mösyö Wiegand daha önce satın aldığı arazilerden 5 bin dönümünü 7 yıl önce buranın Hıristiyanlarına verir. Böylelikle şu anda Hıristiyanların elinde 50 bin dönüm toprak bulunmaktadır. Anlaşıldığına göre Hacı Halil Efendi’nin 15 yıl önce almış olduğu arazinin, Arazi Kanunnamesi mucibince elinden alınması mümkün olmadığı halde, kazı müdürünün uğraşları sayesinde bu yapılmaya çalışılır, ancak asıl amaç bulundukları yerdeki ve çok yakın olan adalardaki Hıristiyanları birleştirerek nüfus çoğunluğu yaratmaktır. Zaten adalardan gelen Rum eşkıyalar bölgeye zarar verir, ancak yerli Rumlar da Yunan amaçlarına hizmet etmektedir, bu yüzden bölgede Müslüman nüfusun hiçbir şekilde çoğalmasına izin vermeyeceklerdir. Hatta yakın zamanda bölgeye gelen Girit muhacirlerinden iki kişinin karışıkları kavgada birini öldürmeleri büyük “yaygara”lara neden olmuş, bunlar yabancı devletlerin elçiliklerine telgraf çekerek durum bildirmiştir. Hacı Halil Efendi de padişahın bütün bunları bilmesi gerektiğini, kendisinin sorununun 20 bin dönümlük bir araziyi kaybetmek olmadığını anlaşılmamasını istemektedir.²³⁶ Bu davayı ilginç yapan, olaya katılanların

farklı kimlikleridir. Olayın mağduru Hacı Halil Efendi, ulema kökenli bir taşra burjuvası, toprakları satın alıp Rum köylülere hediye eden Mösyö Wiegand bir Alman arkeologdur, ama büyük olasılıkla bazı siyasi amaçlara hizmet etme kaygısı da taşır. Rum köylüler ise önceleri toprak sahibi olmayan hatta aynı belgeden anlaşıldığına göre bazıları bizzat bu toprakları Hacı Halil Efendi'ye satanlardır, bu topraklarda ortakçı veya kiracı olan Rumlar, bu günlere kadar büyük bir memnuniyet içinde bu işlerine devam etmişler, herhangi bir toprak talebine kalkmayı akıllarına bile getirmemişlerdir. Fakat “hasmı İslamiyet ve düşmanı insaniyet bulunan bazı bethahan-ı ecanibin” bazı faaliyetleri ve nümayişlerinin sonucunda Kelebiç çiftliğinin “en güzel yerleri”ne sahip olmayı başardılar. Bu konuda açıkça ifade etmemekle birlikte Hacı Halil Efendi'nin “bethahan-ı ecanib”le kastettiği hem Batılılar hem de Yunanistan olmalı. Ayrıca adalardan sürekli gelen Rum nüfus bölgedeki demografik durumu değiştirebilirdi. Yerli Rumların o günlerde Yunan davasına hizmet ettiklerini ve bölgedeki nüfuslarını artırmaya çalıştıklarını da açıklıkla belirten Halil Efendi devletin dikkatini bu konuya çekmeye çalışıyordu. Bu günlerde Batı Anadolu'da bazı güç dengeleri yer değiştirmiştir. Zengin bir burjuva, bir zamanlar yanında çalışan kiracılarıyla baş edemeyerek devletten yardım ister. İşin kötüsü bu kiracılar neredeyse devletten daha güçlü birtakım yabancılar tarafından desteklenirler. Devlet bu bölgedeki etkisini yitirmeye mi başlıyordu? Ayrıca Hacı Halil Efendi'nin büyük kaygısı burada Müslüman nüfusunun azalması ve yerinin Rumlarla doldurulma tehlikesinin baş göstermesidir. Gelecekte de büyük bir sorun olarak karşımıza çıkacak olan bu endişesinde haklıdır. Genç Yunanistan'la işbirliği içinde ve sistemli biçimde yapılmaya çalışılan budur. Gelecekte belli kaygılarla Müslüman nüfusun dalgalar halinde kıyıyı terk etmeye başlaması tehlikeyi büyütecekti. Yakın bir gelecekte karşı kıyılardan gelen göçmenlere bir de eşkıyalar katılacak ve bölgede varolan güvenlik sorununu çok daha büyüyecektir. Dönemin gazetelerinde özellikle bu-

yük savaş öncesi günlerde bu konuya dikkat çekilmeye çalışılıyordu; “Megali idea” fikrini tamim ve tervic için şu aralık Sisam yoluyla Kuşadası sahillerine 30 kadar eşkıya geçtiği haber alınmıştır. Gazete bu haberin doğruluğunu tam olarak iddia edememekle beraber böylesi bir haberin görmezden gelinemeyeceğini de belirtmektedir.²³⁷ Tam savaş arifesinde devlet de olan bitenin farkındadır. Bu dönemde eşkıyalık sıradan bir güvenlik sorunu olmaktan çıkmış, artık siyasi bir sorun ve baskı aracı haline gelmiştir. Aydın valisi konuyla ilgili olarak Batı Anadolu sahillerini korumak amacıyla merkezden asker istemek için yazdığı yazıda; “Sakız’da bulunan düşman askerlerinin Anadolu sevahilini işgale gelemeyeceğinin gün gibi aşıkâr olduğu”nu bunların yapabileceği en önemli hareketin askerlerin bir kısmını “çete” halinde Anadolu’ya göndermek, halkı korkutarak, daha içerilere kaçırmak ve burada bulunan zahire, koyun vb. yağmalamak olabileceğini belirterek, ahalinin içeri bölgelere kaçmasının yaratacağı zararın da büyüklüğünün farkındadır. Ahalinin kaçmasından sonra bölgeye 7-8 saat uzaklıkta bulunan Asakir-i redife ve müstahfazanın buraya gelmesi ne kadar hızlı olursa olsun zararın telafi edilmesinin de mümkün olmayacağını, bu yüzden bu bölgeye asker yerleştirilirse, asker ne kadar az olursa olsun ahali üzerinde manevi bir etkisinin olacağı, insanların ailesini evini malını koruma konusunda “metanet” gösterecekleri, kaçmayı akıllarına bile getirmeyecekleri²³⁸ belirtilmektedir. Alınması düşünülen bütün tedbirlerin artık başlayan süreci durduramayacağını gelecek günler gösterecekti.

19. yüzyılın özelliği olan Batı ile büyük oranda artan siyasi-ekonomik ilişkilerin sosyal alanda da derin etkisi oldu. Osmanlı İmparatorluğu açısından düşünüldüğünde, tebaayı oluşturan gruplar arasındaki nazik dengelerin yabancı müdahalesiyle bozulmasından Rumlar ve bu arada Aydın sancağında gözlendiği gibi Ermeniler oldukça kârlı çıktı, ama Ermeniler bu durumlarını büyük olasılıkla Rumlar karşısında koruyamadılar. Yahudi ve Türklerin bu süreçten elde ettikleri kârlar görece daha azdır. Gelişme-

ler yerli Rum cemaatin hem refah seviyesini hem de sosyal statüsünü yükseltti. Rumların maddi kazancına olayların politik boyutunda, bir de *megali idea*'nın uluslararası ilişkilerde taraftar toplanmasını, değişen siyasi politikaların Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına siyasi zemin hazırladığını ve ilk "kurtarılacak" bölgelerden biri olan Batı Anadolu'nun gelecekteki yurtları olarak kabul görmesini de ekleyebiliriz.

TEPKİ

Anadolu'nun tarihi sosyal açıdan “başkaldırı,” “direniş” ve “isyan” hareketleriyle doludur. Aslında bu sözcüklerin her birinin benzer eylemi işaret ettiğini düşünürsek bunlara farklı anlamlar yüklemek daha çok, tarih yazıcısının “tercihi”dir. 19. ve 20. yüzyıl başları, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bu türden hareketlerin büyük sorun haline geldiği dönemlerden biridir. Yalnızca Tanzimat sonrası dahi ele alındığında askeri, milli, dini ve yerel nitelikli birçok hareket görülür. Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan milliyetçi isyanları bir yana bırakırsak, yerel ve askeri hareketler oldukça yaygındır. Başkaldırı hareketlerinin 19. ve 20. yüzyıl başlarında büyük ölçüde artması, değişen ve gelişen bir bölgede yeni durumlara alışma sürecinin toplum hayatı üzerindeki etkilerinden biri olarak düşünülebilir; bir başka deyişle bunlar toplumun, 19. yüzyılda büyük ivme kazanan modernleşme ve dönüşüm sürecine tepkisidir. Yenilenen siyasi-ekonomik-yönetmel kurumlar, batı ile ilişkilerde ortaya çıkan siyasi-ekonomik baskı, yeni sistemlerin yarattığı refah düzeyi artmış gruplar bu tepkinin hazırlayıcıları oldu. Bu bölümde öncelikle, Ege'nin tarihiyle neredeyse bütünleşmiş bir olgu kabul edilen eşkıyalık hareketleri, bu hareketlerin niteliği ve yüzyıl sonunda nasıl kılık-kimlik değiştirdiğini inceleyeceğiz. Sözünu ettiğimiz bu başkaldırı, direniş veya isyanın ekonomik sistemdeki bir uzantısı olarak bu bölüm içinde ikinci bir başlıkta da kaçakçılığı ele alacağız.

EŞKIYA KAVRAMI ÜSTÜNE

Eşkıya, şaki sözcüğünün çoğuludur ama genellikle şaki sözcüğünün yerine kullanılır. Bunun nedeni Türkçe'deki çoğul sözcük yapılanmasına uygun olmamasıdır. Her ikisinin de işaret ettiği kavram, Ş. Sami'nin belirttiğine göre, hırsız ve haylaz, haydut yol kesici, serkeşlik vadisine sapsmış adam'dır. Eşkıya aynı za-

manda “kanun tanımaz ve ahlaksız”dır. Yol kesme, adam soyma, adam kaçırmaya eylemleri de bu tanımlamaya dahil edilebilir.¹ Şaki tek kişidir; ama eşkıya bir topluluğu tanımlar. Batılı örneklerinde düzeni ve güvenliği tehdit eden bu gibi unsurları tanımlarken evi sırtında, evsiz anlamında “berduş” ve ötede beride başıboş, işsiz gezen anlamında “serseri” sözcükleri de kullanılır.² Eşkuya farklı kimliklerde homojen olmayan bir gruptur. Ortak nokta “düzeni bozmak” olsa da her grubun bu konudaki yöntemleri farklı olmalıdır. Örneğin yaşlı, hasta ve sakatların düzeni bozmasıyla, kapkaççı veya maceracılarındaki farklıdır, kapkaççı gerçekten kanunu ihlal ederek para vb. çalabilir; ama yaşlı ve sakat bir dilencinin bir kentin özellikle soylu ve zengin halkına verebileceği zarar belki hastalık bulaştırmak ya da kötü bir görüntü sergilemek olabilir. Eşkıyalığı tanımlamada kullanılan her sözcüğün yüklendikleri anlamda ortak nokta, içinde bulundukları faaliyetlerin kanunsuz ve yerleşik düzeni bozan özellikleri olması ve “sıradan” halk için tehlike yaratmasıdır. Serseri ve berduşların ileride örgütsüz birer haydut ve çapulcuya dönüşme ihtimalleri yüksektir. Oysa eşkıyalık biraz daha örgütlenmiş bir faaliyettir. Çıkış noktaları benzer de olsa eşkıyalık hareketlerinin hepsi aynı nitelikte değildir, özellikle de Osmanlı topraklarında.

Haydut-Efe ya da Başka Bir Düzen Mümkün mü?

Eşkıyalık hareketinin her türlü başlı başına sosyal birer hareket ve kavramdır, bu kavramlara Batı Anadolu topraklarında bir de efe kavramı eklenir. Ege bölgesinde efeliğin birtakım özellikleriyle bir “sosyal isyancı” veya “sosyal eşkıya” olarak tanımlanması bazı tarihçiler arasında kabul görür³ ama bu kavram tartışmaya açıktır. Yapılan eylem, ne amaçla olursa olsun “zorbalık”tır. Devlet otoritesinin de gözünde bu değişmez; efe de eşkıya da bulundukları bölgede devlet otoritesini sarsar, kanunlara karşı gelirler, hatta devletin kanunları onlar için yoktur, kendi kanunlarıyla kendi, “devletçikleri”ni kurarlar. Aslında bu tip eş-

kıyalar bir bakıma yerel ve merkez otoriteye “alternatif” olurlar. Kendi düzenlerinin kanunlarını kendileri belirler, suçu ve ceza-yı kendileri tanımlarlar, örneğin Atçalı Kel Mehmet yanında “birkaç bin zeybekle” kasabaları zaptedip tekâlif yoktur der.⁴ He-def, hukukun ezilenden yana olduğu bir tür alternatif düzen kurmaktır. Bu yüzden çoğunun başına ödül konmuştur. Bu du-rumda efe-haydut ayrımını yapmak pek kolay değildir. Alterna-tif devletçiklerin kurucuları olarak kabul edilebilecek olan eşkı-yalar, halkın gözünde adi suçlulardan çok farklıdır, bunlar köy toplumunda görülen bireysel ve azınlık eşkıyalardır. Köylü asi-eşkıyaların kentlerdeki benzerleri, kökenlerinde köylü olmadığı gibi, köylülerden yana da olmayan yoksullaşmış orta sınıf kent soyguncularıdır. Bu iki grubu aynı değer ölçüleriyle ele almak mümkün değildir. Devlet otoritesi ve yerel beylere göre suçlusa-yılan eşkıya gerçekte yasanın dışına düşmüş köylüdür. Köylüle-rin gözünde o, bir kahraman, sınıfının yandaşı, öç alıcı, adalet-sizliği düzeltmek için dövüşen biri, belki de onları özgürlüğüne kavuşturacak bir liderdir. Ona hayran olunur, yardım edilir ve desteklenir. Eşkıyanın, kendi bulunduğu bölgede tarlaları ya da köyleri yağmalaması düşünülemez.⁵ “İyi” ya da “kötü” eşkıya kavramlarını anlamak için bulundukları yerde nasıl tanındıkları önemli bir ölçüttür. Köylülüğü adaletsizlikten koruyan, hatta za-man zaman maddi olarak destekleyen bir eşkıya, otoritenin gö-zünde “hırsız”da olsa halkın gözünde büyük saygı, sevgi gören hayran olunan bir kahramandır.

Yörük Ali geliyor
Açıl Aydın yolları⁶

Asıl konumuz olan Batı Anadolu’nun Aydın sancağı çevre-sinde, haydut olanlarla olmayanlar arasındaki ayrımı adlandırmay-la sağlanır. Gerçek anlamda düzene isyan eden, Ege’ye özgü zey-bek⁷ geleneğine uygun biçimde, adaletli ve yoksullara karşı göze-

tici olan efedir. Efe yiğit demektir, haksızlığa karşıdır, ezilenin yanındadır. Efe, soygunculuk için dağa çıkmaz, o bir haksızlığı ya da Yörük Ali gibi uğradığı hakareti cezalandırmak için ilk eylemini gerçekleştirir, ya da Çakırcalı gibi, bir efenin oğlu olarak dünyaya gelir, “kurttan kurt doğar” mantığı ile yetiştirilir ve babasını öldüren, annesine hakaret eden Boşnak Hasan Çavuş’la özdeşleştirdiği bozuk düzene isyan eder.⁸

Bu isyanda, isyancıyı yalnız bırakmayan sadık adamları olur; isyancılar kanun kaçağıyken “efe” unvanı halk tarafından kendilerine uygun görülür. Efenin başı olduğu zeybek grubu belli bir hiyerarşi üzerine kurgulanır. Efenin emrinde kızanları, onların da altında zeybek geleneğine göre yetiştirilecek olan yamaklar, ayıngacılar,⁹ vardır. Dağda ve “düz”de efe ve kızanlarının maddi ve manevi destekçisi birçok insan, bu grupların varlıklarını kolaylıkla sürdürmesi için haber toplar, haber yayar. Genellikle başarılarına ödül konmuş efe ve kızanlarının güvenliğinin sağlanması, kolluk güçlerinin herhangi bir müdahalesinin önceden haber alınabilmesi varlıklarının devamı için gereklidir. Efe bu yardımcı güçleri maddi olarak da destekliyor olmalı. Bu güçler de istihbarat konusunda hayli başarılı olmalı, çünkü belgelerde 19. yüzyıl ortalarında hükümetin yapacağı müdahalelerin önceden öğrenildiği, bu yüzden her türlü önlemin etkisiz kaldığı açıklıkla belirtilir.¹⁰ Bu kanun kaçaklarının dağlardaki hayatlarını sürdürebilmek için gerekli yiyecek, giyecek, cephaneyi de bunlar sağlar. Efenin ve kızanlarının manevi desteğe de ihtiyacı vardır. Bu desteğin halk tarafından gelmesi en önemli noktadır. Bu yüzden ayıngacılar, özellikle efenin kahramanlıkları, iyilikseverliği, halkı ezenlerle mücadeleleri hakkında gerekirse efsaneler yaratır ve bunların halk tarafından duyulmasını sağlar. Böylelikle efe, “mit”leşir.

Bütün eşkıyaların eylemlerini gerçekleştirdiği yer dağlık bölge ya da kırdır. Sözlüklerde “dağ haydutları” kavramı da eşkıyayı tanımlamak için kullanılır. “Dağ askerlere ve korsanlara karşı bir sığınaktır, İncil zamanından beri bu böyledir.” Efelerin de

meskenleri dağlardır; ama şehirle ilişki zorunluluktur, bu ilişki “yatak”lar aracılığıyla sürdürülür. Efeye yataklığı sadece ezilen köylüler yapmaz, zaten büyük işlere kalkışan efenin daha sağlam destekçileri olması gereklidir. Efelerin yatakları arasında, mücadelelerin boyutuna ve niteliğine göre, ağalar, beyler, ileri gelenler,¹² yerel yönetici muhtarlar,¹³ zenginler, mülki amirler hatta güvenlik güçleri içinden birileri olabilir, baskınları önceden haber almaları bunu düşündürüyor. Çetenin reisi, emrindeki adamlarıyla birlikte, genellikle geceleri “düz”e iner, belki yiyecek vb. ihtiyaçlarını karşılar, belki annesini veya karısını ziyaret eder ve yine asıl yaşamını sürdürdüğü yere, dağlara döner. Dağlardaki bütün eşkıya çeteleri mevsimlere göre de düze inerek değişik yataklarda konaklardı.¹⁴ Ortamda tehlike varsa büyük olasılıkla kılık değiştirirlerdi. Ama bütün güvenliğin sağlandığı ortamlarda “gümüş bilezikli mavzerlerinin namlusu şimşek çakan,”¹⁵ “yüreği çatal” efelerin; körüklü çizmeleri, kolları pullu sırma cepkenleri, süslü başlıkları, gümüş saplı kamaları, son model silahları ve bütün ihtişamı görüntüleriyle düze inerek, çevrede bir “gurur” tablosu yarattıklarını tahmin edebiliriz.

Eşkıya ihtiyaçlarını karşılayacak maddi kaynağı kanunsuz işlerle sağlar; yol keser, adam soyar, adam kaçırarak fidye ister, köy basar, ev basar. Efelerin faaliyetleri de bunlardır ama burada önemli olan eylemin nasıl yapıldığı değildir, kime karşı yapıldığıdır. Efeliğin töresinde yoksulun malına el uzatılmaz, mazluma el sürülmez, yasadışı eylemler, çevre halkına zararı olduğu düşünülenlere karşı yapılır. Yani köylüyü sömürenin; evi, çiftliği vs. basılır, yolu kesilir, malı yağmalanır, çocuğu ya da kendisi kaçırılıp fidye-i necat istenir. Halka zulmeden vergi toplayıcıları cezalandırılır. Bu işlerin karşılığında ele geçen ganimeti, çete üyeleri, yardımcı güçler ve yataklar, aralarında paylaşır. Ganimetin paylaşılması kavramın kırılma noktalarındandır, paylaşma işleminden eğer bölgedeki yoksul ahalinin de payına bir şeyler düşerse bu durum eşkıyalığın niteliğinin belirlenmesinde etkilidir. Bu tablonun ne-

gatifinde – faaliyet aynı kalsa da- hırsızlık yapan, ezileni gözetmek gibi bir kaygı taşımayan aslında zeybek geleneğinin tamamen dışındaki gerçek haydut-eşkıya gruplarının Aydın ve çevresindeki adı “çalıkakıcı”dır.¹⁶

Kanunsuz bir faaliyet olan eşkıyalık, bu paylaşımda, kaynakların veya adaletin yeniden dağıtımını yapan bir sosyal aygıt, alternatif düzenin kurgulayıcısına dönüşebilir. Birçok toplumun kültüründe “zenginden alıp fakire veren” efsane kahramanlar bulunur. Ancak efe ya da değil eşkıyanın hedefinde toplumun tamamı için büyük idealler hayali söz konusu değildir. Hareketleri yöresel ve kendileri hayatta olduğu sürece kalıcıdır. Bu tanımlamaların ışığında eşkıya, merkezi ve yerel otoritenin ayrıca hukukun koyduğu kuralların dışında eylemler içinde, aslında toplum için zararlı bir kavramdır. Ama eşkıya olarak nitelenen Egeli efeler de aynı toplumun içinden çıkarlar ve halk tarafından, zannedildiği gibi pek “korkunç” kişiler olarak algılanmazlar. Bu yüzden eşkıyalık bir sosyal isyandan çok bir sosyal harekettir.

KİM EŞKIYA OLMAK İSTER

Haksızlığa uğrayan insanın “efendi”sinden aldığı intikam olarak da tanımlanan eşkıyalık, bireyi görece ilkel koşullarda dağlarda yaşamaya, kanun dışı işler yapmaya ve her an ölümle karşılaşma riski taşıyan “kelle koltukta” bir hayata itecek kadar büyük bir tepkidir. Efendiye ve düzene karşı tepkinin çeşitli şekilleri de yok değildir. Kimi, zulüm karşısında isyan eder; kendisi veya çevresindekilere zarar vereni yok ederek, dağa çıkıp kanun dışı bir yaşamı kabul ederken, bir başkası edilgen konumu kabullenip, evini yurdunu terk edebilir. Bir başka açıdan baktığımızda eşkıya eşittir erkek denilebilir, kadının eşkıyası olmaz. Çünkü erkeğin bu dünyadaki rolü kahraman olmaktır ve siyasal ideal tip, hükümete karşı koyan ve köylülerin yanlışlarını düzeltmek için dağlara çıkan yasadışı kişidir.¹⁷ Kadının eşkıyalıkla anne, eş, sevgili kavramları üzerinden dolayı bir ilişkisi vardır. Ancak bu rollerden birini yük-

lenmiş kadın otoritenin hedefi haline gelebilir, eşkıyaya ulaşamayan kolluk güçleri en yakınındaki kadına zulmedebilirler. Bu dolaylı ilişkiden kadın büyük zarar görür, hatta eşkıyanın dağa ilk çıkışındaki nedenlerden birinin, çevresindeki kadına verilen bir zarar olduğu örnekler hiç az değildir.

Düzene başkaldıran her insan gerçekten haksızlığa uğramış olmayabilir de. Çünkü eşkıyalık aynı zamanda maddi sıkıntının görece pek olmadığı bir yaşam tarzıdır. Bir ağanın yanında kul veya yanaşma olmak, boğaz tokluğuna ırgatlık yapmaktansa dağlarda birilerine hükmetmek, geçimini hırsızlıktan sağlamak daha kolay görünüyor. “Başkaldıran,” bu insanlar, neden alıştıkları hayatı ve sevdiklerini bir anda bırakarak “dağa çıkar,” bu tepki sadece yoksul köylüler için mi geçerlidir, zenginlerin tepkisi ya da tepki göstereceği bir “bozuk düzen” yok mudur, düzenin bozulması onlara rahatsızlık vermez mi, düzeni bozan gerçekte kimdir, dağlarda hayat daha mı kolaydır, bu “isyancılar”ın kaybedecek bir şeyleri yok mudur, başkaldıran insanlar kanundan hiç mi çekinmezler, gerçekte kanun yok mudur? Öyle görünüyor ki, başkaldıran insanın gerçekten de kaybedeceği bir şey yoktur, ama dağda eşkıya takipçileri veya köyde ağa tarafından öldürülmek arasında önemli fark vardır. Hakkını aramaya başlayan ve bu nedenle başkaldıranlar artık, içinden çıktıkları toplumun hem ortak sesinin sözcüsü hem de koruyucusu olurlar.

Otorite, genellikle nedenlerine bakmaksızın bu tepkilerin tamamını “eşkıyalık” adı altında küçümser. Ayrıca efelerin yeni düzen arayışı, alternatif hukuk düzeni kurma girişimleri devlet otoritesini derinden sarsar. Osmanlı belgelerinde hırsız zeybekler tanımlamasına rastlanır,¹⁸ devletin, bozulan düzenin yarattığı “mit”lerle işi yoktur, onun gözünde ne amaçla olursa olsun yapılan hırsızlıktır.

Rahat bir hayatı içgüdüsel olarak isteyen insanı, böylesi bir tepkiye tam tersi koşullarda yaşamaya sürükleyenlerin en başında yoksulluk gelir. Öyleyse neden, ekonomik gelişme konusunda gö-

rece daha hızlı bir seyrin izlendiği ve refah düzeyinin artması için yeni fırsatların daha çok olduğu Batı Anadolu ve Balkanlarda “eşkiya”lığın neredeyse bölgelerin tarihiyle bütünleştiğini nasıl söyleyebiliyoruz? Bu bir rastlantı değildir, Osmanlı coğrafyasının bu ilki “özel” parçasında, devleti çok zor durumlarda bırakan bu faaliyetlerin bu kadar yaygın olmasında, iç ve dış kaynaklı birçok neden aramak gerekir.

Batı Anadolu coğrafyasının eşkıyalıkla mükemmel uyumu, aynı coğrafyada eşkıyalığın neden bu kadar yaygın olduğu sorusuna verilebilecek iyi yanıtlardan biridir. Eşkıyaların dağlar, yüksek ovalar, ormanlar ve dar geçitli engebeli yöreler gibi ırak ve ulaşılmaz bölgelerde görüldüğü, endüstrileşme öncesinin gelişmemiş yollarında kol gezdiği bilinen bir gerçektir.¹⁹ Batı Anadolu burada tanımlanan bölgelere benzer mi? Evet, Büyük Menderes’in kuzeyi ve güneyinde 1700 metreleri bulan yüksek Çamlı, Malgaç, Cevizli, Karıncalı, Madran, Gökbel, Beşparmak ve Çubuk dağları sıralanmıştır, bu dağlar çam ve kayın ormanlarıyla kaplıydı. İşte bu yüzden bu dağlar eşkıyalar için mükemmel sığınaklar ve “sanat”larını icra edebilecekleri yerler oldu. Üstelik bölgede yol ağları ne kadar çoksa, ulaşım da o kadar zordu. Bunları daha önceden de açıklamıştık. Mevsim özellikleriyle doğrudan bağlantılı yol koşulları çoğu zaman pek gelişmiş bir görüntü arz etmez.

Ekonomik özelliklere bakılırsa, Osmanlı topraklarında topraksızlaşma ve yoksullaşmanın ilerleyen sürece katkısı büyüktür. Zengin grubun köylünün elinden toprak almak için 16. ve 17. yüzyıllardan beri kullandıkları “iyi” yöntemler vardı. Topraklarını genişletmeye karar veren zenginler başka yerlerden getirdikleri hizmetkârlarına köylülere kötü davranmalarını emreder, onları korkutarak topraklarını terk etmelerini sağlardı, ayrıca faiz ve selam gibi uygulamalar köylerin belli başlı sorunlarıydı. Köylerinden ayrılan, başka yerde toprak edinemeyen ve kentte düzenli iş bulamayan göçmenler genellikle ya medreselere sığınır ya da taşra idarecilerine başıbozuk asker olurlardı.²⁰ Bu öylesine yaygın ha-

le gelmişti ki, 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde hüküm süren koşullarla ilgili bugün elimizde bulunan en iyi rehber, köylülerin topraklarını terk edip gitmesidir. Bunun en önemli nedenleri arasında vergilendirme gösterilir. Köylüler yerlerini bırakıp kaçıyorsa, yaşam kendileri için katlanılmaz derecede külfetli hatta tehlikeli bir hale gelmiş demektir.²¹ Bazen kaçmak da yeterli olmayabilirdi, klasik sistemde toprağını terk etmenin bile çiftbozan akçesi adlı ağır bir vergisi vardı.²² Önceki yüzyıllarda olduğu gibi geçim koşulları iyileşmeyen aksine ağırlaşan, yoksullaşan ve işsiz kalan bu marjinal grubun potansiyel bir “tehdit” olduğu söylenebilir. Bir de yüzyıllardır süregeldiği gibi yerel güçlerden zarar görenler vardır. Onları da bu gruba dahil etmeliyiz.

19. yüzyıla gelindiğinde de Osmanlı ekonomik sistemi, bir yandan uluslararası parasal ağın parçası olurken, öte yandan baş döndüren biçimde değişti. Pre-kapitalist ilişkiler, hızla kapitalist ilişkilere dönüşmeye başladı ki, tarihsel olarak saptandığı gibi²³ bu geçişler, bütün dünyada bu türden hareketlerin arttığı dönemlerdir. Batı Anadolu'da tarım ticarileşirken, aslında gelir ve zenginlik artmış görünüyor; ama kapitalist ilişkiler sayesinde gelir ve toprak daha adaletsiz biçimde dağılmaya başladı. Yüzyılın ortalarında ekilebilir toprağın dağılımında “geçimlik” yapı az-çok korunuyordu; fakat artan nüfusu beslemek toprağın da aynı oranda artmasıyla sağlanabilirdi, bunun gerçekleştiğine dair bir kanıt yoktur. Tam tersine yüzyıl boyunca süren göçmen akınları ve aşiretlerin iskân teşebbüsleri tarımsal arazide belli bir azalma yaratmış olmalı.²⁴ Biraz da Batının talebi doğrultusunda sanayi bitkilerinin tarımı da başlamıştı ancak bu, teknolojik gelişmeyle pek desteklenmedi, ayrıca değişen ekonomik yapılar yeni meslek kollarını da kârlı hale getirmişti. Kapitalist ilişkilerin yarattığı, yalnızca spekülasyonla kazanan, üretime belli bir katkısı olmayan gruplar da vardı. Bu kârlı işlerle beslenen eski-yeni zenginler büyük toprakları ele geçirmeye devam etti. Önceki bölümlerde verdiğimiz örneklerde de görülece-

ği gibi toprakların, tefeciler, spekülâtörler, hatta yabancıların eline geçmesi köylülüğün elindeki tek varlığı kaybetme eğiliminin Batı Anadolu'daki kanıtıdır. 1913 yılına gelindiğinde ülke genelinde nüfusun % 5'ini oluşturan çiftlik sahipleri ve ağalar ekilebilir toprakların % 65'ini ele geçirmişlerdi, % 85 orandaki köylü nüfusa kalan, toprağın % 35'iydi ve köylülerin % 8'i ise topraksızdı.²⁵ Toprak kiralama çeşitleri "ortakçılık" ve "kiracılık" da yaygındı.²⁶ Bu da köylü nüfusun sahip olduğu toprağın geçimini sağlamak için yeterli olmadığını gösterir. Bu yüzden büyük toprak sahiplerinin tarlaları kiralanarak daha çok gelir getirmesi hesaplanırdı. Osmanlı nüfusunun % 80-85'lik bölümünü oluşturan köy toplumu 19. yüzyıl sonlarına kadar pazar ilişkileri sınırlı, kapalı bir hayat tarzı ve ekonomik ilişkiler sistemi içinde yaşıyordu. İşte genellikle bu "yoksul-mutsuz-çoğunluk" içinden çıktı başkaldıranlar...

Geçmişte özellikle yerel ayanların görece güçlü olduğu dönemlerde kırsal alanda "mutsuz çoğunluğun" sayısının artma ihtimali yüksekti. Ayanlar bir bakıma devlet otoritesinin taşradaki temsilcisi olmaları nedeniyle halk üzerindeki denetimi devlet adına kurar ve devlet de asayiş konusunda onlara güvenirdi. Bu yüzden "voyvodaların tedbirsizlikleri, ahalinin yüz bularak mahalli asayiş ihlal eder davranışlar içine girmelerine neden olurdu."²⁷ Buradaki "tedbir" sıkı denetimi temsil ediyor olmalı. Feodal benzeri üretim ilişkilerinin varlığı asıl üretici olan köylülüğün yaşadığı geçim sıkıntısı üzerinde etkindi. Örneğin Batı Anadolu'da Saruhan sancağında etkin olmakla birlikte aslında kolları daha ötelere de uzanan Karaosmanoğulları, hanedanından gelen voyvodaların ayanlar çağında zaman zaman bulundukları bölgelerde halka zulümleri ile ilgili çok kanıt vardır.²⁸ Bu ilişkilerin çözündüğü 19. yüzyılda da Osmanlı ekonomisi kapitalist üretim tarzına geçiş dönemini yaşıyordu. Bu, yoksulluğu daha da artırdı.

Bize derler Çakıcı
Yakarız konakları²⁹

Ünlü Efe, Çakıcı'nın yaktığı konaklar herhalde köylülerin değildi. Büyük olasılıkla devlet görevlilerine ya da yerel zenginlere aitti. Devletin, artık ürünü toplamak amacıyla yerel otoriteyi, yerel hanedanı kullandığı durumlarda isyan doğrudan devleti hedef almaz ve bunlara yönelir.³⁰

Kerimoğlu eşkıyalık ediyor
Korkuversin zenginlerin yüreği³¹

Atçalı Kel Mehmet de isyan ederken, ayrıca devletin hizmetinde olduğu iddiasındaydı:

Vali-yi vilayet
Hademe-yi devlet
Atçalı Kel Mehmet³²

Tebaayı bu aşamada büyük “zarar”lardan koruması gereken kurum devletti elbette, ama devletin halkıyla geleneksel ilişkileri buna zemin hazırlayacağı pek benzemiyor. Tebaa ile devletin kadimden beri vergi ve askerlik gibi iki doğrudan ilişkisi vardı.³³ Her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu tebaası olmanın bireylere yüklediği görevlerdi. Askerlik Müslüman halk için bir görevdi, Tanzimat’la birlikte düzenlemeler yapıp bu görev kuralları belli bir hale getirilmek istenmişti ama çok da başarılı olunamadı. Yüzyıllardır süregelen savaşların son zamanlarda devlete de pek bir şey kazandıramadığı bu ortamda insanların neden askere gitmek istemediklerini anlamak güç olmasa gerek. Ayrıca “süresi pek belli olmayan” askerlik görevi yoksul bir köylü ailesi için gerçek bir yıkımdır. Zaten az olan toprağı işleyecek güce sahip “genç” insanlar belirsiz süreler için askere alınır ve büyük olasılıkla geri gelmezlerdi. Kim olabilecekleri bilerek böyle bir durumu kolaylıkla kabul eder? Ayrıca askere gitmek “yoksul Müslümanların görevi” idi. Çünkü zenginler rüşvet karşılığında bundan da kurtulabiliyor-

du.³⁴ Bu haksızlık karşısında zaten savaştan ve askerlikten yılmış Anadolu halkı elinden geldiğince askerlikten kaçmanın yollarını aradı. Bu zaman zaman dağlarda göçmen obalarında³⁵ saklanarak ve bu yoldan kanunsuzluğa sarak, zaman zaman da “Aydın’ın Arpaz ve Balyambolu kazalarından askere çağrılan bazı kimsele- rin silahlı direnmeleri”ndeki³⁶ gibi isyan ederek oldu. Sonuçta is- yancıların “bazıları ölü, bazıları da diri olarak yakalandı”. Askerli- ğe isyanın karşılığı “ölüm” müydü?

Ekende yok biçende yok
Yiyende ortak Osmanlı³⁷

Halkın vergiyle ilgili düşüncelerini özetlemek için bundan daha iyi bir ifade bulamayız. Vergi devlet adına toplanıyordu ama toplayıcılar otoritenin koyduğu kurallara “genellikle” uymazdı. Özellikle savaş dönemlerinde artan harcamaların yükü de halkın üzerindeydi. 18. yüzyılda kökleşen ayanlar ve mütegalibelerin “saltanatı” ise daha büyük bir felaket olarak görülebilir. Yerel yö- neticilerin bu iki önemli karakteri, genellikle yöneticilik bilgi ve becerisinden yoksun olmaları ve önceki dönemlerin yönetici paşa- larından daha gaddar ve zalim hareket etmeleridir. İsteklerini red- dedenleri, ibret-i âlem için cezalandırma, ırz ve namusa tecavüz ve zincire vurma şekillerinde cezalandırabiliyorlardı.³⁸ Tanzi- mat’tan sonraki iyi niyetli çabalara rağmen, yenilenen kurallar ne olursa olsun, vergi toplamada şiddet kullanmaya da devam ettiler, kimsesizlerden, dullardan ve emlaki olmayanlardan vergi isteme- ye de. Hatta Tanzimat’ın hemen ardından bir muhassıl, Kırkınca (Şirince)’da vergi toplayamadıkları için “köyün yaşlı papazının sa- kalını yoldu”.³⁹ Batı Anadolu’nun bazı yerlerinde insanların vergi- lere ve soyguncu vergi toplayıcılarına tepkisi “hükümet binalarını, mahkemeleri basarak sorumluları taşlamak”⁴⁰ şeklinde bir çeşit isyan oldu. Devlet, halkını kendi görevlendirdiği memuruna karşı “koruyamıyor” muydu?

Hukuka güvensizlik, özellikle Müslüman halkın Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla gayrimüslimlerin daha çok gözetildiğini düşünmesinden besleniyordu. Tebaa genelindeki güvensizlik ise yabancı sermayenin belli çevrelerde yarattığı ekonomik rahatlamanın yanında aynı gücün toplumsal hayattaki daha çarpıcı ve belirleyici rolü ile ilgiliydi. Kapitülasyonlardan ve daha birçok imtiyazdan güç alan “ecnebler”in toplum hayatına da yansıyan ayrıcalıkları, zaman zaman kendi konsolosları aracılığıyla kendi lehlerine kararlar alırmayı başarmaları belli bir adaletsizlik ve otoriteye güvensizlik duygularını körükledi. Özellikle devletin adaletine güven duygusu büyük ölçüde sarsıldı, çünkü “kanunların herkese eşit uygulanmadığı” suçluları cezalandırma konusunda otoritenin gerekeni yapamadığı kanısı hakimdi. Aslında bu kanıları destekleyecek kanıtlar da vardı.⁴¹

Kentlerin ve köylerin toplumsal yapısında ortaya çıkan radikal değişiklikler bu sürecin etkisindeydi. O günlerde, artık üretimin yeniden dağıtımını yapan ve ekonomik sistemle beraber kendileri de uluslar arası parasal ağın bir parçası haline gelmeye başlayan yeni zengin gruplar türemeye başlamıştı. Ekonomik durum toplumsal statünün belirleyicilerinden biri olmaya adaydı ve yakın bir gelecekte böyle olacaktı. Kentlerde ve köylerde sayıları artan tefeciler, köylüye iyilik yapıyormuş gibi veresiye mal satan ve borcuna faiz işleten bakkallar,⁴² üretmeden kazanan spekülâtorler, kaçakçılar, eski ayanlar yeni eşraf, adaletsiz yöneticiler, dene-timsiz fakat geniş yetkili muhtarlar, zalim vergi toplayıcıları, kronikleşen işsizlik isyan için gerekli koşulları her zaman açık tuttu. Osmanlı İmparatorluğu’nun bir yandan merkezileşme için çabalaması, bir yandan siyasi gelişmelerle Batılı büyük güçlerin etkisi altına gün geçtikçe daha çok girmesi, Batı Anadolu gibi kaynaklarını ve üretim potansiyelini büyük ölçüde bu güçlere açmış bir bölgedeki denetleme gücünü de zaten azaltıyordu.

Batı ile ilişkilerin artışı, yabancıların üretimi ve ticareti denetimlerine alma çabaları, bu ilişkiler içinde Osmanlı toplumunun bozulan iç dinamikleri ve etnik gruplar arasındaki nazik den-

gelerin altüst olması ve yine bu ilişkilerin yardımıyla yerli Rum nüfusun konumunda ortaya çıkan büyük gelişmeler... Bütün bunlarla pek ilişkisi olmayan, yenilenmekte olan düzenden yarar sağlayamayan ve gelişmelerden rahatsız bir marjinal grup doğdu. Buna karşıt olarak da değişen düzenden güç alarak, devletin tamamen bitmese de azalan otoritesini kendi lehlerine döndüren bir fırsatçı grup da vardı.

Bir de, eşkıyalığı aslında meslek edinmiş bir grup vardır; 19. yüzyıldan önce “paşalar çağı”nda paşa kapısındaki görevliler, levendler ve sekbanlar, yüzyıl başında da zeybekler. Zeybek aslında özellikle Batı Anadolu’nun dağlık bölgelerinde, asayiş ve yolların korunması ile ilgili savaşçı karakterli ücretli askerler olarak tanınırlar.⁴³ Bu topluluk kökeninde oldukça eskidir, Celali isyanlarından sonra ortaya çıkan bölükbaşılar da zeybektir. Zeybekler paşa kapısında yaşarlar, boş kaldıklarında eşkıyalık yaparlardı.⁴⁴ 18. yüzyıldan itibaren paşaların yerini ayanların almasıyla birlikte zeybekler işsiz kaldılar ve kır bekçiliği, derbentlik yapmaya ve Kuşadası, Aydın, Manisa ve Bayındır üzerinden gelen yollarda “lüzumsuz mahallerde” inşa ettikleri kahveleri işletmeye başladılar. Bu “zeybek haşaratı” İslam reaya yüklerinden derbentçilik, yakınlarından geçen yörüklerin koyun, keçi ve sığır sürülerinden geçit ve kahvelerin yakınından tek başına geçenlerden de kahve parası, atı olanlardan ondakiye adı altında ve güya onları eşkıyadan korumak için para alarak geçimlerini sağlıyorlardı. Bu durum elbette herkesi rahatsız ediyordu. Devlet yeniçerilerle de ilişkisi olan bu topluluğa önceleri söz dinletemese de 1828’de padişah II. Mahmud’un çıkardığı fermanla bu kahvelerin kapatılması ve usulsüz para alınması önlendi.⁴⁵ Ama şimdi de binlerce silahlı zeybek işsiz kalmıştı ve yapmayı bildikleri bir tek iş vardı; gerçek eşkıyalık...

NASIL EŞKIYA OLUNUR?

Başkaldırı için ortam böylelikle hep hazır bekliyordu. Ama her başkaldıran elbette eşkıya olamaz, ayrıca her eşkıya gerçekten

de bir zulüm sonucunda başkaldırmaz. Huzur bozan gruplar, düzene uydurulabilir. Yeniçağ Avrupasına ilişkin Braudel'in verdiği örneklerde, düzenden rahatsız insan toplulukları vardır. Bu marjinal gruplar 16. yüzyıl İspanyasında kent kent dolaşarak kentli Avrupa'nın güvenliğini ve huzurunu "tehdit" ediyordu. Kentler bu "ser-seriler"e karşı tedbir almaya çalıştı, topluluğa dahil olan kişiler eğer "yaşlı, hasta veya sakat değillerse hapsedildi" yani rahatsızlık vermeleri için bir araya toplanarak tecrit edildiler ama diğerlerine ne olduğunu bilmiyoruz. Ya da 1589'da Valencia'da olduğu gibi üç gün içinde kendilerine bir "efendi" bulmayanlar kentten atıldı, yani kendilerinin üstündeki sınıfın herhangi bir üyesi tarafından korunanlar ve koruyucusu olamayanlar arasında bir ayrım yapıldı, efendisini bulanlar herhalde "serseri"likten de kurtulmuş oldular ve düzene uzlaştılar. Ama kentlilerin aldıkları tedbirler ağırlaşırsa da, bu grupların kentler ve kırlar için bir tehdit haline gelmesi önlenemedi. Dahası şehir dışına sürülen topluluklar seyahat edenler için büyük bir tehlike yarattılar. Yani temelde marjinal bir grup olan bu topluluk alınan "tedbirlerle" gerçekten düzen karşıtı eşkıyaya dönüştü. Bu serserilik ve haydutluk Braudel'in tanımlamasıyla "sefaletin kardeşidir" ve sayıları gün geçtikçe artmasına karşın, aşırı nüfuslu Avrupa'nın hiçbir yerinde ve Osmanlı topraklarında 17. yüzyıla gelindiğinde de yoksul insanların ekonomik durumunu düzeltebilecek bir ilerleme söz konusu olmadı ve yoksullaşma artarak devam etti.⁴⁶ İşsizlik, topraksızlık, zulüm ve adaletsizlik, buna bir de 19. yüzyılda Batı Anadolu için kapitalistleşme süreci eklenebilir.

Koşullar hazır olduğunda, son direnç noktasının kırılması na neden olan hareket geldikten sonra potansiyel eşkıyanın da bir eylem gerçekleştirmesi gerekir ki; gerçekten eşkıya olsun, bu zulmeden birisini öldürmek ya da ses getiren bir adam kaçırma, soygun vb. şeklinde olabilir. Bundan sonra geriye "ferman padişahın sa dağlar bizimdir" demek kalır.

Batı Anadolu'nun ünlü eşkıyalarına bakıldığında ilk eylemleri genellikle yıllardır süren bir zulme, aşığılanmaya, hakare-

te tepkiyle başlar. Ünlü Atçalı Kel Mehmet'in ve Çakırcalı'nın hayatlarında bu, bir dönüm noktası oldu. Atçalı kendisine, Çakırcalı anasına hakaret edenleri dağlara çıkararak ve büyük isyanlara önderlik ederek "cezalandırdı." Ancak her iki eşkıya da efeydi, yani Aydın dağlarının ve halkının koruyucusu ve kahramanlarıydı, bazılarına göre de birer "sosyal eşkıya"ydılar. Ama Aydın dağlarında 19. yüzyılda sadece onlar gibiler yoktu.

Eşkıya eylemlerinin genel karakterinde kanunsuzluk vardır. En basit ve sıradan eylemlerinden biri "adam vurmaktır," bu adam, kaçak askerleri takibe gelen zaptiye ya da vergi toplayıcılardan biri olabilirdi . Bu gerçekten bir "intikam şekli"yse kâr ya da çıkar amacı taşımazdı. Nazilli'de vergi ya da askerlikle bir işi kalmayan Şaki Mehmet ve Börkoğlu İbrahim zaptiye memurlarıyla silahlı çatışmaya girerken, çevre halkını da bütün bunlardan "kurtarmayı" planlamış olabilir. Böylelikle devlet yerine onların kanunları geçerli olacaktır. Ama ortam başkaldırı için öylesine uygundu ki, sıradan bir çoban yasalara karşı geldiği anda yanına birilerini alarak dağa çıkabiliyordu,"⁴⁷ çünkü cinayet gibi fiillerin küreğe konmak veya sürgün hatta idam gibi ağır cezaları vardı. Niyeti gerçekten örgütlü biçimde haydutluk yapmak olanların eylemleri ise "donanmaya ilhak edilen Kapan tüccarı sefinelerindeki kalıyoncu neferlerinin reayaya sebepsiz saldırıları"ndaki⁴⁸ gibi korunmasız köylülere saldırmalarıydı. Bu, biraz korsanlığı da çağırıştırır, zaten iki eylem arasında çok da fark yoktur. Eşkıyalık da bir tür "kara korsanlığı"dır. Yine yüzyıl ortalarında en kolay ve kârlı eylemlerinden biri posta tatarlarına saldırarak öldürmektir.⁴⁹ Daha sonrasında daha büyük, ses getiren işler vardır. Bunların en önemlisi eşraf veya muteberanı ya da en yakınlarını kaçırarak fidye-i necat istemektir. Bu eyleme ait birçok şikâyetle ilgili belgeleri Osmanlı Arşivi'nde bulmak mümkün. Elbette eşkıya herhangi birini kaçırmaz. Genellikle bölgenin güçlü ve zenginlerinden "dişine göre" birini seçer, kendisini⁵⁰ veya oğlunu kaçıır. Söke'nin ünlü zengin eşrafından Hacı Ziya Bey eşkıya tarafından dağa kaldı-

rılmış, bir hafta içinde 1250 lira fidye-yi necat ödedikten sonra serbest kalarak evine dönmüştü.⁵¹ Daha küçük çapta kaçırma olaylarına bölgede sıklıkla rastlanır: “Meşhur eşkıya” Topaloğlu Mehmet ve avanesi Mayıs 1889’da Nazilli eşrafından Hacı Hatipoğlu’nu kaçırdılar.⁵² Hacı unvanının da düşündürdüğü gibi Hacı Hatipoğlu hayli zengin olmalı, eşraftan olduğuna göre de hayli itibarlı... Topaloğlu Mehmet ve avanesi ise böylesi bir eylemle ünlerine ün katmış ve alacakları fidye ile epeyce bir süre rahat edeceklerini hesaplamış olmalı.⁵³ Söke’ye bağlı Kelebiç karyesi ahalisinden Sokrat adlı birini kaçırıp 400 lira fidye isteyen eşkıya herhalde daha “mütevazı”dır. İstenen fidye miktarına bakıldığında, Sokrat’ın da varlıklı olduğunu tahmin edebiliriz, ama olayın anlatıldığı belgede aynı zamanda muteberan olduğunu düşündürecek bir ifade yoktur.⁵⁴ Anlaşılan Aydın ve çevresindeki ahali biraz varlıklıysa eşkıya için hedef haline geliyordu.

Nazilli’deki baskınlar eşkıyanın nasıl bir yöntem kullandığı hakkında fikir verir. Nazilli ahalisinden Abazaoğlu Hüseyin hem varlıklı hem de tedbirsizdir. Çünkü eşkıya tehlikesine karşı bir önlem almadığı anlaşıyor, büyük olasılıkla kendisini önceden tanıyan Dağlıoğlu Ahmet, Arapoğlu Halil, Pamukoğlu Mehmet ve Mustafa’dan oluşan çete önce bir kahvede buluşur ve büyük olasılıkla Abazaoğlu’nu uykuda yakalar ve üzerine yorgan bastırarak etkisiz hale getirirler. Arapoğlu ve Dağlıoğlu buldukları paraları torbaya doldurarak kaçır, Abazaoğlu ve karısı yaralanır, eşya ve malları da çalınır.⁵⁵ Yine Nazilli’ye bağlı Derebaşı karyesinden Balıoğlu Hacı Hüseyin’in başına gelenler de benzerdir. Akoğlanoğlu Mehmet, Kuşçu Aşiretinden Camuzcuoğlu Mehmet ve Kütahya Sandıklı’dan Ali Mülazım, evini basıp kendisini ve karısını yaralar, paralarını ve eşyalarını çalar.⁵⁶

Eşkıya sadece para için ev basmaz, “gurur sorunu” haline gelen bazı problemleri halletmek için de eylem yapar. Deli Hasan ve üç refiki Sökeli Ali oğlu Ahmet’in evini basarken, baldızı Fatma’yı kaçırmayı hedeflemişlerdi. Ev sahibi ve annesini yaraladık-

tan sonra bunu başardılar ve Fatma ile Deli Hasan'a nikah kıydı.⁵⁷ "Deli" gibi bir unvanı olan eşkıyanın istediği kızla evlenme ihtimali herhalde yoktur, o da isteğine zor kullanarak ulaşır. Bunun efe geleneğinde yeri olmasa gerek.

Ayrıca eşkıya çeteleri sorgusuz sualsiz infaz da yapardı. Sökelî Vasioloğlu Yani, Rum çeteleri tarafından savaş ortamında belki de çıkarlarına dokunduğu için katledildi.⁵⁸

Aydın çevresinde sayıları 5-6 kişiden başlayarak 100'leri bulan eşkıyalar Osmanlı tebaası içinde Müslüman ve Rumlar arasından çıkardı. Sadece Müslüman veya sadece Rumlardan kurulu çeteler olduğu gibi karma çeteler de vardı. Aydın ve çevresinde yerli Müslüman ve Rumlarla Balkanlardan adeta ithal edilen Yunanlı, Sırp ve Arnavut kökenli eşkıyalara da rastlamak mümkündür. Yukarıda da belirtildiği gibi, bunlar birlikte, karışık ya da ayrı ayrı gruplar halinde eylemlere girişebiliyordu ama bölge halkından Ermeni ya da Yahudilerin eşkıyalık yaptığına dair herhangi bir kanıt bulunamadı.

Rum Eşkıyalar

Rum eşkıya çetelerinin karakterinde genellikle efelik geleneğine ait iz yoktur. Onlar, yüzyıl ortalarında daha çok "yağmacı" bir karaktere sahiptir, adam kaçırmak, hırsızlık, koyun ve büyük baş hayvan kaçırmak gibi daha sıradan ve haydutluğa uygun eylemler içindedirler. Ama bu eylemleri Çakırcalı ve kızanlarının "izin verdiği" ölçüde gerçekleştirdiler, bu arada Bulgar,⁵⁹ Sırp ve Arnavutlarla da ilişki halindeydiler. Sonraları Rum çetelerin adalarındaki Yunanlı kanun kaçaklarıyla da sıkı ilişkileri oldu. Bu yüzden Anadolu kökenli olmayan Yunan eşkıyasını Batı Anadolu sahilinde rahatlıkla görebiliriz. Toprakları pek verimli olmayan Ege adalarında tarım ya da sanayi adına büyük bir potansiyelden söz edilemez. Adalı Rumların geçim kaynağı ezelden beri gemicilik ve denizcilik üzerine kurulmuştu. Zeytin, şarap üreticiliği de vardı. Bunlar arasında korsanlık yapanlar, Anadolu sahili ile hırsızlık ve

kaçakçılık üzerine kurulmuş ilişkisi olanlar da eskiden beri çok fazlaydı.⁶⁰ 1821 Mora İsyanı sırasında, adalarda bir süredir ağırlığını hissettiren Rum reaya, Türkleri tamamen yok etmek için çalışmalarına başlamıştı. Adalarla birlikte Batı Anadolu sahiline ulaşılar ve Sisam ve Sakız arasındaki kontrolü tamamen ele geçirerek Ege sahillerindeki kasabalara hatta Rus ve Fransız bayrakları çekerek Türk kayıklarına saldırdılar.⁶¹ Bu ilişki sonra da devam etti. Yunanistan kökenli eşkıyalar, eylemlerinde yerli ahaliden birilerinin yardımına ihtiyaç duyuyor olmalılar. Yerli Rumların bölgeyi ve para kaynaklarını tanıyor olmaları işlerini kolaylaştırdı. Genellikle, yerli Rumlardan örneğin Yeniköylü Hırsto gibi bir çoban, adam öldürerek kanun dışı işlere bulaşır, Sisam'a veya yakınlardaki adalardan birine kaçır, bir süre orada kalıp izini kaybettirdikten sonra, yanına Selanik'te askerken silah ve cephane çalarak firar eden Manol, Uralı Mihael, Yunanlı Nikola, Yunanlı Pavlo ve Galoslu Pandali'yi alarak Anadolu sahiline geri dönerdi. Bundan sonra gündüz vakti, bütün köy halkının bütün tarlasında çalıştığı bir saati kollayarak, üstelik köy kahvesinde, ahalinin zenginlerinden Kiryako'yu kaçırıp 3000 gurusu fidye isteyebilir⁶² ve kılık değiştirerek kara veya deniz yoluyla adalara kaçabilirlerdi. Ya da Sökeli Dimitri ve Ayvalıklı Konstantin gibi iki kafadar Çanlı köyünde rençber taifesinden birini öldürüp, bildiğimiz kadarıyla da iki kez de gümrük memurlarını soyarak daha küçük çapta ve "günlük" işlerle uğraşabilirdi.⁶³ Yalnızca adaların eşkıyaları değil Yunanistan içlerinden, Atina ve Selanik'ten gelen Yunanlı eşkıyaları, Arnavut hatta Sırları Anadolu sahilinde görmek mümkündür. Ünlü Yunanlı eşkıya Karabacak,⁶⁴ Yani ve yandaşları Yorgi ile Hırsto⁶⁵ ve gerçek adını bilmediğimiz Sırp olabileceğini tahmin ettiğimiz, belgelerde milli ahlak taşımadığı söylenen Polis Ali Rıza'nın,⁶⁶ Müslüman Hıristiyan ayrımı gözetmeksizin bütün ahaliye yönelen eylemleri vardır. Hatta bazı eşkıya grupları birileri için bazı "kirli işler" de yaptılar. Söke eşrafından Hacı Ziya Bey'in boşadığı karısının kardeşi ve oğlu Sisamlı bir eşkıya ile Ziya Bey'i öldürme-

si için anlaşıp hedeflerine ulaşılar.⁶⁷ Bu örnek daha sıradan bir suç içindir, ama farklı ve büyük birtakım güçlerin daha büyük hedefleri için işlenen suçlarda da eşkıyaların varlığı sezilebilir.⁶⁸ Hatta Yunanistan, Anadolu kıyı bölgesinde güvenliğin bozulması için eski bir suçlu, Polis Ali Rıza'yı kullanabiliyordu.

Konstantin'i Ayvalık'tan Kuşadası'na, Ali Rıza'yı Üsküp'ten Söke'ye sürükleyen neydi? Burada yağma daha mı kolaydı, kaçmak için seçenek mi çoktu, daha da kötüsü burada otoritenin zaafı mı vardı, yoksa birileri bu eşkıyaları İzmir ve Aydın çevresine gitmeleri için teşvik mi ediyordu? Evet, durum tam olarak böyleydi. Yüzyılın ortalarında adı suçlar işleyen ve bölgedeki diğer çetelerden çok da farkı olmayan Rumlar, yüzyıl sonlarında hayli değişti, eylemleri siyasi boyut kazandı. Yunanlı Dimitrios Rallis gibi Meşrutiyet'e başlangıçta sempati duymuş bir politikacı, Makedonya'da her şeye rağmen mücadelenin sürmesi; hatta Trakya ve Küçük Asya'ya çeteler yollanmasını savunur olmuştı.⁶⁹ Bu yıllarda Megali İdea'nın savunuculuğunu üstlenmiş olan Etniki Eteryay yaygın asayişsizliği daha da pekiştirmek için siyasal eşkıyalık yolunu seçmişti. Bununla İzmir ve hinterlandını Makedonya'ya benzeterek büyük devletlerin müdahalesini sağlamayı, böylelikle hedeflerine ulaşmayı planlıyorlardı. Cemiyet, ideali için Karabacak, Karayot oğlu Nikola, Hambriko oğlu Panayot, Kaptan Aleko, Kaptan Andreyay, Kaptan Foti gibi Rum çetelerini dağa çıkarıyor, İzmir'deki Rumlar'dan da destek alıyordu. Bunlar özellikle İzmir çevresinde yaşayan yabancıları kurban olarak seçmişlerdi. Bunun nedeni Batı kamuoyunun dikkatini çekerek bölgeye müdahaleyi hızlandırmaktı. Zaten güvenlik sorununa bir türlü çözüm bulamayan devletin yabancı müdahalesiyle iyice bunalacağı hesaplanmıştı. Önemli kişilerin dağa kaldırılıp fidye istenmesi en sık rastlanan eylemleri idi. Levantenler ve resmi kimlikli kişiler yanında yabancı yatırımlar da eşkıyalıktan zarar görüyordu. Devlet buna da bir çare bulmuş, fidye için kaçırılan yabancıların kurtuluş akçesini ödemeye başlamıştı.⁷⁰ Elbette bu, çare olmadı, yabancıların kendileri ve ailelerinin yanında yatırımları da Rum eşkıyanın saldırısı altındaydı.⁷¹

19. yüzyıl savaşlarla bitti, 20. yüzyılın başladığı ilk on yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük kayıplara uğradığı yıllardı. Rumlar, II. Meşrutiyet'ten Trablusgarb savaşına kadarki dönemde daha çok adi suçlara karıştılar. Ayrıca Rum eşkıya iç bölgede de fazla etkin değildi. Bu dönemde Aydın dağlarında Çakırcalı ve kızanlarının Rumları sindirme girişimi de etkindi. Tam da bu günlerde Çakırcalı'nın öldürülmesi Rumlara "rahat bir nefes" aldırdı.⁷² Trablusgarb Savaşı ile İtalya Anadolu'ya yakın Rodos ve On iki Adayı işgal edince Yunanistan Ege'de epeyce rahatlamış oldu. Gelecek günler Balkan Savaşlarını getirecekti. Bu savaşlar sırasında Anadolu'ya en yakın bu adaları işgal ederek burada üslendiler. Batı Anadolu'nun bir şekilde Yunanistan'a bağlanması, örneğin Girit gibi kolay olmayacaktı. Belki de bunu bildikleri için, Yunanistan destekli Rum eşkıyasının bölgedeki etkisi bu yıllarda daha siyasi, daha baskıcı, daha şiddetli, daha organize ve yıkıcıydı. Bir yandan siyasi planlar işlerken, bir yandan da Yunanistan bu harekete açıkça destek oluyordu ve aslında herkes bunun farkındaydı. Rum eşkıyalar aldıkları desteği ve kime tabi olduklarını zaten saklamaya gerek duymadı. Açıkça Efzun⁷³ elbisesi giyerek Aydın, İzmir çevresinde dolaştılar. Bu hem efelerin kıyafetine bir alternatif, hem de ileride birleşeceklerini düşündükleri "büyük Yunanistan"ın, hatta Bizans savaşçılarının simgesi idi.⁷⁴

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Mirdilli, Sakız ve Sisam adalarına yakınlığı dolayısıyla artık Edremit'ten Bodrum'a kadar olan bölgenin sınır haline geldiği, yakın zamanlardaki olaylar düşünüldüğünde, eğer burada bir sınır düzenlenmezse, vilayetin güvenliğini sağlamanın mümkün olmayacağı, Aydın vilayeti sahilinin güvenlik altına alınması için hudut bölüklerinin oluşturulmasına karar verildiği, ancak şimdilik bunu yapmanın pek de mümkün görünmediği, bu yüzden vilayet jandarmasından bir kısmının sahil güvenlikle görevlendirilmesine karar verildiği konusunda Aydın vilayetine bilgi veriyordu.⁷⁵

Yunanistan'ın Megali İdea'sını uygulamak için Batı Anadolu'yu seçtiği ve bunun için eşkıyalarını kullanacağı da biliniyordu. *Ahenk* gazetesi hükümetin tedbirleri konusunda ilgilileri uyarıyordu:

“Megali idea” fikrini tamim ve tervic için şu aralık Sisam yoluyla Kuşadası sahillerine 30 kadar eşkıya geçtiği haber alınmıştır.” Gazete bu haberin doğruluğunu tam olarak iddia edememekle beraber böylesi bir haberin görmezden gelinemeyeceğini de belirtiyor, özetle; Yunanistan'ın karışık olduğu bu günlerde, Kuşadası ve Çeşme gibi yerlerin Yunanistan'a yakın olmaları ve bulundukları yerlerdeki imkânlar düşünüldüğünde, bu kargaşanın yayılması için uygun görünmektedir. Yine bu haber doğruysa, gelen eşkıyaların Kuşadası ve civarının hatta daha içerdeki bölgelerin asayişini tehdit edecekleri bir gerçektir. 12 saat uzunluktaki Kuşadası sahilini korumak amacıyla burada bulunan 1 zabıt komutasındaki 10 jandarma ile reji kolcuları yeterli olacak mı? Bu iş daha fazla büyümeyen hükümet tarafından bazı tedbirlerin alınması gereklidir⁷⁶ diyordu.

Yunanistan destekli Rum eşkıyanın Aydın sancağına girdiği yer Sisam adası üzerinden Kuşadası sahilleriydi. Bölgenin ormanlık bir arazi olması saklanmak için ortamı elverişli kılıyordu. Yine bu çevrede bulunan Çanlı (Güzelçamlı) gibi Rum köylerinden destek alıyor da olabilirler. Buradan Aydın sancağına bağlı yerleşimlere ulaşmaları özellikle çok kolaydır. Çanlı köyünden Samson Dağı'nı aştıktan sonra kolaylıkla Söke, Balat ve Milas üzerine gidebilir, Menderes'i geçerek karşıdaki köylere, hatta Menderes güzergâhından Aydın'a ulaşabilirlerdi. Varolan verilerden Rum eşkıyanın daha çok Söke ve çevresinde yoğunlaştığı izlenimi edinilir. Eşkıya, Beşparmak Dağları'nda birçok mağarada barınıp saklanabilir, belki çevredeki manastır vb.'den yardım da alabilirdi. *Ahenk* gazetesi haklıydı, bütün bunlarla 1 zabıt ve 10 jandarmanın baş etmesi mümkün görünmüyor.

Rum eşkıyasının bu günlerde daha iyi “eğitilmiş” olduğunu söylemiştik. Bunu bizzat Yunanistan sağlıyordu, Anadolu

Rumlara Yunanistan'da askeri eğitim veriliyor, bunlar kargaşayı artırmak ve güvenliği bozmak için yeniden Anadolu'ya gönderiliyordu, "Memalik-i Osmaniye dahilinde bulunan Rum delikanlılarından bazıları Yunanistan'a giderek, orada mekatib-i askeriyyeye dahil olmakta ve diploma ahz edip zabıt rütbesi ile neşet etmektedir. Bunlar badehu tebdil-i kıyafet ederek memalik-i Osmaniyyeye avdet ve Yunan amaline hizmet etmekte ve birçok fenalıklar çıkarmakta olduğu meydanda bulunmuş olduğundan" devlet de buna engel olmak için "bu gibi Yunanistan'a gidenlerin tabiyet-i Osmaniye'den ihracı ve memlekete men'i duhullerine ait bir karar itti-hazına dair vilayetlerden vuku bulan iş'âr Dahiliye Nezaretine tevdi edilmiştir"⁷⁷ şeklinde bir karar almıştı ama bu kimsenin umurunda değildi.

Balkan Savaşları ile daha da artan çetecilik devleti rahatsız ediyordu. hatta bütün bunların nelere neden olabileceğinin tahmin edildiği de yazışmalardan anlaşılıyor. Bu zorlu yıllarda Osmanlı istihbaratı da gelişmeleri izliyor ve aslında iyi çalışıyordu. Berlin Konsoloslğu Yunan çetelerinin ahalisi Rum olan Anadolu kıyılarında "sui kasdla" Müslümanları galeyana getirerek devletlerin müdahalesini sağlamayı planladıkları yolunda istihbarat almış ve Babîâlî'yi uyarmıştı.⁷⁸ Osmanlı hükümeti olanların hem farkında hem de değildir. Tedbir almak konusunda çok başarılı olmadıklarını ya da savaş ortamında eldeki imkânların yetersizliği nedeniyle istedikleri gibi tedbir almadıklarını söyleyebiliriz. Çünkü Aydın valiliğinin sürekli olarak eşkıya takibi için destek jandarma kuvveti ve sahili korumak için vapurlar gönderilmesi istekleri göz ardı edilmiştir.

Belki de Osmanlı yöneticileri, Rum eşkıyasının ne kadar büyük bir destekle çalıştığını anlayamadı ve neler yapabileceklerini düşünemedi. Dönemin Aydın valisi Dahiliye Nezaretine yazdığı yazıda; Sakız adası muhasaraya alındıktan sonra karşısında bulunan Kuşadası, Çeşme ve Seferihisar sahillerinin güvenlikleri sorun yaratmaya başladığı için buralara asker gönderilmesini istemektedir. Ancak bu savaş ortamı vs. yüzünden çok mümkün

görünmemektedir. Vali, Sakız'da bulunan düşman askerlerinin "Anadolu sevhilini işgale gelemeyeceğinin gün gibi aşikar" olduğunu belirtir ve bunların yapabileceği en önemli hareketin askerlerin bir kısmını "çete" halinde Anadolu'ya göndermek, halkı korkutarak daha içerilere kaçırmak ve burada bulunan zahire, koyun vb. yağmalamaktır der. Ancak vali ahalinin içeri bölgelere kaçmasının yaratacağı zararın da büyüklüğünün farkındadır. Bu yüzden bölgeye yerleştirecek askerlerin manevi desteğinin önemine dikkat çeker.⁷⁹

Ancak anlaşıldığı kadarıyla bölgeyi eşkıyadan koruyacak bu askerler gelmedi, gelenler de yetersiz kaldı ve hırsızlık, yağma vs.'den bıkan halk gerçekten de bulunduğu yeri terk etti. Aydın valisinin kendinden emin biçimde ifade ettiği gibi düşman askerlerinin "Anadolu sevhilini işgale gelemeyeceği gün gibi aşikar" değildi ne yazık ki, birkaç yıl sonra 15 Mayıs 1919 sabahı Anadolu sevhilinin inisi İzmir'i işgal için gelen Yunan ordusunun bir alayı da Efzun elbisesi giymişti ve onları buralardan atmak üç yıl sürecekti...

EŞKIYALIK VE DEVLET

Osmanlı İmparatorluğu eşkıyalık hareketleriyle eski dönemlerden beri karşılaşmıştı. Anadolu'da sosyal ve ekonomik hayatın normal seyrinde veya siyasi alanda bir şekilde hissedilen değişiklik bu türden hareketlere neden olabiliyordu. Devletin merkezileşmesi Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bazı toplumsal sınıflar aleyhine oldu. Bunların başında Batılı örneklerde olduğu gibi taşra eliti ve köylüler geldi. Ancak yine Batılı örneklerde olduğu gibi bunların devlete karşı bir ittifak yapması söz konusu olmadı. Çünkü devlet bir yandan köylülerin isyanlarını patrimonial hâkimiyetin köklü kurallarına göre şiddetle bastırırken, bir yandan da taşraya dönüşümlü olarak atanan görevliler bölge halkıyla köklü ilişkileri ve dolayısıyla da işbirliğini engelliyordu. Ne var ki, daha önceden de belirttiğimiz gibi devletin 17. yüzyılda levend adıyla orduda paralı asker olarak istihdam ettiği ve

örgütlenmelerine katkıda bulunduğu genç nüfus, savaş dönemleri dışında potansiyel eşkıya haline dönüşüyordu. Yani 17. yüzyılda devlet bu paralı orduları kurdukça eşkıyalığın yayılmasına da katkıda bulunmuş oldu. Bunlar zaman zaman da köylüğü sindirmek için yerel yöneticiler tarafından kullanıldılar. Bu durum köylüleri rahatsız edip de devlete yerel yöneticileri şikâyet ettiklerinde de devlet “halkın hamisi” olarak “tehlikeli” yerel yöneticileri yok ederek imajını tazeledi.⁸⁰ 18. yüzyılda da güvenlik önemli bir sorundu. Bu sorunu yaratanlar da pek değişmemişti, sadece paşaların yerini ayanlar almış, aynı düzen sürmüştü. Batı Anadolu’da bu dönemde, “ünlü” eşkıyalar türedi. Devlet, eşkıya ile ilişkisini çoğu zaman aynı yöntemlerle sürdürdü. Yöntemlerin en tanınan olanı, hem eşkıya hem de destekçileri üzerinde baskıydı elbette. Devletin hedefi, yönettikleri üzerinde baskının dozunu arttırmaya çalışmaktı, eşkıyadan tamamıyla kurtulmak isteyip istemediği cevaplanması zor bir sorudur.

19. yüzyıla gelindiğinde değişen koşulların etkisiyle eşkıyalık daha da arttı. Devlet zaptiyeleriyle eşkıyanın peşindeydi; ama bu dönemde artık Aydın vilayeti genelinde güvenlik yalnızca köylülerin sorunu değildi. Çünkü bölgenin daha yeni bir sakini olan yabancı sermayenin, bu tarz hareketlere tahammülü yoktu, onlar büyük umutlarla zengin olma hayalleriyle buradaydı ve sermayelerini, yatırımlarını eşkıyaya kaptırmaya hiç niyetli değillerdi. Nazilli ve Söke meydan fabrikaları örneklerinde olduğu gibi, eşkıya eylemleri yabancı sermayeyi de hedef almış görünüyordu. Belki de bu yüzden İngiliz sefaretinin şikâyetleriyle sıklıkla karşılaşırız. İngiliz sefaretinin 1854’te Dersaadet’e gönderdiği yazıda Aydın’da bu faaliyetleri gerçekleştirenlerin “hırsız zeybekler”⁸¹ olduğu belirtiliyor, zeybekler için, Osmanlı resmi ağızlarının kullandığı sıfatı aynen kullanan İngilizlerin de olayların nedeni niçiniyle çok ilgilenmediğini, sadece İngiliz uyrukluların ve çıkarlarının temsilcisi bir kurum olarak, merkez otoriteye rahatsızlığı ilettiklerini anlayabiliriz. Ancak bu hırsız zeybeklerin Aydın’da idareyi tamamen ele

aldıkları ve gerekli tedbirler alınmazsa hadisenin daha büyüyeceğini belirten sefaretin bu tavrının altında hem devlet otoritesine görevini hatırlatan, hem de alınacak tedbirler hakkında fikri olduğunu düşündüren bir ifade vardır. Merkez üzerinde bunun etkisini tahmin etmek hiç de zor değil.

Yöntem

Yüzyıllardır eşkıyalık hareketleriyle uğraşan bir devletin bunca zaman sonra hâlâ kalıcı çözümler üretememesi bu hareketin sosyal yönünün bir türlü anlaşılammış olmasıyla ve ciddi olarak ele alınmamasıyla ilgilidir. Aslında devlet tedbir alabilmek için de çabalıyordu ama bu tarz bir hareketle baş edebilmek kolay değildi. Merkez otoritenin bu konuda kullandığı birtakım yöntemleri vardı, birinci yöntem baskıydı. Bu baskı eşkıyalığın yaygın olduğu bölgelerde kolluk kuvvetleriyle denetim sağlamak ve hem eşkıya hem de onu destekleyen ahali üzerinde baskı kurarak eylemleri engellemek şeklindeydi. Güvenliği bozan eşkıya grupları içinde dağlarda yaşayanlar olduğu gibi şehirde normal hayatını sürdürüp, geceleri baskına gidenler, şehirde ayrıca eşkıyaya “yataklık” eden ve neredeyse yakalanmasını imkânsız hale getirenler de vardı. 19. yüzyıl ortalarında, devlet bunların hepsiyle birden, daha önceden eşkıya zararlarını önlemek için bazı mahallerde kurduğu Muvakkat Meclisler ve emrindeki zaptiye⁸² marifetiyle baş etmeye çalışıyordu. Ancak bu meclisler işlerin yolunda gitmemesi nedeniyle sonradan kapatıldı ve bütün yetkileri ve görevleri valiliklere bırakıldı.

Eşkıya takibine çıkan askeri birliklerin haftada bir kez valiliğe rapor göndermesine karar verildi.⁸³ 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde eşkıyalığın hızı hâlâ kesilmemişti. Rumeli’de de benzer olaylarla boğuşan Osmanlı yöneticileri, burada uygulanan “Çeteler Kanunu”nun işe yaradığı ve şekâvet olaylarının epeyce azaldığı görüşündeydiler. Dahiliye Nezareti bu kanunun Aydın Vilayetinde de uygulanmasını istiyordu.⁸⁴

Kolluk Güçleri ve Eşkîya Takibi

Eşkîya üzerinde baskı kurmak için devletin kullandığı zaptiye, Aydın vilayetinde sayıca yetersiz olmalı, çünkü valilik, eşkıya takibinde daha fazlasının gerekli olduğunu düşünerek sayının artırılması için merkeze sıklıkla başvurdu. Ancak bunun için devletin pek taraftar olmadığı anlaşıyor. Gelen cevaplarda örneğin: Güzelhisar'ın mevcut asker ve zaptiye ile idare olunması, başkalarının istihdamına gerek olmadığı bu yüzden istihdam edilmemesi⁸⁵ söylenir. Güzelhisar çevresindeki eşkıyalık da bu sıralarda çok artmıştır, özellikle kur'a firarileri halka büyük rahatsızlık verir, valilik, Hamit ve Menteşe sancaklarındaki Hassa Süvari Zırlı Bölükleri'nden birinin görevlendirilmesini isterse de yine kabul görmez.⁸⁶ Öyle görünüyor ki; Aydın çevresinde zaptiye az, eşkıya çoktur ve gerçekten de zaptiyenin bunca eşkıya ile baş etmesi mümkün görünmüyor. Artan eylemler daha sonradan devleti, kolluk güçlerini sayıca artırmaya ve bu işle jandarmaları görevlendirmeye yöneltti. Çetenin büyüklüğüne göre peşlerinden takibe gidecek jandarmalar 70-80 kişilik gruplar halinde olabilirdi, farklı yönlere dağılan grupları takip için çevreden bir o kadar daha jandarma istenirdi.⁸⁷ Ama mali zorluklar içindeki devlet jandarmayı doyuramıyor, aylık 7 mecdiye olan maaşlarını düzenli olarak ödeyemiyordu. Bu yüzden işsiz kalmış grupların jandarma olmaktansa, eşkıya olmayı tercih etmesi anlaşılır bir hal alır. Hatta Kamil Paşa'nın valiliği döneminde jandarmanın sayısının artırılması için gayrimüslim ahaliden de jandarma alınmak istendi, jandarma alaylarında gayrimüslimler için yer ayrıldı, ama maaşlarının düzenli olarak ödendiğini iddia eden Kamil Paşa'nın konu ile ilgili raporunda jandarma maaşının azlığı, İzmir ve çevresinin büyük bir ticaretgâh olması ve şimendüferler, tramvaylar, fabrika ve envai şirketler ve tahsisatı ticariyelerin kaffesinin Hıristiyanların elinde olması, bunların ticaretle uğraşmaları ve bu işten iyi gelir elde etmeleri, bu yüzden jandarma olmayı kabul etmedikleri gerekçesiyle bu işte de pek başarılı olunamadığı belirtilir.⁸⁸ Hükü-

metin İzmir gibi büyük şehirlerden değil, çevre köy ve kasabalar-
dan Hristiyanların jandarma yazılması önerisi de tutmadı. Bir ra-
porda belirtildiğine göre; vilayetin jandarma alayı, Ekim 1894'te, 6
taburda 97 ümera ve zabitan 1723 süvari piyade efradı, 215'i süva-
ri ve piyade tahsildarı olmak üzere toplam 2035 kişidir. Bunlardan
1 yüzbaşı ve 1 mülazım dahil 13 tanesi Rum, 2 tanesi de Ermeni-
dir. Jandarma teşkilatının ilk kurulduğu yıllarda gayrimüslimler
(kural gereği) daha fazladır, ancak zamanla azalmışlardır. Aydın
vilayeti genelinde polis sayısı 3 Rum, 4 Ermeni, 3 Musevi dahil ol-
mak üzere toplam 124'tür.⁸⁹ Bu sayılar bütün Aydın vilayeti gene-
li içindir, sancak genelindeki polis ve jandarma sayısı elbet daha
azdır, eşkıyalık ve kaçakçılık arttıkça kolluk güçlerinin yetersizliği
daha iyi anlaşılıyordu. 5 Ağustos 1909 tarihli *Ahenk* gazetesinde,
12 saat uzunluktaki Kuşadası sahilini korumak amacıyla burada
bulunan 1 zabıt komutasındaki 10 jandarma ile reji kolcuları yeter-
li olacak mı, sorusu sorulmaktadır ve bu iş daha fazla büyümeden
hükümet tarafından bazı tedbirlerin alınmasının gereği belirtil-
mektedir. Birkaç yıl içinde vali Kâmil Paşa da maaşlar konusunda-
ki fikrini değiştirdi ve düzenli ödeme yapılmadığı için ortaya çıkan
sıkıntılardan bahseden raporlar yazdı ama hazine maaş ödemesi
yapacak durumda değildi. Takipteki jandarma isyan çıkarak ko-
mutanlarını esir alınca da durum değişmedi, çünkü devlet jandar-
maya maaş değil, üniforma bile verecek durumda değildi.⁹⁰

Eşkya-jandarma karşılaşmasında silahlı çatışma kaçınıl-
mazdı. Bu çatışmalarda iki tarafın silah ve cephane durumları pek
eşit gibi görünmüyor. Çetelerin elinde büyük ihtimalle kaçakçılık
ile sağlanan son model silahlar vardı. Ayrıca onların elindeki silah-
lar kolluk güçlerinde bulunanlardan daha çok olmalı, Aydın'da eş-
kya takibinde görevlendirilecek süvari ve piyadeden oluşan dört
kolluk ve "hırsızlardan ziyade" silahlı askeri birliklerden⁹¹ bahsedil-
ir. Eşkyaaların elinde "gırra," "martini," "vincester" ve "mavzer" tü-
fekleri vardır. Hatta eşkya takibinde bulunan askerin mavzer kul-
lanmayı bilmediğini ve endâht talimi yapması gerektiğini⁹² itiraf

eden bir belge aczin boyutları hakkında da fikir verir. Mithat Paşa da valiliği döneminde vilayetin en önemli sorunu olarak gördüğü eşkıyalığın üstesinden gelinebilmesi için silah sorununun mutlak halledilmesi gerektiğini bildiriyordu.⁹³ Yani çatışma söz konusu olduğunda güçlü taraf eşkıya idi. Eşkayanın eline geçen bir jandarmasının başına gelebilecekleri tahmin etmek hiç zor değildir. Eşkaya, düşmanı olduğu otoritenin kolluk gücüne en ağır ve aşağılayıcı cezaları verir.⁹⁴ Bütün bunlar jandarma ya da eşkıya olma konusunda seçim yapmak zorunda kalanları düşündüren konulardı.

Böylelikle devletin elinde yetersiz kolluk gücü olduğunu ve bunların da durumlarından pek memnun olmadıklarını anlıyoruz, işsiz insanların jandarma olmayı belki de son çare olarak kabul ettiklerini düşünebiliriz. Çünkü “canını bu derece tehlikeye atmanın bedelinin –ödenebilirse– 7 meciydi” olduğu bir ortamda devlet hizmetine girmenin çok avantajlı olduğu söylenemez. Bu koşullarla, düşük gelirli jandarmanın para uğruna kanunsuz işlere girişmesinin de önü açılıyordu. Eşkaya ile birlik olarak bölge zenginlerinden para sızdırmak konusunda şikâyetler vardır.⁹⁵ Bölgede süregelen asayişsizliğin birilerine, özellikle de düzenli maaş alamayan birilerine çıkar sağlamak için çok uygun bir zemin hazırlayacağı, ellerinde bulunan yetkileri özellikle yoksul ve güçsüz halk grupları arasında sorumsuzca kullanabileceklerini devlet hesaplayamıyor muydu? Kolluk kuvvetlerinin en basit suiistimali; takibe gittikleri yerlerde kendilerini bedava ağırlatmalarıdır, bu durum 1905’te çıkarılan emirle yasaklandıysa da⁹⁶ ne derece başarılı olduğunu bilemiyoruz. Doğal olarak bu halkın devletin adaletine ve gücüne duyması gereken güven duygularını sarstı ve belki de eşkıyaya duyulan sempatiyi artırdı.

Eşkayaların yakalanıp cezalandırılabilmesi için öncelikle bulundukları yerlerin belirlenmesi gerekliydi. Bunun için Aydın sancağında eşkıyalık faaliyetinin yoğun olduğu mahallerde Daireyi Takibiyeler kuruldu, bunların şimdilik, Ödemiş, Aydın, Nazilli ve Söke’de bulunduğunu belirledik.⁹⁷ Eşkalleri ve nerede yaşadık-

ları tam bilinemeyen eşkıyaların takip edilip yakalanmasında, onları tanıyan kılavuzluk yapabilecek birilerinin yardımı mutlak gereklidir ve bu kılavuzların bölge halkı içinden gelmesi önemlidir. Eşkıya takibine çıkan müfrezelere kılavuzluk yapacak kişilere yevmiye verilmesi⁹⁸ halkı teşvik etmiş olmalı. Bu yevmiye 10-20 gurus arasında değişen bir miktardı ve bu para, bir tür örtülü ödenek olan Masarifat-ı Müteferrika-i Cüz'iyeye Tertibi'nden sağlanırdı, burada yeterli para bulunmadığı zamanlarda Hapishaneler Tahsisatı'ndan alınabilirdi.⁹⁹ Ama bu kılavuzların yevmiyelerine bütçe de karşılık olmadığı ve bu işi yapabileceklerin jandarma mesleğinde istihdam edilmeleriyle ilgili yazışmalar¹⁰⁰ da vardır.

Yanlarına dağlarda, mağaralarda ya da bilmedikleri köylerde yardımcı olacak kılavuzları alan çoğu zaman atlı zaptiyeler eşkıyaların izini aramaya başlardı, iz sürmek için belki başka “uzmanlar” da gerekirdi. Zaman zaman takip yapılan bölgede mülki erkânın da bu işlere yardımcı olduğu görülür, hatta eşkıyanın yakalanmasında yardımcı olanlar ödüllendirilir.¹⁰¹ Ayrıca Daire-yi Takibiye kumandanlarının bölge “mütemeyyizânı”nı eşkıyalığın önlenmesi için işbirliğine “davet” ettiği durumlar vardır. Kumandan Halki Paşa'nın Ödemiş muteberanı ile görüştüğü ve “kimseye zulmetmediğine” dair bir mazbata yazdığına¹⁰² bakılırsa, bu işbirliğinin bölge ileri gelenleri arasında her zaman “sevinçle” karşılanmadığı ve kumandanların bu konuda baskıcı bir tutum içine girebildiklerini düşünebiliriz.

Eşkıyaların istihbaratı çok iyi durumdaydı, bu yüzden koluk güçlerinin yapacağı herhangi bir hareketi mutlak önceden haber alırlardı, ayrıca eşkıyaların eylemleriyle ilgili şahit bulmak da çok zordu.¹⁰³ Osmanlı askeri zaptiyesinin en çok şikâyetçi olduğu konulardan biriydi bu. Bölge halkının şahitliğe yanaşmamasında iki neden aramalıyız. Birincisi eşkıyaların kendilerini cezalandırmalarından korkmaları, ikincisi gerçekten de eşkıyayı destekliyor olmaları. İkinci seçenek her koşulda mümkün görünmüyor, yani bir bölge halkı istisnasız her eşkıyayı destekleyemez. Bu yüzden

korku daha geçerli bir gerekçe olmalı. Tehdit altındaki ahalinin, bu durumda zaptiyeye yardımı düşünülemez. Devlet bu eşkıyaları yakalama konusunda yalnız kalmış görünüyor. Ama her iki durumda da halkı korkutmayı belli bir denetime almayı başarmıştır denilebilir. Çünkü, aslında eşkıyaların bulunduğu bölgenin halkı, çetenin yakalanması, takip edilmesi sürecinden çok fazla etkilendir. Devlet her durumda çatıştığı eşkıyayı, halk üzerinde bir baskı aracı olarak kullanır. Takibi gerçekleştiren kolluk güçleri halk için “resmi haydut”tan başka bir şey değildir. Devletin gönderdiği, eşkıya takip birliklerinin amacı haydutları korkutmaktan çok, onu destekleyen köylülerin yaşamını güçleştirmektir.¹⁰⁴ Bölge halkının eşkıyayı desteklediği durumlarda bu baskının anlamı vardır. Asıl önemli nokta, eşkıya bölge halkından destek görmese de takibe gelenlerin devlet otoritesinin temsilcilerini karşılarında görmelerinin yaratacağı psikolojik gerilimdir. Ayrıca anlı, şanlı takip kumandanları, emrinde silahlı birlikler asiliğin nasıl cezalandırılacağı konusunda sıradan halka bir fikir verecektir. Zaten başına büyük ödüller konulan çetelerin artık “günleri sayılı” demektir.¹⁰⁵ Bu durum bölgede çok güçlü hale gelen çeteler için her zaman geçerli olmayabilir.

Eşkıyanın yakalanması, otorite açısından gücünün ispatlanması anlamına gelir. Bunun ahaliye duyurulması ve bundan sonra, devlete karşı gelmenin cezasının ne olacağının herkese gösterilmesi gereklidir. Bunun için, eşkıyanın cezalandırılması hep halkın gözleri önünde yapıldı, eşkıyanın kesik başları kalabalık yerlerde teşhir edildi. Şiddet, kan, otorite, güç ve isyanla örülü bu sahnelerin halkı korkuttuğu bir gerçek olsa da; aslında kendi içlerinden çıkan, belki de tanıdıkları ve bu isyana neden bulaştığını bildikleri insanlara yapılan bu muamelenin bölge halkı üzerinde uyandıracağı nefret duygusunun devlet tarafından hiçbir zaman hesaba katılmadığını zannediyoruz. Belki de bu yüzden benzer ibret-i âlem cezaları hiçbir zaman halkı tam olarak, eşkıyaya verdiği destekten vazgeçmeye sevk etmedi ve eşkıyalık hiçbir zaman gerçekten bitmedi.

Eşküyayı yakalamanın en iyi yollarından biri yasal hayat ile ilişkisini kesmek, yani bölge halkından aldığı yardımı ve desteği engellemek olmalı. Çetenin başına ödül koymanın anlamı budur. Belki de bu bir dönem belli ölçüde sağlandı. Çünkü Yılık Abdi ve adamlarının yakalandığı günlerde bilindiği kadarıyla çevrede 5 çete daha kaldığı, bunların yakalanabilmesi için jandarma desteğinin artması gerektiği ile ilgili Aydın valisi Kamil Paşa'nın yazısında¹⁰⁶ iyimser bir hava vardır. Hatta Yılık Abdi'nin de cesedi aynı mantıkla kanlı sahneler eşliğinde teşhir edildi. Ancak bunun yeterli olmadığı ve eşkıyalığın zannedilenden çok daha büyük bir sorun haline geldiği anlaşıyor. Birkaç yıl sonra *Ahenk* gazetesinde çıkan bir yazıya bakarak durumun çok değişmediğini hatta daha da kötüye gittiğini söyleyebiliriz. 30 Haziran 1911 tarihli *Ahenk* gazetesinde, Yunanlı Hırsto ve adamlarının Söke-Akköy arasında çevre zenginlerinden Kırako'yu kaçırmalarının çevrede yarattığı psikoloji üzerine kaleme alınan bir makalede "Afet Üstüne Afet" başlığı kullanılmış. Bu günlerde eşkıyanın sürekli olarak yerli zenginleri dağa kaldırdığı ve "vilayetin iktisadi hayatının en faal olduğu bir dönem olduğu ve bunların devamı halinde üretimin ciddi yara alacağı, olayların ahalinin sabrını taşıma noktasına getirdiği" söylenirken, hükümetin bu olayları durdurma konusundaki başarısızlığı, yerel yöneticilerin ve alınan tedbirlerin eksikliği ciddi olarak eleştirilmektedir.

"Ahvali mesbuka ve cariyeden pekâlâ anlaşılmıştır ki vilayetimiz muktedir, faal, genç, dinç ellere muhtaçtır. Ahalice anlaşılmış olan bu ihtiyaç, henüz merkez hükümetçe anlaşılamamış, takdir edilememiş ise teessüf, cidden teessüf olunur."

Halkın sesine tercüman olan yazar, bölge insanının durumdan rahatsızlığının artık patlama noktasına geldiğini belirtir "... Yoksa koyun gibi olan bu vilayet ahali de kurtluğa başladığı zaman mı anlaşılacak..." Yazar son derece kızgındır, "...eğer vilayetin hali sorulacak olursa diye başlayan satırlarda, her gün böyle olaylarla yaşamak zorunda kaldıklarını bir an önce yetkililere bildirilmesi

için adeta yalvarır; eğer bir çözüm bulunmaz ise yetkililerin “kendilerine etmiş olacakları”nı bir çeşit tehdit olarak belirtir.¹⁰⁷

Kolluk güçlerinin eşkıyaları yakalama konusunda pek başarılı olamadığını düşünenler arasında yabancı konsolosları ve “öğüt”lerini görürüz. İzmir’deki yabancı konsoloslar başvekaletle verdikleri lâyhada, çevrede eşkıyanın çoğalması yüzünden emniyette olmadıkları, cinayet suçlarının önlenmesinde zaptiyenin yeterli olmadığı, muktedir bir zabitan idaresinde kuvvetli bir jandarma ve polis örgütü teşkilinin önemi üzerinde dururlar.¹⁰⁸ Konsolosların sözünü ettiği cinayetlerin şehrin içinde işlendiğini, eşkıyanın çevre kentlerinde de eylemleri olduğunu, konsolosların da buradaki vatandaşlarını korumaya çalıştığını düşünebiliriz. Sonuçta devletin tavrını ve alacağı tedbirleri şekillendirmede bu öğütlerin yeri olduğu düşünülmelidir.

Başka Bir Yöntem

Kolluk kuvvetleri aracılığıyla merkez ve yerel otoritelerin eşkıya gruplarını denetim altına alabilmeleri çok zorlu bir süreç gibi görünüyor. Bu durumda başka yöntemlerin de göz önüne alınması gereklidir. Devlet yenmeyi pek de beceremediği eşkıyalıkla anlaşılmaya, uzlaşmaya, onları affetmeye, bütün yaptıklarını unutmaya karar verebilir mi? Bu kadimden gelen bir yöntem olmakla beraber eskimiş değildir. Osmanlı’nın, eşkıya takibine çıkan memurlara nasihat edilerek eşkıyanın mümkün olduğunca sağ ele geçirilmesi, bu olmazsa nizamına uygun muamele yapılması konusundaki emri¹⁰⁹ otoritenin eşkıyayı sağ ele geçirerek ne yapmaya çalıştığı sorusunu akla getirir. Buna birinci neden olarak, eşkıya da olsa, devletin kendi tebaasından birilerini yargılamadan cezalandırıp yok etmesinin özellikle modernleşme sürecinde hukuk anlayışıyla bağdaşmayacağını düşünebiliriz. Daha gerçekçi olduğunu düşündüğümüz ikinci neden ise devlet-eşkıya “uzlaşma”sıdır ki bu, otoritenin şekâvet olaylarıyla baş etmede kadimden beri kullandığı yöntem oldukça basittir; dağdan düze inen eş-

kıya devlet hizmetine girer, artık eşkıya değil otoriteyle “uzlaşmış” bir kolluk gücüdür. Öteden beri uygulanan bu yöntem, 19. yüzyılda yeniden denendi, 1877-78/Osmanlı-Rus Savaşı sırasında artan asker ihtiyacı ve hiç azalmayan eşkıyalık II. Abdülhamid’i afv-ı umumi ilan ederek, çeteleri dağdan inip Osmanlı ordusu saflarında Ruslarla savaşmaya ikna etmeye yöneltti. Bu konuda başarılı da olundu, Aydın çevresinden toplanan birçok zeybek başkente geldi ve kısa bir eğitimden geçirildi. Bu sırada padişah da Maslak’taki askeri karargâha giderek bizzat zeybeklerle görüştü. İsyanlarının nedenlerini anlamaya çalıştı, hatta memleketin başındaki belanın defedilmesinden sonra bütün sıkıntıların giderilmesi için ıslahat yapacağı sözünü verdi. Bundan sonra cepheye sevk edilen zeybekler, üzerlerine düşeni yaptılar ve başarıyla savaştilar, ama sonuç yine değişmedi, çünkü savaş kaybedilmişti ve devletin çok ciddi sorunları vardı artık; bir kez daha zeybekleri isyana teşvik eden nedenleri ortadan kaldıracak ıslahatlar rafa kalktı¹¹⁰ ve bundan sonra II. Abdülhamit dönemi Aydın çevresinde eşkıyalığın iyice tırmandığı bir dönem oldu. Ama bu uzlaşma denemeleri çok zaman tekrarlandı, çünkü hiçbir zaman eşkıyalığın nedenleri bitirilemediği için eşkıyalık da bitmedi. Genellikle çete liderleri, jandarma komutanlarının ve takip kollarının gücü sayesinde tedabir-i lazımenin ittihazı üzerine mahalli hükümete refikleriyle gelerek teslim-i nefis ve silah etmiş, “padişahım çok yaşa” sadalarıyla merhamet-i şahaneye dehalet ile¹¹¹ irade-i seniyye ile affedilmişti. Böylelikle bu eski eşkıyalar polis yapıldı ve eşkıya takibinde görevlendirildi.¹¹² Bölgede ün salmış, çok güçlü çete liderlerinin polis ya da zaptiye olmayı kabul edeceğini söyleyemeyiz. Onlarla yapılan anlaşmalar daha farklı olmalı. Bu uzlaşmadan kimin ne kazanacağı aslında başlangıçta cevabı bilinmeyen bir sorudur. Devlet bu uzlaşmayla hem bir eşkıyadan kurtulmayı, hem de aynı eski eşkıya yeni zaptiye ya da polisin tecrübesi ile kolluk güçlerinin işlerini kolaylaştırmayı hesaplar. Kimin nerede saklanabileceği, kimlerle işbirliği yapabileceği vb. gibi konularda mutlak yararları olacaktır. Eşkıyanın

ya da otoritenin, sonuna kadar anlaşmalara sadık kalacaklarını ise kimse garanti edemez. Huylu huyundan vazgeçmez misali eşkıyanın günün birinde kanunsuz işlere yeniden bulaşması,¹³ aynı zamanda devletin de verdiği sözleri unutmaması mümkündür. Ama unutmayalım ki birer eşkıya olduğunu kabul ettiğimiz Batı Anadolu'nun gerçek efeleri Milli Mücadelede TBMM hükümetinin çağrısına uyarak -en azından bir bölümü- dağdan indiler, affedildiler ve Kuva-yı Milliye örgütlenmesi içinde büyük cesaret ve insanüstü güçle savaştılar, düzenli ordu saflarında görev aldılar. Batı Anadolu'da belki de bir zamanlar aynı çetede yandaş oldukları Rum eşkıyaların da bulunduğu Yunan ordusuyla savaştılar. İzmir, Aydın ve Manisa çevresinin düşmandan temizlenmesinde gördükleri hizmetin anlamı çok büyüktür.

KAÇAKÇILIK

Bir önceki bölümde de anlatıldığı gibi Batı Anadolu, klasik ekonomik sistemin “meyve sepeti”; merkezin iâşesinin sağlandığı önemli bir bölgedir. Osmanlı, 15. ve 16. yüzyıllarda, sağladığı askeri koruma karşılığında yerel ürünlerde tekel olmayı başardı ve Batı Anadolu'nun artı ürününü kendi gereksinim ve istekleri doğrultusunda yönlendirdi. Bu nedenle Batı Anadolu kökenli üretim, cinsine göre başkent ve ordu ihtiyaçlarını ve iç piyasayı doyurduktan sonra ancak dış piyasaya gidebilirdi. Osmanlı ülkesindeki tarımsal üretimin, madenlerin ve mamul maddelerin kayıtsız şartsız yabancı tüccara satılması söz konusu değildi. Yabancı tüccar da öteden beri bazı malların yasak kapsamında olduğunu biliyor ve sadece “deryaya gitmesi memnu olan esbab ve metadan gayrı” ürünleri satın alabiliyorlardı. Memnu meta sayılan ürünlerin listesi hayli kabarıktır. Bunlar arasında hububat, pamuk, barut, at, silah, deri, gön, balmumu ilk sırayı alır.¹⁴

Aslında Ege havzasının coğrafyası denizden mal taşımak ve kaçakçılık için oldukça uygundu. Cüretli denizciler bu durumu sürekli kullandı. Osmanlı yetkilileri kritik olmayan malların

Batıya taşınmasını genellikle görmezden gelir, kaçakçılığı askeri işleyişe zarar vermeyecek ve iâşe ağını kesmeyecek bir ölçekte tutmaya çalışırlardı. 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu kökenli pamuk, meyve tahıl ve deri genellikle Avrupa tüccarına ulaşırdı. 1550'lerden beri İtalyan ve Venedik gemileri Batı Anadolu sahilinde tahıl ve başka besinler arayarak dolaştılar. Yüzyılın sonlarında kötü hasatlar ve nüfus artışı Avrupa'da kıtlığa neden oluyordu. Bu dönemde Osmanlı tahıl ambarları Avrupa'yı doyurmaya yardımcı oldu. İzmir ve art alanından gelen yün, demir, soğan, tereyağı, kara üzüm, sabun, deri, zeytinyağı, zeytin, balmumu, kara meşe, pamuk, keten dokuma Avrupa limanlarına ulaşıyordu.¹¹⁵ Kaçakçılığın bir başka boyutu da ateşli silahların bu yolla Osmanlı topraklarına girmesiydi. Bu dönemde Batı Anadolu'da artan eşkıyalık, kaçakçılık sayesinde ucuz ve bol silah elde edecek duruma gelmişti. İzin verilen ölçüde süren ticaret zamanla değişti. Yabancı tüccarın talepleri arttı. Batı Anadolu'da İzmir'in birinci işlevi, İstanbul ve Balkanlar'a Anadolu içlerine gidecek malların sevkiyat noktası olmaktı. 17. yüzyıla birlikte koşullar da değişti. Şimdi limanın başka müşterileri de doyurması gerekiyordu. 17. yüzyıla gelindiğinde İzmir bir bakıma Batı Anadolu'nun pamuk, yün ve tahılına yakınlığı nedeniyle gelişme gösterdi ve kısa süre içinde ithalat ve ihracatın önemli merkezi haline geldi. İzmir limanında yerli yabancı tüccarlar boy göstermeye başladı ve herkes devletin vergi denetiminden kaçmak, daha az vergi ödemek için kaçakçılığa sık sık başvurdu. Gemilerin resmi gümrük hangarlarının dışında yüklenip boşaltılması, Osmanlı memurlarının demirlemiş gemileri aramasına izin verilmemesi, en çok da İzmir'in kıyı şeridinde yerleşmiş yabancı tüccarların, ev ve ambarlarının denizle doğrudan bağlantılı olması kaçakçılık için ideal konumu sağlaması anlamına geliyordu. Özellikle denize doğrudan çıkış kapısı olan evler yüzünden "sultan gümrük vergilerinden hile yoluyla mahrum bırakılıyordu". 1690'larda Babıâli denize açılan bu girişlerin engellen-

mesine yönelik, anlaşıldığına göre, etkisiz kalan emirler gönderiyordu.¹¹⁶ Bu yıllarda artan kaçakçılık ve eşkıyalık faaliyeti devleti rahatsız etmeye başlamıştı, daha bu yıllarda alınmaya çalışılan önlemlerin etkisiz kaldığını görebiliriz. Bu da, yasadışı mal ticaretiyle uğraşan ve imparatorluğun içinde ve dışındaki pazar dengelikleriyle beslenen bir ekonomik ağın varlığının 17. yüzyıldaki kanıtıdır.¹¹⁷ Gerçi 17. yüzyılda yaşanan talep düşüşü devletin özellikle tahıl ticaretindeki denetimini kolaylaştırdı ama daha sonra 18. yüzyılda özellikle Fransa ile yapılan ticarete İzmir ve yakın çevresi çok önemli bir konuma geldi. Napolyon Savaşlarını, Yunan İsyanını atlatan İzmir 1830'lerden itibaren yeniden ticari canlılığını kazandı.¹¹⁸ 19. yüzyıl ortalarından itibaren devlet, gelişmekte olan İzmir ve hinterlandının önemini biraz daha kavramış görünüyor. Ayrıca yine bu yüzyılda kapitalist ekonomik sistemle daha sıkı ilişkilere giren Osmanlı, İngiltere ile yaptığı 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile memnu meta kavramını ebediyen terk etti.¹¹⁹

Devlet Batı Anadolu'da denetim gücünü tam olarak yitirmedi ama, bu denetlemeyi layıkıyla yapamadığı zamanlar oldu. Memnu meta kavramı bitmişti fakat pre-kapitalist ekonominin yarattığı açmazlardan biri olan kaçakçılık bitmeyecekti. 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında kaçakçılığa konu olan meta eskisinden farklıydı ve bu farkı yaratan değişen koşullardı. Osmanlı maliyesinin iflası, devletin borçlu olduğu kurumlar ve güçlü devletlerin borç tahsilatı amacıyla kurdukları Düyun-ı Umumiye gibi idareler, bunların yarattıkları olumsuz ortam üreticiyi zor durumda bıraktı. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar devletin memurlarının maaş alamamasına ve dolayısıyla açıkları kapatmak için kanunsuz işlere ve kaçakçılığa da bulaşmalarına neden oldu. Yüzyılın son on yıllarından itibaren hem kaçakçılığın boyutları hem de kaçırılan meta artık daha farklıydı, bunlar; daha çok tütün, ecza-yı nariye adı verilen patlayıcı maddeler, silah, çam kabuğu ve kereseydi.¹²⁰ Bunlar arasında tütün kaçakçılığının özel bir yeri vardı.

Özel Bir Meta: Tütün

Tütün 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biridir. Çok küçük tarım arazilerinde bile üreticiyi doyurabilecek kadar tütün yetiştirilebildiği için çok kârlı bir üründür. Bu değerin farkında olanlar Muharrem Karamamesi ile iflasını ilan eden Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirlerine el koyarken, tütünü görmezden gelmediler elbette. Önce Rüşum-u Sitte İdaresi ardından da Düyun-u Umumiye Meclisi'nin de onay vermesi ile birlikte 27 Mayıs 1883'te kurulan Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l Menfaa Reji İdaresi 30 yıl süresince Osmanlı tütün üreticiliğinin tek yetkilisi haline geldi. Doğal olarak imparatorluğun en kaliteli tütünlerinin yetiştirildiği Aydın vilayeti, reji idaresinin ilk kurulduğu tarihten itibaren kurumsallaştığı yer oldu. Vilayet genelinde Söke, Kuşadası ve Ayasuluğ çevresi, Bayındır, Tire, Ödemiş, Urla, Seferihisar ve Çeşme'de birinci kalitede tütün yetişiyordu. Ancak reji idaresinin tütün üreticileri üzerindeki baskıcı tutumu ve ellerindeki tütünü zaman zaman satın alması, düşük ücret politikaları, bölge halkını adeta bunaltıyor, ekonomik krizlere neden oluyordu, halk çıkar yol olarak kaçakçılığa yöneldi.¹²¹ Reji idaresi aynı zamanda örgütlenmesinde Osmanlı toplumunun sosyal grupları arasında kesin bir ayrımcılık içindeydi. Rejiye ait işletmelerde Müslüman işçi çalıştırılmadı, idareciler yabancılardan veya gayrimüslimlerden seçildi, Müslümanlar ancak kâtiplik gibi daha sıradan memurluklar aldılar. Ama kolculuk gibi hem halkın nefretini çekecek hem de tehlikeli olabilecek bir işte özellikle görevlendirildiler. İttihat ve Terakki'nin İzmir katibi mesulü Mahmut Celal (Celal Bayar) anılarında, reji başmüdürü bay Emile Cartali'ye bunun toplumsal eşitliğe aykırı bir uygulama olduğu konusunda uyarıda bulunduğunu, hatta müdürün kendisini haklı gördüğünü şimdiye kadar rejiye Türklerin hep kolcu ve memur olarak tavsiye edildiğini, Türk işçi ve zanaatkâr tavsiye eden olmadığını söylediğini ama direktörün yine de kendisini oyalandığını anlatır.¹²² Bu olumsuz ortamda tütün kaçakçılığı, bölge

üreticisinin, Aydın vilayetinde tütün rejisi ve olumsuz uygulamalarına en yaygın tepkisiydi.

Kaçakçılar arasında her kesimden insanlar vardı; üreticiler düşük fiyat yüzünden, devlet memurları ve askerler düşük maaşları yüzünden daha çok karada kaçakçılığa bulaştılar. Ayrıca vilayette bu dönemde “güçlü” gruplardan biri olan efelerin heybesinden tütün kokusu eksik olmazdı. Hatta Çakırcalı’nın babası Çakıcı Efe de bir kaçakçıdır.¹²³ Ancak tütün, Batı Anadolu sahiliyle adalar arasında da önemli ölçüde kaçakçılığı yapılan bir metadır.

Bölgenin coğrafi yapısı özellikle adalara geçişin kolaylığı nedeniyle denizden kaçakçılığa da elverişlidir. Sisam adasıyla Kuşadası-Söke’nin yakınlığı buradan kaçak tütün çıkarılmasını kolaylaştırırdı. Söke Kaymakamı Refik Bey, Rum kaçakçılar tarafından Sisam’dan Söke sahiline kaçak olarak memnu meta getirildiğini ve yasak maddelerin kaçakçılığı da bu şekilde yapıldığını belirtir.¹²⁴ Yani durum ortadadır, özellikle Rumlar Anadolu’daki işbirlikçileriyle bu işi organize ettiler. Bazen Hıdıviyye gibi vapurlarla, bazen de daha küçük çapta deniz araçları hatta küçük kayıklarla çuval çuval tütün kaçırdılar. Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen yazıya göre, vilayeti teşkil eden adalar denizinin birtakım hırsız ve kaçakçı kayıklarıyla dolu olduğu, bunların fırsat buldukça ahalinin eşyalarını da çaldıkları, hatta Anadolu sahilinden de çift hayvanlarını çalarak Yunanistan’a kaçırdıkları, ayrıca yine Anadolu’dan çam kabuğu ve keresteyi kaçak olarak Yunanistan’a götürdükleri, Yunanistan’dan adalara ve Anadolu’ya da kaçak eşya ve silah sattıkları belirlenmiştir.¹²⁵ Öyle çok kaçakçı vardı ki, rejeye ait vapurların bunların hepsiyle birden baş etmesi imkânsızdı. Aydın vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne yazılan birçok yazıda kaçakçılık ve eşkıyalığın önlenmesi, sahilin güvenlik altına alınması için yeni vapurların gönderilmesi isteği vardır ama bu bir türlü mümkün olmadı, çünkü zor dönemler geçiren Osmanlı İmparatorluğu’nun tersanelerinde bu yıllarda hiç vapur yoktu.¹²⁶

Büyük ticari şirketlere ait vapurların da kaçakçılığa karıştıklarını görüyoruz. Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayetinden Aydın vilayetine ve Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Panda Leon ve Hacı Davut Kumpanyalarına ait vapurların kamarot ve erzakçılar tarafından özellikle tütün kaçakçılığı yapıldığı bildirilir. Durum İzmir merkezdeki acentelerine de duyurulmuştur, ancak yine de kaçakçılık devam eder. Aydın vilayetinden gerekenin yapılması talep edilir.¹²⁷ Yani; gücü yeten, tehlikeyi göze alan, daha çok kazanmak isteyen ya da yoksulluktan bunalan, yerli-yabancı birçok insan, hatta kadınlar¹²⁸ bu yıllarda tütün kaçakçılığına bir şekilde bulaşmıştı. Bunlar hem güvenliğe, hem de biraz devletin, daha çok da rejî idaresinin çıkarlarına zarar veriyorlardı.

Rejî idaresi kaçakçılığı önlemek için özellikle üretici üzerinde baskı kurmaya ve kaçak tütün satışını engellemek için ekili alanları sınırlamaya çalıştı. Ama Aydın vilayetine bağlı sancakların hiçbirinde, neredeyse hiçbir zaman tahmin edilen miktarda tütün rejînin eline geçmedi. Tabloda görüldüğü gibi rejî ciddi bir zarar içindeydi.¹²⁹

Tablo 3. Bazı kazalarda üretim ve kaçakçılık

Yer adı	Tahmini üretim (kg)	Rejiye teslim edilen (kg)	Kaçağa giden (kg)
Bozdoğan	10576	6018	4458
Çine	2437	889	1548
Karacasu	20123	4849	15284

Rejînin, bu zararlarını ve kaçakçılığı önleyebilmek, dolayısıyla kârını artırmak için oluşturduğu Kolculuk teşkilatı amacı uğruna gerçekleştirdiği eylemleriyle ve bölge halkı üzerinde yarattığı baskı, korku ve nefret duyguları yüzünden çok büyük tepkiler aldı. Önceleri silah taşımamalarına karar verilen kolcular daha sonradan silahlandılar ve devletin de rejînin de bunları kontrol etmesi zor hale geldi. Kolcularla, Ayıngacı adı verilen tütün kaçakçılarının girdiği silahlı çatışmalarda binlerce insan öldü.¹³⁰ Aslında çatışma-

ya bile gerek yoktu; kendi yetiştirdiği tütünden kendisi için biraz ayırmaya kalkan üreticinin de kolcular tarafından kaçakçılık yaptığı gerekçesiyle katledilmesi mümkündü.¹³¹ Devlet kolculardan eşkıya takibi için de yararlanıyordu.¹³² Bu da yeni bir güç ve baskı ve-silesiydi. Ellerindeki silahlı gücü istedikleri gibi değerlendirerek korku saldılar. En fazla kolcu, tütünün en çok yetiştii yerlerden biri olan Aydın vilayetindeydi. Tüm Osmanlı topraklarında bulunan kolcuların 1/6'sı buradaydı.¹³³ Bu durumda Aydın ve çevresi rejiden, uygulamalarından ve kolculardan çok zarar görmüş olmalı. Halk türkülerine de konu olan kolculuk Batı Anadolu'da halk için bir korku kaynağı olduğu kadar bir düşman, düzenin yarattığı bir sosyal olgudur. Reji 1923 yılında devletleştirilene kadar, tütün kaçakçılığı ise bütün zorlu koşullarda bile var olmaya devam etmiştir.

Silah Kaçakçılığı

Tütün kaçakçılığından zarar gören özellikle reji idaresiydi ama silah ve patlayıcıların yasal olmayan yollardan ülkeye girişi, devletin Batı Anadolu'daki gücü ve denetiminin sarsılmasında büyük rol oynadı. Silah kaçakçılığı başka maddelerin kaçakçılığından daha tehlikeliydi. Çünkü silahın ne için kullanılacağı belli değildi. 20. yüzyılla birlikte gelecek savaşların sonucu elbette o günlerde bilinemezdi ama bunların birileri tarafından hesaplandığına, hatta bölgenin paylaşılması denemelerine girişildiğine bugün artık şüphe yoktur. Bunun provası Mora İsyanı sırasında yapılmıştı. İsyanın birçok yerde aynı anda başlatılması planlanmış ve gerekli silah, cephane vs. aranma ihtimali en az olan kilise ve manastırlarda depolanmıştı.¹³⁴ Bu silahlar da yasal yollarla gelmemişti. Aradan geçen yıllar senaryoyu değıştirmedi. Rumların acil olarak silahlanması ve artık çok yaklaşan savaşa hazır olması gerekliydi.

Aydın sancağında silah kaçakçılığı için de en uygun yer, Sisam adası üzerinden Kuşadası sahilleriydi. "Sisam'a karib, sevahili geniş, tütün ve esliha ve ecza-yı nariye kaçakçılığına müsait olan Söke kazası"nın¹³⁵ geniş sahili üzerinden mevcut eşkıyaya silah da

geliyordu. Kaymakam Refik Bey'in şifresine göre Rum kaçakçılar Sisam'dan Söke sahiline kaçak olarak memnu meta getiriyordu. Birkaç gece önce de yine bu yolla kaçakçılar 18 yük patlayıcı madde ve silah getirmişlerdi.¹³⁶ Özellikle Rumların silahla uğraşmaları, artık bambaşka bir amaç için eşkıyalık yapan yerli Rumların ihtiyacına yönelik bir faaliyet içinde olduklarını düşündürür. Başlıca hedefleri "Yunan Megali İdea'sını tamim ve tervic" olan Rumların Yunanistan'da askeri eğitim aldıktan sonra Anadolu'ya eşkıyalık yapmak için döndükleri bir ortamda bu silahları kimin sağladığını bulmak da zor olmasa gerek. Diğer konularda olduğu gibi silah kaçakçılığının da devlet tarafından engellenmesi mümkün olmadı. Kuşadası sahili boyunca silah ve patlayıcılar yıllarca geldi gitti. Başlıca hedefleri kargaşa ve asayişsizlikle korkutacakları bölge halkının iç bölgeye kaçması ve buraların gerçekten savunmasız kalması olan eşkıyalar, hedeflerine yavaş yavaş ulaşmaya da başladılar.

YENİ BİR DÖNEME DOĞRU

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için son derece kapsamlı değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönem özelliği taşır. Bu dönüşüm, modern dünyaya yani Batı'ya, yani Avrupa'ya uyum sürecidir. Merkezi otoritenin güçlenmesine de önem veren devlet bu konuda bazı alanlarda birtakım yenilikler ve değişimler arayışına girdi. Ayrıca Batılılaşma aynı zamanda devlet otoritesini güçlendirmenin de bir yoludur. Geleneksel kalıpların kırılması ve eskinin bazı kurum ve kurallarının yanında Batılı tarzda kurum ve kuralların getirilmesi, Osmanlı modernleşmesinin en önemli özelliklerinden biridir. Bu özelliği toplum hayatının hemen her alanında görmekteyiz.

Osmanlı, “Batılılaşmaya” karar verdiği için “Doğulu” toplum görüntüsünden, tamamen değilse de, fiziksel olarak da sıyrılmaya çalıştı. Bu nedenle Osmanlı'nın son döneminde yenilenen kent olgusu 19. yüzyılda değişim sürecinin temel ilgi alanlarından biridir. 19. yüzyılın başından itibaren bu konuda önemli sayılabilecek çabalarla karşı karşıyayız. Fakat Osmanlı kentinin modernleştirilmesi düşüncesinin Tanzimat öncesinde de var olduğunu belirtmeliyiz. Osmanlı şehirciliği bir süreden beri titiz kurallara bağlanmak isteniyordu, bunun önemli nedenlerinden biri güvenlikle ilgili bazı sorunlardır. Ayrıca eski kent yönetiminde etkinliğini yitiren eski kurumlar yerine kente özgü bir yönetimin gerekliliği ortaya çıkmıştır.¹ Henüz 17. yüzyılda Evliya Çelebi, daha sonra İbrahim Paşa, Ahmet Resmi Efendi, Abdurrahim Muhip Efendi, hatta 19. yüzyılda Mustafa Reşit Paşa gibi Batı kentlerini gören seyyah diplomat ve devlet adamlarının bu kentlere hayranlık duyduklarını ve bunları değişim sürecindeki Osmanlı kentlerine birer model olarak sunduklarını ve değişim arayışları sürecinde mevcut kent görüntüsünü değiştirecek bir fermanın da çıkarıldığını görüyoruz. Ancak Tanzi-

mat'tan önce bu konuda çok da başarılı olunabildiğini söylemek mümkün değildir. Kentin imarına, inşaatların niteliğine ilişkin birçok yasaklama ve kuralların konulmaya çalışıldığı, yüzyıllar boyunca birbirini izleyen ve gittikçe üslubunu sertleştiren belgelerde açıklıkla görülmektedir. Bu başarısızlığın anlamı; Tanzimat öncesinde kentsel düzen yokluğunun aslında bir ilgisizliğin sonucu değil, belgelerde açıkça dile getirilen bir "iradeyi hayata geçirememesi sorununun varolmasıdır."² Başta da söylediğimiz gibi bu konuda gerçek anlamda bir değişim ve dönüşümden söz edilebilmek için Tanzimat reformları döneminin gelmesi gerekti. Yeniden ele alınan kent yönetimi, düzeni ve görüntüsü uzun dönemde başarıya ulaştı. S. Yerassimos'un Osmanlı kent modernleşmesi için İstanbul örneğinde, tasarımların oldukça erken dönemde planlanıp uygulanmaya çalışılması ve yaklaşık 150 yıllık bir süreç içinde de tasarımların başarıya ulaştırılmış olması şeklinde iki önemli saptaması vardır.

Modernleşme sürecinde Osmanlı kentlerinin hepsinin sözünü ettiğimiz değişimi aynı koşullar ve sonuçlarla yaşadığını elbet iddia edemeyiz. Bu konuda en şanslı görünenler Batı Anadolu ve Rumeli kentleridir. Bu bölgeler, siyasi çalkantıların tam ortasında kaldı, batılı üretim-tüketim ilişkileri ile yakınlaşma sürecinin etkilerini ve kapitalizmin, onun peşi sıra emperyalizmin baskısını öncelikle ve yoğun olarak hissettiler ve bütün bunlar demografik, toplumsal, ekonomik ve kültürel açıdan dinamizmi hiç yitirmemelerinde etkili oldu. 1870'lerde Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile etkileşme sürecinde Batı Anadolu'nun önemi bilinmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında deniz ticaretinin yanında bir de demiryolu ağının özellikle Batı Anadolu ve Balkanlar'da kentlerin gerçek anlamda parlak bir dönem yaşamalarını sağladığını söyleyebiliriz.³ Demiryolunun gelmesi bölgede ticaretin canlanması, demiryolu hattı üzerinde bulunan yerleşimlerin önem kazanması ve bunun sonucunda bu kentlerde ticari faaliyetin hacminden demografik yapılanmaya, kent kimliğinden fiziksel görünüme kadar birçok alanda değişimleri de beraberinde getirdi.

Kentlerdeki bir başka değişim yönetim alanında oldu. Osmanlı kentleri, özellikle de liman kentleri, 19. yüzyılda yenilenen ve yeniden üretilen birtakım ilişkiler sonucunda yapısal değişiklikler geçiriyordu. Bu süreçte geleneksel kent yönetimi kişi ve kurumları yetersiz kalmaya başladı, yenilenen yapılanma içinde eskinin bazı kurumlarının kaldırılması ve bu durumun kent yönetiminde yarattığı boşluğın doldurulamaması çapı daha büyük bir yenilenmenin önünü açtı. Çünkü kentlerin yenilenen ilişkiler doğrultusunda artan ticari faaliyete ve nüfusa göre bir ulaşım ve hizmetler bütününe sahip olması gerekiyordu. Yoğun faaliyeti yaşıyan kentlerde tüccar gemileri için karantina ve konaklama tesisleri, uygun sağlık şartları ve düzenli bir şehir ulaşımı yaratmak başlıca sorunlardı.⁴ Tanzimat döneminden beri kentlerde temizlik ve düzenin Batılı örneklere uygun biçimde yenilenmesi fikrinin varlığı da bilinir, aynı zamanda yenilenme güvenliğin sağlanması da etkili olabilirdi. Ayrıca batılılar için yeni bir kazanç ve hayat alanı haline gelen Batı Anadolu kentlerinde yeni bir düzenin ve belediye gibi kurumların talebi, İzmir örneğinde olduğu gibi bizzat batılılardan da geliyordu. Aslında belediye örgütünün ortaya çıkışında, gerçekten de kentlerin artan çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak gibi bir hedef vardır. Ama bu iş için uğraşan yöneticilerin, kentin ihtiyaçları arasında, mahalli demokrasinin geliştirilmesi ve özerk komün bir yönetimin örgütlenmesini düşünmedikleri de bir gerçektir. Devrin hukukçuları da yerel yönetim kuruluşlarının başında gelen belediyeyi; adem-i merkezîyet, siyasal katılma gibi kavramlar açısından ve mahalli önderlerin politik eğitim göreceği kurumlar olarak görmediler.⁵

Özetle kentin artan ihtiyaçları ve modernleşme sürecinin etkisiyle Osmanlı yöneticileri, başkentten başlayarak yerel yönetim örgütleri kurmaya başladılar. 16 Ağustos 1854'te İstanbul'da şehremaneti kuruldu. Ardından da her köyü bir belediye dairesi sayan 1864 Vilayet Nizamnamesi çıkarıldı. Bu nizamnamede şehir ve kasabalardaki belediye idareleri için hüküm yoktu. Ancak bazı yerler-

de belediye dairesi kurulmaya kalkılınca, vilayet belediye meclislerinin kuruluş ve görevleri hakkında talimatnameler hazırlandı. Böylelikle İzmir, Selanik, Tuna ve Bağdat'ta belediyeler için statü geliştirilmiş oluyordu. 1871 Nizamnamesi'yle de şehir ve kasaba belediye dairelerinin kuruluşu, yetkileri ve çalışma esasları belirlendi.⁶ Bundan kısa bir süre sonra 1878 (1296) tarihli Aydın vilayeti salnamesinde Aydın sancağına bağlı kazalarda belediye dairelerinin varlığını tespit ederiz. İmparatorluk genelinde farklı bölgelerdeki başka kazalara göre oldukça erken sayılabilecek bir tarihtir bu, başka bir deyişle Aydın Sancağı, belediye örgütünün kamuoyuna karşı ilk sınavlarından birini verdiği yerlerdendir.

Başta da söylediğimiz gibi 19. yüzyıl Osmanlı kenti modernleşme sürecine girdi. Değişen ve Batı modelinde farklılaşan toplum, ekonomi ve kültürün yanında aynı dönüşümü yaşayan bir kent olgusunun bu yüzyıl boyunca varlığından söz etmek mümkündür. Bu bölümde, Osmanlı coğrafyasının diğer kentlerinden ayrı biçimde değerlendirilmesi gereken Batı Anadolu kentlerinin bu değişim süreciyle ilişkisi ve bu sürece uyumu-uyumsuzluğu ele alınacaktır.

KAPİTALİST GELİŞME SÜRECİNDE KENTLER

Tanzimat'ın yenileşme hareketine ek olarak bir süredir varlığını hissettiren kapitalist ilişkilerin toplumun yenilenen bir düzene uyum sürecini tetiklediğini söyleyebiliriz. Ama Batı Anadolu'da yeni bir sistemle yaklaşma sürecinin etki alanında yalnızca ekonomik ilişkiler ağı yoktu. Artık, bölgenin yerli dinamikleriyle her zaman kesişmese de alışıldık hale gelen; tüccar, konsolos, kumpanya direktörü veya çalışanı, demiryolu işçisi, mühendis, madenci, arkeolog, seyyah, misyoner, hatta casus vb. kimliklerle yabancıların kaynaştığı bir bölge ve kıydan iç bölgelere uzanan hat üzerinde yerli ve yabancıların iyi ya da kötü ilişkiler kurduğu bir farklı topluluklar bileşimi olgusu o günün gerçeklerinden biriydi. Bunun başka sonuçları da olacaktı. Farklılaşan sosyo-

ekonomik yapılar etkisindeki eylem yapılanması, yaşanan mekânda değişik konumlarda oluşur. Bu durum gerek yerleşmelerin niteliğini ve bölgesel dağılımını, gerekse kendi içlerindeki mekânsal yapıyı tanımlar.⁷ Burada mekân Aydın sancağına bağlı kentler ya da kent olarak tanımlayabileceğimiz yerleşimler olduğuna göre, başka bir deyişle bu kentlerdeki ihtiyaçlara bağlı eylemler değiştikçe ve geliştikçe kent mekânındaki dağılımları ve kendi aralarındaki ilişkiler de farklılaştı. Kentleri 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki zaman kesitinde fiziksel yapı bakımından eskiye oranla farklılaştıran da buydu. Kentleşme sürecini batılı örneklerde olduğu gibi salt sanayileşmeyle açıklamak mümkün olabilir mi? Başka dinamikler; örneğin yerel pazar ağı ve yenilenen ulaşım sisteminin bu süreçteki rolü nedir?

Kent, yüklendiği işlevler açısından değerlendirildiğinde, mekânsal yapısı bölgesel ölçekte işlevlerinin bir yansımasıdır. Toplumsal yapılarda ortaya çıkan değişiklik bölgesel sistemleri de etkiler ve yeni sistem kentin bazı işlevlerinde değişimi de gerektirir. Ancak değişimin kentteki yansıması geniş bir zaman boyutunda gerçekleşir. Zaman zaman bazı yeni ihtiyaçlar kentte eski fiziksel yapı içinde karşılanabilir veya işlevsel değişme fiziksel değişmeden sonra ortaya çıkabilir. Ama özetle kenti biçimlendirenin, işlevi ve fizik yapısı olduğunu söyleyebiliriz. Bütün bunları etkileyen bölgesel ilişkilerde temel faktörlerin başında demografik özellikler, doğal ve doğal olmayan kaynakların (toprak, işgücü maden, orman vb.) bölge içi dağılımı, üretim-ulaşım-haberleşmede kullanılan teknolojik düzeydir.⁸ Bu açılardan bakıldığında bir bölge içinde farklı alanlar gözlenebilir. Aydın sancağı genelinde, bu farklı etkileşimin kentler için farklı sonuçları oldu. Şimdi sancak genelinde değişmeyi tetikleyen temel faktörlere göz atalım.

Kalabalıklaştıran Kent

19. yüzyılın son yıllarında Batı Anadolu kentleri genelinde bir nüfus artışı gözlenir. Bunun değişik nedenleri vardı; ön-

celikle salgın hastalıklarla savaşta başarılı olunması, sağlık koşullarının, güvenlik, ulaşım gibi faktörlerin görece iyileşmesi, özellikle kıtlık dönemlerinde ve bulaşıcı hastalıkla savaşta halk lehine bir tablo yarattı.⁹ Kaybedilen Osmanlı topraklarından göçler de nüfus artışında en gözle görünür nedenlerden biridir. 1877-78/Osmanlı-Rus Savaşı ardından Anadolu geneline Kafkaslar ve Rumeli kökenli Müslüman grupların gelip yerleşmesi de Aydın ve civarını doğal olarak etkiledi. Birçok Çerkez köyü ve mahallesi bu dönemde kuruldu. Osmanlı'nın toprak kayıpları 20. yüzyıl başlarında da devam etti. Bu yeni göç dalgaları demekti, özellikle Girit ve Makedonya'nın kaybı buralardan göçleri başlattı. Yunanistan'ın Batı Anadolu'da Rum nüfusu artırma girişimleri sürüyordu ve Yunan Krallığının kurulmasından sonra Anadolu'dan giden yerli Rumlar'dan geriye dönenler de vardı.¹⁰ Yüzyıl boyunca süren göçebe aşiretleri iskân teşebbüslerinin de "kayıtlı" nüfus artışına etkisini düşünmek gerekir. Bütün bu göçler, iskân girişimleri, Batı Anadolu genelinde nüfusun hareketli olması ve artması anlamına geldi. Artan nüfus için yeni yerleşimler kuruldu, kentlerin yeni üyeleri geldikleri yerlere kendi hayat tarzlarını da getirdiler. Kalabalıklaşan kentler ve kasabalar gerek görüntüleri, gerekse etnik, sosyal ve kültürel özellikleriyle değişmeye başladı. Artan ihtiyaçları karşılamak için kentler yeni hizmetleri ve bu hizmetleri verecek belediye gibi kurumları bekler hale geldi.

Ancak bu yüzyılın ortalarında Aydın sancağının idari yapılanmasında radikal sayılabilecek bir değişiklik oldu. Yüzyıllardır Aydıneli'nin bir parçası olan Tire, Ödemiş, Birgi ve Ayasuluğ gibi önemli kentler, vergi toplanmasında karışıklıkları önlemek için 1851 yılı başından itibaren idari yapılanmada İzmir'e bağlı hale getirildi ve önceden Aydın'a dâhil olmayan Söke gibi orta büyüklükte bir yerleşim de Aydın'a bağlandı.¹¹ Balat nahiye yapılarak Söke'ye bağlandı.¹² Bu yüzden yüzyıl ortasındaki ve sonundaki Aydın farklıdır ve bu dönemlere ait nüfus veri-

lerinin değerlendirilmesi, karşılaştırılması çok sağlıklı olmayabilir. Yine de bir fikir vermesi açısından Aydın sancağının değişik yıllarda ve kaynaklarda belirtilen nüfus verilerine bakarak, karşılaştırma yapalım. Devletin resmi verilerine bakıldığında,¹³ 1831'de yapılan nüfus sayımına göre Aydın sancağı; 100.257 (x 2= 200.514)'si Müslüman, 6.346 (x 2=12.692)'sı Rum, 532 (x 2=1.064)'si Yahudi ve 543 (x 2= 1.086)'ü Ermeni olmak üzere 107.678 (x 2=215.356) kişilik nüfusa sahiptir.¹⁴ Aşağıdaki tabloda¹⁵ ise, yüzyılın son on yılında sancak genelindeki nüfus durumunu görebiliriz.

Tablo 4. 19. Yüzyılın Sonunda Aydın Sancağında Nüfus

	İslam	Rum	Ermeni	Musevi	Katolik	Ecnebi	Toplam
Güzelhisar	65272	4559	268	1873	96	172	72240
İneabad	12198	74	66				12338
Sobice	101110	10805					111915
Karahayit	8311						8311
Köşk	8791						8791
Nazilli	61784	1965	336	220		142	64447
Atça	5154	113					5267
Karacasu	17958	155					18113
Sultanhisar	5158	56					5214
Kuyucak	12395	25					12420
Söke	15192	10901	88	3			26184
Bozdoğan	27943	81	8				28032
Yenipazar	8228	30					8258
Arpaz	8660	3					8663
Amasya	2635						2635
Çine	29892	369	5				30266
Toplam	390681	29136	771	2096	96	314	423094

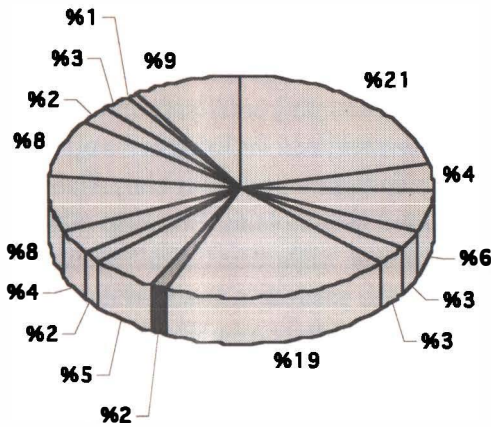
Aşağıdaki tabloda¹⁶ ise Cuinet'nin yaklaşık aynı yıllarda, Aydın ve kazalarında merkez ve kırsala ait nüfus verileri gösterilmiştir.

Tablo 5. V. Cuinet'e Göre Aydın ve Kazalarındaki Nüfus

	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Musevi	Toplam
Güzelhisar	56578	5597	300	114	1890	64479
Nazilli	60360	1862	274		120	60360
Söke	14978	8258	59			23295
Bozdoğan	28998	497			14	29509
Çine	10306	693	1			11000
Toplam	116896	16907	634	114	2024	136575

Cuinet, burada kaza ve köyleri birlikte ele almıştır. Salname ile karşılaştırıldığında nüfus verileri her iki kaynaktan büyük oranda farklılık göstermez. Burada dikkate değer nokta, her ne kadar bu verilerin kesin ve net doğruları yansıtmadığını düşünsek de, V. Cuinet'in eseri ve yakın tarihli sarnamelerin verdiği bilgiler doğrultusunda 1890'ların başlarında Aydın sancağı kazalarında yaklaşık 60 yıllık bir süreç içinde artan bir nüfustan söz edilebilir. Söz konusu veriler bu süreçte nüfusun yaklaşık iki katına çıktığını gösterir. Ciddi anlamda bir kalabalıklaşma vardır. Ama bu artış gerçek bir kalabalıklaşma anlamına gelir mi? Sayımlarda yapılan hatalar bir yana bırakıldığında V. Eldem 1884-1913 yılları arasında imparatorluk geneli için % 0.77 oranında bir nüfus artış hızı verir¹⁷ ama Aydın sancağının sınırlarında yapılan değişiklikler, göç dalgaları, salgın hastalıklar ve savaşlardaki kayıplar düşünüldüğünde sancak geneli için bunun olağan bir artış olmadığı söylenebilir.¹⁸ Yani nüfusun artışı bölgenin iç dinamiklerinden gelen doğal bir artış değildir. Bölge dışı etkiler nüfusun doğal seyrini değiştirmiştir.

Aşağıdaki grafiğin¹⁹ hazırlanmasındaki amaç bütün bu verileri, bir de şekille göstermek değildir. Burada hedeflenen, sancak genelindeki nüfus yoğunluğunun kasaba ve nahiyelere dağılımını somutlaştırmaktır. Bunun konumuz açısından önemi; nüfus-toplumsal örgütlenme arasındaki ilişkiyi görebilmeektir. İç ve dış dinamiklerin etkisindeki bu ilişki belli bir dengededir.²⁰ Doğal olarak dengenin bozulması toplumun yapısını da etkileyecektir.

☐ Güzelhisar	☐ Kneabad	☐ Sobice	☐ Karahay
☐ Köflük	☐ Nazilli	☐ Atça	☐ Karacasu
☐ Sultanhisar	☐ Kuyucak	☐ Söke	☐ Bozdoğan
☐ Yenipazar	☐ Arpaz	☐ Amasya	☐ Çine

Nüfusun yerleşimlere göre dağılımı

Burada nüfusun yerleşim yerlerine dağılımını değerlendirmek, daha pratik sonuçlara ulaşmaya yarayacaktır. Nüfusun yerleşimlere dağılımına dikkatle bakıldığında % 40 gibi büyük oranda iki merkezde, % 60'ının ise kasabalarda toplandığı açıktır. % 1 ile % 9 arasında değişen oranda nüfusa sahip bu kasabaların, küçük ve orta büyüklükte olduğunu kabul edebiliriz. Kaza merkezlerinin toplam nüfusu ve çevre köylerle birlikte nüfusu değerlendirildiğinde merkez Güzelhisar, Nazilli ve Bozdoğan ve Çine'de kırsal nüfusunun, kent merkezleri nüfusundan fazla olduğu görülür, özellikle Bozdoğan'da bu ayrışım derindir. Yalnızca Söke'de kırsal bölge ve merkez nüfusları birbirine yakındır. Yani nüfusun kentleşmedeki rolü çok belirgin değildir.

Bütün sanayi öncesi toplumlarda kent nüfusunun artışında, kırsal nüfusun geçim kaynaklarında artış ya da azalmanın etki-

si vardır. Yine sanayileşmemiş kentlerde nüfusun kendi kendini yeniden üretmediği ve bu kentlerin büyümesinin, hatta varlığını korumasının köylerden gelen sürekli göçe bağlı olduğu varsayılır.²¹ Bu koşullar altında kırsal nüfus için kentte yaşamayı cazip kılacak bir neden, topraktan istenen verimin ve kazancın sağlanamaması olabilir. Ama bunun yanında kentte de yeni iş olanaklarının ortaya çıkmış olması gerekir ki kent çekici olsun. Bilindiği gibi 19. yüzyıl boyunca Batı Anadolu'da tarım hızla ticarileşti. Yalnızca tarımsal üretimde genel bir artış değil, pazar için üretilen ticari ürünlerde de bir önemli artış yaşanıyordu. Batı Anadolu örneğinde pamuk, tütün, incir, kuru üzüm ve zeytin üretiminin kaliteli ve yaygın hale getirilmesi için bilinçli bir çaba vardı. Bu çabanın itici güçleri hem dış talep, hem de bizzat devletti. Bu gelişmelerin tarım toplumunda büyük değişime yol açtığı konusunda hemen hemen herkes birleşir.²² Aydın ve çevresinde tarımsal üretimi üstlenen köylünün çok ciddi sorunları elbette vardı.²³ Ama buradan hareketle bölgede kentsel nüfusun artışında tarımın sorunları etkilidir demek doğru olmayabilir. Bu yıllarda bu bölgede yüzyıllardır süren köyden kente göçe, eşkıyalık hareketlerine ve para ekonomisinin git-tikçe daha hâkim hale gelmesine rağmen, kentsel merkez nüfusun arttığını, kırsal nüfusun azaldığını, elimizdeki verilere göre, net olarak gösteren bir kanıt şimdilik yoktur. Nüfusun % 40 gibi büyük bir oranda toplandığı Güzelhisar ve Nazilli merkez kazaları, mesleki ayrışımı da sağlayan önemli iki kent ve çekim alanı olma özelliğini gösterir. Her iki kentte de çevre köyler kentlere yakın sayılabilecek mesafededir, böylelikle ulaşım ve merkez-çevre ilişkisi görece daha kolaydır. Bu durumda köydeki iş olanakları azalıp geçim sıkıntısı baş gösterse bile merkeze göç etmeksizin iş olanaklarından yararlanıp kırsal bölgeyle ilişkiyi sürdürmek mümkün olabilir. Kaldı ki kent merkezleri olduğunu düşündüğümüz Güzelhisar ve Nazilli'nin henüz tam olarak kırılmamış geleneksel ekonomik yapısı, halen varolan sanayileşme öncesi üretim ilişkileri buraları geçim kaynakları bakımından cazip kılmaktan uzakta görü-

nüyor. Ancak başka özellikleri, örneğin eğitim kurumları, idari ve dini kurumlar bakımından durum farklı olabilir.

Bu durumda başlangıçtan itibaren bölge yerleşimleri içinde farklı özellikleriyle dikkat çeken, bu yüzden çekim alanı kentleri olarak nitelendirdiğimiz Güzelhisar ve Nazilli'nin kent merkezlerinde kalıcı bir nüfus artışı yok gibi görünür, ama belki de geçici bir nüfus artışı vardır. Nazilli gibi bir ticari merkezde nüfusun yılın belli dönemlerinde örneğin incirin toplandığı dönemlerde arttığını düşünebiliriz. Ya da eski dönemlerden itibaren önemli bir pazar yeri olan bölgede pazarların kurulduğu dönemlerde ortaya çıkan bir nüfus artışı vardır. Pazarın bitişiyse eski sayısına dönen kent nüfusu çok değişmez gibi görünebilir. Güzelhisar için de benzer durumlar söz konusu olabilir. Kalıcı nüfus artışı için gereken yeni işkollarıyla cazip hale gelmiş bir kent ekonomisi ise ancak sanayileşme ile sağlanabilir. Sözüne ettiğimiz dönemde toprağını kaybeden köylüye iş sağlayabilecek ölçüde sanayileşme gerçekleşmediği için köylü, yeni iş alanları açılmadığı sürece ya da kentin çekiminden çok borçlanma ya da eşkıyalık gibi nedenlerle köy tarafından itilmediği sürece kendi köyünde, başkasının toprağında çalışmaya devam etmiş görünüyor. Bu bölgede tarımsal üretim halen cazip bir kazanç türü olmalı, başka bir deyişle hızla ticarileşen tarım hâlâ birçok köylünün kazanç kapısı olmaya da devam ediyordu.

Diyar-ı Aher'den Gelenler ve Gidenler

Yerleşim merkezlerinin Aydın sancağındaki köyler ve diğer kasabalarla birlikte oluşturdıkları ilişkiler ağını tespit etmek; bölgede belli özellikleriyle öne çıkan, çekim merkezi haline gelen ve yine değişen ilişkiler yüzünden sönen veya yıldızı yeni parlayan noktaları belirlemek gibi pratik bir sonuca varmaya yarayacaktır.

Aydın sancağına bağlı kazaların 1844-45 tarihli Temettuat Defterleri'nde tespit ettiğimiz "diyar-ı aher ahalisi" kavramı bu konuda belki bir ipucu verebilir. Bu kavram, yazımı yapılan yerde

yerli halktan olmayıp, başka bir yerden gelen tamamen göç etmiş veya yazım sırasında burada işlerini halletmekte olan, ya da burada çalışan, hatta mevsimlik işçilik yapan, belki de 10-15 yıldır aynı yerde oturan ama hâlâ yerliden sayılmayan bir topluluğu ifade eder. Bu tipte toplulukların Güzelhisar gibi “büyük” kentlerde bulunması normal olabilir, örneğin Nazilli sakinlerinden olup Güzelhisar’da yaşayan iki kardeş; İlmîye talebesinden Hüseyin Nuri ve Seyyid Ali her iki kazada da mal sahibi olarak vergi öderler, ancak merkezinin çekiciliğiyle buraya gelirler, fakat asıl memleketleriyle bağlarını koparmazlar.²⁴ Ama görece daha küçük, ana yollara uzak, özellikle Menderes’in güneyinde kalan kasabalara doğru tersine bir göçün ya da ekonomik ilişkilerin varlığı da aynı bulgularla tespit edilebilir. Demek ki yalnızca büyük kentin özellikleri hatta bütün kentsel özellikler çekici değildir. Bir merkez tarımsal kaynaklı özellikleriyle de çekici hale gelebilir. Aydın’a bağlı kazalardan Çine, Köşkderesi ve Sobice’ye ait defterlerde bu tipte topluluklara rastlanır.²⁵ Bu örnekler özellikle ilginçtir, çünkü öncelikle Menderes’in güneyinde ana aksa ve metropole görece uzak yerleşimlerdir. Sobice’de, Çine’de ve Köşkderesi’nde yerli olmayanların özellikleri farklılık gösterir. Sobice’ye ait kayıtlardaki²⁶ diyar-ı aher ahalisi öncelikle buraya göçenleri ifade eder. Kayıtlardaki tamamı Rum 39 hane reisinin yaklaşık 5 kişiden oluşan aileleri olduğunu düşündüğümüzde bu yıllarda Sobice’ye gelen, $39 \times 5 = 195$ kişilik bir topluluktan bahsedebiliriz. Kayıtlardaki hane reisi erkeklerin yaşları 18 ile 60 arasında değişir. Bu topluluk, Yanya, Girit, Rodos, Filibe, Söke, Aydın, Kuşadası, Sille ve Kıbrıs’tan 1841-1844 tarihleri arasında gelmiştir. Defterde belirtildiğine göre Sobice’de hâlâ “misafir” olarak görülürler, henüz kazanın sakinleri değildirler ama Haraciye-i Şeriye’lerini Sobice’de öderler. Belki de geldikleri yerlerde toprak sahibiydiler ama bu toprağın geçimlerini sağlamaya yetmemesiyle başka işlere yönelmişlerdi. Bu göçmen topluluğun kazanç sağladığı meslekler arasında bahçıvanlık, çiftçilik, hademelik²⁷ vardır. Bunlar toprakla bağlarını koparma-

dan üretime katılanlardır. Bahçıvanlar aynı toplulukta dikkat çekici biçimde fazladır. Bu hane reislerinin geldikleri yerlerde ya da Sobice’de başkalarına ait tarla ve bahçeleri ortakçılık ya da kırıclıkla işlediklerini düşünebiliriz. Ancak katmercilik, ekmekçilik, pabuççuluk, terzilik, yapıcılık, abacılık, tütün ticareti, bakkallık, kahvecilik yaparak geçimi sağlayanların topraktan epeyce koştukları, en azından topraklarını kendileri işlemedikleri açıktır. Belki toprak gelir kaynakları olmaktan çoktan çıkmıştı, belki de her zaman tarımın yanında küçük ticaret ve zanaatla uğraşmışlardı. Gelirleri genellikle, tütün ticareti, abacılık, kahvecilik yapanlar da dâhil olmak üzere, evsat (orta) gruba dâhildir, (edna) altgelir düzeyi daha azdır, üst düzeyde (alâ) gelir ise hiç yoktur.²⁸ Sobice’de yaşamaya başlamalarıyla birlikte burada kendileriyle aynı meslekleri icra eden yerel halkla aralarında gelirin paylaşımı konusunda büyük olasılıkla sorunlar yaşandı. Haraç vergilerinin burada tahsil edilmesi bu paylaşım yüzünden olabilir mi? Daha çok emeği ile para kazanan bu insanların Büyük Menderes’in güneyinde verimli toprakları olan ve o günlerde kalabalık bir Müslüman nüfusu barındıran bu kente gelmeleri isabetli görünür. Gelenler arasında en çok bahçıvanlık ve katmercilik gibi az sermayeli işleri yapanların olması, bu insanların herhangi büyük birikimin sahipleri olmadıklarını gösterir. Ayrıca gelir durumları, yaptıkları işler gerçekten de Sobice’ye en çok nüfus gönderen Yanya, Girit ve Rodos’ta geçim olanaklarının yetersizliğini düşündürmektedir. Yani bu göç hareketinde yoksulluk ve işsizliğin etkisi fazla olmalıdır. Buna bir başka örnek olan, 1836-1842 yılları arasında Sobice’ye bağlı Haydarlı çiftliğine çalışmak üzere göçenlerin geldikleri yerler de çok çeşitlidir. Rumlar; Girit, Kıbrıs ve Aydın’dan; Ermeniler ise Erzurum, Sivas, Eğin, Diyarbakir’lidir. Bu göçmenlerin sıfatı “reaya hademesi”dir. Büyük olasılıkla vasıfsız işçi anlamına gelen bu sifata sahip göçmenlerin yapabilecekleri işler daha çok kas gücünü gerektirir. Gelir durumları alt seviyede, yaşları 35 ile 55 arasında değişmektedir.²⁹ Bu vasıfsız işçilerin bölgeye gelmesi ise Batı Ana-

dolu genelinde tarımın ticarileşmesi ve artan üretime bağlı olarak yaşanan işçi sıkıntısının bir göstergesi olarak algılanabilir. Sobice pamuğunun sınırları aşan ünü bu ticarileşmede büyük önem taşımış olmalı. Ama Sobice'yi göçmenler için çekici kılan sadece tarımsal üretimdeki ünü olmasa gerek.

Sobice'nin Rum taifesi göçmenleri arasında tarım dışı meslekleri olan bir grup vardır, bu topluluğun Sobice'nin sosyal ve ekonomik hayatına ve kentleşme sürecine katkısı olduğu açıktır. Katmercilik, ekmekçilik, pabuççuluk, terzilik, yapıcılık, abacılık, tütün ticareti, bakkallık, kahvecilik gibi mesleklerin Sobice çarşısına yeni bir hareket getirdiğini söyleyebiliriz. Örneğin katmercilik ve ekmekçilik en azından gelişmekte olan ve kalabalıklaşan bir çarşının göstergesidir. Pabuççuluk, abacılık ve terzilik kent hayatıyla uyumlu mesleklerdir. Yani Sobice'de kendi ihtiyacı dışında giyim eşyası üreten ve bunun ticaretini yapan bir grup ve bu hizmeti talep eden bir de tüketici topluluğunun varlığından söz edilebilir. 19. yüzyıl ortalarında Sobice Aydın'a bağlı kazalardan biri olarak metropol kentlere uzaklığı ve doğa koşullarının biraz da zorluklarla şekillendirdiği ulaşım olanaklarına rağmen gelişmekte olan, kalabalıklaşan bir kent görüntüsü vermektedir. Burada asıl ilgimizi çeken ise Sobice'nin Filibe, Yanya gibi büyük şehirlerin yanında Aydın Güzelhisarı ve Söke'den de göç almasıdır. Özellikle sancak merkezi Aydın görece "büyük" kenttir, yani büyük kentlerden daha küçük bir kente tersine işleyen bir göç hareketi vardır. Gelenlerin mesleğinde bakıldığında terzi, ayakkabıcı, yapıcı ve reaya hademesi olduklarını görürüz. Yani tarımın dışında birtakım işleri de vardır. Göçmenler Güzelhisar ve Söke'de yaşadıkları dönemde mesleklerinden doyurucu kazanç elde edemedikleri için gelmiş olabilirler. Düşük kazanca neden olarak bu meslek gruplarının bulundukları yerde ihtiyaçtan fazla olması düşünülebilir. Bu nedenle gelişmekte olan ve aldığı göçlerle de ünlenen Sobice, göçmenler için iyi bir seçim olarak görülebilir.

Sobice örneğinde civardaki tarımsal arazinin paylaşımıyla ilgili bazı ipuçlarını merkeze ait defterde³⁰ bulabiliriz. Bütün topraklar yerli ahaliye ait değildir. Aydın Yarbaşı mahallesinden Hacı Osman oğlu Mehmet'in ve Aydın'a bağlı İneabad'tan Hacı Süleyman oğlu Molla Süleyman'ın Sobice'de tarlaları bulunduğunu görüyoruz. Bunlar gibi başka örnekler de olmalı, özellikle İneabadlı Molla Süleyman'ın Çine ve Köşkderesi civarında da toprakları vardır.

Belli noktaları geçici olsa da kalabalıklaştıran sadece kent sel özellikler olmasa gerek. Bozdoğan, Söke ve Çine yüzyıl sonlarında görece “büyük” yerleşimlerdir, bulundukları konumda öncelikle, etraflarındaki köylerle bir merkez-çevre ilişkisindedirler. Ancak Aydın ve çevresinde tarımsal üretimin henüz çok belirgin biçimde tarının dışı üretimin gerisinde kalmadığı düşünüldüğünde, görece büyük kasaba ve kentlerin de kendi ihtiyaçlarını karşılama konusunda çok sıkıntı çekmediklerini görebiliriz. Yani bu kentler kırsallarındaki üretime son derece bağımlı değillerdir. Bunun yanında, Bozdoğan'ın Nazilli ve Aydın'a, Söke'nin ise Menderes'in güneyindeki ilişkileri göz ardı etmeden Kuşadası üzerinden İzmir'e doğru ekonomik ve demografik ilişkileri olmalı.³¹ Söke'nin köyleriyle olan ulaşımının Menderes taşkınları dolayısıyla ne denli zor olduğunu tahmin edebiliriz. Burada kent-kır nüfus dengesinin daha net ve gelecekte bunun, kent nüfusu lehine bozulmasının daha muhtemel olduğu söylenebilir. Özellikle kenti metropole bağlayan demiryolu bu konuda büyük kolaylık sağladı.

Çine'deki durum biraz daha karışıktır. Çine'deki tarımsal arazinin paylaşımında Karpuzlu, Yenipazar, Milas, Bozdoğan, Bozüyük, Karahayıt, Sobice, Şahme ve nefsi Aydın Güzelhisar'ın başta Yarbaşı ve Orta Mahalle sakinlerinden birçok kişiyi görebiliriz.³² Bu topluluk Çine'ye yerleşmiş bir topluluk değildir. Topraklarını ya kiralar ya da kendileri adına başkalarına işlettirirler. Çine sınırları içinde kalan tarla, bağ ve özellikle zeytinliklerin sahibidirler. Sobice daha geniş çaplı bir çekim merkeziyken Çine'nin çekimi daha çok çevresiyle sınırlıdır, ama bu çekim, kentin bir özelli-

ğinden kaynaklanmaz. Asıl neden burada bulunan tarla, bağ ve zeytinliklerdir, yani asıl çekici olan tarımsal arazidir. Benzer bir özellik Köşkderesi kazası civarında bulunan topraklar için de gözlenir.³³ Buradaki verimli arazide bulunan bağ, tarla ve zeytinliklerin sahipleri de çevredendir. Bu çevre Güzelhisar, Karahayıt, Kozluklu, Koçak hatta Birgi Mendegüme'ye kadar uzanır. Her ikisinde de merkez kaza Güzelhisar sakinlerini bulmak, tarımsal arazinin kentli ve bürokrat için de³⁴ bir çekiciliğinin olduğunu ve aynı zamanda kentten köye doğru arazi sahipliği dolayısıyla tersine de işleyen ekonomik ilişkiler ağını gösterir.

Ulaşım, Kapitalizm ve Kentler

Aydın ve kazalarını İzmir limanına bağlayan demiryolunun yapılması bölgedeki ilişkiler ağının yönünü de doğal olarak etkiledi. Bölgedeki üretimin öncelikle istasyonlara getirilmesi gerekliydi. Bu yüzden bu yollara en kısa ve çabuk ulaşabilecek yeni yollar kullanılmaya başlandı, ya da eski bazı yolların önemi daha da arttı. Özellikle Menderes'in güneyinde kalan bölgeden demiryoluna gelen metanın geçtiği yollar önem kazandı. Örneğin Sobicce pamuğu ve zeytininin taşındığı Koçarlı-Karapınar yolu bunlardan biridir. Benzer konumdaki Çine'nin durumu biraz farklı oldu, daha güneyde kalarak Muğla ile bağlantısını sürdüren Çine, metanın toplandığı merkezlerden biri olmaya devam etti. Çine-Muğla arasında kervanların geçtiği yol daha önemli bir hale geldi. Hatta Aydın valisi Hasan Fehmi Bey bölgeye yaptığı gezide dağlar arasındaki yolların ulaşım için büyük engel olduğunu, buralara yeni şoseler yapılması ve Menteşe'nin de Aydın demiryoluna bağlanması gerektiğini³⁵ bildiriyordu. Bu olamadı ne yazık ki; ama Çine hem Aydın, hem de Muğla ile ilişkisini biraz düzelen yollarla sağlamaya devam etti. Yine Menderes'in güneyinde kalan bir başka kaza olan Bozdoğan ise Nazilli ve Sultanhisar'dan gelen iki güzel şose ile demiryoluna bağlandı ve böylelikle Bozdoğan'ın gelecekte ekonomik açıdan gelişmesi sağlandı.³⁶ Zaten demiryo-

lunun tamamlanmasından sonra, hep gündemde olan; üretim bölgelerinin istasyonlara bağlanması üzerinde durulduğu net biçimde görülüyor. Yüzyılın sonuna kadar birçok yol yönünü istasyonlara çevirmişti. 1890'lı yıllarda şose yapımı oldukça hızlandı. Kuyucak-Karacasu, Nazilli-Bozdoğan, Aydın-Çine, Balatçık-Söke, Ayasuluğ-Kuşadası, Ayasuluğ-Söke şoseleri bu yıllarda tamamlandı veya tamir edildi.³⁷

Demiryolu istasyonları önceden çok gelişmiş olmayan bazı yerleşimleri de kalabalıklaştırdı. Örneğin Aziziye (Çamlık) istasyonun bulunduğu köy nüfusunun % 80'i Havutçu ve Sultaniye'den gelenlerle oluştu.³⁸ Yüzyıl ortasında Kırkaca'nın (Şirince) gölgesinde kalan³⁹ Ayasuluğ buradan dahi göç almaya başladı ve büyüdü. Kuşadası limanı doğu-batı yol ekseninin yön değiştirmesiyle biraz daha önemini yitirse de hiçbir zaman tamamen atıl kalmadı. 20. yüzyılda bambaşka bir gerekçe ile gelişti.

Bütün bunlar, Mübaccel Kıray'ın bölgesel bütünleşme biçimi⁴⁰ savını destekler niteliktedir. Üretim fazlasının toplama merkezlerinin yönü demiryolu istasyonlarına doğru dönmesi, doğal olarak yerleşim merkezlerinden istasyonlara doğru eski-yeni yolların da kullanılmaya başlanması, böylelikle doğu-batı ekseninde varolan eski yollara Menderes nehrini geçen kuzey-güney doğrultusunda yeni yollar eklenmesi ve yolların öneminin artması bunun kanıtıdır. İhraç ürünlerinin ulaşacağı hedef aslında İzmir limanıydı, ama birinci aşama yani demiryolu istasyonlarına ulaşmak, ürünü pazarlayanların başlıca hedefi haline geldi. Bu yollar da ürünü istasyona taşıyacak olan deve kervanlarıydı. Çağın modern teknolojisiyle başlangıçta çatışsa da, kervanlar yeni ulaşım sistemiyle bütünleşti ve bu sistemin tamamlayıcısı oldu. Daha da ileri gidilirse, bu bütünleşme 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin dışa dönük ve bağımlı yapısını temellendirdi.⁴¹

M. Kıray'ın da belirttiği gibi bu yeni yollar eskinin örümcek ağına benzeyen içe dönük yapısından hayli farklıydı. Yönü değişen yollar, bir ağacın dallarını andıran karmaşık bir yapıya

sahip hale geldi. Bu yapılanma kapitalist sistemin ön koşullarından biriydi.⁴² Demiryolu güzergâhı üzerinde kalabalıklaşan yerleşimler, aynı güzergâhın dışında ise-ürünün toplandığı yerler de olsalar- tenhalaşma belirtileri gösteren yerleşimler vardı. Örneğin güzergâhın üzerinde bulunan Sultanhisar 20. yüzyıl başlarında kalabalıklaşmış ve zenginleşmişti. Bu idari ünite içindeki yerini de etkiledi ve Sultanhisar'ın varidatının kesretine ve mevkiinin ehemmiyetine binaen ikinci sınıf kazaya dönüştürülmesine karar verildi.⁴³ Kentlerin büyümesi ve gelişmesinde, aynı zamanda idari bakımdan konumlarının da yükselmesinde vergi çokluğunun yanında, bulunduğu yerin de önemli olduğu anlaşıyor.

Yüzyılın ortalarında kentsel gelişme ve tarım potansiyeli bakımından umut verici özellikler gösteren Sobice kazası, tarımsal potansiyelini elbette korudu. Yine bölgedeki en iyi kalitedeki pamuk burada üretilmeye devam etti,⁴⁴ ama kentsel açıdan beklentileri gerçekleştirilemedi. Bölgedeki değişimin somut örneklerinden biri olan demiryolundan uzakta ve Menderes'in güneyinde kalmak bu tarz gelişmenin aleyhinde görünüyor. Çağının en modern ulaşım aracına varabilmek için Sobiceli üretici hâlâ bu büyük nehri geçmek zorundaydı. Oysa nehrin karşısındaki Karapınar ve Değirmencik gibi yerleşimler, sahip oldukları demiryolu istasyonları sayesinde büyüme ve değişme fırsatını yakaladı. Her iki kasaba ulaşım sisteminin kentleşmeye etkisini görmek için iyi örneklerdir. Büyük olasılıkla zamanla nüfusu da azalan Sobice kazası, yolu buraya döndürerek kaza merkezi Koçarlı'ya istasyon yapma fikri,⁴⁵ Menderes'in geçilebilmesi için gerekli para kaynağının yokluğu yüzünden sonuçsuz kalınca, çekim merkezi, ürün toplama merkezi özelliğini yitirmeye başladı.⁴⁶ Yüzyılın sonlarında Sobice idari bakımdan da küçüldü ve nahiyeye dönüştürüldü. Modern teknolojinin ulaşım sisteminin yeterince yararlanamamanın sonuçlarını bir kent üzerinde görmek için Sobice iyi bir örnektir.

Menderes havzası kentlerinin iç ekonomik dinamiklerinden biri tarımsal arazinin kullanımıydı, bu sayede kentler, kasaba ve köyler arasındaki bağlantı sürüp gitti. Bağlantıların bir başka ayağında pazar yerleri vardır. Pazar ağı aynı zamanda kentsel gelişmenin yapılandırıcılarından. Pazarlar Osmanlı coğrafyasında farklı dönemlerde, pazar ve panayır olmak üzere değişik şekillerde adlandırılır ve bu durum karışıklıklara neden olabilir. Pazar yerleri yerel ticari metanın el değiştirdiği, panayırlar ise çok çeşitli metanın pazarlandığı ve yabancı tüccarların da geldiği yerler olarak düşünülebilir. Aslında pazar ile panayır arasındaki farkın çok açık olmadığı da söylenebilir.⁴⁸ Pazar sözcüğü yerine 19. yüzyıl belgelerinde olduğu gibi hafta pazarını kullandığımızda bu sorunu çözebiliriz. Buradan hareketle haftada bir gün kurulan daha yerel kaynaklı bir organizasyonu anlarız. Panayır ise yılın belli zamanlarında kurulan sergi niteliği de taşıyan büyük pazarlardır;⁴⁹ yılda bir veya birkaç kez kurulabilir, daha büyüktür ve daha çok ticari kapasiteye sahiptir.

Yerel ticaretin gelişimi ve kentleşmede pazarların oldukça önemli olduğu ortaçağ Avrupası örneğinde açıklıkla görülür.⁵⁰ Osmanlı coğrafyasında pazarların 16. yüzyılda bile iyi örgütlendiği, çevredeki ahalinin ihtiyaçlarını karşıladığı anlaşıyor ve bu dönemde aynı bölgede Aydın, Nazilli, Tire ve Ayasuluğ'un önemli pazarlar olduğunu biliyoruz.⁵¹ Bu düzen zaman zaman bozulsa da⁵² temel ticari ağ korunmuş görünüyor. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı yöneticilerinin, toplumun refah düzeyini yükseltmek için ülke genelinde ticareti artırma gayreti içinde oldukları, bu yüzden halkın da isteği doğrultusunda panayır ve hafta pazarlarının sayısının arttığı açıklıkla gözlenir.⁵³ 19. yüzyılın sonlarında varolan ticari ilişkilerdeki artışa paralel olarak, pazar yeri sayısının artmış olduğunu görebiliriz. 1312 (1894) tarihli Aydın vilayeti salnamesinde sancak genelinde pazar kurulan yerleri buluyoruz. Buna göre, Aydın'da panayır kurulmaz ama çok sayıda hafta pazarı

vardır. Özellikle Menderes'in kuzeyinde demiryolu güzergâhı üzerinde bulunan neredeyse bütün kasaba ve köylerin pazarı vardır. Bu pazarlar kendi içlerinde haftanın birbirini izleyen günlerinde kurulur, böylelikle her gün civarda bir pazar yeri bulmak mümkündür. Pazarların durumuna göre zaman zaman yapılan yeni düzenlemeler bölgedeki pazar ağının kentleşme sürecindeki etkisi hakkında da fikir verir. 1861'de henüz bir köy olan Değirmencik, demiryolunun hizmete açılmasıyla önem kazanacak ana aks üzerindeki yerleşimlerden biriydi. Yoldan daha içeride kalan Mursallı karyesindeki pazarın kapatılmasına ve Değirmencik'te kurulmasına karar verildi.⁵⁴ İki yıl sonrasında da yakınlarıdaki Teke karyesinin perşembe pazarı aynı sonla karşılaştı ve Değirmencik'in perşembe pazarı oldu.⁵⁵

Bölgedeki pazarlarda çevrede üretilen hububatı, zeytini, zeytinyağını, bakliyatı, inciri, üzümü, sebze ve meyveyi görmek mümkündür. Ayrıca günümüzde olduğu gibi pazarın bir köşesinde çok yakındaki köylerden gelen, kendi üretimleri olan peynir, çökelek, tereyağı, kese yoğurdu ve yumurta satan kadınlar da olmalı. Yine günümüzdeki örneklerden yola çıkarak düşünersek; kendi üretimi olan nakış, dantel ve iğne oyalarını satan kadınlar da neden bu kasaba pazarlarının bir köşesinde bulunmasın? Bozdoğan'dan heybe, torba, urgan, Karacasu'dan testi, bardak, Nazilli'den dokuma, Beydağ'ın demircilerinden halka alıp satan gezici pazarcılar köy veya "büyük kent" sakini olabilirler. Sabah namazıyla başlayan gün, yakındaki bir pazara gitmek için çok kısa olmasa gerek. Ayrıca bazı yerleşimlerde zahire pazarı, hayvan pazarı gibi sınırlı çeşitte ürünün satıldığı pazarlar da vardır.

Özellikle daha dayanaklı üretimi pazarlayan yerel pazar esnafının haftanın her günü yakın çevrede değişik pazar yerlerinde satış yaptığını düşünebiliriz. Yani çerçinin yaptığından daha farklı bir işi yapan, yakın pazar yerlerinde dayanıklı tüketim mallarını satan ve sadece pazarları dolaşan gezici esnaf o günlerde de vardır.⁵⁶ Çeşitli malların ticaretini yapanlar, o günlerde Tavas-Ay-

dın arasındaki pazarlara giderdi, bunu Tavas-Nazilli-Sultanhisar-Aydın hattında izleyebiliyoruz. Mesafeler oldukça uzak olduğuna göre, bu her hafta tekrarlanabilecek bir eylem gibi görünmüyor. Uzak köylerden katır veya develerle büyük pazarlara ceviz, kestanе, zeytin getiren köylüler, pazar toplandığında evlerine geri dönemezdi. Bu yüzden önemli pazarların kurulduğu kazalarda geçiş ve durak noktalarında bulunan kahve-hanların pazarcılara ve tüccarlara hizmet verdiği anlaşılıyor. İki katlı da olabilen bu han-kahvelerin alt katlarında bulunan ahırlarda hayvanlar, üst katlarında insanlar gecelerdi, bunlar bahçelerinde havuzu ve yolculara hizmet veren nalbantları olan görece “lüks” hanlardı. Bu durak noktalarının her bütçeye uygunu olmalı; kendilerine eşlik eden hayvanlarını dışarıya bağlayan yolcuların, tek bir odada büyükçe bir ateşin başında sabahı beklediği daha küçük ve konforsuz mekânlar, hatta “hayır olsun diye” yolculara yemek veren mahalle sakinleri bulunurdu, bazen ahırlar geceleme noktasına yakın bir başka yerde de olabilirdi.⁵⁷ Bu han-kahveler yol kenarlarında olduğu gibi kent merkezlerinde birbirine yakın yerlerde de olabilirdi. Zahirе pazarına, hayvan pazarına gelen ya da Aydın’da Gümrükönü’nde alışveriş yapan köylüler, örneğin Hafız Salim’in Hanı’nda dinlenebilir, ertesi sabah, yaptıkları ticaret karşılığı kazandıkları paralarla, büyük kentin üstü çardaklarla örtülü çarşılarında, tahta kepenkli dükkânların açıldığı saatlerde kendileri için alışveriş yapabilirlerdi. Dağ köylerinden gelenlerin veya göçerlerin ihtiyacını karşılayan pazar yerlerinde para yerine takas usulünün de kullanıldığı düşünülebilir.

Menderes’in güneyinde kalan bölgede pazar yerleri görece daha azdır. Çine dışındaki pazarlar sadece kaza ve nahiyelerde kurulur ve bu pazaryerleri doğu-batı doğrultusundadır, geleneksel sistemin gereklerinden çok da farklılaşmış bir pazar ağını burada göremeyiz, hatta burada ağdan bile söz edilemez. Buradaki pazar yerleri, yüzyılın sonlarında yeni yollar doğrultusunda, kuzey-güney ekseninde çoğalmış görünmez. Yani yerel pazar yerleri daha

çok çevre koşulları ve ihtiyaçlarıyla şekillenmeye devam etmektedir. Menderes'in güneyindeki yerel üretimin, büyük boyutta ve uluslararası bir pazar endişesi taşımadan ve kapitalist ilişkilerin çok fazla yönünü değiştirmede, ama sayılarını artırdığı, pazarlarda satışa sunulmaya devam ettiğini düşünmek yanlış olmasa gerek. Çine civarındaki pazarların bir özelliği de civar köylerin içinde değil yakınlarında kurulmasıdır. Bunlar belki hayvan pazarları, belki de daha uzak köylerin ihtiyacı için kurulan pazarlardı.

Ücra köşelerde veya kentlerin çarşılarına uzak bölgelerde yaşayanların lüks sayılabilecek gereksinimlerini bu tipte pazarlardan karşılaması mümkün değildir. Bu durumda seyyar ticaret erbabı çerçiler büyük kent çarşılarından alarak, katırlara yükledikleri kumaş, nakış malzemesi, iplik, iğne, havlu, Amerikan bezi, hatta kap kakak vb.'yi gerekli yerlere ulaştırıyor olmalı.

Bütün bu pazarlarda yabancı tüccarları görmek mümkün müdür, örneğin Nazilli pazarına gelen bir yabancı tüccar rahatlıkla Nazilli bardağı veya hamam takımı satın alabilir mi, alırsa karşılığını nasıl bir parayla öder, kendisine yardımcı olanlar kimlerdir? Bu tüccarlar her türlü alışverişi resmi yollardan mı yaparlar, yoksa ücra yolları, hatta Menderes üzerinde küçük kayıklarla, gözden uzak bir "ticari yöntem" mi kullanırlar? Bunlara net cevaplar bulmak ilginç olurdu.

Değişen Kentin Mekânsal Dağılımı

Gittikçe daha fazla parasallaşan ekonomik ilişkiler ağı bölgedeki her türlü geleneksel yapılanma üzerinde değişikliklere neden oldu. Büyüyen, kalabalıklaşan ve heterojen yapısını yeniden üreten, "modern dünya"nın gereklerine göre yeniden şekillenen kentler, 19. yüzyıl Batı Anadolu'sunda tipik bir özelliktir. Kapitalist sistemin uzantılarının, kentlerin adeta kalbinden geçen, hem kapitalizmin hem de modernleşmenin somut örneklerinden biri olan demiryolunun kentsel mekânın düzeninde değişikliği de zorunlu kıldığına şüphe yoktur. Ancak bu, kent modernleşmesi re-

formlarında Osmanlı devlet yöneticilerinin rolü olmadığı anlamına gelmez. Başta da belirttiğimiz gibi bu reformlar, Tanzimat'tan beri bizzat devlet yöneticileri tarafından batılı kentler örnek alınarak yapılmaya çalışılıyordu. Yeni sistemlerle uyum süreci bu konudaki itici güçlerden biri oldu.

Ekonomik ve sosyal hayatın yeni ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan dönüşüm sürecinin etkisine giren kentlerde mekânın farklılaşması ve kurumsallaşması mahalle düzeyinde ortaya çıkar. Bu nedenle mahalle ölçeğindeki gözlem ve çözümlemelerin önemi büyüktür. Çünkü kentin mekânsal hareketliliği nüfusun artışıyla birebir bağlantılı değildir. Nüfusun yüzyıllar içinde neredeyse sabit kaldığı durumlarda bile kentin durağan yapısından söz edilemez. Bu yüzden mahalle ölçeğindeki çözümlemeler de hesaba katılmalıdır.⁵⁸ Osmanlı klasik döneminde mahalle, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte oturduğu kesim olarak tanımlanır. Başka bir deyişle mahalle, birbirini tanıyan ve bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişilerden oluşmuş bir topluluktur.⁵⁹

Bu bilginin ışığında sancak merkezi Aydın'a baktığımızda yüzyıllar içinde oldukça büyüyen ve gelişen bir kentle karşılaşırız. Antikçağlarda dönemin özelliğini yansıtan, sırtını dağlara yaslamış, oldukça büyük bir yerleşim olan Aydın, 13.-17. yüzyıllar arasında görece daha sınırlı bir gelişme gösterir. 17. yüzyılla birlikte tamamen düzlüğe yayılmaya başlayan fiziksel yapısıyla göze çarpar.

Aydın, 17. yüzyılda kırsal alanda giderek artan güvenlik sorunu yüzünden köyden göç alıyordu. Aynı zamanda da yine bu sorunu çözmek için Anadolu'nun birçok kentinin yaptığı gibi iç kalesinin etrafını duvarla çevirerek⁶⁰ kendi fiziksel gelişimini bir bakıma kısıtlayan bir kentti.⁶¹ Günümüzde bu duvara ait bir iz bulmak mümkün olmadığı için yerini belirleyemiyoruz, fakat bu duvar ve fiziksel kısıtlama kentin büyümesine engel olmayacaktı. Ama kentin kuzeybatısı ve doğusu coğrafi şekille sınırlanmıştır. Buralarda Yarbaşı, Cuma ve Orta mahalleleri sakinlerinin bu

yüzden uzaklarda, örneğin Köşkdere, hatta Çine’de bağ, bahçe, tarla ve zeytinlik sahibi olduklarını yukarıda belirtmiştik. Bu mahalle sakinlerinin aynı zamanda varlıklı kişiler oldukları da anlaşıyor. Özellikle varlıklı kişilerin uzaklarda toprak sahibi olmaları bu durumun, sadece tarım arazisinin yetersizliğinden kaynaklanmadığını gösterir.

Göçler ve aşiretlerin merkez otorite tarafından yerleştirilme eğilimi kentin hem nüfus hem de fiziksel açıdan büyümesinin sürekliliğini sağladı. Güzelhisar-ı Aydın’da mahalle ölçeğinde büyümenin, Anadolu kentlerinin büyümesinde görülen temel bazı nitelikleri gösterdiğini söyleyebiliriz. Kentlerin büyümesine koşut olarak genellikle önceden kurulan, içinde cami, mescid, zaviye veya tekkenin bulunduğu bir çekirdek, mahallenin nüvesi oluyordu.⁶² Tabakhane Deresi’nin batısında bulunan Selçuklu dönemi yapısı Alihan Baba Sultan Camii ve Medresesi’nden adını alan Ali-baba Sultan mahallesi⁶³ Türk döneminin en eski yerleşimlerinden biri olmalıdır. Alihan Medresesi de buradadır,⁶⁴ bu mahalle kentin kuzeybatısındadır. Bu mahallenin hemen altında olduğunu tahmin edebileceğimiz Köprülü mahallesini de 1530 tahririnde buluyoruz. Aynı tahrirde, Hisaryakası ve Cemal (Cemaleddin), Cami mahalleleriyle, Kilise Mescid⁶⁵ adlı bir başka mahalleyi de buluruz ki bu da Kubbeli Mescid mahallesi olabilir. Bu mahallenin oldukça yakınında Kozdibi mahallesi, her ikisinin güneyinde de Balcılar Aşiretinin yerleştirilmesiyle oluşan aynı adlı mahalle daha sonradan ortaya çıkmış olmalı. Bu mekânlar şehrin planında düşünüldüğünde, 16. yüzyıl başlarında Güzelhisar’ın bugünkü Aydın tren istasyonu yakınlarına oldukça yaklaştığı görülür. Kubbeli Mescid ve Köprülü mahalleleri arasında kalan Sarayıçi ve Cami-i Atik de büyük olasılıkla bu yıllarda vardı. Güzelhisar’da fetih-tan itibaren Cami adlı bir mahalle vardır, belki de bu mahallenin adı başka yeni camilerin inşasından sonra değiştirilmiştir.⁶⁶ Aydın Müşiri Yakup Paşa, 1844-45 temettuatında Sarayıçi mahallesinde kayıtlıdır. 19. yüzyılda valilerin oturduğu görece küçük (57 hane)

bu mahallede yaşayan paşanın komşuları da varlıklı-hatırlı kişiler miydi, yani kentin elit tabakası burada mı oturuyordu?

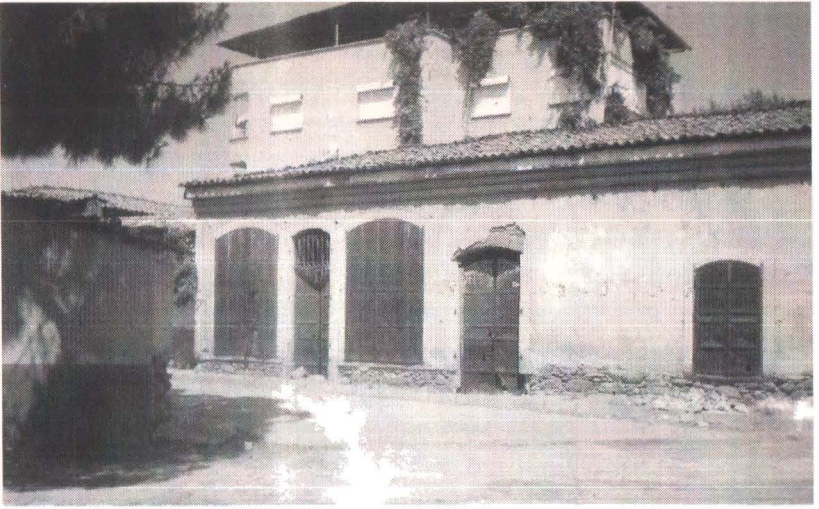
Kentin en kuzeydoğu ucunda gayrimüslim mahalleleri bulunur. Bunlardan, temettuat sayımında 345 hane olarak gösterilen⁶⁷ Rumiyan (Kepasi) mahallesi oldukça kalabalıktır ve burada bir manastır bulunur.⁶⁸ Yüzyılın sonlarında kentin çevresindeki manastır sayısı 5'e çıktı.⁶⁹ 174 hanelik Yahudi mahallesi de buradadır. Ermeni mahallesinin Yarbaşı mahallesine diğerlerinden daha yakın olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü defterlerde, bu mahallede oturan 4 Ermeni hane reisinden bahsedilmektedir. Kuzeydoğuda da 1595'te inşa edilen Ramazanpaşa Camisi etrafında gelişen aynı adlı mahalleyi görebiliriz. Evliya Çelebi Ramazanpaşa mahallesinin çarşı içinde olduğunu belirtir.⁷⁰ Oldukça büyük olduğu tahmin edilen Cuma mahallesinde bir Cuma (çarşı) camisi de olmalıdır, Orta mahallenin ise 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında şekillendiğini düşünebiliriz. Çünkü buraya adını veren Ortahan'ı inşa ettiren Yavlılı Şemsi Paşa adına, oğlunun yaptırdığı caminin inşa tarihi 1659'dur.⁷¹ Debbağların irili ufaklı işletmelerinin ve herhalde evlerinin sıralandığı yer doğal olarak kentin ortasından geçen Tabakhane deresidir,⁷² oldukça kalabalık olan Debbağlı mahallesi bu derenin iki kenarındadır, Evliya Çelebi Tabakhane çarşısının "şehrin doğusunda akan derenin iki tarafında, başka bir kasaba gibi olduğunu ve burada yaklaşık 200 işletmenin bulunduğunu" belirtir.⁷³ Yani demiryolu istasyonundan önce kentin merkezi şimdiki merkezin yakınındadır.

Aydın Güzelhisarı, yüzyıllar içinde Tabakhane Deresini ortalayarak doğu-batı-güney ekseninde büyüdü. Tabakhane Deresinin doğusu ve batısı arasında yerleşim yoğunluğu bakımından farklılık göze çarpar. Derenin batısında mahalle sayısı daha fazladır. Büyük olasılıkla kentin canlı mekânları daha çok buradadır, kentin batısı daha merkezi bir konumdadır. Ancak aksi yöndeki Rum mahallesinin de kendi bölgesinde hem nüfus yoğunluğuna hem de çarşı-pazar, üretim-tüketim ilişkilerine etkisi olduğu söy-

lenebilir. Temettuatlardan anlaşıldığına göre yoksul sayılabilecek Torbacı, Karacaahmet ve Alibaba Sultan mahallelerinin kent içindeki mekân dağılımı anlamlı bir sonuç vermez. Ama bu defterlerin yüzyılın ortasındaki durumu değerlendirdiğini, yüzyıl sonundaki durumu anlatmadığını unutmamalıyız, bu yüzden net yorumlardan kaçınmak gerekebilir. Dükkânların temettuatlara göre daha çok, kalabalık ve görece varlıklı mahallelere dağıldığını söyleyebiliriz. Zaman zaman çıkan yangınlar ahşap mekânları yok ettiği için kentin yenilenmesinde etkili oldukları ve hatta yangınların kentsel dönüşümü hızlandırdığı söylenebilir. Ahşap yapıların bulunduğu mahallelerde büyük yangınlar eski ve görece çarpık dokuyu yok ederek yeni dokuya geçişi sağlar. Yeni yapıların kârgir olması özendirilir ve böylelikle daha kalıcı bir kent dokusu ortaya çıkar. Örneğin 1834'de Güzelhisar çarşısında çıkan yangın⁷⁴ yakınlardaki mevlevihaneyi de yok etti. Tekke oldukça önemliydi, Müşir Yakup Paşa masrafları yüklenerek mevlevihaneyi yeniden yaptıracığını söylediye de geçen yıllarda bunun gerçekleşmemesi üzerine ahali inşaatın hükümet tarafından yapılmasını rica etti.⁷⁵ Kentin yangınla yok olan bölümlerinin yeniden inşası işinin yaklaşık 20 yıl sonra devlet tarafından gerçekten ciddiye alındığı anlaşıyor. Bu işi yapmak için Mühendishane-yi Berri-i Hümayun müzâzımlarından Tevfik Efendi görevlendirildi.⁷⁶

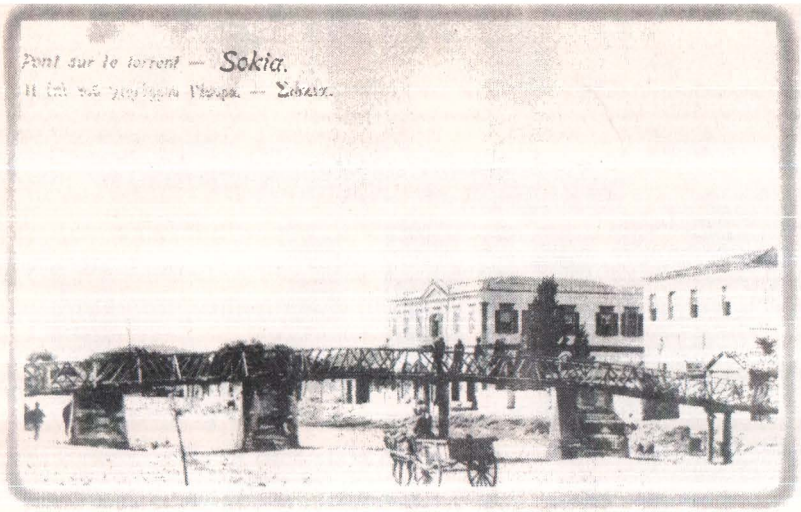
19. yüzyıl, yerleşme sistemi ve kentlerin işlevlerine de farklılık getirmişti ve bu değişim kentin mekânlarına da yansdı. Şimdi Aydın'da hatta büyük kazalarında bu yeni kurumların yansımalarının örneklerine bakalım:

Ulaşım ve haberleşmede yenilikler ve teknolojinin kullanımı yeni ilişki kanalları açtı. Bu, yeni istasyon binaları ve postaneler demekti.⁷⁷ Aydın-Nazilli-Denizli güzergâhında telgraf hattı döşenmesi ve gerekli masrafın zenginler tarafından karşılanmasına demiryolunun açılmasından birkaç yıl sonra karar verilmişti⁷⁸ ama Aydın'da ve Aliğa çiftliğinde posta merkezlerinin açılması ancak 1915'te gerçekleşti.⁷⁹ Aydın, -yüzyıl ortala-

Resim 8. Atça tren istasyonu yakınlarındaki depolar.

rından itibaren artık sadece bu şekilde adlandırılır– gelişen bir kentti, demiryolunun buraya ulaşması kentin ticari ve idari merkezlerini yeniden şekillendirdi. Bu gelişmelerle başka bir altyapı türü de ortaya çıktı. Yeni ve hızlı ulaşım sistemi, malların naklinde antrepoların kurulmasını, yolcuların konaklaması için otellerin açılmasını gerektirdi, 16. yüzyılın kervansaray ve hanları farklılaşarak, istasyon, antrepo ve otellere dönüştü.⁸⁰ Aydın'da 20. yüzyılın başlarında Théodorou'nun *De l'Epire*, Maimai'nin *Tralles*,⁸¹ Ali Efendi'nin *Smyrne*'si ve Kitcharos'un otelleri vardır.⁸² Sadece Aydın'da değil, istasyonları olan büyük kazalardan Nazilli'de Rumların *D'Orient*, *La Patrie* ve *Meandre*;⁸³ İzmirli Hacı Nuri'nin Osmaniye adlı otelleri, Söke'de Marcellos'un *De Prienne*, Charilaos'un *Millet*, zengin yerli Jean Calentzo'nun Marsilya ve Benlioğlu'nun otelleri vardı.⁸⁴ Bu oteller demiryolu istasyonlarına yakın olmalıdır. Ama otellerin yeri sahibinin etnik-dinsel kökenine göre de değişebilir. Örneğin Jean Calentzo'nun Söke'deki oteli istasyona hayli uzaktır ama sahibi-

Resim 9. Otel Marsilya.

nin oturduğu Rum mahallesinde ve evine (Kalanço Konağı) oldukça yakındır.⁸⁵ Söke'deki hanlar da varlığını sürdürdü, tamamen işlevini yitirerek ortadan kalkmadı. Örneğin Hacı Osman, Hacı Ziya Bey, Hacı Kazımoğlu Tefvik Efendi'nin hanları vardı. Eski ve yeni kurumların bir arada olduğu bir geçiş dönemi yaşanırken bu doğaldır.

Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılması yabancı sermayenin finansman kurumlarını da getirdi. Bankalar bu dönemin önemli kuruluşlarıdır. Önce Memleket Sandıkları ardından Ziraat Bankası ve *Banque Impérial Ottoman* gibi bankalar ve kredi veren geleneksel sarraf-tefecilerin yanında Jean Calentzo gibi bankerler de ekonomik ilişkilerde yerini aldı.

Tanzimat'tan sonra bürokrasinin yükselmesiyle birlikte, askeri sınıfın kendi konaklarından yürüttüğü idari işler, konuttan farklılaşmış devlet dairelerinde görülmeye başladı. Kent merkezlerinde artık valilere mahsus saray değil, hükümet konakları vardı. Aydın ve kazalarında bu devlet dairelerini görmek mümkün-

dür. Bir süre sonra 1870'lerde⁸⁶ belediyelerin kurulmasıyla birlikte Belediye binaları da bu tabloya eklendi.

Kent merkezlerindeki önemli bir başka yenilik de, yeni ekonomik ilişkiler içinde batı kültürüne yönelmenin getirdiği yaşam biçiminin tüketim kalıpları lüks tüketim dükkânları, tiyatrolar, eğlence yerleri gibi yeni kuruluşlardır.⁸⁷ Örneğin sarraf dükkânları, kuaförler, hazır giyim mağazaları, restoranlar, avukat yazıhaneleri, eczaneler, Gureba dışında hastaneler, mobilyacılar,⁸⁸ batılı tarz hayatın Aydın ve kazalarındaki yansımasıdır.

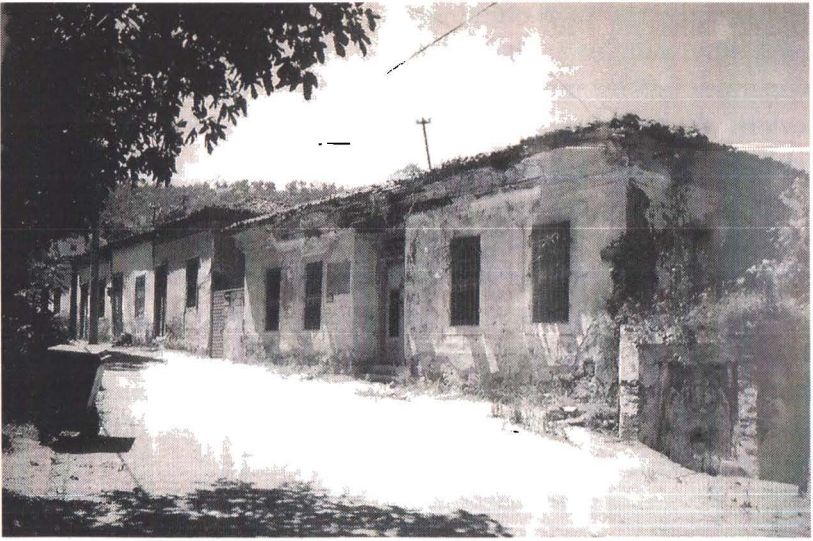
Batının ekonomik etkisinin kent hayatındaki yansımalarından biri de un, susam ve zeytinyağı alıp satan simsarlar, daha büyük çapta ticaret, ithalat ve ihracat da yapan tüccar grupları, irili-ufaklı pamuk, zeytinyağı ve hemen hepsi *Mc Andrews and Forbes* şirketine ait meyankökö işletmeleri, sigorta şirketleri ve komisyonculardır. Bunlar, Aydın'dan başka iki büyük kaza olan Nazilli ve Söke'de dikkat çekecek kadar arttı ve yenilenen kent kültürünün parçası haline geldi.⁸⁹

Bu yıllarda özellikle başkentte kent içi ulaşımda atlı arabaların kullanıldığını biliyoruz, taşranın daha küçük kentlerinde konut alanlarıyla, ticari alanlar arasındaki uzaklık çok fazla değildir. Sabahları işlerine gitmek için yola çıkan kent sakinleri, bu uzaklıklara göre, yürümeyi de tercih edebilir. Ama toplumsal statüsü yüksek, oldukça varlıklı tüccarlar, günün modası olan atlı arabaları kullanıyor olmalıdır. Örneğin Sökeli Hacı Halil Efendi (sonradan paşa) çarşıdaki hanına veya Kelebiç'teki arazisine gitmek istediğinde veya Jean Clentzo, İzmir'e göndereceği tütün için istasyona giderken, atlı arabalarının arka koltuğuna yerleşiyor olmalılar. Ayrıca 1910'lara gelindiğinde daha uzak mesafelerde ulaşım, için şose yolların çoğalmasıyla birlikte yolcu ve eşya taşınmasında otomobillerin de kullanıldığı anlaşılıyor. Örneğin Raşit Ağazade Mustafa ve Şürekası'nın Aydın ve çevresinde yük ve yolcu taşımacılığı yapması için Nafia ve Ticaret Nezareti ruhsat vermişti.⁹⁰

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi eski ve yeni yapılanmalar bu geçiş sürecinde bir arada bulundular. Bunun kent merkezindeki yansıması ikili bir merkez yapının doğması oldu. Yeni merkez işlevleri eski merkezden başlayarak, yeni dış ticaret işlevlerini denetleyen yabancıların ve farklı “millet”lerin konut alanlarına uzanan yol üzerinde yer aldı.⁹¹ Yani kentlerin ticari merkezleri istasyonlara yöneldi ve “itibarlı semtler” de buralara doğru gelişmeye devam etti. Aydın’da demiryolu istasyonu kentin orta noktasında ve gayrimüslim mahalleleri kentin kuzeydoğusundadır, arada kalan bölgede Müslüman mahalleleri ve çarşı vardır. Bu durumda kenti bir uçtan bir uca geçen bir ticari hattan söz edilebilir. Bu alanda önceden de belli bir ticari kapasitenin varlığını Temettuatlar’daki dükkân kayıtlarına bakarak görebiliriz.

Demiryolu istasyonunun kentin dışında inşa edildiği örnek olan Söke’de ise eski merkezden istasyona doğru büyüyen ve gelişen bir caddede eski ve yeni kurumlar bir arada varlıklarını sürdürdü. Kentin eski merkezi çarşı içindeki Hacı İlyas Ağa Camisinin çevresidir. Burası Cuma Camisi’dir. Bu mekân üzerinde doğu-batı doğrultusunda gelişen kent, eski merkezden çok uzaklaşmaz. Ama özellikle batı tarzı yeni kurumların, önceden de varolan eski hanların hattından başlayarak gayrimüslim mahallesinin merkezini de içine alarak genişlediği tahmin edilebilir. Söke Çayı kenarında inşa edilen Marsilya Otel, Rum mahallesinin kilisesi ve içinde dükkânlar da olan gezici tiyatroların gösteri yaptığı bir tür eğlence merkezine⁹² sırtını vermiş durumdadır. Rum mahallesine bakıldığında idari işler ve büyük alışverişler dışında kendi kendine yetebilecek bir yapılanma söz konusudur. Ama tren istasyonu kentin ticari merkezini buraya doğru çeker.

Aydın ve çevresindeki kentlerin günümüzde ayakta kalan eski dokularının izleri düzgün bir plan çerçevesinde gerçekleşmiş alanların varlığını düşündürmekten uzaktır. Yollar düz ve dik açılı planlanmaktan çok, koşulların elverdiği biçimde şekillenir. Sokaklar genellikle dardır, yollar Arnavut kaldırımını döşeli ve yağmur

Resim 10. Bağarası Rum mahallesi.

sularının geçebilmesi için iki yana doğru yükselen biçimdedir. Genellikle dağlara sırtını vermiş kentlerde genişleme ovaya doğru olduğu için yeni yerleşimler buralardadır. Ama mahallelerin daha eski bölümlerinde sıkışıklık, dar ve çıkmaz sokaklar daha çoktur. Sokaklar, caddeler ve çıkmaz sokaklar içinde yaşayanların veya orada çok sayıda evi olanların adını alır, Andon Çıkmazı, Ermeni Çıkmazı, Şavran Kahya Caddesi, Çuhacı Sokak, Papas Sokak, Adamo Sokak⁹³ vb. Mahalle aralarında doldurulmamış alanlar göze çarpar, bunlar çocukların oynadığı bazen çöplük olarak kullanılan “boş arsa”lardır. Tabii ki zamanla dolacaklardır.

19. yüzyılda değişen koşullar toplumsal statüde dinsel kökenin yerine ekonomik durumun geçmesini de sağladı. Bu yüzden mahalleler artık sadece aynı dinden veya “millet”ten olanların oturduğu yerler değildi. Kent sakinleri sosyal statülerine göre, kentlerin gözde mekânlarına “yazlık” konutlar yaptırarak burada Müslim-gayrimüslim komşuların bir arada oturduğu yeni mekân-

Resim 1. Söke Rum mahallesinin yeni konut alanı.

lar oluşturdular. Aydın ve çevresinde “bağ evleri” yazlık mekâna farklı bir örnektir. Yaz mevsiminde ekonomik duruma göre değişen nitelikteki bağ evlerine göçenlere günümüzde bile rastlanır. Bu arada eski konaklar “kışlık” mekânlar olarak varlıklarını sürdürdü. Ekonomik durum, 19. yüzyılın sosyal olgularından biri olan “göç” de kentsel mekânın şekillenmesinde etkili oldu. Bütün önlemlere rağmen kırdan kopup gelmeyi başaranlar kentin çevresinde “gecekondu” mahallelerine benzer biçimde yerleştiler. Göçmenler varolan kentin bitişiğinde eski mahallelere benzemeyen bir dokuda “gridion” yerleştiler.⁹⁴ Örneğin Çine’ye gelen 66 hanelik muhacir topluluğu için Hamidiye adlı bir mahalle oluşturuldu.⁹⁵ Benzer örnekler sancağın başka kazalarında da vardır. Söke’de Konak ve Çeltikçi mahalleleri çok büyüdüğü için Konak mahallesinin eski Salhane mevkiine Yeni Mescid, Çeltikçi mahallesinin Kanlı Sakız mevkiine de Yeni Cami adlı bir mahalle daha kuruldu.⁹⁶ Gerçekten de yeni gelenlerin konutları daha farklı bir do-

kuda gelişir. Örneğin; Söke Rum mahallesinde 1821 Mora isyanından sonra gelenlerin yerleştikleri bölümde konutlar düz bir hat üzerinde ve ara sokaklar olmaksızın, bitişik nizamda inşa edilmiştir. Birbirine bahçe kapılarıyla bağlı ve benzer özelliklerdedir.

Kentlerin eski dokusunun ayakta kaldığı bölümlerde evlerin içleri gündelik hayat hakkında bilgi verir. Öncelikle zengin bir tütün tüccarın konak benzeri ihtişamlı eviyle, bir terzinin aşçı boyalı evini, hatta yoksul bir demirci çırağının kerpiç⁹⁷ evini aynı mahallede bulmak hâlâ mümkündür. Evler genellikle kargir inşa edilir. Daha yoksul mahalle sakinlerinin evleri tek katlıdır. Evlerde depolama ve başka gereksinimler için bodrum mutlak bulunur. Dışarıya pencereleri olan bodrum, binanın rutubet almaması için de önemlidir. Bazı evler tek katlı olmasına rağmen giriş kapısında bulunan dış merdivenler, neredeyse ikinci bir kata ulaşabilecek kadar yüksek olabilir. Uzun ve geniş bir koridora açılan, geniş, yüksek tavanlı ve büyük pencereli odalar, kışın geçirildiği odalarda ocaklar, daha zengin ev sahiplerinin yaptırdığı şömineler hane halkını kışın ısıtır. Her ikisinin de bulunmadığı evlerde sakinler, mangalda ısınıyor olmalı.⁹⁸ Zengin evlerinde 4-6 arasında değişen sayıda oda bulunur, konaklarda bu sayı daha da artar. Mutfak gereklerinin dizildiği raflar ve ocak mutfak bölümünün demirbaşdır. Buradan merdivenlerle genellikle iç bahçeye ve büyük evlerde kalabalık ev halkının hizmetini görenlerin kaldığı bölümlere geçilir. Bahçede su kuyusu ve ocağıyla birlikte çamaşırhane, bazen de yaz mutfağı bulunur. Mutlak bir bahçe kapısı da bulunan bu evlerde komşu bahçelere geçmek için bir ara kapı da bulunabilir, bahçe duvarları hane halkının mahremiyeti için oldukça yüksek planlanır, bu da evlerin içe dönük yapısının göstergesidir. Zengin evlerde alçı süslemeler, kapı girişlerinde alınlıklar geçmişin görkemini yansıtır gibidir.

Kentte Hizmet

19. yüzyılın ikinci yarısında yerel yönetim fikri Osmanlı bürokrasisine girmeden önce, kent içi hizmetler, eskinin bazı gelenek-

Resim 12. Cincin köyü.

sel yöntemleriyle üretilirdi. Genel olarak günümüzdeki beledi hizmetleri İslam dünyasında olduğu gibi Osmanlı'da da vakıflar aracılığıyla yürütülürdü. Osmanlı kentinin en küçük idari birimi olan mahallede, din adamları hem dinsel görevini yapar, hem de mahallenin lideri olurdu. Mahalle sakinleri, ihtiyaçlarını belirleyerek, ortaklaşa kurdukları “avarız akçası vakfı” sayesinde, yaşadıkları çevrenin sorunlarıyla kısmen de olsa ilgilenmeye çalıştı. Özellikle mahalle ölçeğinde ahalinin kendi ihtiyaçlarını karşılama konusunda oldukça başarılı oldukları söylenebilir. Din adamlarının ve muallimlerin maaşlarının ödenmesi, mahalle mekteplerinin uzun yıllar “sorunsuz” çalışması, su getirilmesi, okul ve ibadethanelerin, kütüphanelerin varlığının sürekliliğinin sağlanması vb. işler yüzyıllar boyunca pek de sorun çıkarmadan halledildi. Ayrıca geleneksel Osmanlı kentinin gayri resmi yöneticilerinden sayılabilecek⁹⁹ olan ayan-eşraf varlıklı güçlü kişilerin çeşmeler, camiler, medreseler yaptırarak toplumun takdirini kazanması da sıklıkla görülür. Ayan ve eşrafın bu

Resim 13. Sobice’de bir konak.

gibi hizmetler için yer seçiminde kendi oturdukları mahalleyi mi, yoksa gerçekten kentin daha yoksul ve yardıma ihtiyacı olan bölgelerini mi tercih ettiklerini bilmek ilginç olurdu. Yöneticiler açısından hizmet, bu yıllarda geleneksel olarak mahalle ölçeğinde düşünülen bir kavram gibi görünüyor. Hizmeti kentsel açıdan ele almak 19. yüzyılın ikinci yarısı yöneticileri için geçerli olmalıdır. Durum böyle olunca da kent içi hizmetler belli bir düzen ve kurallar çerçevesinde sorunsuz işleyemedi. Özellikle maddi sorunlar, en büyük etkiyi yarattı. Bu yüzden hizmetlerin en az harcamayla nasıl gerçekleştirilebileceği temel konulardan biri oldu. Böylelikle günümüzün bakış açısıyla oldukça “garip” uygulamaların varlığını görebiliriz. Örneğin masrafları mümkün olduğunca azaltmak için işgücü olarak mahkûmların kullanılması¹⁰⁰ sık rastlanan bir durumdur. Ya da bir hizmetin gelmesinden çıkar sağlayacak kişilerin belirlenerek hizmetin neden olacağı masrafların bunların vergilerine eklenmesi gibi.¹⁰¹ Bu gibi uygulamaların örnekleri boldur, Güzelhisar’da yoksullar için yapılan hastanenin inşası için gerekli masrafları yine ashab-ı servet karşılamış, ayrıca kurban derilerinin satışından elde edilen gelir de kullanılmıştı,¹⁰² Aydın’da yeni kurulacak olan altı nahiyenin hükü-

met daireleri ahalinin yardımıyla inşa edildi,¹⁰³ hatta devletin büyük masrafları yüklenerek Aydın'a getirdiği telgraf hattının Nazilli ve Denizli'ye uzatılması için de aynı yöntem kullanıldı. Kış bastırmasından tellerin çekilebilmesi için çevredeki eshab-ı servet'in gerekli masrafları üstlenmesi kararlaştırıldı. Ancak maliye nezareti telgraf hizmetinden yararlanmayacak kişilerden para alınmaması konusunda Aydın vilayetini kesin olarak uyardı.¹⁰⁴ 1911 yılında Germencik nahiyesine telgrafhane açılması birtakım gençlerin gayretleri ve halkın yardımıyla mümkün olmuştu.¹⁰⁵ Yani, devlet bir yandan hizmet götürme iddiasındaydı, bir yandan da bu hizmetin maddi bedelinden mümkün olduğunca sıyrılmaya çalışıyordu. Kentli ya da kasabalı servet sahiplerinin bu durumdan şikâyetçi olmadıkları, bunun geleneksel bir yöntem olarak görüldüğü anlaşıyor. Varlıklı kişilerin yaşadıkları yerde "hayır işlerine" girişmeleri; yoksul, hasta ve çocuklara servetlerinin bir tür "zekat"ı olarak yardım etmeleri hem dinsel hem de eski feodal dürtülerin bir sonucudur. Bu tip işler geleneksel olarak "bey"liğin göstergelerinden biridir. Hatta sadece beylerin değil, bey eşlerinin de bu konularda ciddi çabaları vardır. Tıpkı hanım sultanlar gibi bey eşleri de kentleriyle ilgili sorunların çözümünde söz sahibidir. Örneğin, İlyaszade haremi Hoşyar Hanım muhacirlerin iskânında adeta bir yerel otoritenin temsilcisi olarak büyük gayretler gösterdi, geleneksel kurallar çerçevesinde bulunduğu bölgeyi ve ailesinin gücünü temsil etti. Bunun karşılığında da devletin takdirini kazandı.¹⁰⁶ Üstelik Hoşyar Hanım bu işleri yaparken yüzyılın sonlarına yaklaşılmış, hatta belediyeler çoktan kurulmuştu. Ayrıca muhacirlerin iskânı sırasında çevre halkının özellikle ev inşasında yardımcı olmaları sık rastlanan bir durumdur. Özellikle muhacirler söz konusu olduğunda bu yardımlaşma dürtüsü herkesi ilgilendirir. İngiliz Mösyö Forbes bile Balkan Savaşlarından sonra Anadolu'ya göç eden ve Aydın'a gelecek muhacirler için Hilali Ahmer'e 100 Osmanlı lirası vermiş ve muhacirlerden amele istihdam edeceğini bildirmişti.¹⁰⁷ Kent ve kasaba toplumları ihtiyaçlarının karşılanmasıyla doğrudan ilgilidir ve bölgede hatırı sayılan kişi-

ler bu işlere hem önderlik eder, hem de işlerin maddi yönünü karşılamaya çalışırlar. Ya da devlet, doğrudan ilgilenmelerini sağlar, yeni hizmetten yararlanacaklardan parasal destek ister, yararlanmayacak olanlardan kesinlikle para alınmaması konusunda yerel idareyi uyarır. Özellikle kırsal bölgenin yoksul topluluklarının en son teknolojik gelişmeleri kendi hayatlarında kullanmak gibi bir kaygıları olmasa gerek. Bu yüzden devletin yoksulları bir şekilde korumak için bu ayrımı koyması belki anlaşılabilir. Ancak örneğin telgrafı kullanacağını belirterek çalışmalara parasal destek verenler, sonrasında bu teknolojiyi kendi malları gibi görmüş ve gerçekten de başkalarının kullanmasına izin vermemiş olabilir mi? Bu, kırıldığı düşünülen yerel gücün bir tür yansıması değil midir, acaba yoksul köylü bir gün telgraf çekmek istediğinde nasıl bir tepkiyle karşılaştı?

Örgütlü yardımlaşma, sadece konut alanlarında görülebilecek bir uygulama değildir. Kentte üretime katılanların tamamı çalıştıkları sanat dalında ekonomik, mali, idari ve sosyal işlevi olan esnaf örgütlerinin üyesidir. Bedesten ve çarşı içinde de ortaklaşa yapılan işler söz konusudur. Örneğin, çarşının güvenliğini sağlayacak olan bekçiler esnafın el birliğiyle yetki vererek onayladığı ve maaşa bağladığı kişilerdir. Kent yönetiminde resmi görevlilere yardımcı olan gerek ayan-eşraf, gerekse esnaf örgütü temsilcilerinin seçilmiş kişiler olması, kentli toplumun zannedildiği kadar politik bilinçsizlik içinde olmadığını da göstergesidir. Aynı zamanda geniş Osmanlı coğrafyasında her zaman merkezi idare mümkün olamadığı için yerel yönetim kurumlarının etkin olması da doğaldır.¹⁰⁸ Ayrıca esnaf örgütlerinin eski gücünün kalmadığı dönemde de çarşı esnafının kendi zararlarına olabilecek uygulamalar için örgütlendikleri ve Müslim, gayri-Müslim çarşı esnafının dilekçeler yazarak altına birlikte imza atarak¹⁰⁹ bir dayanışma örneği verdiklerini söyleyebiliriz.

Tanzimat'tan sonra kent yönetimi yenilenmeye çalışılırken, yukarıda anlatıldığı gibi, belediyeler de değişik tarihli nizamnamelerle kurulmaya başlandı. Bu örgüt kentte hizmeti de yüküle-

niyordu. Cadde, sokak, meydan tanzimi, kaldırım, su yolu, kanalizasyon yapımı ve onarım işleri, yoksullara yardım etmek, kentin aydınlatılması, pazar kurma, yangın önleyici tedbirler alma gibi hizmetler belediyelere bırakıldı. Ayrıca belediyenin denetleme yetkisi de vardı. Emrindeki, çeşitli dini grupların teftiş memurları ve zaptiyenin piyade takımı marifetiyle¹¹⁰ belediye hem toplumsal hayat, hem de suç dünyası için belli bir denetim sağlayabilecekti. Belediye teftiş kurullarının; esnafın hileli tartı kullanmasını, bozuk ve pahalı mal satmasını, sokaklarda başıboş hayvan bırakılmasını, evlerde büyük baş hayvan beslenmesini önlemek ve yolların açık tutulmasını sağlamak gibi görevleri vardı.¹¹¹ Bu hizmetler ise kentin hem fiziksel görünümünün düzenlenmesi, hem de kent sakinlerinin tüketici olarak korunması için alınan tedbirlerdir.

Aydın sancağı genelinde kentsel açıdan bu yıllarda büyük sorunlar vardır. En öncelikli sorun yangınlardır. Ahşap binalar nedeniyle küçük yangınlar birer felakete dönüşerek ev, dükkân ve mabedleri yok ediyordu. 1908-1913 yılları arasında *Ahenk* gazetesinde Aydın, Söke ve Nazilli’de büyük zararlar veren birçok yangın haberi bulunur. Yangınların çok kolaylıkla büyümesinde ahşap binaların etkisi yadsınamaz ama belediyenin yangınları önleyici tedbir alma ve söndürme görevinde çok başarılı olamadığı anlaşıyor. 1908’de Aydın’da çıkan büyük bir yangında belediyenin acizliğinin görüldüğü, ellerinde bulunan tulumbanın eski ve küçük olduğu, bu yüzden felaketin büyüdüğü ve yeni mutasarrıf Mehmet Ali Paşa’nın girişimiyle halktan 79 Osmanlı lirası toplanarak son sistem bir tulumba bulunarak satın alınması kararlaştırıldığı haberi verilir, bağışta bulunan muteberanın adları da haberde yer alır.¹¹² Bu tulumba satın alınmış mıdır bilemiyoruz ama yeni tulumba da çok etkili olamamış olmalı, çünkü 1910’da Aydın’da Köprübaşı mevkiinde çıkan büyük yangında yine belediyenin elinde eski ve küçük bir tulumba vardır.¹¹³ Sancak merkezi Aydın’ın en önemli sorunlarından bir başkası da kentin içinden geçen Tabakhane Deresi’dir, bu derenin birçok kez ıslah edilmeye çalışıldığı-

nı, kenarına set inşa edildiğini¹¹⁴ gazete haberlerinde sıklıkla görebiliyoruz. Yine de çok başarılı olunamaz, çünkü kentin en saygın yeri olan Aydın Hükümet Caddesi sürekli çamur içindedir.¹¹⁵ Aydın kentinde özellikle Müslüman mahallelerindeki su yollarının yağmurlu havalarda yarattığı sel tehlikesi 1910'lu yıllarda gazetelere en çok haber olan sorunlardan biridir. Bu yolların da onarılmaya sık sık çalışıldığı, hatta Belçika'dan borular getirtilmesi girişimi¹¹⁶ gazetelerdeki haberler arasındadır.

Bölge kentlerindeki en önemli sorunlardan biri de pislik, harap durumdaki eski mahalleler ve çöplerdir. Özellikle koleranın salgın olduğu bu yıllarda konunun ciddi olarak ele alınmaya çalışıldığı görülüyor. Nazilli'de koleranın artması üzerine Belediye sıhhiye komisyonu redif taburu kumandanı ile belediye tabibi Dr. Balaban Vasilaki incelemelerde bulunmak üzere görevlendirdi. Verdikleri rapor da; koleranın mezbele halinde bulunan mahallatın temizlenmesi ve süprüntünün münasip bir yere atılması, Hacı Kadri Efendi Medresesi tuvaletlerinin temizlenmesi¹¹⁷ yönündeydi. Germencik'te de aynı amaçla köhne ve harap mahallatın peyderpey tamir ve müceddeden inşa edilmesi gündemdeydi.¹¹⁸ Ama kentlerin temizlenmesinin çok mümkün olmadığı, özellikle 1911 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında bütün çabalara rağmen koleranın büyük boyutlara ulaştığı, sancak genelinde çok sayıda ölüm olduğu anlaşıyor. Yerel yöneticiler halkı bilinçlendirmek için çabaladılar, koleranın pislikten kaynaklandığını anlatmak ve halkı temizliğe davet için, kaymakam ve belediye tabipleri tarafından uyarılar yapıldı.¹¹⁹ Aynı yıllarda temizliğe dikkat edilmemesi ve kent merkezlerinde kurulan hayvan pazarlarının etkisiyle vebanın da yayıldığı görülüyor. 1909 yılında 1 Ağustos'tan itibaren Aydın, Yenipazar ve Nazilli hayvan pazarlarına gelen hayvanatın ashabı yedinde mahrec şahadetnamesi bulunması ve hayvanların Kuyucak'a kadar trenle gönderilmesine karar verildi.¹²⁰ Kentlerin altyapı hizmetlerinde de büyük sorunlar vardı ve yerel yöneticiler bunlarla da ilgilendiler. Yıllardan beri büyük su sorunu

yaşayan Germencik'e İttihat ve Terakki Germencik şubesi ve Hacı İbrahim Ağa'nın gayretleriyle bir saat uzaklıktaki Dünderlı mevkiinden su getirildi.¹²¹ Aydın'ı bir kent olarak geliştirme fikri Büyük Savaş arifesinde oldukça ciddi ele alındı ve modern bir kent fiziksel olarak da benzemesi, yani son sistem şehirlere kıyasen inşa ve tanzimi için çalışmalara başlandı. Ama ne gariptir ki bunca zamandır, kentin bir haritası bile çıkarılmamıştı. Bunun için belediye, gazete ilanıyla bu işi başarabilecek maharet ve ihtisası olanların Aydın Belediye riyasetine müracaat eylemeleri¹²² istedi. Meşrutiyet Dönemi'nde yerel yöneticiler, kentlerin altyapısı ve düzenlenmesiyle gerçekten ilgilendiler. Yerleşim alanlarının içinde kalan mezarlıkların kaldırılıp, park ve bahçelere dönüştürülmesi, istasyonlara giden yollar üzerinde yeni yeni binaların yapılması, kent merkezlerinde uygun arsalara yeni hükümet binaları yapılması bu dönemin faaliyetleridir.¹²³

Osmanlı kentlerinin yeni kurumlarından biri olan belediyenin üzerine düşen hizmetleri yapabilmesi için ticari hayatın bazı getirileri hazine tarafından bu kurumlara bırakıldı. Böylelikle belediyelerin vergi toplamak gibi bir yetkileri de oldu. Kent içi ulaşımında kullanılan yük, binek ve kira hayvanlarından, hatta Aydın'da develerden de¹²⁴ alınan vergi, kasaplardan kestikleri hayvan için alınan zebhiye rüsumu, tüccarın zahire ve eşyasını tarttırdığı belediye kantarına ödediği kantar ve kile rüsumu,¹²⁵ icar ve isticar mukavelenamelerinden % 1'lik pay¹²⁶ belediyelerin gelirleridir. Bu gelirlerle oluşturulan Belediye sandıkları çalışanların maaşlarını bir süre ödedi, hatta maaşlardan yapılan % 5'lik kesinti ile çalışanlara emeklilik fonu oluşturuldu.¹²⁷ Ancak mali sıkıntılar içinde bulunan devlet hazinesinin 1880'lerin sonunda kantar ve zebhiye gibi belediyelerin başlıca gelirlerine el koyduğu anlaşılıyor.¹²⁸ Kurum, en önemli gelirlerini kaybedince memurlarının ve kâtiplerinin maaşlarını ödeyemeyeceği ve sokaklarda temizlik, aydınlatma gibi hizmetleri yapamayacağını hükümete bildirdi, gerçekten de Aydın belediyesi sıhhiye memurları ve tabiplerin maaşları-

nı ödeyemedi ve hazine tarafından ödenmesini talep etti, ancak gelen cevapta bunun yapılamayacağı ve maaşların yine belediye tarafından ödenmesi gerektiği bildirildi.¹²⁹

Maddi sıkıntısı sürekli olan belediyeler de bu durumda başlarının çaresine bakabilmek için gelir kaynakları bulmaya çalıştılar, en kolay yol yeni vergiler bulmak olabilirdi. Aydın'da belediye şehre giren her türlü ticari emtiadan şimendüfer nakliye ücretinin bir veya iki misli bir resm (okturuva vergisi) almaya başladı. Ancak kentin esnafı bu vergiye büyük tepki gösterdi. Uygulamanın ertelenmesi için eşraf ve muteberan manifaturacı Avram Karako ve iki yüz kadar tüccar ve esnaf namına Bosnalı Hacı Hasan Ağa, Tabak Ali Molla, manifaturacı İstrati, manifaturacı Cambazade imzalarıyla başkente bir dilekçe gönderdi. Dilekçede "hiçbir meclis-i âli'nin tasdikine iktiran etmeyen bu gayrı kanuni resm, Aydın'da henüz inkişaf ve inbisata yüz tutan sanayiye tahrib ve mahvedecektir" diyerek, belediyenin ticari hayatı geliştirmek için çalışmak şöyle dursun, daha fazla gelir elde etmek için Aydın'da ticari hayatı mahvetmeye çalıştığını belirttiler. Üstelik Aydın'a sınıır olan Denizli ve Muğla'da böyle bir vergi yoktu, buralarda da uygulanmasını istediler.¹³⁰ Verginin sürekli olup olmadığını bilemiyoruz, ama parasızlığın yerel yönetimle kentteki ticari hayat arasında ciddi anlaşmazlığa neden olduğu ortadadır.

19. yüzyıl Osmanlı kentlerinde kentin gelişimine biraz da Batılı tarzda bir düzen vermeyi amaçlayan ve kentte hizmeti yüklenen belediye kurumu, Aydın sancağına bağlı kazalarda yukarıda da söylediğimiz gibi görece daha "erken" bir dönemde ihtiyaç haline geldi. 1879 yılına gelindiğinde kazaların her birinde belediye dairelerinin yasaya uygun biçimde kurulmaya çalışıldığını görüyoruz. Ancak 1876'dan sonra gittikçe yaygınlaşarak önemli görevler üstlenmeye başlayan belediyenin bir kurum olarak imparatorluk genelinde çok da başarılı olamadığını, özellikle maddi olanaksızlıkların ve yetişmiş personel eksikliğinin bu konuda büyük engel olduğunu söyleyebiliriz.

Kentlerde hizmeti yüklenen başka resmi görevliler de vardı.¹³¹ Sancağı idare eden ve çeşitli resmi işleri gören dairelerde mu-tasarrıf ve naib, kazalarda kaymakamlar, mal müdürleri, telgraf memurları, muhasebeci, tahrirat müdürü, evkaf müdürü, nüfus müdürü ve ruhani liderler, maliye işleri için kâtipler, mukayyıdlar, sandık eminleri görevliydi. Adliye dairelerinde bidayet, şariat ve ti-careet mahkemeleri, orman ve kantar idareleri, maarif, ziraat ve sıhhiye komisyonları kentlerde görevli memurlardı. Bu memurlar arasında hem Müslim hem de gayrimüslimleri görmek mümkündür. Mahalle ve köylerde de muhtarlar resmi işleri yüklenmiş durumdaydı.

Kentli Seçkinler

Kentleri yöneten resmi görevliler yanında hatırlı sakinlerin kasaba ve daha küçük yerleşimlerde belli bir yetki sahibi olması her dönemde mümkün oldu. Modern yerel yönetim anlayışının yerinde geleneksel kuralların geçerli olduğu her ortamda bu normaldir. Kenti yöneten resmi görevliler dışında, onlara yardımcı olan yerel “hanedanlar” vardı. Bunlar ayan-eşraf-muteberan gibi farklı dönemlerde değişik şekillerde adlandırılan “yerel güç” temsilcileridir. Bu gibi yerel güçlerin II. Mahmut reformlarıyla etkisinin kırılmaya çalışıldığını biliyoruz. Ama bunun ne derece etkili olduğu önemli bir sorudur. II. bölüm’de Aydın sancağında tespit edebildiğimiz güçlü ailelerden bahsetmiştik. Bu topluluğun merkezi otorite karşısında gücünü yitirmekten çok, yeni düzenle bir tür “uzlaşma” içine girdiğinin söylenebileceğini belirtmiştik. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında artık değişen ve dönüşen üretim-tüketim kalıpları, gittikçe artan Batılı ilişkiler kısaca hayatın farklılaşması ve ekonomik durumun sosyal statüyü belirler hale gelmesi eskilere, yeni bir grubun daha katılmasını sağladı. Bu grup, aristokrattan çok ticari burjuvazinin özelliklerini taşıyor gibi görünüyor. Daha eğitilmiş, ticaretle uğraşan, büyük toprakları, dükkânları, iş hanları ve konutlarında kiracıları olan, yaşadığı ye-

rin idaresinde göreve talip bir topluluktur bu. Aydın sancağında bu tanımlara uygun Müslim ve gayrimüslim bazı eşraf-muteberan'ı görmek mümkündür. Bu konudaki örneklerimiz Söke'lidir.¹³² Sökeli Müftüzade Hacı Halil Efendi (sonradan paşa unvanını alır) bunlardan biridir. Müftüzade'nin kendi kaleminden çıkan ve kendisiyle ailesine ait önemli bilgileri içeren bir belge,¹³³ toplumsal hayatta güçlü bir konumu olan bu topluluğun hayatı hakkında çok değerli veriler sunar.

Müftüzade Hacı Halil Efendi, kendi anlatımına göre, her şeyden önce Sökeli değildir, bu yüzden belki de eşraftan çok muteberan sayılması gerekebilir. Müftüzade'nin ataları Eğin (günümüzde Erzincan)'li, Ahmet Efendioğulları adıyla anılan itibarı yüksek bir ailedir. Bu itibarın birincil nedeni ailenin ulema kökenli olmasıdır. Dedesi Ahmet Efendi ilim ve ulemadan olup, Eğin'de kabri ziyaret edilen bir zattır. Dedelerinden Hacı Ali Efendi de meşhur ulemadandır, hayatı zıkr ile geçmiştir. Babası Hacı Eyüp Efendi de İstanbul'da Vidinli hocadan icazet alarak Söke'ye gelmiş, derebeylerinden Hacı İlyaszade Mehmet Bey Camisi'nde müderrislik yapmış iki yıl içinde müftü olmuş ve Söke'ye yerleşmiştir.¹³⁴ Ailenin büyüklerinin hepsinin "hacı" olması aynı zamanda servetin de göstergesidir. Halil Efendi'nin babası İstanbul'da eğitim gören bir ulema olarak Söke kasabasında herhalde itibarlı bir müftüdür. Yaşlandığında bu görevden ayrılmış olmalı, nendenise bundan sonra memleketine dönmedi, hatta görevi devralmak üzere oğlu Halil Efendi'yi de yanına çağırdı. Halil Efendi padişaha yazdığı dilekçesinde, (1274) 1857 tarihinde babasının isteği üzerine Eğin'den Söke'ye geldiğini söyler. Eğin'de ne iş yaptığını bilemiyoruz ama "efendi" unvanı geleneksel eğitim almış bir ulema olduğunu düşündürüyor. Söke'ye gelen Halil Efendi, babasının görev yaptığı medresede 3-4 yıl derslere devam ettiğini bildiriyor, herhalde buradaki unvanı da müderristir. Ancak Halil Efendi, sonradan çiftçi olmaya karar verdi. Kararını etkileyen neydi? Bu konuda bilgi vermez, belki özellikle pamuk ekiminin kazandırdık-

larını gördü ve bereketli Menderes havzasında çok iyi işler yapılabileceğinin ya da elinde varolan sermayenin en iyi değerlendirme yolunun toprağa yatırım olduğunun farkındaydı. Bunun için babasından izin alarak görevinden ayrıldı ve çiftçilik yapmaya başladı. İşleri iyi gitmiş olmalı ki; 1873-1885 yılları arasında kendi deyişiyle “gece gündüz çalışarak” 100 bin dönümlük arazinin sahibi oldu. Toprağın bol ve ucuz, emeğin sınırlı olduğu 19. yüzyıl Batı Anadolu’sunda¹³⁵ Halil Efendi’nin bu derece büyük toprakları satın alması, hayli yüklüce bir sermayenin sahibi olduğunu gösterir. Atalarının memleketi Eğin’de bulunan mallarını satarak bu serveti büyütmüş ve toprağa yatırım yapmış olabilir mi?

Elinde iyi sermaye bulunan bu taşra burjuvası adayının topraklarını kimlerden ve nasıl aldığı da önemlidir. Satın aldığı topraklar Kelebiç ve Sarıkemer çiftlikleridir, bu toprakların bir bölümünü Tekeli aşiretinden almıştır. Kelebiç’teki bölümünü “başka talibi olmadığı için değişik defalarda 20-30 kişi olan mirasçılardan satın aldığı” belirttiğine göre, bu arazinin miras yoluyla bölünerek küçüldüğü ve sahiplerinin geçimini sağlayamadığı için satıldığını düşünebiliriz.

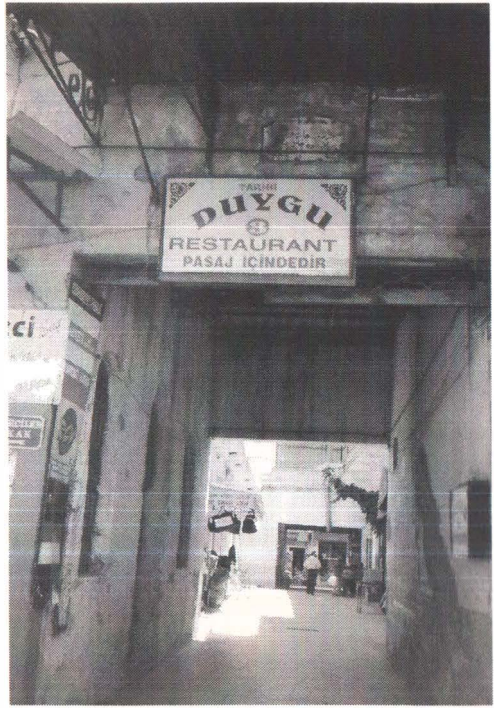
Devletin tarımsal politikasında, köylünün küçülen toprağını satarak topraktan kopması ve büyük toprak sahipliğinin ortaya çıkması çok arzulanan bir durum değildir. Ancak köylülerin Hacı Halil Efendi’ye bu toprakları kendi istekleriyle sattıkları, bu konuda herhangi bir baskının söz konusu olmadığı her satış işleminde Kelebiç ahalisinin mühürleri ile şahitlik yapmasından anlaşılıyor. Halil Efendi sahip olduğu topraklarının 12 bin dönümünü de Söke’nin yerli ve muteberan Ermeni ailesi Latifyanlar’dan satın aldı.¹³⁶ Bu çiftliğin bir başka bölümünün Hristiyan ahalisi ve Halil Efendi arasındaki çatışmalarla ilgili belgelerde; ahalinin Halil Efendi’yi, “topraklarını ele geçirmek için Arnavutları kullanarak kendilerini korkutmak ve topraklarını terke zorlamak”la suçladıkları anlaşılıyor.¹³⁷ Bu, büyük olasılıkla bölgede güçlenen yeni den- gelerin ve onlardan yardım gören ve yardım eden Rumların bir

“komplosu”dur. Çünkü Halil Efendi’nin böyle bir şey yapmadığı yapılan araştırma sonucunda ortaya çıktı.¹³⁸ Bu bilgilerin ışığında Halil Efendi’nin; bölgedeki yabancılarla¹³⁹ iyi ilişkileri olmadığını ya da bu ilişkilerin arazi anlaşmazlığı yüzünden bozulduğunu, kendisinin padişaha yazdığı dilekçede “sorunun arazi kaybetmek olmadığı bölgede artan Rum nüfusu ve baskısı”na dikkat çekmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Hacı Halil Efendi, yaşadığı toplumun bir ferdi olarak devlet için gelecekte ortaya çıkabilecek siyasi tehlikelerin de farkında aydın bir Müslüman’dır.

Hacı Halil Efendi sadece bir çiftçi değildi. Söke çarşısında bir hanı vardı. Bu han, biraz değişmiş olması da mümkün olmakla birlikte, günümüzde de ayakta. İki katlı ve içinde birçok dükânı olan bu yapıda, kentteki ticari hayatla ilişkilerini yürütmek için Halil Efendi’nin de bir yazıhanesi olsa gerek. Paşa’nın ticaretle de uğraştığını ithalat-ihracat yaptığını biliyoruz,¹⁴⁰ ancak bu ticarete konu olan meta hakkında bilgi yoktur.

Hacı Halil Efendi, Söke’nin Müslüman mahallelerinden Konak mahallesi Kocaçeşme sokakta oturur. Bu evi 1895’te yaptırdığını bugün de ayakta olan konağın giriş kapısındaki kitabeden anlıyoruz. Oldukça görkemli, zemin dâhil üç katlı neo klasik tarzı bu konak, yapıldığı dönemin bütün özelliklerini yansıtır.¹⁴¹ Hacı Halil Efendi’nin paşa unvanını da aldığı anlaşıyor ama bunun ne zaman ve ne şekilde olduğunu gösteren bir bilgi yoktur. Paşa’nın Söke Maarif Komisyonu’nda görev aldığını ve 1913 yılında bu görevinden istifa ettiğini biliyoruz.¹⁴² Paşa ulema kökenliydi, yaşadığı kentin çocuklarının eğitimiyle ilgilenmesi normaldir. Ama özellikle siyasi olaylarla ilişkisi ve yerel yönetimde daha önemli bir görev alıp almadığı hakkında bir şeyler bilmek ayrıca ilginç olabilirdi. Şimdilik böyle bir verimiz yok.

Toprak sahipliğiyle zengin olmuş bir başka örnek Sökeli Flaktidis Benlioğlu’dur. Benlioğlu’nun toprakları Söke’nin verimli arazisinde Hatboyu, Kavaklı İrim, Çatalazmak, Üzümbükü, Gemibaşı, Karakadı Damı, Seyit Ahmetli, Kızılkilise, Kömürdamarı,

Resim 14.
Hacı Halil Paşa Hanı.

Çayyüzü ve Taşocağı gibi değişik yerlerdeydi.¹⁴³ Rum mahallesinde birkaç evi ve kiracıları vardı. Ayrıca bağ, bahçe ve tarlalarını da kiraya veriyor olmalı. *Annuaire Oriental Commerce*'de yalnızca çarşıda bulunan oteli için reklam verilmiş olan Benlioğlu'nun ticarete ya da esnaflığa pek bulaşmamış biri olduğunu kabul etmek zorundayız. O tarla, bağ ve bahçelerinde, evlerinde ve dükkânlarındaki kiracılarından aldığı kiralara varlıklı bir yaşam süren ve mübadele sırasında kızı Viktoria ile birlikte Söke'yi terk eden zengin bir toprak sahibiydi.

Söke'nin tanınmış muteberanından Hacı Kazımoğlu Tevfik Efendi'nin resmi görevleri de vardı. Söke belediye dairesinde ve çeşitli komisyonlarda görevler alan¹⁴⁴ Hacı Kazımoğlu Tevfik Efendi Hicaz Demiryolu Komiseri olarak görevlendirilmiş ve Ha-

Resim 15. Hacı Halil Paşa konağı.

mit-Hicaz demiryoluna önemli bir bağış yapmıştı.¹⁴⁵ Kentin ileri gelen ailelerinin, yaşadıkları kentin sorunlarıyla ilgili ve sorun çözümünde görev almaya talip oldukları anlaşılıyor. Çünkü Aydın'a bağlı hemen her kazanın özellikle belediye dairesi ve komisyonlarının üyeleri arasında kentin eski, köklü, zengin, Müslim ve gayrimüslim ailelerini, örneğin Nazilli'de Hacı Şeyhzadeler'i, Aydın'da Cihanoğlu Ethem Bey'i¹⁴⁶ maarif komisyonu reisi olarak bulmak mümkündür. Hatta Cihanzade Ethem Bey 1908 seçimlerinde Aydın mebusu olmak için aday oldu, ama seçilemedi.¹⁴⁷

Taşra seçkini olarak nitelendirilebilecek bir başka örneği yine Söke'de buluyoruz. Yanni Kalanço ya da yabancıların bildiği adıyla Jean Calentzo'nun Söke'nin yerlisi olup olmadığını bilemiyoruz. Ama burada oldukça hatırı sayılır bir zengindir. Kalanço Rum'dur ticari hayatta yarar sağlayacağını düşünerek yabancı devlet tebaasına geçmiş olduğu da söylenemez. Çünkü 1924 yılında

mübadeleye tabi tutulan yerli Rumlardan biri olarak Söke'yi terk etmişti. Sökeli yerli bir Rum olmasa bile adalardan veya Yunanistan'dan göç etmiş olduğu düşünülebilir. O zaman birbirine bu kadar benzeyen iki farklı adı neden kullandığı sorusu sorulabilir. Herhalde yabancılarla ticari işlerde Jean Calentzo'yu kullanarak kendisine, örneğin bir İtalyan süsü veriyordu, ya da yabancılar için böylesi daha kolaydı. Kalanço bir tütün tüccarıydı. 1872'de Ayasuluğ'daki büyük tütün ihracatçıları şirketinin bir şubesi olarak kendi şirketini kurdu. Aynı zamanda bankerdi ve Osmanlı Bankası'nın İzmir'deki büyük finansörlerinden biriydi. Bakkallık gibi daha küçük ticari işleri de vardı.¹⁴⁸ Ayrıca bir gayrimenkul ler topluluğunun da sahibiydi.¹⁴⁹ Tam bir ticaret erbabı olan Kalanço, ithalat ve ihracat işleri de yaptı, nereden ve nasıl para kazanabileceğini iyi bilen ve en yeni moda kazanç kapılarını iyi kullanan biriydi. Örneğin, demiryoluyla birlikte ticari hacmi artan ve çevresi Avrupalı arkeologların iştahını kabartan tarihi zenginliklerle dolu Söke'de, modern bir otele ihtiyaç duyulduğunu ve buradan iyi para kazanacağını hesaplamış olmalı ki, kente, kısmen değişmekle birlikte halen kullanılan, o günler için gerçekten görkemli birinci sınıf bir otel hediye etti: Otel Marsilya... Bundan başka konaklama ihtiyaçları için daha alt gelir düzeyine hatta kırsal kesime hitap ettiğini tahmin ettiğimiz bir de hanı vardı, bu han Çeltikçi çarşısındaydı,¹⁵⁰ aynı yerde üç mağazası ve bir de kahvesi vardı. Ayrıca kentin hem ticari merkezlerinden biri, hem de akarsu manzarası dolayısıyla seçkin bir yeri olan Çayyüzü'nde mağaza, gazino, dükkân ve evlerin sahibiydi. Kalanço toprak satın alma konusunda biraz cimriydi. Sadece Savuca Tımarı (Savuca Köyü)'nda bahçesi ve tarlası vardı. Ayrıca Rum mahallesinde Papas, Adamo ve Çuhacı sokaklarında birkaç evin de sahibiydi. Kendisi ise Rum mahallesinde Gavrilolu sokağında oturuyordu. Günümüze kalan evi, geçmişin görkemli günlerinin izlerini hâlâ taşıyan tipik bir Rum evidir.

Yanni Kalanço kentte tanınan itibarlı bir tüccardı ve büyük olasılıkla yabancılarla da arası çok iyiydi. Onu İzmir'deki İtalyan

Resim 16.
Kalanço Konağı.

ve İngiliz tüccarları otelinde ağırlarken ve onlarla, Marsilya Otel'in muhteşem lobisinde Cincibir⁵¹ içerken hayal etmek zor değil. Özellikle İtalya ile güçlü bir bağı olmalı, Jean Calentzo adı bunu düşündürüyor. Bütün bu özelliklerinin Kalanço'ya yerel yönetim kadrosuna girmek gibi bir "şans" tanıdığını düşünebiliriz, ya da yerel yönetim için Kalanço'yu kadrolarına almak oldukça avantajlı olacaktı. Gayrimüslimlerin de belediye dairelerinde aza olması zaten kanun gereği idi. Kalanço da bu şansı değerlendirdi ve önce Söke daire-yi belediye azası ve birkaç yıl içinde de belediye reisi oldu.⁵² Gayrimüslimlerin belediye reisi olması kanunen mümkün olmakla beraber çok sık rastlanan bir durum değildi. Söke Belediye Reisi Yanni Kalanço Efendi bu göreve geldiği 1908 yılında siyasi ve ekonomik gücünün doruklarında olmalı.

Taşralı elitin, bu yıllarda kazanç kapıları ve yaşam tarzı, birbirine oldukça benzerdir. Değişen ekonomik ilişkiler bu grubun, toprak sahipliği yanında ticarete kaymasını ve “yeni moda” bazı işkollarından kazanç sağlamasını ve Batılı sermayenin şubesi, acentesi adları altında onlarla bir işbirliğini getirdi. Yanni Kalanço örneği bu bakımdan çok tipiktir. Kalanço’nun yerel yönetimde büyük oranda söz sahibi olması yalnız ticari alanda değil, siyasi gücünün de göstergesidir. Hacı Halil Paşa örneği ise ulema kökenli, Müslüman bir taşralı elitin yaygın inanışın aksine yalnızca toprakla değil, ticaretle de iyi ilişkisinin olabileceğini gösteren bir örnektir.

Kent Kültürü ve Gündelik Hayatta İlkler

Modernleşme süreci değişen geleneksel kentin kültürel dokusunu da etkiledi. Eğitim kurumlarından başlayan bu değişim; gazete, tiyatro, hatta sinema, dernek, kulüp, at koşusu, nutuk verme gibi yepyeni birtakım kavramlarını kent kültürüne aşıladı. Öncelikle Aydın sancağındaki eğitim kurumlarının durumuna bakalım.¹⁵³

Tanzimat’tan beri Osmanlı eğitim sisteminde bir ikilik söz konusuydu, hem geleneksel medreseler ve mahalle mektepleri, hem de batılı tarzdaki eğitim kurumları aynı ortamda yaşam alanı buluyordu. Artık, ortaçağlardaki parlak dönemlerinden çok şeyi yitirmiş haldeki geleneksel sistem yoksul Müslüman halkın çocuklarını “eğitirken” hayat hakkında pek kazanç sağlamıyordu.

Geleneksel eğitimin ilk aşaması “mahalle mektepleri”ydi. Aydın ve kazalarında hemen her yerde olduğu gibi, mahallenin belli bir yaşa gelmiş kız ve erkek çocukları ilk eğitimlerini buralarda aldılar. Mahallede bu işi meslek edinmiş, adının veya lakabının yanına “hoca” unvanı eklenen büyük olasılıkla bilgisi Kur’an okumak ve ezberlemekle sınırlı bazı kişiler, kendi evinde veya yine caminin bu iş için ayrılmış bir yerinde,¹⁵⁴ törenlerle mektebe başlayan çocuklara Kur’an’ı ezberletip dini bilgiler verdiler. Ezberleme

işinde başarılı olan ve sonra mahallenin kadınlarına bunu “ilan” edebilmek için düzenlenen bir törenle bir kez de topluluk önünde “hafızlığını” kanıtlayan çocuk, böylelikle ilk eğitimini almış olurdu. Bu eğitim birkaç yıl sürebilirdi.¹⁵⁵ Kız çocukların eğitim hayatı burada noktalanabilirdi. Hafız olan kız artık çarşıya bürünür, sosyal hayatın dışında kalırdı. Aslında bu tam bir dışlanma da değildir. Başka bir alanda eğitim sürebilirdi. Mahallenin “hoca”sının kadın ve kızları başka alanlarda eğitmek gibi bir sorumluluğu da olabiliyordu. Okuma-yazma bilen eğitilmiş, el işi, biçki, dikiş, nakış gibi konularda bilgili kadınlar, komşuları olan genç kız ve kadınlara yardımcı olurdu. Hocaların evinde gelin giysileri biçilir, dikişir, mevlit, hatim duaları okunurdu.¹⁵⁶ Yani kızlar bu aşamadan sonra iyi bir ev kadını olmak için eğitilebiliyordu.

Erkek çocukları da, hayata hazırlama konusunda yeterli olmayan geleneksel eğitim süreci sonunda eğitimine devam etmek isterse başka kurumlar da vardı.

Geleneksel eğitim kurumları olan medreseler bakımından Aydın sancağı oldukça zengindi. Kesin olmamakla birlikte kazalar dâhil 69 medresenin varlığı tespit edilebilir. A. Adnan Öztürk, Maarif Salnamesi’ne atıfla Aydın merkezde 37, Köşk’te 1, Söke’de 3, Karacasu’da 7, Nazilli’de 12, Atça’da 6, Sultanhisar’da 1 tane medrese şeklinde bir döküm veriyor.¹⁵⁷ Bu medreselerin yapıldıkları tarihleri bilemiyoruz. Ama yaptırınlar genellikle çevrenin zengin ve itibarlı kişileridir. Bazı medreselerin halkın aralarında yardım toplayarak yaptırıldığı anlaşıyor. Medreseler, genellikle hayır sahibinin yaptırdığı cami kompleksine bağlı yapılardır, bir veya birkaç odadan oluşur ve geleneksel tarzda bir eğitim verirlerdi.

Bunun dışında Aydın’da laik eğitim veren kurumları; İbtidai’leri Mekteb-i Terakki, Mekteb-i Feyziye, Rızaiye Mektebi, Veyisi Paşa Mektebi, Serçecizade Mektebi, Paşa Mektebi, İbrahimağa Mektebi, Dükkânönü Mektebi şeklinde sıralanabilir. Karapınar ve Germencik, Çine, Söke, Bozdoğan ve Nazilli’de de İptidai ve Rüştiye vardı.¹⁵⁸

Gayrimüslim ahali ise genellikle çocuklarını kendi okullarında okuturdu. Aydın merkezde, bir Ermeni okulu, *Des Soeurs de Charité* adlı bir Fransız Okulu, bir Rum Okulu ve *De l'Alliance* adlı bir Musevi Okulu vardı, bunlar arasında en çok öğrencisi olan Rum okuludur.¹⁵⁹ Aydınli Müslüman topluluğun modern eğitim kurumu da İdadi'dir. Aydın İdadi'sinin Aydın vilayeti salnamesine göre (1312) 1894 yılında 90 öğrencisi vardı. Burada Fransızca, malumat-ı fenniye, Arabi ve lisan-ı Osmani, Farisi, ulum-ı diniye ve hüsn-ü hat, tarih, coğrafya ve resim dersleri verilirdi. Bu okulların Batılı tarza ve yaşanan çağın “modern” gereklerine görece uygun olduğu söylenebilir. Böylelikle geleneksel eğitimden geçmiş çocuklar iş hayatında kendi yaşıtı ama farklı eğitimler almış, Müslim ve gayrimüslim diğer çocuklardan daha az şanslı oluyordu. Kızların işi herhalde daha zordu. Çoğu kadın için okuma yazmanın bile Kur'an okumakla¹⁶⁰ sınırlı olduğu düşünülürse, sıradan bir ailenin kız çocuğunun kültürel alanda çok şansı olmasa gerek. Ancak kentlerin “seçkin” ailelerinin kızlarını İnas mekteplerine gönderdikleri anlaşıyor. Germencik İnas mektebinde muallimlerin hanımlara Mevrit okutup, 10 kız öğrenciye hatim indirtmeleri ve Kamile Hanım'ın nutuk söylemesi¹⁶¹ zaman zaman özellikle kadınların eğitim ve eğitimciye ilgilerini çekmeye çalışmakla açıklanabilir. Bunu planlayanlar da aydın kadınlar olmalı. 1890'larda Aydın'a bağlı kazaların hemen hepsinde kızların eğitimi için kurulan İnas mektepleri vardı.¹⁶²

Kültürel hayata gazete de girmeye başlamıştı ama Aydın'da matbaa yoktu, 20. yüzyıl başlarında gazeteler, İzmir, Atina ve çeşitli Avrupa kentlerinden gelirdi ve bu gazetelerin aboneleri genellikle yabancıydı.¹⁶³ Ayrıca İzmir'de çıkan gazetelerin çevre kasabalarda da muhabirleri vardı. II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük ortamında Aydın'da gazete ve dergi çıkarmak için ilk girişim Aydın belediye müfettişi Hasan Efendi'nin *Menderes* adlı gazetesiyse gündeme geldi, ancak bu gazete basılamadı. Aydın ve çevresinde matbaalar da açılmaya başladı, bu alanda en çok ileri giden

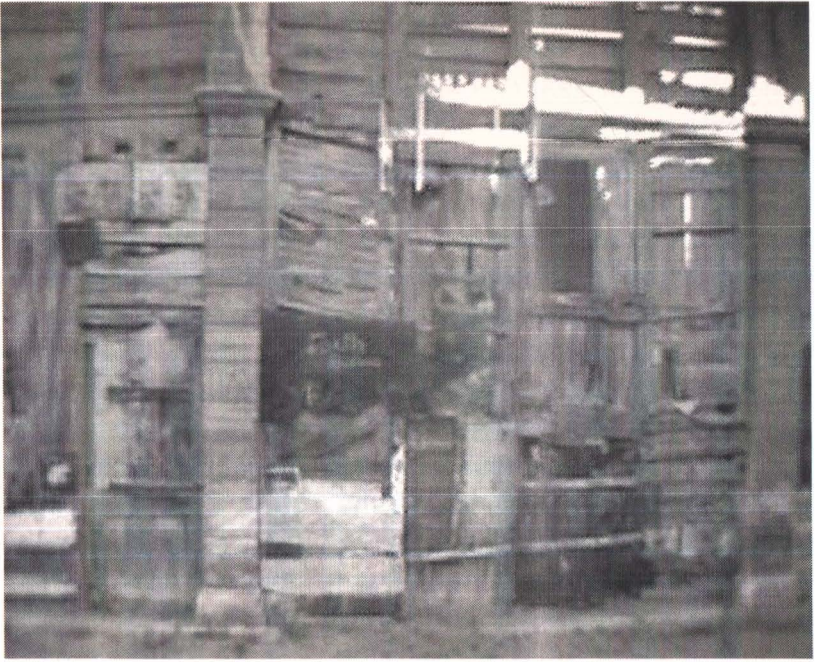
Nazilli'ydi. 1908 yılında emekli kaymakam Osman Fikri Bey'in kurduğu Celali adlı matbaada "siyasi, fenni, havadis-i mahalliye-den bahseden" aynı adlı bir gazete çıkarıldı. Aynı zamanda *Mülhakat* adlı bir başka gazete de Nazilli'de yayına başlamıştı. Ertesi yıl yine Osman Fikri Bey ve arkadaşları Mehmet Feyzi Bey *Yeni Osmanlı'yı* çıkardılar. Ahmet Efendi'nin *Milli Hakikat'ı* da Nazilli gazeteleri arasındaydı. Meşrutiyet'in ilk yılında Nazilli'de gayrimüslimler de matbaa açmak için ruhsat başvurularında bulundular. Nazilli kadar olmasa da Aydın'da da basın hayatı Meşrutiyet ile birlikte canlandı. Eylül 1908'de Kipriano Lazari'nin *Sada-yı Ahali'si* yayına başladı. Söke'de ise Kaymakamzade Niyazi Efendi'nin *Söke* adlı gazetesi okuyucularına seslenmeye başlamıştı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Aydın ve çevresinde çıkan gazetelerin en önemli sorunları ekonomik ve teknikti. Bu sorunları aşmak çoğu zaman mümkün olmadığı için yayınlar birkaç yıldan fazla süremedi. Bütün Meşrutiyet döneminde yayın hayatına en uzun süre devam eden gazete, Ahmet Refik Bey'in *Mülhakat'ı*dır. Bu gazete yayını 1913'te durdurdu.¹⁶⁴

Kentlerin kültürel hayatında tiyatro kavramının da etkin hale gelmeye başladığını söyleyebiliriz. Ülke genelinde ilk tiyatro seyircileri Levantenler, büyük elçiler ve Avrupa görmüş Türklerdi. Tiyatro toplumsal süreklilik içinde Osmanlı toplumu için, tamamen yeni bir gösteri tarzıdır. Batıdan gelen bu yenilik, sosyal hayatta hem eğlence anlayışını, hem toplum hayatının cins ayrımına dayanan yapısını, hem de zamanı, başka bir deyişle toplumun bir günlük zamanı kullanış biçimini değiştirdi.¹⁶⁵ Çünkü tiyatro yatsıdan sonra başlayan ve gece yarısından önce biten bir eğlenceydi. Gezici Kumpanyalar zaman zaman kentin eğlence hayatında boy gösterdiler. Bu işleri daha çok gayrimüslim vatandaşların yaptığı düşünülür, bu bir bakıma doğrudur da. Örneğin Aydın Köprübaşı'nda Faşiko'nun tiyatrosu gibi özellikle Rumların işlettiği eğlence mekânları vardı. Ama Müslüman kesimin de bu işle ilgilendiği anlaşılıyor. Aydın gençlerinin "mahalli müessesat-ı hayriyesine

hizmet ve muavenet maksadıyla” kurdukları Heveskeran Cemiyeti’nin sergilediği piyesler,¹⁶⁶ tiyatronun gayrimüslimlere has bir uğraş olmadığını gösterir. Özellikle büyük kentlerde Müslüman ailelerin de tiyatro seyircisi olması, başlangıçta muhalefetle karşılaşılsa da, toplumsal değişimde kent ölçeğinde kazanımdır. Tiyatro statü farklarının korunduğu, hatta öne çıkarıldığı seçkinciliğe olanak tanıyan bir mekândır. Muteber kişiler locada otururken, halk ve yanında hanım bulunmayan erkekler salonda oturur. Bu mekânlarda nasıl davranılacağı modernleşmenin kamusal alanda yeniden tanımlanmasıyla ilgilidir¹⁶⁷. Buralara gitmeye başlayanlar bu yeni mekânda gelişen yeni moda davranışları ve adab-ı muâşeretini de öğrenmeye başladılar.

Kent kültürüne yeni giren kavramlardan biri de gazinoları. Müzikli program eşliğinde, yemek yenilen, dans edilen, hatta gösteri izlenen bu mekânlar, başkentte Tanzimat’tan itibaren vardı. Aydın ve çevresinde ise Söke’de Çayyüzü mevkisinde Yanni Kalaço’nun bir gazinosu olduğunu tespit ettik ama gazinolar sadece Söke’de değil, Aydın ve Nazilli’de de olmalı. Birçokları için “alafranga meyhane” olarak nitelenen gazinolar, geleneksel kent kültüründeki gizli saklı içki kullanımını kent merkezlerine taşıdı.¹⁶⁸ Aydın ve kazalarında geleneksel kahvehanelerden farklı kafeler de vardı.¹⁶⁹ İstanbul’daki kafelerin Paris ve Viyana kafelerinden görüntü açısından çok farklı olmadığını biliyoruz. Herhalde taşrada da bunun izlerini görmek mümkündü, bu mekânlar da özellikle kentin seçkin için bir toplanma mekânı oldu. İngiliz tarzı bir eğlence türü olan at yarışlarının da kent kültürüne girmeye başladığı görülüyor. Koşuların düzenleneceği alanlarda seyirciler için Aydın’da bir bina inşa edilmesi bu yıllarda gündeme geldi.¹⁷⁰

Aydın sancağı gibi sürekli farklılaşan bir bölgede bile kısayılabilecek bir süreçte gelişen ve kent kültürünün bir parçası haline gelen eğlencenin bu yeni kavramlarının toplumun tamamı tarafından benimsenmemiş olduğu tahmin edilebilir. Geleneksel ve muhafazakâr bir hayat yaşayan ailelerin her zaman varolduğu bir

Resim 17. Söke Çayyüzü'nde Kalanço'nun Gazinosu.

ortamda bu mümkündür. Ayrıca bu yeniliklerin özellikle toplumun Müslüman nüfusu içinde herkese hitap edemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Özellikle kadınlar bu eğlencelere katılmıyor olmalı. Aydın merkezde ya da kazalarda örneğin bir müftü haremının, Kozpınar mahallesi kadınlarının bir gazinoda oturup çay içtiklerini düşünmek pek mümkün görünmüyor. Onların daha başka eğlenceleri eskiden olduğu gibi sürüyor olmalı. Kadınlar yeni moda giysilerini, takılarını ve davranışlarını eskiden olduğu gibi hamamlarda, düğünlerde, mevlitlerde, eşraf konaklarındaki ziyaretlerde sergiliyor olmalı. Yukarıda verdiğimiz örnekte Germencik'teki muallimlerin kız öğrenciler ve hanımlara toplantılar düzenlemeleri de yeni tür sosyal ilişkilere bir örnek olabilir. Maddi durumu iyi olmayan Müslim ya da gayrimüslim halkın ise, bütün

bu yeni eğlencelerin dışında olduğu ve yeni kavramları henüz hayatıyla ilişkilendirmediği kesindir. Zaten gelecek günler, toplumun bütün bu eğlencelerin dışında kalmasına neden olabilecek kadar büyük, zaman zaman da korkutucu gelişmeleri getirecekti.

KAÇINIILMAZ SONA DOĞRU

Toplumsal hayat değişir ve modernleşirken, 19. yüzyıldan miras kalan siyasi ve ekonomik sorunlar yüzünden hem devlet hem de toplum çok zorlu bir dönemden geçiyordu. 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu için gerçekleşen ilk önemli olay “Hürriyetin İlanı”dır. Ülke genelinde, hatta dünyada büyük yankı uyandıran bu olay şimdiye kadar eşi görülmedik bir hareketti. Ama ülke ve dünya çok daha büyük olaylara hazırlanıyordu. Osmanlı Devleti’nin varlığını derinden sarsacak olaylar, büyük toprak kayıpları ve savaşlar, sayıları yüz binleri bulan kayıplar Anadolu insanının hayatında yeni bir dönem açacaktı. Toplum bir süredir düzenin değiştiğinin farkındaydı. Bundan rahatsız olan ve olmayan gruplar her zaman vardı. Ancak özellikle Meşrutiyet’le birlikte toplumun, rahatsızlıklarını anlatmak konusunda biraz daha etkin hale geldiğini söyleyebiliriz. Belki de 33 yıllık istibdadın ardından gelen yeni rejimin mucizevi bir etkisi oldu, ya da toplumun politize olması modernleşmenin doğrudan bir sonucuydu. Aslında yaşanan olayların büyüklüğü ve önemi düşünüldüğünde, ülke sorunlarına duyarlılığın artmasının çok da zor olmayacağı ortadadır.

Politik Kültür ve Kent

Kentin kültürünü şekillendiren özellikler arasında politik duyarlılığın da payı olmalı. Özellikle Aydın ve çevresi gibi gelecekte ünlü siyasetçiler çıkaracak bir bölgenin kentlerinde politika, kent kültürünün şekillenmesinde önemlidir.¹⁷¹

Aydın, ittihatçıların Selanik’ten sonraki merkezleri olan İzmir’in yanı başındaydı, İzmir ittihatçılar için çok önemli bir kentti. İttihatçı şeflerden Dr. Nazım,¹⁷² Bursalı Tahir, Kuşçubaşı

Eşref, Halil Menteşe ve Çerkez Reşit zaman zaman burayı mekân tutmuşlardı. Ayrıca Dr. Nazım, 1907'den itibaren İzmir, Aydın ve Denizli'de örgütlenme çalışmaları yapmış, hatta Çakırcalı Mehmet Efe'yi örgüte kazandırmaya uğraşmıştı.¹⁷³ Yani ittihatçılar bölgeyi tanıyorlardı ve bu bölgeyi kazanmaları gerekiyordu. Ülke aydınlarının en büyük sorunu olan istibdat rejiminin yıkılması ve Meşrutiyet'in ilanı bütün Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Aydın ve çevresinde de büyük yankı yaptı. Gazetelerden anlaşıldığına göre Aydın ve kazalarında öncelikle büyük bir sevinç dalgası ve törenler vardır. Hürriyet'in daha ilk günlerinde Aydın, Söke, Kuşadası, Çine'de "otuz iki senelik zincir-i esaretten ferağ-ı mübeşşer olan hürriyet nam-ı mübecceli şerefine her yerde olduğu gibi İttihat ve Terakki Cemiyetleri şükranlarını ifa etmek için bilimum İslam ve Hıristiyan vatandaşlara ziyafet verilmiş ve nutuklar söylenmişti."¹⁷⁴ Aslında bu ziyafetler, ittihatçıların bir çeşit siyasi propagandasıydı. Böylelikle fikir hayatımıza yeni bir kavram girdiğini ve bu kavramın işlerlik kazandığını söyleyebiliriz. Bu doğal olarak halkla siyasiler arasında karşılıklı bir ilişkidir. Birkaç hafta sonra Aydın'ın eşraf ve muteberanından 150 kişi özel bir trenle törenlere katılmak için İzmir'e geldi.¹⁷⁵ Hem yeni düzeni benimsediklerini, hem siyasilere kendilerinin yanında olduklarını gösteren bir hareketti bu. Düzen değişmişti, "hürriyet nam-ı mübecceli" ile uyum sağlamak ya da sağlamamak bireyin gelecekteki toplumsal statüsü üzerinde de etkili olacaktı. İzmir'deki kutlamalara giden Aydınlı muteberan arasında Meşrutiyet fikrine gerçekten inanmayan ama yeni gelişmelerin dışında da kalmak istemeyen kaç kişi vardı acaba? Toplum hürriyetin ne olduğunu gerçekten anlamış mıydı?

1908 yılında "Hürriyetin İlanı" ile Anadolu'da yaşanan olaylara bakıldığında halkın, Hürriyet ve Meşrutiyet'in ne olduğunu doğru anlamadığı, hiçbir koşula bağlı olmamak, her istediğini yapmak, vergi vermemek olduğunu zannederek kargaşa çıkardığını düşünmek mümkündür.¹⁷⁶ Hürriyetin İzmir ve çevresinde de bu şekilde yanlış anlaşıldığını söyleyebiliriz. Çünkü İttihat ve Te-

rakki'nin İzmir şubesi "...Hürriyet hükümeteşiz yaşamak yahud memurûn-i hükümeti tehdit ile iş gördürmek demek olmayup..." şeklinde bir beyanname yayınladı.¹⁷⁷ Demek ki belli bir kargaşa bu bölgede de yaşandı.

İttihatçıların iktidara gelmesiyle bölge genelinde örgütlenme sürdü. Aydın'ın kazalarında İttihat ve Terakki Kulüpleri kuruldu. Bu kulüpler, yoksul halka parasız sağlık hizmeti ve eğitici dersler veriyorlardı.¹⁷⁸ Aydın İttihat ve Terakki Kulübü de Aydın'da meşrutiyet fikrini ve eğitimi toplumsal hayata yaymak için gece dersleri vermeye karar verdi, bunu gazete ilanlarıyla duyurdu: "...Gündüzleri iş ve güçleriyle meşgul olup nimet-i maariften nasibini alamayan memleket evladını eğitmek için Ramazanpaşa Camisi yakınındaki Zeyniye Mektebi'nde gece saat bir ile üç buçuk arasında gece dersleri verilecektir ifadesi kullanılırken, bu derslerin 10 yaşını doldurmuş herkes için olduğu da ayrıca belirtildi."¹⁷⁹ Yani itttihatçılar bölgede kültürel gelişmeyi hedeflerken Meşrutiyetin halk tarafından anılandırılmasına katkı sağlamayı da planlıyorlardı. Aydın, itttihatçıların önem verdikleri bir kentti, Cavit Bey, Halil Bey¹⁸⁰ Ahmet Rıza,¹⁸¹ gibi önemli itttihatçılar kenti ziyaret ettiler, bu ziyaretlerinde halk ve yöneticilerle ilişkilerini geliştirmiş olmalılar. 1908 seçimleri siyasi propaganda kavramının yerleşmesinde iyi bir fırsat oldu. Gazetelerde Aydın mebusu olmak için aday olan Cihanzade Ethem Bey'in bunu açıkladığını görüyoruz. Ancak kısa bir süre sonra da Ethem Bey'in bu göreve layık olmadığı iddiası olan bir başka haber görülür. Bu haber yankı yapmış olmalı ki, 1908 seçimleriyle Aydın mebusu olanların arasında Ethem Bey yoktur.

İttihatçılar, başlangıçta meşrutî bir hükümet kurmak, padişahın yetkilerini kısıtlamak, gayrimüslimlere yasa önünde eşitlik sağlamak¹⁸² düşünceleriyle yola çıkmıştı ve toplumda Müslimgayrimüslim herkesi İttihad-ı Anasır bağıyla bir arada tutmayı hedeflemişlerdi. Bu yüzden harekete gayrimüslim Osmanlılardan da destek geldi. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilk sevinçli günle-

rinde böyle iyimser bir hava sezmek mümkündür. Aydın ve çevresinde de Müslüman halk, gayrimüslimlerle birlikte törenlere, ziyafetlere katıldı, Meşrutiyet için merkeze gönderilen kutlama telgraflarına birlikte imza attı. Yani Meşrutiyet “Osmanlılar’ı” teoride birleştirmişti. Ama bu “birliktelik” çok uzun sürmeyecekti. Çok geçmeden siyasi gelişmeler toplumu bir yerlerde “taraf” olmaya zorlayacak, herkes saflarını seçtikten sonra büyük paylaşımlar için kavga başlayacaktı.

Boykotlar, Protestolar ve Toplumsal Bölünme

Meşrutiyetin getirdiği iyimser havanın, ülke genelinde, dağılması çok uzun sürmedi. Önce Meşrutiyet’e bir “karşı devrim” girişiminde bulunuldu, bu ülke içindeki büyük bir sorundu. Şüheda-yı Meşrutiyet için 7675 gurusu toplayan ve Hareket Ordusu Kumandanlığı’na gönderen,¹⁸³ Aydın Metropolitliği’nde hürriyet şehitleri ve yeni padişah Sultan Mehmet Han’ın cülusu için ayın düzenleyen¹⁸⁴ Aydın’ın Müslim ve gayrimüslim halkı, 31 Mart Olayı’nda hangi tarafta olduğunu da gösteriyordu. Ama ülkenin içinde bulunduğu sorunların arkası gelmeyecekti, olaylar sadece rejimin yarattığı ortamın ya da muhafazakâr çevrelerin sıkıntılarından ibaret değildi, çok daha büyük boyutta gelişmeler sıradaydı. Büyük savaşa kadar geçen sürede (1908-1914) Osmanlı İmparatorluğu kökten bir değişim geçirdi. 1908’in Osmanlı İmparatorluğu 1914’te tanınmayacak duruma gelmişti. Öncelikle en önemli değişiklikler, Babiâli’nin yabancı devletlere bırakmak zorunda kaldığı topraklar ve bunun bütün gelişmelere olan etkisidir. Bu zincirleme toprak kaybetme süreci Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna-Hersek’in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı, Girit’in Yunanistan’la birleşmesi, İtalya’nın Trablus’u işgali, ardından Balkan Savaşları sırasında Edirne ve İstanbul dışında Avrupa’da bulunan bütün Osmanlı topraklarının kaybedilmesidir.¹⁸⁵ Bütün bunlar abartmayı gerektirmeyecek kadar önemli olaylardı. Üstelik halkın Meşrutiyet’in ilanıyla her şeyin daha iyiye gideceği-

ne inandığı bir dönemde, bu gelişmelerin yaşanması toplumda büyük bir kızgınlığa yol açtı. Özellikle Bosna-Hersek'in kaybedilmesinin Osmanlı toplumu üzerinde eşi görülmedik bir etki bırakarak, büyük bir siyasi protestoyu ve "iktisadi savaş"¹⁸⁶ başlattı. Üstelik bu protesto gerçekten örgütlü ve düzenli bir eylem olarak ortaya çıktı. Yapılacak iş çok basitti; Osmanlı vatandaşları, Avusturya mallarının hiçbir türünü kesinlikle almayacak ve kullanmayacaktı.¹⁸⁷ Avusturya mallarını boykot için İzmir'de bir Boykotaj Cemiyeti kuruldu, bu cemiyetin faaliyetleri ve *Ahenk* gazetesinin de çalışmalarıyla Aydın ve çevresinde Avusturya boykotu ciddi olarak uygulandı. Öncelikle Avusturya'dan gelen fesler boykot edildi. Üstelik topluluklar halinde gösteriye dönüşen eylemler yapıldı. Örneğin, Sultanhisar'da Dürrizade Hacı Mehmet Bey'in fabrikasındaki aşar memurları, ustalar, hamallar, ameleler Avusturya malı feslerini atarak kalpak giydiler, bunları gören nahiye ve civar kura ahalisi de o anda feslerini atarak keçe külah ve kalpak giydiler.¹⁸⁸ *Ahenk* gazetesi bu konuda sürekli yayınlar yapıyor ve hangi malların boykot edileceğini birer birer anlatıyordu. Bu sırada, Bosnalı Hasan Ağa markalı sigara kâğıdının Avusturya malı olduğu anlaşılmış ve bu hal umumun nefretini celbetmiş, içimi daha güzel olan Fransız malı Kuleli Sigara kâğıtları kullanılmaya başlanmıştı.¹⁸⁹ Boykotun boyutları genişliyordu.

Özellikle Girit'in Yunanistan'la birleşmesi toplumdaki kızgınlığı daha da arttırdı ve ikinci boykotu getirdi. Bu boykotta da halkın tepkisi herhangi bir ayrım olmaksızın Müslim-gayrimüslim herkesten gelmiş gibi görünüyordu. Bu günlerde Aydın Hükümet Konağı önünde binlerce kişinin katıldığı bir miting düzenlendi ve katılımcılar, Girit üzerindeki hakların savunulması için servetlerini ve kanlarını son damlasına kadar feda edeceklerini bildiren bir telgraf çektiler. Bu telgrafi Ermeni reisi ruhanisi, metropolit vekili, Aydın belediye reisi, hahambaşı vekili ve müftü vekili imzaladılar.¹⁹⁰ Tepkiler devam ederken yine *Ahenk* gazetesi halka bu defa da Yunan uyrukluları boykot için çağrıda bulunuyordu. 4 Ey-

lül 1910 tarihli *Ahenk*'te Aydın Boykotaj Cemiyeti, Yunanlılarla ticari ilişkilerini sürdürenlerin isimlerini şimdilik teşhir etmek istemediğini bildiriyordu; ama bunların hangi kazalarda olduklarını belirterek kim olduklarının gayet iyi bilindiğini ima ediyordu. 19 Eylül 1910 tarihli *Ahenk*'te Yunanlı oldukları gazetelerde ilan edilenlerle ticari ilişkileri olan Rum vatandaşların adları da veriliyor ve bunların boykota tabi tutulmaları isteniyordu. Birkaç gün sonra 21 Eylül 1910'da yine *Ahenk*'te "Hamiyetli Osmanlı Vatandaşlarına Beyanname" başlığıyla çıkan bir yazıda halk Aydın Boykotaj Cemiyeti tarafından özetle şöyle uyarılıyordu: "...Girit'i işgal ederek Müslümanlara zulmeden, buralara kadar yayılarak teşkil ettikleri _Etniki Eterya_ cemiyet-i fesadiyesi şubeleri vasıtasıyla ahlaklarımızı ifsad ve alel husus biçare Rum vatandaşlarımızdan kapabildikleri paralar ile donanma teşkil eden hain alçak Yunanileri kendi arzularıyla mecburi hicret etmek için Aydın'da tatbik etmekte olduğumuz boykotajın mağaza, gazino, fabrika, kilise, kulüp, mektep, mabed gibi mahall-i mevkide istihdam edilmemelelerini ve birkaç güne kadar onlarla her türlü ilişkilerin kesilmesini fitraten malik olduğumuz vatanperverliğinizden bekliyoruz. Hilaf-ı harekette bulunanları la-yetegayyer ve la-yet tebeddül programımız icabınca Yunanlı tanıyarak aynı muameleyi kendilerine tatbik mecbur olduğumuz selameti vatan-i Osmani namına kat'iyen beyan ve ilan olunur." Siyasi olaylar sertleşirken, sosyal hayat bundan olumsuz etkilendi. Boykotaj Cemiyetlerinin uyarıları oldukça netti. Yunanlılar ve onlarla herhangi bir ekonomik veya sosyal ilişkisi olan herkes kesinlikle aynı şekilde muamele görecekti. Bu yıllarda Aydın ve çevresinde özellikle ticari ilişkileri olan Yunan uyruklular vardı ve bunların yerli Rumlarla ilişkide olması da normaldi. Ama böylesi gergin bir ortamda bu ilişkilerin kesilmesi ya da kesilmemesinin nelere neden olabileceğini tahmin etmek kolay değildi. Toplumdan gelebilecek tepkiden çekinerek Yunan uyruklularla bağını koparanlar olduğu gibi, gizlice ilişkisini sürdürenler de oldu. Örneğin Aydın'da Yunan uyruklu terzi Yano-

laki açıkça terzilik yapamamaya başlamıştı; ama evlere giderek icra-yı sanat edebiliyordu. Boykotaj Cemiyeti bunu öğrendi ve iki güne kadar Yanolaki ile ilişkisini kesmeyenlerin Yunanlı sayılacağını gazetede ilan etti.¹⁹¹

Balkan Savaşları, Makedonya'nın ve İttihat ve Terakki'nin kalbi Selanik'in düşmesi, Edirne'nin içine düştüğü tehlike toplumun tansiyonunu daha da yükseltti. Aydın halkı, savaşa giren ülkesi için elinden geleni yapıyordu. Aydın ve kazalarında kurulan "iane" cemiyetleri, İttihat ve Terakki Kulüpleri içinde örgütlenen Müdafaa-yı Milliye Heyetleri ve Cemiyetleri sürekli toplantılar düzenledi. Donanma için, asker için, ordu için paralar toplandı, kasaba ve köylerin ileri gelenleri yardımların toplanmasına önyak oldular, muteberan eşlerinin de bu konuda büyük çaba harcadıkları görülüyor. 1912 ve 1913 yıllarına ait *Ahenk* nüshalarında toplanan yardımlarla ilgili çok sayıda haber vardır. Halk oldukça duyarlı davranışlar sergiliyordu; Aydın'da bazı avukatlar, Balkan Savaşı bitinceye kadar gelirlerini Hilal-i Ahmer'e terk ettiler,¹⁹² Germencik'te Müslim ve gayrimüslim hanımlar iane-yi harbiye için değerli eşyalarını ve yüzüklerini verdiler¹⁹³ vb. Ama gerçekten de bütün gayrimüslimler Osmanlılık fikrine yürekten bağlı mıydı?

"Memalik-i Osmaniye dâhilinde bulunan Rum delikanlılarından bazıları Yunanistan'a giderek, orada mekatib-i askeriyyeye dâhil olmakta ve diploma ahz edip zabıt rütbesi ile neşet etmektedir. Bunlar badehu tebdil-i kıyafet ederek memalik-i Osmaniyyeye avdet ve Yunan amaline hizmet etmekte ve birçok fenalıklar çıkarmakta olduğu meydanda bulunmuş olduğundan, bu gibi Yunanistan'a gidenlerin tabiyet-i osmaniyeden ihracı ve memleket men'i duhullerine ait bir karar ittihazına dair vilayetlerden vuku bulan işar Dâhiliye Nezareti'ne tevdi edilmiştir."¹⁹⁴

Berlin Osmanlı Konsolosluğu da Dâhiliye Nezaretine yazdığı yazıda, "Avrupa'daki Yunan çetelerinin, ahalisi Rum olan Anadolu kıyılarında suikastla Müslümanları galeyana getirerek devletlerin müdahalesini sağlamayı planladıkları yolunda

istihbarat alındığını ve Aydın vilayetinin uyarılması gerektiğini” bildirdiyordu.¹⁹⁵ Bu işin görünen kısmıydı, örneğin, Rum Bakkal Sokrat dükkânında Yunan İlane-yi Bahriyesi için piyango bileti satarken,¹⁹⁶ dikkat çekmemek için, protesto toplantılarına da katılıyor muydu? Sadece Rumlar değil Ermenilerden de belli bir hazırlığın içinde olanlar vardı. Özellikle Aydın ve çevresinde Ermeni papazlarının bu işlerle çok daha önceden ilgilendikleri anlaşıyor.¹⁹⁷ Aydın valisi merkeze yazdığı raporda, “önemli görevlerde Ermenilerin bulunmasının zararlarını anlatır; Aydın vilayeti Telgraf ve Posta Müdürlüğü’nün başında bulunan Aram Efendi, eski Vali Rıfat Paşa zamanından beri görev yapmaktadır ve artık “işe yaramaz bir hale gelmiştir”, ancak Telgraf ve Posta Nazırı Âli Efendi her nasılsa bu müdürü korur, görevden alınmaz. Aram Efendi gibi Ermenilerin görevlerinde kalmalarının da zararlı olduğu, posta ve telgrafhanelerin Ermeni fesat yuvaları haline geldiği, buraların “ahlak ve efkârı bozuk, sabıkalı ve bir yerlerden emir verilmiş genç Ermeniler”le doldurulduğu¹⁹⁸ valinin uyarıları arasındadır. Ancak Balkan Savaşları sonrasında Batı Anadolu’da yerli unsurlar arasındaki ayrışmayı etkileyen asıl büyük sorun Yunanlılar’dır.

Batı Anadolu bugünlerde, sadece Rum çetecilerin, ya da işbirlikçilerin kol gezdiği bir yer değildi. Birkaç yıl içinde nüfuz alanlarını genişletme planları yapan daha büyük güçlerin de uygun ortamları hazırlamak için bölgede ciddi faaliyetleri vardı. Tam da Balkan Savaşları’nın üzerine “Söke’ye kimliği meçhul bazı kişiler gelmeye başladı. Bunlar genellikle Alman tebaasındandı ve kendilerine seyyah süsü veriyor, gelir gelmez de Milet’e gidiyorlardı. *Ahenk* gazetesinin yorumunda bu savaş ortamında _İtalyan rezillerinin böyle adi ve sefil vasıtalarla_ seyahat ediyormuş gibi görünerek, gerçekte casusluk yapmayacaklarını kimin garanti edebileceği ve gerçek amaçlarını öğrenmenin nasıl mümkün olacağı” sorgulanıyor, şu sıralarda sözü geçen bölgede her kimin tarafından olursa olsun hiçbir yabancıнын seyahat etmesine izin verilme-

mesi veya mutlaka yapacaksa kimliğini kesin bir şekilde ispat etmesinin hükümet tarafından zorunlu tutulmasını tavsiye ediyordu.¹⁹⁹ Herhalde bu mümkün olamadı.

Balkan Savaşları ardından yaşananlar öncelikle ittihatçı iktidarın ideolojisinde bazı değişiklikleri gündeme getirdi. Padişah ve hanedan bütün unsurları bağlayan bir odak noktası olurken, karışıklıkları çözmede kullanılan Osmanlıcılık siyasetinin yerini İslamcılık ve Milliyetçilik aldı. Artık Arnavutların, Rumların ve Slavların gönlünü almak gerekliliği kendiliğinden ortadan kalkmıştı. Aslında ne Osmanlıcılık, ne İslamcılık, ne de Milliyetçilik tanımlanmış ideolojiler değildi, her biri eskiden olduğu gibi geçerliydi. Koşulların yarattığı ortam, bu ideolojiler arasında seçimi zorunlu kıldı. İslamcılık imparatorluğun ideolojisinde önemliydi; ama Müslüman Arnavutların da 1912’de imparatorluktan ayrılması Türk unsur için şaşırtıcı, Osmanlılık ve İslam bütünlüğüne ise yıkıcı bir darbeydi.²⁰⁰ Geriye bir tek ideal kalıyordu: Milliyetçilik... Osmanlı toplumunu oluşturan her “millet” için aynı milliyetçilik mümkün olabilir miydi?

Yaklaşan günlerde aslında her millet için başka “milliyetçilikler”in varolduğu oldukça acı tecrübelerle anlaşılacaktı. Toplumda Müslim-gayrimüslim, Türk-Rum-Ermeni ayrışımı gün geçtikçe arttı. Bazıları bu ayrışımı ve gerginliği adeta daha da artırmak için çaba harcıyordu, örneğin “Osmanlı namı ile bilinen” Boşo adlı bir Rum, İzmir’de verdiği nutuklarda Giritli Müslümanları açıkça barbarlıkla suçluyordu.²⁰¹ Boykot ve protestolar hatta “aforo”ların sürdüğü bu gergin ortamdan rahatsız olan Sultanhisar, Nazilli ve Atça’dan yerli Rumlar yavaş yavaş toparlanarak Osmanlı topraklarını terk edip Yunanistan’a hicret için yollara düştüler. Aydın istasyonunda Kaymakam Bey bazılarını vazgeçirmeyi başardı.²⁰² Gidenler önce İzmir’e oradan da Yunanistan’a doğru yola çıkıyordu. Onlardan kalan emlak-ı metrukenin muhacirlere, hatta kiliselerin de Ermeni cemaatine²⁰³ dağıtılmasına daha o günlerde başlanacaktı.²⁰⁴

Toplumda Türk-Rum ayrımından artık kesinlikle söz edilebilirdi. Bir zamanlar aynı kasaba, köy ve kentlerde yaşayan, birbirinden alışveriş yapan, ortak hanedanın tebaası bu insanlar arasında düşmanlık gitgide büyüyor ve daha da büyötmek için fırsat bulanlar, bu fırsatı değerlendiriyordu. Zaten gergin durumdaki ortam çeşitli nedenlerle daha da geriliyordu. Söke Rum mahallesindeki sinemada program haricinde Yunan kralı George'un cenaze töreninin gösterilmesi ve bunun çok sayıda gayrimüslim seyirci tarafından izlenmesi, sonunda ihbar üzerine gelen zabıtalara müdahalesiyle "Osmanlı devletiyle muharib bir hükümete ait menazırı gösteren bu temaşaların men ve tatil edilip, mütecasirlerin tevkif edilmesi"²⁰⁵ gibi örnekler gerilimin tırmandığını gösteriyordu. Vali Rahmi Bey'in deyiimiyle "İngilizlerden fazla İngilizlik tarz ve mesleğini tutmuş" biri olan Aydın demiryolu müdürü Demayo Efendi, Müslüman gençleri demiryoluyla ilgili hiçbir işe almıyor, iş istemeye gelenlerle de görüşmemek için elinden geleni yapıyor ve en sonunda iş aramaya gelen Müslüman gençler tarafından sokak ortasında dövölüyordu. Açılan tahkikattan sonra İzmir Valisi Rahmi Bey Müslüman gençlerin haklı olduğunu, Demayo'nun kendilerini sadece Müslüman oldukları için işe almazken; "Osmanlı tebaası olmayan birtakım İtalyanlar, Osmanlı Rum ve Ermenilerinden gayrı birçok Yunanlıların hükümeti Osmaniye idaresine geçen bu şimendiferlerde temini maişet ede gelmekte olduklarını" da bildiriyordu. Rahmi Bey böylesi önemli görevdeki birine saldıranların kanunlar çerçevesinde cezalandırılması gerektiğini söylüyordu, ama kendilerine şimendifer idaresi gibi, önemli bir görev verilen kişilerin hiç olmazsa bir İngiliz kadar İslamlara karşı "mürüvvet-kâr" zevattan seçilmesi gerektiğini nezarete bildiriyordu.²⁰⁶

Kentin politik kültürünün şekillendiği dönem böylelikle devletin varlığının sarsılmasının habercisi bazı gelişmelerle çıktı. Böylelikle bu dönemde, toplumsal ayrışmanın daha derin, ortaya çıkan milli uyanışların daha etkin olduğu söylenebilir. Oysa uygulamaya geçen meşrutiyet yönetimi, topluma yeni bir kültürü ka-

zandırmak üzereydi. Toplum siyasi gelişmelere iyi ya da kötü tepki vermeyi öğreniyordu. Modernleşme sürecindeki toplumun kazanacağı özelliklerden biri de buydu. İktidarın sahibine kayıtsız şartsız bağlılık fikrinden vazgeçmek kolay değildi, ama o günlerde hayal edilen tam olarak bu olmasa gerek. Ancak siyasi gelişmeler, toplumun farklı unsurlarının gelecek kaygıları doğrultusunda kendi “milliyetlerinin” peşine düşmesini getirdi. Bu da kentin politik kültürünün, uluslararası ilişkilerden etkilenen nitelikte özelliklerinin olmasını sağladı.

Modernleşme sürecinde Batı Anadolu kenti bu yıllarda, biraz sancılı da olsa, değişti ve gelişti. Aydın sancağında bu gelişmenin izlerini net olarak görmek mümkün olur. Modernleşme, ekonomik özelliklerin dönüşümü ve Batılı hayat tarzının, belli bir toplulukta da olsa yaygınlaşmasıyla kentlerin mekânsal dağılımında bir ikilik ortaya çıkardığı ve bu ikilikten sosyal ve kültürel hayatın da etkilendiği söylenebilir.

Öte yandan dünyadaki gelişmeler geleceğin iyi günler getirmeyeceğine dair belirtiler gösteriyordu. Batının bütün büyük güçleri uzun zamandır ittifaklar kurarak birbirleriyle ekonomik alanda rekabete, siyasi alanda da müthiş bir mücadeleye girişmişlerdi. Dünya zaten kendi aralarında paylaşılmış durumdaydı, ama kavgaları bitmiyordu. Geriye tek bir çare kalmıştı: Dünyayı yeniden paylaşmak! 1914’te Balkanlardan başlayarak bütün dünyayı saran büyük yangının ve felaketlerin kökeninde bu kavgalar vardı. Yaşlı Osmanlı İmparatorluğu’nun ve onunla benzer özellikler taşıyan başka çokuluslu imparatorlukların sonunu da bu büyük yangın getirdi.

Yaşlı imparatorluğun, batılı büyüklerin bir türlü paylaşmadığı bölgelerinden biri olan Batı Anadolu’da yaşanan gelişmeler de pek iç açıcı değildi. Siyasi gelişmeler artık toplumu gerçekten bölmüştü, Türklerle özellikle Rumlar arasında bir daha geriye dönülemeyecek ayrılık başladı. Yüzyıllarca aynı hanedanın tebaası olarak aynı kentlerde ve kasabalarda, birbirine komşu olarak yaşamış, aynı çarşıda alışveriş ve ticaret yapmış bu iki topluluk için ar-

tık karar verme zamanıydı. Batı Anadolu kimin olacaktı? Yaklaşık 500 yıldır burada hâkimiyet kuran Müslüman Türklerin mi, yoksa Türklerden önce de burada varolduklarını yeni “öğrenen” Rumların mı? Rumlar büyük çoğunlukla kendilerini artık Osmanlı tebaası olarak görmüyor, genç Yunan Krallığı’nın eski Yunan topraklarını da ele geçireceği günlerin yakın olduğuna inanıyordu. Bu konuda neredeyse bütün dünyadan maddi ya da manevi destek aldılar. Bu desteklerin Batı Anadolu’daki toplumsal, dinsel ve etnik ayrışımı derinden etkilediği, toplumdaki dengeyi bozduğu ve büyük kavgalara gereken zemini sağladığına şüphe yoktur. Bütün “Batılı Büyük Güçler”in Anadolu sahilinde Yunan ideallerinin gerçekleştiğini görmek istemesi Anadolu’nun yerli Rumlarının, taraflarını seçerken asıl belirleyicileri oldu. Böylesi bir destek az görülebilirdi. Batı Anadolu Yunan milliyetçiliği için bir tür “vaat edilmiş toprak” haline geldi. Üstelik bu toprakların merkezinde Batının artık en vahşi sömürü ve işgal araçlarıyla gelmeye hazırlandığı İzmir vardı.

Bir süredir evlerde kadınların gizli gizli diktiği mavi-beyaz Yunan bayraklarının ortaya çıkma zamanı yaklaşıyordu.²⁰⁷ Kordon’a giderek, Efzun alayını karşılayacakları günleri sabırla beklemeye başladılar...

SONUÇ

Değişim ve modernleşme 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni konu alan çalışmalar için temel kavramlardan biridir. Bu çalışmada Osmanlı coğrafyası genelindeki değişim sürecinin önemli parçalarından biri olan Aydın sancağının 70 yıllık bir süreçte geçirdiği evrim ele alındı. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce bölgedeki koşulların belirlenmesinin de hedeflendiği bu çalışmada, değişimin değerlendirilebilmesi için öncelikle bölgenin 19. yüzyıl ortalarındaki durum saptaması yapıldı.

Coğrafi açıdan oldukça uygun bir konumda bulunan Aydın sancağı, bu özelliğiyle eski çağlardan itibaren önemli yerleşimlere sahip oldu. Bu konum aynı zamanda doğa olaylarının da etkisinde şekillenen kentler ve idari yapılanma anlamına gelir. Yerleşim sisteminin ve yolların şekillenmesinde eskiçağlardan itibaren, Menderes nehrinin belirleyici bir özelliği vardır. Ayrıca sonradan gelişen geleneksel-feodal yapılanmanın izlerini 19. yüzyıl ortalarına kadar Aydın sancağının idari yapılanmasında görmek mümkündür. Ancak bu tarihlerden başlayarak sancak sınırlarında, farklı yönlere giden hem bir daralma hem de genişleme söz konusudur. Daralma kuzeye ve kuzeydoğuya, genişleme ise güneye ve batıya doğrudur. Yüzyılın ortasında sancağın idari yapılanmasında coğrafi koşulların etkisini azaltacak olan yeni ulaşım sisteminin devreye girmesi başka koşulları da değiştirdi. Sancak, günümüzdeki gibi Büyük Menderes havzasıyla sınırlanan yapılanmaya 1850'lerde kavuştu. Bu düzenlemede hedeflenen Batı Anadolu genelinde yenilenen özellikleriyle ortaya çıkan önemli merkezler etrafında daha küçük merkezlerin toplanması ve denetimin kolaylaştırılması olmalıdır. Bu yıllarda yolların ve ticaretin yapılanmasındaki küçük çaplı değişiklik ve dönemin önemli toplanma merkezlerinin yetki alanlarında yarattığı farklılaşma da idari yapılanma üzerinde etkindir.

Aydın sancağında yüzyıl ortasında Güzelhisar, Tire ve Nazilli gibi üç "büyük" kent ve ticari toplanma merkezinin varlığın-

dan söz edilebilir. Demiryolunun işlemeye başlamasından önce yollar içe dönük ekonomik ilişkilerin bir kanıtı olarak örümcek ağına benzer bir yapılanma içindedir. Ancak kapitalist ekonomik ilişkilerin ve aynı zamanda da modernleşmenin somut örneklerinden biri olan demiryolunun bölgede yarattığı dönüşüm yolları da yer yer farklılaştırdı. Önceden limanlara doğru giden yolların bu aşamadan sonra birincil hedefi demiryolu istasyonlarına ulaşmak oldu. Doğu-batı doğrultusunda ilerleyerek limana ulaşan yol güzergâhlarının yönü, kuzey-güney doğrultusunda yer değiştirdi. Yerleşim merkezlerini istasyonlara bağlayacak yeni yollar yapıldı ve varolanlar onarıldı. Yer değiştirmenin yerleşme sistemi ve ticari toplanma merkezleri üzerinde önemli etkileri oldu. İki Menderes'i birbirine bağlayan dağ yolları büyük ölçüde önemini yitirdi, bu da Tire-Güzelhisar (Aydın)-Nazilli üçgenindeki ekonomik ilişkilerin Tire aleyhine değişimini hazırladı. Tire ve çevresinin Aydın sancağı sınırlarından çıkması bunun kanıtıdır. İzmir'in gölgesinde kalmanın yanı sıra demiryolunun bölgedeki idari yapılanma ve kentleşmeye etkisi nedeniyle Tire, daha çok yerel bir pazar haline dönüştü. Bölgede iyi örgütlenmiş durumdaki pazar yerleri de yol güzergâhlarının değişiminden etkilendi ve yeni durumlara uygun yapıya büründü.

Yüzyıl ortasında Aydın sancağında demografik hareketler oldukça fazladır. Sancak genelinde yüzyılın sonunda kalabalıklaşan bir nüfus söz konusudur. Nüfusun artışı kentsel gelişme üzerinde kentin fiziksel anlamda büyümesi ile doğrudan ilişkilidir. Ancak nüfus artışına bakılarak Aydın sancağında kent olarak nitelendirilebilecek yerleşimlerin sayısının arttığı sonucuna varılamaz. Çünkü kırsal yerleşimlerin de bu dönemlerde kendini ürettiği, hatta Aydın'a bağlı kazalarda genellikle kırsal bölgenin kentsel nüfusun önüne geçtiği görülür. Başka bir deyişle kent kırsal bölge insanı için çok çekici değildir.

Bu dönemde Anadolu içinden ve dışından sürekli göç dalgaları nüfus üzerinde etkilidir. Rumeli'den ve adalardan Müslü-

man ve Rum göçü, aynı zamanda Anadolu'dan ters yöne Rum göçü 19. yüzyıl demografik hareketleri içinde önemli yer tutar. Anadolu'ya gelen Rumlar geriye dönebildikleri halde Müslümanlar Anadolu'da yerleştiler. Özellikle Balkan ve I. Dünya savaşları sonrası iki yönlü göçler Batı Anadolu genelinde sosyal bir olguya dönüştü. Bu geliş-gidişler 1924'teki Nüfus Mübadelesi'nin de hazırlayıcısı oldu. Mübadele hem Yunanistan'ın hem Türkiye'nin ulus devletlere dönüşmesinde önemli bir aşamadır.

Bu yıllarda aslında uzun zamandır varlığı bilinen bir başka olgunun da Aydın sancağı çevresinde izini sürmek mümkündür. İç bölgelerden hatta Kayseri gibi geçmişin parlak kentlerinden Rum göçü... Anadolu içlerinden gelen yerli Rum topluluklarının topraktan koparak ticarete yönelmeleri ve zamanla Batı Anadolu sahilinde yerleşmeleriyle, bölgede ticaretle refah düzeyini artırmış bir toplum ortaya çıktı. Bu varlıklı toplum gelecekte Yunan milliyetçiliği hareketinin maddi gücüne de katkı sağladı. Bu çalışmada Rumların kıyı bölgesine göç konusunda yalnız olmadığı, Ermenilerin de benzer bir süreç yaşadıkları görüldü. Bu tip toplulukların genellikle kıyı bölgelerine geldikleri ve daha çok ticari ilişkiler içinde bulundukları tahmin edilse de, üzerinde durulan örnekler bunun tersi durumların da bulunduğunu ortaya koyar. 19. yüzyılda iç bölgelerden gelerek, sahilden oldukça uzağa yerleşen ve en iyi ihtimalle orta halli göçmen Rum ve Ermeniler topluluklarının varlığı böylelikle tespit edildi. Bunun yanında, Rum ve Ermenilerin Batı Anadolu'daki demografik hareketleri ortak nedenlere bağlı gibi görünse de, her iki topluluğun bölgedeki geleceğinin oldukça farklı gelişme gösterdiği söylenebilir.

Göçmen Ermenilerin de sarraflık, mültezimlik gibi para ağını örgütleyen işler yanında büyük toprak sahibi olarak bölgede etkili bir rolleri vardır. Aydın sancağı sakinlerinden Latıfyanlar, Balabanlıoğulları, Pişmişoğulları gibi aileler, etkin sosyal ve ekonomik statünün kanıtlarıdır. Ancak bu etkinliklerini yüzyıl sonlarından itibaren yitirdikleri, sahip oldukları büyük toprakları da elden

çıkardıkları anlaşılıyor. Ermeni topluluğunun güç kaybetmesinde Rumların dış destekli sosyo-ekonomik gelişmesi etkin olabilir. Ermeni göçü ve bu topluluğun Batı Anadolu'daki etkinlikleri, Batı Anadolu ile ilgili çalışmalarda değinilmesi gereken bir konudur.

Bu göç hareketlerinde göze çarpan bir başka özellik Eğin (Erzincan)'ın İstanbul'un yanında Aydın sancağına da göç veren bir kent olmasıdır. Eğin'den göç edenler arasında Ermeniler ve Müslümanlar vardır. Burada yeterli geçim olanaklarının bulunmaması göç hareketini yüzyıllar boyunca sürekli hale getirmiş olmalı. Ancak yetersiz geçim kaynaklarına sahip bir kent olarak kabul edilen Eğin neden tamamen terk edilmemiştir? Bölgedeki dinamiklerin ciddi olarak ele alınması Anadolu'daki kentsel gelişmenin tarihi açısından önemli sonuçlar verebilir.

Aydın sancağı sakinleri arasında gözlenen etnik-mesleki ayrışım toplumsal işbölümünün parçası olarak gelişmiş biraz da tesadüfi bir yapılanmadır. Ama getirdiği sonuçlar belli etnik gruplara özel kazanımlar sağlamıştır. Ancak bu durum Müslümanların ticari faaliyetin dışında oldukları anlamına gelmez. Müslümanlar biraz daha esnaflaşmış tüccar tiplemesine yakındır.

Aydınlı tüccar ve komisyoncuların İzmir'in yanı sıra Kayseri ve Tokat gibi iç bölge kentleriyle bağlantısı çalışmada somut örnekleriyle gösterilmiştir. Bu ticari bağlantı Aydınlı tüccarların iç bölge tüccarlarıyla vekâlet-kefalet-komisyon aracılığıyla kurdukları bir tür ortaklık çerçevesinde gelişen parasal ağ içindeki etkinliklerini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca buradan çıkacak daha pratik bir başka sonuç; Kayseri ve Tokat gibi geçmişin önemli ticaret merkezlerinin 19. yüzyıl ortalarında da ticari metanın en azından çevreye dağıtıldığı ya da toplandığı merkezler olduğunu ve eski ticaret yollarının da kullanıldığını akla getirmesidir.

Bölgedeki ekonomi büyük ölçüde tarım kaynaklıdır. Tarımın temel üretim birimi Batı Anadolu genelinde olduğu gibi, kendi toprağının sahibi küçük üreticidir. Ortakçılık ve kiracılık oldukça yaygındır. Tarımsal üretimde çeşitlilik vardır. İncir, zeytin, üzüm,

pamuk, tütün ve palamut üretimi yaygındır. Kapitalist yayılcılık girişimlerine ve tarımın yer yer ticarileşme eğilimine rağmen yüzyılın ortasında tek bir ürüne ve sanayi bitkilerine yönelim de net değildir. Sanayi bitkileri sayılabilen pamuk, zeytin, palamut üretiminin gelişmesinde iç dinamiklerin de etkisi göz ardı edilemez.

Yüzyılın ortasında Aydın sancağı genelinde tarım ve tarım dışı faaliyet yaygınlığı arasındaki fark oldukça azdır. Esnaf, bürokrat, tefeci arasında da toprak sahipliği önemini korur. Toprak sahibi olmak, bir statü göstergesi olarak da algılanabilir. Batıdaki kapitalist çiftliğin gelişmesi örneğinden yola çıkarak, büyük toprakların durumuna bakıldığında gerçekten de köylülerin elindeki toprakları satın alarak ya da zorla ele geçirme eğiliminin varlığı gözlenir. Hatta yerel güçler tarafından miri araziler ve başkalarına ait toprakların hile ya da zora başvurarak ele geçirilmesine ait kanıtlar vardır. Ancak burada köylülerin karşısındaki, her zaman Hacı Halil Paşa örneğindeki gibi “satın alan” yerel bir güç değildir. Dimitri Fotyadi gibi örnekler, başka yerel güçlerin bölgede değişen dengeleri kullanarak büyük çiftliklerin nasıl ele geçirilebileceğine iyi bir örnektir. Bu tarz müdahalenin, olayın siyasi boyutunda değerlendirilmesi gerekir. Yunan milliyetçiliğinin Batı Anadolu’ya yerleşme hesaplarını sadece nüfusu çoğaltarak yapmadığı, büyük toprak sahibi güçlü kimliklere de önem verdiği söylenebilir. Hatta bölgedeki İngiliz arkeologların bu konuya dâhil olma biçimi bu boyutun zannedildiğinden büyük olduğunu gösterir. Devletin bu konudaki tavrı köylüden yanadır. Köylünün elindeki toprağını kaybetmemesi ve bu yıllarda da hâlâ büyük bir sorun olan Selem usulü yüzünden tüccar tarafından ezilmemesi için tedbirler alınmaya devam edilmiştir. Aydın sancağının bu yüzyılda da iâşe ağının arterlerinden biri olması yanında, bölgede hızla büyüyen ticari hacmin getireceği vergi gelirleri yüzünden devlet politikası, her iki olguyu da dengeleyerek şekillenmiştir.

Bölgedeki önemli dinamiklerden biri de dış kaynaklı ekonomik sistemlerdir. Bunun etkisiyle 19. yüzyılda tarım, ticari ta-

lepleri karşılamak üzere pazar ilişkilerine cevap vererek ticarileşti. Ticari ağ, daha büyük pazarların da ihtiyaçlarına çeşitli biçimlerde cevap verebilecek bir yapıya bürünmeye başladı. İlişkilerin niteliği, aktörleri zaman zaman değişse de temel nitelik piyasa taleplerinin ve koşullarının şekillendirdiği bir sistemdir ama değerlendirmelerden çıkan sonuçlar, bu sürecin zannedildiği kadar kolaylıkla işlemediğini gösterir. Yenilenen sistemde yerli koşulların etkisi görmezden gelinemez.

Yeni arayışlar içindeki Batılı ekonomik sistemler, İzmir limanını ve hinterlandtaki işlerine yarayacak zenginliği keşfetmişlerdi. Böylelikle tarihsel süreç içinde hemen hemen istedikleri gibi bir yapıya dönüştürecekleri kenti kendileri için bir ticari “üs” yaptılar, İzmir’de koloniler oluşturdular. Kentin sosyal, ekonomik, mekânsal yapısı ve kent kültürü üzerinde büyük bir değişiklik yarattılar. Yaklaşık iki yüzyıl içinde İzmir, bir kasabadan çok kültürlü ve çok kimlikli bir metropole dönüştü. Selanik’in düşmesiyle birlikte ittihatçıların da merkez olarak seçtikleri kent, farklı bir kültür kazanarak çevredeki kentlerin politik kültürünü de özellikle basın yoluyla etkiledi. Bütün bunlar günümüz İzmir’inin, Türkiye’nin hemen hiçbir yerine benzemeyen farklı yapısı üzerinde etkilidir. Büyük Savaş öncesi İzmir ve dolayısıyla çevresi; konumu, zenginliği, ticari hacmi ve yaşlı imparatorluğun İstanbul’dan sonraki en önemli kenti olması vb. gibi nedenlerle bütün emperyalist ideallerin hayallerini süsleyecek bir durumdaydı.

Hinterlandtaki Aydın sancağı ise yabancı tüccar için özellikle demiryolundan önce hâlâ “çok uzaktaydı”. Burada uzaklık sadece fiziksel anlamda kullanılmış bir ifade değildir. İzmir’deki yabancılarla taşrada Aydın ve çevresindeki yabancılara; konum, toplumsal ilişki, uyum, entegrasyon gibi açılardan bakıldığında bölgenin başlangıçta bir kolonizasyon için seçilmemiş olduğu düşünülür. Aydın, yabancılar için daha çok yerel zenginliklerinden yararlanılmak için seçilmiş bir bölgedir. Ama bu da kolaylıkla gerçekleşmedi. Üreticinin dilini bilmemeleri ve çevreyi tanımamala-

nı, özellikle de bölgede her zaman varolan güvenlik sorunu, yabancı tüccarı İzmir’de yerleşerek aracı-yerli tüccarlarla işbirliği yapmak zorunda bıraktı. Yerli araçlar, bölgenin dış ticareti üzerinde oldukça belirleyici bir rol yüklendi ve iç bölgelere doğru giden parasal ve ticari ağı örgütlediler. 1840’lardan 1850’lerin ortalarına kadarki dönem yabancıların hinterlanda bizzat sızmayı başaramadıkları ve yerli rakipleriyle işbirliği yaptıkları dönemdir. Bu işbirliği genellikle gayrimüslim Osmanlı tebaası olan yerli araçların ekonomik durumunu oldukça geliştirdi. 1850’lerin ortalarından itibaren yabancılar ve yerliler belli bir rekabet içindedir. Bu yıllarda devlet de üretim üzerindeki denetimini yitirmedi. Özellikle, bazı konularda yabancıların denetimi ele geçirmemeleri ve Osmanlı tebaasının teşviki için belirgin bir çaba vardır. Yani yerli yabancı rekabetinde devlet de bir bakıma “taraf”tır. Bu konudaki örnekler; pamuk, meyankökü ve dericilik sektörlerinde belirgindir. İngiliz sanayi burjuvazisinin hammadde ihtiyacının karşılanması amacıyla Batı Anadolu genelinde başlattığı pamuk üretimini ve verimliliğini artırma projesi başarıya ulaşsa da, bu salt İngiliz burjuvazisinin başarısı değildir. Osmanlı yöneticilerinin bu konudaki çabaları, ayrıca üretim artışının değerlendirilmesi ve pamuğun işlenmesi konusunda 1860’larda yerel gücün rekabeti de iyi değerlendirilmelidir. Meyankökü üretiminde ise, Batı Anadolu’nun, yerli-yabancı rekabetinin yanında Batılı güçlerin siyasi-ekonomik kozlarını oynadıkları bir çeşit arena haline getirildiği söylenebilir. Meyankökü başlangıçta yerli halk tarafından özellikle üretilip toplanan bir ürün bile değilken, kapitalist sermayenin Aydın sancağında tarımın ticarileşmesi üzerindeki derin etkisini göstermesi yanında, meyankökü ticaretindeki gelişmeler, bölgede rekabetçi kapitalizmin siyasi nüfuz arayışlarına dönüşümünü gösteren iyi bir örnektir. Ticari üretimin dış taleplerle şekillenmesine bir başka örnek de Aydın ve çevresindeki ipek üretimidir. Dış talep almadığı için yok olan ipekçilik ve bunun yanında dokumacılığın bazı diğer yerel ürünleri, üretimin kapitalist sermayenin istekleri doğ-

rultusunda şekillenmediği dönemlerde bölge ekonomisinde yeri olan, hatta çarşıların genel görünümüne hâkim iş kollarıydı. Kısacası Aydın sancağı 19. yüzyılda, tarımsal ve tarım dışı üretimin ticarileştiği bir bölgedir. Üretimi dış piyasaların talepleri belirler, ama kapitalist sistemin Batı Anadolu'da üslenen temsilcileri, üretimin belli alanlarında etkin oldular, her aşamayı örgütleme konusunda, her zaman devlet ve yerli rakiplerine karşı denetimi tamamen ele geçiremediler. 1870'lerde azalan yabancı talep karşısında büyük oranda azalması hatta gittikçe yok olması gereken pamuk üretimi, günümüzde de bölgenin önemli bir geçim kaynağıdır. Kapitalist sermaye -kendi yararına da olsa- bu alanda üretimi artıran bir itici güç oldu ve bölgeye önemli bir ticari meta kazandırdı, demek yanlış olmasa gerek. İç piyasa talebi ve yerli yatırımlar da düşünüldüğünde bölge halkının ve üreticisinin yeni durumlara uyum sağlamada çok da başarısız olmadığını söyleyebiliriz. Azalan dış talebi böylelikle iç piyasa ile dengelemek mümkün olmuştur. Bölgede madencilik ve Batılı sermaye ilişkisi ise gerçek anlamda bir talan ve sömürüyü örnekler. Bu öylesine bir sömürüdür ki; devlet bir yana bölgenin yerli halkının dahi madenlerin işletilmesinden önemli bir kazanımı olamadı.

Sömürünün bir başka boyutu da kültürel miras alanında gerçekleşti. İngiliz, Avusturyalı ve Alman arkeologlar bölgede yaptıkları kazılar sonucu ortaya çıkardıkları çok özel buluntuları binlerce yıldır varoldukları topraklardan kopararak yurtdışına götürdüler. Ayasuluğ (Selçuk)'daki Artemis Tapınağı, Bodrum Mozolesi, Bergama Sunağı gibi örnekler talanın büyük boyutlarını ve devletin bu konudaki duyarsızlığını göstermesi açısından önemlidir. Bu çalışmaların dolaylı bir uzantısında ise Ayasuluğ yakınlarında Meryem Ana Evi'nin bulunması, ülkemize dini turizm bakımından önemli bir merkez kazandırdı.

Bölgedeki en önemli yabancı yatırım olan demiryolunun kuruluş amacı bölgenin zenginliğinin limana kolaylıkla taşınabilmesiydi. Bu tabii ki gerçekleşti, yabancı yatırımcılar bu işten ka-

zandılar. Ancak bu yol sayesinde bölge büyük ölçüde gelişerek asıl kazanan oldu.

Devletin 19. yüzyılla birlikte başlayan merkezileşme politikası yerel ayanların gücünü kırmayı hedeflemişti. Ama Aydın sancağı genelinde eski hanedanların gerçekten güçlerinin tamamını yitirerek basit birer çiftçi ailesine indirgendiklerini söylemek mümkün değildir. Bu gibi aileler, reformlar sonrasında da devlet ile uzlaşmanın değişik yollarını buldular. Bürokratik görevler ve rütbeler almak bu konuda kullanılan yöntemlerden biriydi. Böylelikle aslında eski güçlerini zaman zaman para sıkıntısına düşerek de olsa korudular, zamanla ticari burjuvaziye benzer özellikleri kazanan ve siyasete de giren aile üyeleriyle bu taşralı güç, Meşrutiyet hatta Cumhuriyete miras olarak kaldı.

Yeni şekillenen ekonomik ilişkilerin yarattığı bir başka seçkin grup 19. yüzyılın ikinci yarısında toplumun gerçeklerinden biridir. Aydın sancağı ve çevresinde Batı ile yoğunlaşan ticari ilişkiler, bölgenin ticaret erbabını harekete geçirdi, yüzyılın başlarında rekabet veya zorunlu ortaklık ilişkisi içinde oldukları Batılı sermaye ile bilinçli ortaklıklara girdiler ve uluslararası parasal ağın parçası olarak önemli servetler edindiler. Bu topluluğun içinde bilinenin aksine, yalnızca Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin olmadığı Müslüman halktan da bu tarz ilişkilere girerek zenginleşenlerin varlığı somut örneklerle gösterilebilir. Ancak gayrimüslimler yabancılarla bu tarz ilişkilere girme konusunda daha “şanslı”ydılar ve ticari ilişkilerini zaman zaman kan bağlarıyla da destekleyerek sosyal statülerini yükselttiler. Bu durumun Batı Anadolu genelinde ve siyasi açıdan sonuçları düşünüldüğünde, tebaayı oluşturan gruplar arasındaki dengenin, yabancı müdahalesiyle bozulmasından Rumlar ve bu arada Aydın sancağında gözlemlendiği gibi Ermeniler oldukça kârlı çıktı, ama Ermeniler bu durumlarını büyük olasılıkla Rumlar karşısında koruyamadılar. Yahudi ve Türklerin bu süreçten elde ettikleri kârlar görece daha azdır. Rumların maddi kazancına olayların politik boyutunda, bir de megali

idea'nın uluslararası ilişkilerde taraftar toplamasını, değişen siyasi politikaların Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına siyasi zemin hazırladığını ve ilk "kurtarılacak" bölgelerden biri olan Batı Anadolu'nun gelecekteki yurtları, bir çeşit "vaat edilmiş toprak" olarak kabul görmesini de ekleyebiliriz.

Kapitalist ilişkilerin gittikçe yayılması bölgedeki gelir dağılımının adaletsizleşmesine katkıda bulundu. Yasadışı ticaret ser-serilik, eşkıyalık, korsanlık, kaçakçılık, tefecilik, hırsızlık, tekeller: hepsi de değişen dünyayla etkileşimin genel sonuçlarıdır. Aslında bunlar dünya çapında kapitalist gelişmenin ayrılmaz parçalarıdır. Birden zenginleşen grupların türemesi, ayrıcalıklı yabancıların bölgedeki yayılımı, devlet adaletine duyulan güvenin sarsılması, devletin vergi ve asker toplamakla görevlendirdiği kişilerin halk üzerindeki baskıcı tutumu gibi nedenler bölgede zaten varolan tepkisel potansiyelin değerlendirilerek, toplumun yoksul ve siyasi bakımdan güçsüz kesiminde bir başkaldırı hareketinin çok ciddi bir sorun haline gelmesine neden oldu. Bu sosyal hareket özellikle kırsal kesimdeki feodal benzeri ilişkilerden de olumsuz anlamda beslendi. Bölgede efe adıyla efsaneleşen liderlerin yönetimindeki çeteler halkın gözünde bazı özellikleriyle haydut ve yağmacı gruplardan ayrılır. Bu gruplar, bulundukları bölgede bir tür koruma karşılığında genellikle halk tarafından desteklendiler. Çeteler; Türk Rum veya her iki toplumdan da üyeleri olan gruplardır, ancak aralarında Ermeni ve Yahudi yoktur. Bu yarı efsanevi grupların, adaletsiz düzene alternatif kendi düzenlerini kurma amacında oldukları düşünülebilir, ancak toplumun tamamı için adaletli bir düzeni hayal ettiklerini düşündürecek kanıt yoktur. Bu adalet çok geniş çaplı da düşünülmez, hatta ilgili oldukları kendi bildikleri mekânla sınırlıdır. Bu yüzden bu çetelerin "sosyal eşkıya" olarak adlandırılmasının doğru olup olmadığı üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Devletin Batı Anadolu'daki şekavet olaylarını önleme konusundaki aczi, bu olayların gerçekten bitmesinin istendiğine dair kuşku uyandıracak kadar büyüktür. 20. yüzyıla gi-

rildiğinde çetelerin anatomisinde milliyetçiliğe dair belirtiler görülür. Rum çeteler Yunan milliyetçiliğine hizmet etme konusunda belirgin bir görüntü sergilerken, Türk çetelerinde ise bu duruma karşı bir tepki belirdi. Bu tepki, birkaç on yıl içinde Anadolu'yu işgale gelecek olan Yunanlılara karşı başlatılan Kuva-yı Milliye hareketinin çekirdeğini oluşturdu.

Adaletsiz düzenin ekonomik alanda toplumdan aldığı tepki ise kaçakçılıktır. Kaçakçılık da bu bölgede hemen her zaman varolan bir olguydu. Kapitalist ilişkilerin son aşamasında emperyalizmin kendini göstermesiyle birlikte tütün üretimi üzerindeki tekeli reji idaresinin alması, özellikle bu alanda kaçakçılığın daha da yayılmasını sağladı. Reji, dolayısıyla yabancı sermaye bu durumda maddi zarara uğradı, kaçakçılığın önlenmesi için görevlendirilen kolcular ile tütün üreticisi yerli halk arasında yaşanan kanlı çatışmalar bölgenin sosyal hayatında derin yaralar açtı. Tütün-reji ilişkisi, yabancıların Batı Anadolu'daki yayılmacılığının ve sömürünün siyasi ve ekonomik boyutunu gösteren çarpıcı bir örnektir.

Modernleşme sürecinde, kentlerdeki değişimde; Avrupa örneğinden farklı olarak sanayinin rolü kısıtlıdır. Çünkü sanayileşmenin kendisi de sayılı denebilecek ölçüdedir. Kentleşmeyi dolaylı ya da doğrudan etkileyen daha farklı dinamikler gözlenir. Özellikle göçlerle beslenen nüfusa bağlı olarak yeni kurulan veya genişleyen kasabalar, ulaşım sisteminin ve dolayısıyla pazar yerlerinin etkisinde büyüyen ve gelişen yerleşimler öne çıkar. Bunlara bir de değişimin gereği olan resmi ve sivil kurumlar eklenmiştir. Bu kurumlar arasında belediye özel bir yere sahiptir. Bu kurum hiçbir şekilde yeni ve daha demokratik bir yerel yönetim anlayışının yerleşmesi için düşünülmemiştir. Belediye İzmir örneğinde de bilindiği gibi Batı kaynaklı bir müdahale olarak ortaya çıkmıştır. Kentlerin düzeni ve temizliğinin belli kurallara bağlanması asıl hedeftir. Aydın ve kazalarında 1871 Nizamnamesinin hemen ardından kurulan belediyeler yaklaşan savaş ve mali zorluklar yüzünden çok başarılı işlere imza atamasalar da, yerel yönetim gibi

çok yeni bir kavramın kamuoyuna karşı ilk sınavlarını verdikleri kurumlar olarak idari tarih için önemli örneklerdir.

Özetle Büyük Savaş yaklaşırken, eskiye göre hayli farklılaşmış bir Aydın sancağı vardır. Değişen yol ağı, yenilenen yerleşme ve ulaşım sistemi, üretim tüketim ilişkileri, değişen kent kurumları, sosyal hayat vb. bunun göstergesidir. Bu değişimi yaratan dinamikler arasında çoğu zaman, yabancı sermaye tek veya en önemli olarak görüldü. Kapitalist ilişkilerin bir sömürü düzeni yaratarak emperyalist işgali hazırladığı kimi zamanda, aynı ilişkilerin dünya sistemiyle bütünleşmeyi sağladığı üzerinde duruldu. Aydın sancağındaki gelişmeler, her iki teorinin de gölgesindedir ama her iki teori de bu değişim sürecini kısmen açıklayabilir. Yani bölgede sömürüyü de uluslararası sistemi de görebiliriz. Gözden kaçırılmaması gereken nokta ise bu sürecin sadece yabancı denetiminde şekillenmediğidir. Siyasi açıdan oldukça zor bir dönem geçirse de Osmanlı İmparatorluğu bir otorite olarak bölgede varlığını –her zaman olmasa da- hissettirir. Yerel unsurlar gerek bilinçsiz de olsa yabancı sermayeye direniş, gerek işbirliğiyle yenilenen ilişkiler içinde rol almıştır. Kapitalist sermayenin toplumsal hayata etkisi bozulan dengeler ve bunun politik sonuçları işgale giden süreç açısından değerlendirilmelidir. Bu süreç aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nu oluşturan etnik gruplar arasında milliyetçiliğin gelişimine de katkıda bulunmuştur. Sermayenin bölgenin ekonomik hayatındaki etkisi ise gelir dağılımını adaletsizleştirerek tepkilere de yol açsa olumlu değerlendirilebilir.

NOTLAR

GİRİŞ

- 1 Bu sistem ve İzmir için bkz: I. Wallerstein, 1979, R. Kasaba, 1993, N. Ülker, 1974, D. Goffman, 1995.
- 2 D. Goffman, 1995, S. 11, 12, 13.
- 3 S. Faroqhi, 2004, S. 633.
- 3 S. Yılmaz, 1997, S. 120.
- 4 S. Yılmaz, 1997, S. 117.
- 5 Tanzimat ve Islahat Fermanları da Osmanlı ekonomisini Avrupa ekonomisine yakınlılaştırdı.
- 6 İktisat düşüncesindeki değişim için bkz. A. G. Sayar, 1986.
- 8 Ayrıntılar için bkz. Z. Toprak, 1982.
- 7 O. Kurmuş, 1982, S. 15.
- 8 R. Kasaba, 1993, S. 13.
- 9 R. Kasaba, 1993, S. 12.
- 12 S. Yerasimos, 1996, S. 1-18.

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 S. Yerasimos, 1996, s. 1.
- 2 F. Braudel, 1989, s. 1.
- 3 Sosyal Bilimler tarihi ilişkisi için bkz. F. Braudel, 1985, s. 69-70.
- 4 S. Özbaran, 1992, s. 59.
- 5 F. Braudel, 1989, s. 29.
- 6 Strabon, 1993, VII, s. 15.
- 7 Oğuz Erol, 1997, s. 26-31.
- 8 T. Baykara, 1966, s. 43.
- 9 Söke ve çevresinde birkaç gün ve gece sürekli yağan yağmur Söke ovası ve civar yerleşimleri sular altında bırakmıştır. İnsanlar çatı ve çardaklara çıkmış, "çift ve ziraat hayvanatıyla hergele sürüleri" sular altında kalmıştır. Durumu öğrenen hükümet memurları livadan mutasarrıfı vilayetten de jandarma ve vali paşayı çağırmışlar, bunların gayretleriyle "ağaç ve çardak üzerindeki 2-3 bin kişi ve bunlara ait 50 binden fazla hayvan kurtarılmış, bütün kazazedelerin rahatlarını sağlamak amacıyla da gereken yardım yapılmıştır. Söke Rum Millet Meclisi bu durumdan dolayı memnuniyetlerini ve padişaha duacı olduklarını Mabeyni Hümayuna yazdıkları yazıda belirtmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi; bundan böyle BOA. Y. PRK. AZN 55/11 (1308) 1891.
- 10 Strabon İÖ 63'te Amasya'da doğmuş, İS 21'de yine burada ölmüş bir coğrafyacıdır. Ünlü eseri Geographika 17 kitaptan oluşur ve XII, XIII ve XIV. kitapları Anadolu ile ilgilidir.

- 11 Strabon, 1987, XII, s. 79-80'den nakleden s. Aktüre, 1994, s. 74.
- 12 Bu para Menderes üzerinde karşıdan karşıya geçen taşıtların ödediği ücretlerle kazanılırdı.
- 13 E. Akdeniz, 1999, s. 4.
- 14 F. Braudel, 1989, s. 6-8.
- 14 Söke'nin Kelebiç karyesi ahalisinden Sokrat adlı şahıs eşkıyalar tarafından dağa kaçırılmış ve 19 Ekim 1899 tarihinde de 400 lira fidyeyi necat karşılığı serbest bırakılmıştır. Ferik Mehmet Paşa'dan şifre. BOA. Y. PRK. MUD 22/59 (1317) 1899. Buna benzer çok sayıda belge vardır.
- 15 BOA. Y. PRK. AZJ 48/34 (1321) 1903.
- 16 B. Darkot 1963, s. 206.
- 17 Samson dağları üzerindedir.
- 18 Ortaklar-Söke arasında Tekin Köyü yakınlarında önemli antik kent.
- 19 *Journal of American Oriental Society Bulletin*, 1868. VII-XII, ayrıca Charles Texier'de aynı yolu kullanmıştır.
- 20 F. V. J. Arrundel, 1934, s. 193.
- 21 I. Demirkent, 2002, s. 7.
- 22 Ramsay, 1960, s. 40-44; E. Akdeniz, 2002, s. 160.
- 23 BOA. A. MKT. MHM 429 /57 (1285) 1868.
- 24 Küçük kale günümüzde Tire-Selçuk arasında varlığını koruyan bir köydür.
- 25 R. Meriç, 1988, s. 208.
- 26 E. Akdeniz, 1999, s. 3.
- 27 S. Faroqhi, 1979, s. 66.
- 28 İzmir'in önem kazanması Kuşadası limanının tamamen önemini yitirdiği ve kullanılmadığı anlamına gelmez. Liman 19. yüzyılda da kullanılıyordu.
- 29 O. Kurmuş, 1982, s. 52.
- 30 Y. Hallaçoğlu, 2002, s. 127.
- 31 Alan araştırmasına Temmuz 2003'te başladık ve o yıllarda Aydın vilayetindeki ticaret yollarını konu alan bir mezuniyet tezi hazırlayan E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü IV. sınıf öğrencisi Cihan Özgün ile birlikte çalıştık. Elde ettiğimiz verileri her ikimiz de çalışmalarımızda kullandık. Bölgedeki diğer yolların ayrıntıları için bkz. Cihan Özgün, 2004.
- 32 A. H. S. W. M. R. 1887, s. 216-220.
- 33 H. Kiepert, 1892.
- 34 V. J Arrundel, 1934, s. 194-195.
- 35 Gözlemlerimiz yanında bkz. U. M. Luther, 1989, s. 73.
- 36 H. H. Bayındır-H. F. Poyrazoğlu, 1966, 62 ve F. Ölmez, 2002, s. 2.
- 37 M. Özbalkan, 2003, s. 225.
- 38 M. K. Özkan, 1997, s. 257-265.
- 39 T. Baykara, 1966, s. 43.
- 40 Daha eski dönemler için bu merkezlere Balat ve Ayasuluğ'da dahil edebiliriz.

- 41 Bu harita araştırmamızın özgün sonuçları kullanılarak hazırlanmıştır.
- 42 F Braudel, 1993, s. 306.
- 43 O. Kurmuş, 1982, s. 53.
- 44 S. Aktüre, 1994, s. 5.
- 46 Ç. Keyder, 2003, s. 50.
- 45 F. Yılmaz, 1995, s. 108, 109, 110.
- 48 İnsanoğlunun yerleşimini kurarken akarsu yakınına seçmesi çok eski yüzyıllardan beri bilinen bir uygulamadır. Ayrıntılar için bkz. S. Aktüre, 1994.
- 46 S. Faroqhi, 1994, s. 362-367.
- 47 S. Faroqhi, 1994, s. 362, 363.
- 48 K. Karpas, 1985, s. 111. Geleneksel idari ünitelerin bölgedeki varlığı Roma döneminden itibaren gözlenebilir. Romalılar MÖ 27-MS 14 yıllarında yaptıkları düzenleme ile bölgeyi *conventus* (mahkeme bölgesi)lara ayırmışlardı. Bu ayrıma göre Kuşadası'ndan başlayarak doğuya doğru Büyük Menderes havzası kentleri, Ephesos *Conventusu*'na, Magnesia (Ortaklar)'dan itibaren Yatağan ve Dalama'ya kadar olan bölge de Alabanda *Conventusu*'na bağlıdır. M. A. Kaya, 2001, s. 5.
- 49 C. Telci, 2006, s. 172, 173.
- 50 Bu sözcük bazı araştırmalarda Kıran olarak okunmuştur. Hatta aynı bölgede Kıran adlı bir başka köy de vardır. Ancak Kıran Köşk yakınlarındadır. Bu dönemde Bozdoğan'a bağlı nahiyenin adı Temettuat Defterleri'nde de net olarak Kayran'dır.
- 51 Devlet Salnamesi, (1266) 1849, s. 74-75.
- 52 BOA. A. MKT. UM. 105/100 (1268) s. 1852.
- 53 Güzelhisar, Nazilli ve Tire'de tarım ve tarım dışı faaliyetler hakkında bkz. Güzelhisar için A. Tozduman, 1992; Tire için M. Başaran, 1997; Nazilli için S. Tekin, 1997.
- 54 Defterdeki verileri görmek için bkz. C. Telci, 2006.
- 58 Ayrıntılar için bkz. C. Telci, 2006, s. 169.
- 55 M. Başaran, 1997, s. 200.
- 56 H. Akın, 1946, s. 24, 61, 84.
- 57 S. Faroqhi, 1978, s. 61.
- 58 B. Darkot - M. H. Yinanç, İ. A. II 61 ve F. Emecen, TDVİA. s. 150, 159, 235.
- 59 Evliya Çelebi, 1985, s. 557, 558.
- 60 F. Emecen, İ. A. s. 235-236.
- 61 T. Baykara, 1966, s. 5.
- 62 Aydın Güzelhisar vilayet merkezi iken valilere mahsus bir konak bulunmaktadır, ancak merkezin İzmir'e taşınmasından sonra boş kalan binada tamirat gereklidir. Burada valiler oturmayacağı için kaymakam ikametine verilecek olan binanın masrafı hayli yüksektir. Ancak ileride yine valilerin burada oturabileceği düşünülerek vali ve meclis odasının da tamir edilip edilmemesi konusunda fikir sorulmaktadır. A. MKT. MHM. 32/6 (1267) 1851.
- 63 Ç. Keyder, 2003, s. 51.

- 64 Güzelhisar kazasının temettuat defteri ile ilgili veriler için bkz. A. Tozduman, 1992.
65 Tavas ile ilgili daha başka ayrıntılar için bkz. M. Kütükoğlu, 2002.
66 M. Başaran, 1997, s. 13.
67 S. Faroqhi, 1974, s. 61.
68 Evliya Çelebi, 1985, s. 8, 560.
69 M. Başaran'ın çalışması yanında K. Karpat, 1985, s. 111.
70 Kervansaray ve hanların listesi için bkz. M. Armağan, 2003, s. 160.
71 S. Faroqhi, 1993, s. 35, 36.
72 Y. Yücel, 1992, s. 53, 64, 68, 69, 74, 83.
73 BOA. A. MKT. UM. 105/ 100 (1268) 1852.
74 L. Ressamoğlu, 1952, s. 91.
75 Nazilli'de Menderes'ten balık avlanması 19. yüzyılda da devam eden bir işkoludur. Balıkçılar Temettuat Defterleri'ne göre çok fazla değildir.
76 S. Faroqhi, 1974, s. 62.
77 Y. Yücel, 1992, s. 65.
78 Y. Yücel, 1992, s. 32.
79 C. Texier, 2002, s. 11, 110.
80 S. Tekin, 1997.
81 S. Tekin, 1997, s. 20.
82 S. Tekin, 1997, s. 50, 51, 52.
83 Bu tablo için K. Karpat 1985, 111 kullanılmıştır. Ancak Karpat'ın tablosunda Rum nüfus reaya olarak belirtilmiştir.
84 F. Sümer, 1980, s. 278, 318, 371, 372. Batı Anadolu'da yerleşen Türkmen grupları için ayrıca bkz. C. Türkay, 1979 taranabilir.
85 G. Augustinos, 1992, s. 18.
86 K. Karpat, 1985, s. 47.
87 Yaklaşık 10 yıl sonra Sobice Aydın'a bağlı bir kaza olacaktır.
88 BOA. ML. CRD. defter no: 1064, (1262) 1845.
89 BOA. ML. CRD. Defter no: 1064, (1262) 1845.
90 R. H. Davison, 1997, s. 139 ve K. Karpat, 1985, s. 47.
91 Z. Ankan, 1986, s. 136, 137.
92 K. Karpat, 1985, s. 111.
93 M. A. Erdoğan, 2001, s. 192 ve 1994, s. 224.
94 M. A. Erdoğan, 1994, 224.
95 A. Tozduman, 1992, s. 106 ve C. Telci, 2006.
96 BOA. ML. CRD. Defter no: 1064, (1262). 1846.
97 Bu konunun ayrıntıları II. bölümde anlatılacaktır.
98 R. Davison, 2004, s. 165-192.
99 Eski Aydın sancağı bölgesini daha yakından tanımak amacıyla yaptığımız alan araştırması sırasında henüz tarihi dokusunu kaybetmemiş mahallelerde bunu açıkça gör-
dük.

- 99 İzmir ve çevresi ile ilgili rapor: BOA. A. MKT. UM. 105/100 (1268) 1852.
- 100 BOA. A. MKT. UM. 105/100 (1268) 1852.
- 101 G. Augustinos, 1997, s. 104.
- 102 G. Augustinos, 1997, s. 104.
- 103 BOA. İ. DH. 33160 (1861).
- 104 Belgede söz edilen Ticarethane-yi Amire yasal olarak ticaret yapanların kayıtlarının tutulduğu bir resmi kurumdur, ancak bu belgede başka yetkileri ve görevlerinden bahsedilmez.
- 105 BOA. A. MKT. NZD. 2/29 1266.
- 106 BOA. Y. PRK. AZJ. 48/34 1321 (1906).
- 107 Z. M. Alsan, 2002, s. 13.
- 108 BOA. A. MKT. MVL. 80/54 (1272) 1856.
- 114 BOA. A. MKT. MVL. 80/54 (1272) 1856.
- 109 S. Yetkin, 1996, s. 29.
- 110 Aydın'ın Arpaz ve Balyanbolu kazalarından askere çağrılan bazı kimselerin silahlı direnmeleri üzerine bazılarının ölü, bazılarının da diri olarak yakalandığına dair Aydın valisine şukka. BOA. A. MKT. 168/42 (1265) 1849.
- 111 Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu, 1937, s. 273.
- 112 BOA. Y. PRK. UM. 30/61 (1312) 1894.
- 113 R. H. Davison, 1997, s. 137.
- 114 BOA. A. MKT. 55/53 (1262) 1846.
- 115 H. Ortaç Gürpınarlı, 2004.
- 116 D. Goffman, 1995, s. 63 ve N. Ülker, 1974, s. 194-200.
- 123 İ. Ortaylı, 1979, s. 261.
- 117 T. Güran, 1992, s. 218-233.
- 118 D. Quataert, 1985, s. 1556-1562.
- 119 Ş. Pamuk, 1994, s. 97.
- 120 D. Goffman, 1995, s. 31.
- 121 D. Goffman, 1995, s. 28-29.
- 122 BOA. Y. PRK. BŞK. 1/29 (1295) 1878.
- 123 Yapağı ve pamuğun gecikmesi durumunda fabrikalarda çalışan 2000 işçinin işsiz kalarak dışarı olacağı bu yüzden zamanında gönderilmesine dikkat edilmesi BOA. Y. MTV. 250/37 (1321) 1903.
- 124 Her hafta Aydın vilayetinden İstanbul'a vapurla 600-650 adet koyun ve keçi gönderilmektedir. BOA. Y. PRK. UM. 81/13 (1314) 1898-99.
- 125 Bkz. Güzelhisar için, A. Tozduman, (1992). Nazilli için, S. Tekin, (1997), Bozdoğan için, S. Sürgevil, (1995), Karacasu için, M. Başaran, (2000), Birgi için A. Beytaş, (2001), Ödemiş için T. Güran, (1982-1983), Tire için, M. Başaran, (1997). Ancak araştırmacıların inceledikleri defterlerden bazılarının eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden verilere dikkatle yaklaşılması gereklidir.
- 126 Bu tablo ilgili defterler kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

- 127 Ç. Keyder, 1998, s. 7.
- 128 Verilerin alındığı kaynaklar için bkz. dipnot: 125.
- 129 Z. Toprak, 1982-84, s. 39.
- 130 D. Quataert, (1985) 1556-1562.
- 131 V. J. Arrundell, 1934, s. 190-191.
- 132 Çiftlik, bir çift öküzün sürebileceği miktarda tarlayı işaret eder, geniş bilgi için bkz. H. İnalçık, 1989, 3 Klasik Dönemdeki çiftlik için ayrıca bkz. Ö. L. Barkan, 1943 "çiftlik" index.
- 133 BOA. HR. MKT. 10/68 (1262) 1846.
- 134 BOA. Y. PRK. UM. 47/79 (1317) 1899.
- 135 BOA. A. MKT. NZD. 364/48 (1278) 1862.
- 136 BOA. HR. MKT. 10/68 (1262) 1846.
- 137 BOA. Y. PRK. UM. 47/79 (1317) 1899.
- 138 BOA. A. MKT. UM. 260/60 (1273) 1856.
- 139 R. Kasaba, 2005a, s. 25.
- 140 BOA. A. MKT. UM. 105/100 (1268) 1852.
- 141 BOA. A. MKT. UM. 105/100 (1268) 1852.
- 142 BOA. A. MKT. UM. 105/100 (1268) 1852.
- 143 Bu bölümde adı geçen ve italik yazılan meslekler 131. dipnotta verilen kaynaklardaki Temettuat verilerine dayanmaktadır.
- 144 S. Faroqhi, 1979, s. 32-80.
- 145 S. Faroqhi, 1979, s. 62, 63, 64.
- 146 M. A. Erdoğan, 1999, s. 14.
- 147 BOA. A. MKT. UM. 252/18 (1273) 1856.
- 148 S. Faroqhi, 1994, s. 40-42.
- 149 Selanikli 13 gayrimüslim aba tüccarı Aydın, Nazilli, Muğla Milas'ta aba satmak üzere Aydın'a, gelmiş yerleşmiş ve abalarını satmışlardır. Bunlardan vergi istenmemesine ilişkin belge: BOA. A. MKT. 49/3 (1262) 1846.
- 150 S. Faroqhi, 1994, s. 40-42.
- 151 Berber esnafına köylerde de rastlanır.
- 152 D. Kuban, 1968, s. 71.
- 153 BOA. Y. PRK. BŞK. 1/29 (1295) 1878
- 154 BOA. ML. CRD. Defter no: 1064. (1262). 1844-45.
- 162 M. Çadırıcı, 1991, s. 7. Ayrıca bkz. A. İ. Bağış, 1983.
- 155 BOA. A. MKT. NZD. 2/29 (1266) 1850.
- 156 BOA. A. MKT. 44/49 (1262) 1846. Belgede Şahinoğlu Karabet'in ticaret yapmak için göç ettiği belirtilir.
- 157 BOA. A. MKT. 49/3 (1262) 1846.
- 158 BOA. A. AMD. 21/71 (1266) 1850.
- 159 BOA. HR. MKT. 47/86 (1268) 1852.
- 168 BOA. A. DVN. DVE. 2/43 (1259) 1841.

- 160 BOA. A. MKT. UM. 105/100 (1268) 1852
- 161 BOA. A. MKT. MHM. 460/97 (1290) 1873 ve Y. PRK. AJZ. 28/26 (1311) 1894.
- 171 M. Çadırcı, 1991, s. 7.
- 162 BOA. A. MKT. NZD. 312/3 (1273) 1858.
- 163 BOA. A. MKT. NZD. 78/63 (1269) 1853.
- 174 Z. Ankan, 1989, s. 31-42.
- 164 İ. Tekeli, 1982, s. 41.
- 165 S. Aktüre, 1975, s. 101-106.
- 166 İ. Tekeli, 1982, s. 19.
- 167 İ. Tekeli, 1982, s. Aktüre, 1975, D. Kuban, 1968.
- 168 İ. Tekeli, 1982, s. 16-23.
- 169 S. Yerasimos, 1996, 1-18 ve s. Aktüre, 1975, s. 122-125.
- 170 İ. Tekeli, 1982, s. 27, 28, 32, 35.
- 171 P. Dumont-F. Georgeon, 1996, XII.
- 172 F. Braudel, 1989, s. 312, 315, 316.
- 173 A. Tozduman, 1992, s. 30, 31.
- 174 BOA. HR. MKT. 47/86 (1268) 1852.
- 175 BOA. HR. MKT. 93/69 (1271).
- 176 BOA. A. MKT. MHM. 699/ 27 'miladi 1891.

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 İ. Ortaylı, 1987, s. 84.
- 2 Y. Altuğ, 1966, s. 43 50. Kapitülasyonlar için ayrıca M. E. Elmacı, 2001 incelenebilir.
- 3 İ. Ortaylı, 1987, s. 85.
- 4 Bu konuda bkz. Z. Ankan 1998.
- 5 Levant Company için bkz: A. C. Wood, 1964, S. A. Skilliter, 1977, s. 177, 186, J. T. Bent, 1890 ve M. Kütükoğlu, 1974, s. 39-40.
- 6 A. N. Kurat, 1953, s. 305-316.
- 7 A. C. Wood, 1964, s. 12.
- 8 N. Ülker, 1974, s. 227.
- 9 İ. Ortaylı, 2000, s. 433.
- 10 M. Kütükoğlu, 1974, s. 4-5.
- 11 M. Kent, 1999, s. 1.
- 12 D. Goffman, 2000, s. 142.
- 13 R. Kasaba, 1993, s. 45.
- 14 D. Goffman, 2000, s. 143.
- 15 R. Kasaba, 2004, s. 39-40.
- 16 Bu dönemde Amerika'nın benzer faaliyetleri için bkz. N. Karakaş, 2002, s. 4-31.
- 17 K. Karpat, 1985, s. 47.
- 18 Bkz: I. bölüm.
- 19 BOA. A. DVN. DVE 2/43 (1259) 1841.

- 20 BOA. HR. MKT 47/86 (1268) 1852.
21 BOA. A. AMD 21/71 (1266) 1850.
22 BOA. A. DVN. DVE 8/35 (1261) 1845.
23 BOA. A. MKT. MHM. 699/ 27 (1309) 1891.
24 BOA. DH. EUM. 3. şb 9/10 (1333) 1915.
25 BOA. A. MKT. MHM 291/32 (1280) 1864.
26 İzmir'de oturan ecnebi devlet tebaasından çoğu mutasarrıf oldukları emlaklarını Osmanlı tebaasından zevce ve kayınvalideleri üzerine yaptırmakta olduklarından bu durumun engellenmesine ilişkim belge: BOA. İ. HR. 3/116 (1255) 1839.
27 N. Ülker, 1974, s. 237.
28 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852. Bu belge İzmir ve çevresi ile ilgili oldukça ayrıntılı uzun bir rapordur ve bölgedeki çok çeşitli konu ve sorunlarla ilgili çok değerli verileri içermektedir.
29 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
30 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
31 M. L. Smith, 1978, s. 11.
32 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
33 BOA. Y. PRK. BŞK 4/8 (1297) 1880.
34 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
35 BOA. İ. HR. 158 / 84 (1274) 1857.
36 O. Kurmuş, 1982, s. 20.
37 BOA. A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860.
38 C. W. Wilson, 1884, s. 305.
39 O. Kurmuş, 1982, s. 17.
40 G. R. Porter, 1850, s. 308.
41 Bu istatistikler için bkz. J. H. Poynting, 1884, s. 50-74.
42 G. R. Porter, 1850, s. 309-310.
43 O. Kurmuş, 1982, s. 60-61.
44 W. Cochran, 1887, s. 211'den nakleden D. Goffman, 2003, s. 142.
45 D. Goffman, 2003, s. 142.
46 D. Goffman, 2003, s. 141.
47 D. Goffman, 2003, s. 139.
48 En önemli çalışmalar G. Veinstein, 1976, s. 72, 82. İ. Kuyulu, 1992.
49 BOA. HR. MKT. 10/68 (1262) 1846.
50 BOA. A. MKT. UM. 110/21 (1269) 1853.
51 BOA MV 258/24 (1335) 1919.
52 BOA. A. MKT. UM 110/21 (1269) 1853.
53 Söke yakınlarında Sazlıköy.
54 M. K. Özkan, 2000, s. 167-178.
55 BOA. DH. MKT 1586/4 (1306) 1888.
56 BOA. İ. DH 106 /5359 (1261) 1845.

- 57 BOA. A. MKT. MHM 67/94 (1271) 1855.
58 BOA. A. MKT. MHM 6/66 (1264) 1858.
59 BOA. ML. CRD. Defter no: 1064. (1262) 1846.
60 BOA. HR. MKT 10/68 (1262) 1846 ve İ. MVL 480/21770 (1279) 1862.
61 BOA. İ. MVL 23619 /526 (1281) 1864.
62 Fotyadı adı bölge halkının yaşça uygun kesiminde günümüzde de hatırlanmaktadır. İşlettiği çiftliği de içine alan topraklar halen "Fotyadı Çiftliği" olarak bilinmektedir.
63 BOA. Y. PRK . UM 47/79 (1317) 1899.
64 BOA. A. MKT. MHM 15/17 (1265) 1849.
65 BOA. A. MKT. MVL 73/13 (1271) 1855.
66 BOA. İ. D. 143/ 7398 (1261) 1845.
67 BOA. A. MKT. MHM 451/43 (1290) 1873
68 BOA. HR. MKT 13/ 27 (1262) 1846.
69 R. Kasaba, 2005b, s. 14.
70 R. Kasaba, 2005b, s. 13.
71 BOA. A. MKT. MHM. 291/32 (1280) 1864.
72 BOA. Y. PRK. UM. 47/79 (1317) 1899.
73 Sanığın önce asılıp sonradan yargılanması anlamına gelen bir deyim D. Goffman, 2000, s. 141'de Çev. Sermet Yalçın'ın notu.
74 Cohran, 1887, s. 57'den nakleden D. Goffman, 2000, s. 141.
75 İngilizlerin 1843'te Commercial Bank of Smyrna'yı kurmak amacıyla Kraliyet imtiyazı almak için yazdıkları dilekçedeki gerekçelerden nakleden; R. Kasaba, 2005b, s. 17.
76 BOA. A. DVN. DVE 2/43 (1259) 1841.
77 R. Kasaba, 2005b, s. 18.
78 BOA. A. AMD 21/71 (1266) 1850.
79 BOA. HR. MKT 34/ (1266) 1850 ve A. MKT. MVL 35/81 (1267) 1850. Buradaki tarih farklılığı ay hesabından kaynaklanmaktadır.
80 Bazı ecnebilerin İzmir'de deмбаğ fabrikası kurmak için ruhsat istemesi üzerine bu kumpanyaya yerli ortakların da iştiraki veya yerlilerin bir fabrika kurmaya teşvik edilmesi BOA. A. MKT. UM 442/7 (1277) 1860.
81 O. Kurmuş, 1982, s. 20.
82 Hizmet, 12 Nisan 1891.
83 19. Yüzyıl Osmanlı sanayi yatırımları hakkında geniş bilgi için bkz. Ö. C. Sarç, 1940, A. G. Sayar, 1986, M. Küçüköğlu, 1981, M. Genç, 1989, E. C. Clark, 1973, A. Marınel, E. Dölen, 1992, Y. Cezzar, 1991, Karşılaştırma için; F. Braudel, 1993, P. Deane, 1994.
84 G. Ökçün, 1985, s. 14.
85 R. Kasaba, 2005b, s. 19. Osmanlı pamuk ihracatı için ayrıca bkz. H. İnalçık, 1980.
86 BOA. A. MKT. MHM 3/5 (1264) 1848.
87 BOA. A. MKT. MVL 144/58 (1278) 1861.
88 BOA. İ. MVL 487 /22071 (1280) 1863.
89 BOA. İ. HR 160/8533 (1275) 1858.

- 90 BOA. A. MKT. MHM 294/ 71 (1280) 1863.
91 BOA. A. MKT. MHM 292 /34 (1280) 1863.
92 BOA. İ. HR 219 /12721 (1282) 1865 ve İ. DH 533 / 36960 (1281) 1864.
93 G. Uzuntepe, s. 66.
94 BOA. A. MKT. MHM 325 /2 (1281) 1864.
95 H. Şölen-A. Gökbel, 1936, s. 18.
96 Hizmet, 24 Haziran 1891.
97 BOA. A. MKT 303 /7 (1281) 1864.
98 O. Kurmuş, 1982, s. 107.
99 O. Kurmuş, 1982, s. 108.
100 BOA. İ. MVL 571 / 25664 (1283) 1866.
101 BOA. İ. MVL 504 / 22829 (1280) 1863.
102 BOA. İ. MVL 516 /23260 (1281) 1864.
103 M. Gürsoy, 1993, s. 128.
104 Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, 2000, s. 23.
105 A. Martal, 1999, s. 111.
106 S. Tekin, 1997. s. 113.
107 BOA. Y. MTV 250/37 (1321) 1903.
108 Yurt Ansiklopedisi, 1019.
109 O. Kurmuş, 1982, s. 108.
110 BOA. İ. MVL 556 /24959 (1283) 1866.
111 M. Ziya, 1928, s. 11-12.
112 S. Yetkin, 1993, s. 26.
113 M. Ziya, göst yer.
114 S. Yetkin, 1993, s. 30.
115 S. Yetkin, 1993, s. 45.
116 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Z. Toprak, 1982.
117 D. Goffinan, 2003, s. 138.
118 T. Baytop, 1997, s. 208.
119 Evliya Çelebi, 1985, s. 8, 554, 555.
120 BOA. Y. PRK. MYD 12/91 (1309) 1891-92.
121 BOA. A. MKT. MVL 35/81 (1267) 1850.
122 BOA. HR. MKT 34/ (1266) 1850 ve A. MKT. MVL 35/81 (1267) 1850. Buradaki tarih farklılığı ay hesabından kaynaklanmaktadır.
123 BOA. A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860, belge no: 1.
124 BOA. A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860 belge no: 1.
125 BOA. A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860 belge no. 1.
126 BOA. A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860 belge no. 2.
127 BOA. A. MKT. MHM 291/32 (1280) 1864.
128 O Kurmuş, 1982, s. 113.
129 BOA. A. MKT. MHM 256/30 (1279) 1863.

- 130 BOA. A. MKT. MHM 256/30 (1279) 1863.
- 131 İtalyan uyruklu Martin adlı tüccarın şirketinin, aynı belgede Kasım 1863'te birkaç aydan beri varolduğu belirtilir. Diğer şirketler daha eskidir.
- 132 O. Kurmuş, 1982, s. 112.
- 133 BOA. A. MKT. MHM. 256/30 (1279) 1863.
- 134 O. Kurmuş, 1982, s. 114.
- 135 BOA. Y. MTV 79/223 (1315) 1893.
- 136 BOA. Y. PRK. MYD 12/91 (1309) 1891-92 ve Y. MTV 79/223 (1315) 1897.
- 137 BOA. Y. PRK. HH 3/27 (1321) 1904.
- 138 BOA. Y. PRK. HH 3/27 (1321) 1904.
- 139 Çiftlikat-ı Humayunlar padişaha ait çiftliklerdir.
- 140 BOA. Y. MTV 304/17 (1325) 1907.
- 141 BOA. Y. MTV 304/17 (1325) 1907.
- 142 BOA. Y. MTV 309/119 (1326) 1908.
- 143 O. Kurmuş, 1982, s. 115.
- 144 A. Tabakoğlu, 1994, s. 228 ve Ş. Yorulmaz, 1994, s. 26.
- 145 A. G. Ökçün, 1969, s. 807-808.
- 146 Ş. Yorulmaz, 1996, s. 52.
- 147 A. G. Ökçün, 1969, s. 809.
- 148 S. Sürgevil, 1984, s. 272, 275.
- 149 BOA. A. MKT. MHM 501/67 (1307) 1889.
- 150 Ş. Yorulmaz, 1996, s. 135-138.
- 151 S. Sürgevil, 1984, göst. yer.
- 152 BOA. A. MKT. MHM 460/25 (1290) 1873.
- 153 BOA. A. MKT. MHM 468/43 (1290) 1873.
- 154 O. Kurmuş, 1982, s. 142, 143, 144.
- 155 O. Kurmuş, 1982, s. 131.
- 156 BOA. A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860, belge no. 1.
- 157 O. Kurmuş, 1982, s. 136, 137, 138.
- 158 BOA. A. MKT. MHM 501/67 (1307) 1889.
- 159 O. Kurmuş, 1982, s. 138.
- 160 Ş. Yorulmaz, 1994, s. 260.
- 161 B. Varlık, 1976, s. 75.
- 162 O. Kurmuş, 1982, s. 132.
- 163 Ş. Yorulmaz, 1994, s. 263.
- 164 O. Kurmuş, 1982, s. 146.
- 165 BOA. MV 238/40 (1333) 1914-15.
- 166 M. Kütükoğlu, 1979, s. 497-498.
- 167 Bu konuda bkz. III. bölüm.
- 168 M. Kaynak, 1984, s. 66-85.
- 169 E. Z. Karal, 1988 I. ve II. bölüm ve N. Berkes (Tarihsiz) incelenebilir.

- 170 BOA. A. MKT. UM 490/58 (1278) 1861.
171 O. Kurmuş, 1982, s. 21.
172 *Times*, 16 Kasım 1856, nakleden, O. Kurmuş, 1982, VI.
173 M. Kütükoğlu, 1979, s. 501-503.
174 Bu Orhan Kurmuş'un verdiği tarihtir, ancak Ali Akyıldız aynı konuda, Osmanlı Arşivi belgelerinden aldığı 11 Temmuz 1856 tarihini verir. A. Akyıldız, 2005, s. 17.
175 A. Akyıldız, 2005, s. 17.
176 BOA. Y. EE 29/167 (1290) 1873.
177 O. Kurmuş, 1982, s. 108.
178 BOA. A. MKT. NZD 277 /53 (1275) 1859.
179 A. Akyıldız, 2005, s. 17, 18, 19, 20.
180 BOA. BOA. A. MKT. MHM 455 /97 (1290) 1873.
181 BOA. Sad. Mar. 78/A/3 1856.
182 A. Akyıldız, 2005, s. 17.
183 BOA. A. MKT. NZD 252/ 75 (1274) 1857.
184 A. Akyıldız, 2005, s. 27.
185 O. Kurmuş, 1982, s. 80.
186 BOA. A. M 24 /24 (1277) 1861.
187 O. Kurmuş, 1982, s. 26.
188 Girişhane Kalesi'nin (Ok Kalesi, Liman kalesi) Çankaya istasyonu yakınları olduğu biliniyor ama burada anlatılan bir sayfiye yeri bağ veya tarladır. Bu yüzden tam yerini tespit etmek mümkün olamadı, ama Buca-Torbalı arasında olabileceği tahmin edilebilir.
189 BOA. A. MKT. UM. 490/58 (1278) 1861.
190 A. Akyıldız, 2005, s. 26.
191 BOA. A. MKT. MHM 455/2 ve 376/42.
192 Afyon yakınlarında İscehisar ilçesi.
193 C. W. Wilson, 1884, s. 305-324.
194 Bkz. I. bölüm "Yollar" başlığı.
195 N. Atilla, 2002, s. 65.
196 A. Akyıldız, 2005, s. 28.
197 BOA. A. MKT. UM 445/ 52 (1277) 1860.
198 BOA. A. MKT. MHM 411/91 (1285) 1868.
199 BOA. A. MKT. MHM 460/97 (1290) 1873.
200 S. Türkoğlu, 1999, s. 146.
201 N. Atilla, bu girişimcinin adını Huck olarak verir, ancak yerinde yaptığımız araştırmada bu otelin yerini ve kurucusunun adını tespit ettik. Bu konudaki yardımları için sayın hocam Prof. Dr. İsmail Aka'ya teşekkür ederim.
202 N. Atilla, 2002, s. 80-81.
203 BOA. A. MKT. UM 445/ 52 (1277) 1860.
204 O. Kurmuş, 1982, s. 54.

- 205 BOA. Y. PRK. BŞK 19/17. (1308) 1891.
- 206 BOA. Y. MTV 48/21 (1308) 1891.
- 207 BOA. Y. PRK. HR 25/12 (1315) 1897.
- 208 BOA. A. MKT. UM 445/ 52 (1277) 1860.
- 209 N. Atilla, 2002, s. 64.
- 210 A. Akyıldız, 2005, s. 54.
- 211 BOA. A. MKT. MHM 460/97 (1290) 1873 ve Y. PRK. AJZ 28/26 (1311) 1894.
- 212 BOA. Y. PRK. AJZ. 28/26 (1311) 1894.
- 213 O. Kurmuş, 1982, s. 20.
- 214 BOA. A. MKT. MHM 455 /97 (1290) 1873.
- 215 BOA. A. MKT. MHM 455/ 2 (1290) 1873.
- 216 BOA. A. MKT. MHM 411 / 91 (1285) 1868.
- 217 M. Kütükoğlu, 1979, s. 551.
- 218 BOA. Y. PRK. TNF 4/24. Tarihsiz.
- 219 BOA. Y. PRK. TNF 4/24. Tarihsiz.
- 220 R. Kasaba, 2005d, s. 100.
- 221 M. S. Anderson, 2001, s. 68-69.
- 222 F. Arınoğlu, 1997, s. 172.
- 223 E. Hobsbawn, 1998, s. 156.
- 224 M. L. Smith, 1978, s. 29, 30, 31, 32.
- 225 F. Arınoğlu, 1997, s. 530.
- 226 C. Üçok, 1978, s. 170.
- 227 R. Kasaba, 2005d, s. 83.
- 228 M. L. Smith, 1978, s. 32.
- 229 BOA. A. MKT. UM 322/31 (1273) 1856.
- 230 BOA. A. MKT. UM 261/89 (1273) 1856.
- 231 R. Kasaba, 2005a, s. 21.
- 232 Stoianovich, 1960, s. 271'den nakleden Augustinos, 1997, s. 152.
- 233 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
- 234 G. Augustinos, 1997, s. 146.
- 235 Hacı Halil Efendi için bkz. IV. Bölüm.
- 236 BOA. Y. PRK. UM 47/79 (1317) 1899.
- 237 *Ahenk* 5 Ağustos 1909.
- 238 BOA. DH. SYS 112-21/42-1 (1331) 1913.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 "Şakı" ve "Eşkıya" kavramları için bkz. F. Devellioğlu, 1993, 977 ve s. 238.
- 2 F. Braudel, 1989, II, s. 60-63. ve F. Devellioğlu, 1993, s. 87.
- 3 Bkz. E. Hobsbawn, 1995; Ç. Uluçay, 1968 ve 1955; S. Yetkin, 1996.
- 4 BOA. HAT 467/ 22833 /1. Tarihsiz.
- 5 E. Hobsbawn, 1995, s. 11-12.

- 6 "Yörük Ali" Aydın Türküsü, Anonim.
- 7 Zeybekler, özgürlük ve paylaşım esasına göre yapılanmış yoksul yandaşı direnişçiler topluluğu olarak tanımlanabilir. Ezilen gruplarla dayanışma halinde olmak, onların hak ve özgürlüklerini savunmak zeybekliğin temel unsurlarındandır. Ayrıntılar için bkz: M. A. Özbek, İ. A. "Zeybek" maddesi.
- 8 Çakıcı için bkz. Z. B. Sun. 1934 ve S. Yetkin 1996, s. 83, 87.
- 9 Ayungacı tütün kaçakçısı anlamında da kullanılır.
- 10 BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
- 11 F. Braudel, 1989, II, s. 60-69.
- 12 BOA. DH. MKT 1563/82 (1306)1888.
- 13 BOA. DH. MKT 1570/23 (1306)1888.
- 14 BOA. İ. DH. 1068/ 83737 (1305) 1887.
- 15 "Harmandalı" Ege türküsü, Anonim.
- 16 Efelik ve Zeybek geleneği ile ilgili bilgilerini benimle paylaşan sevgili hocam Prof. Dr. Sabri Sürgevil'e teşekkürlerimi sunarım.
- 17 E. Hobsbawn, 1998, 157.
- 18 BOA. HR. SYS. 80/59 miladi 1854.
- 19 E. Hobsbawn, 1998, s. 157.
- 20 S. Faroqhi, 1993, s. 333.
- 21 B. Mc Gowan, 2004, s. 803-804.
- 22 S. Faroqui, 1994, s. 329-330.
- 23 E. Hobsbawn, 1995, s. 13, 14, 15.
- 24 S. Yerasimos, 1977, II, s. 26.
- 25 Tablo için bkz. S. Yetkin, 1996, s. 25.
- 26 Bkz. I. bölüm.
- 27 BOA. HAT 361/20094/. D. (1248).
- 28 BOA. HAT 541/26740 Nolu gömlek taranabilir.
- 29 "İzmir'in Kavakları." Anonim.
- 30 K. Barkey, 1999, s. 7.
- 31 "Kerimoğlu." Anonim. Ayrıca bkz. Ü. Kıрман, 1998, s. 157.
- 32 Atçalı'nın kendi adına bastırduğu paradaki mühürden.
- 33 Bkz. I. bölüm.
- 34 S. Yetkin, 1996, s. 29.
- 35 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
- 36 BOA. A. MKT 168/42 (1265) 1849.
- 37 Anonim halk deyişi.
- 38 M. Ç. Uluçay, 1955, s. 25.
- 39 BOA. A. MKT 55/53 (1262) 1846.
- 40 H. İnalçık, 1964 ve H. Ortaç Gürpınarlı, 2004.
- 41 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
- 42 Z. Arkan, 1989, s. 31-42.

- 43 A. Özbek, XII, s. 545.
44 Ç. Uluçay, 1968, s. 18. ve 1955, s. 27.
45 Ç. Uluçay, 1955, s. 26.
46 F. Braudel, 1989, II, s. 60-69.
47 *Ahenk*, 30 Haziran 1911.
48 BOA. HAT. 283/16902 (1263) 1843.
49 BOA. İ. MVL III/ 2603 (1263) 1843.
50 BOA. Y. PRK. ASK 55/41 (1306) 1889.
51 BOA. Y. PRK. ASK 198/42 (1321) 1903.
52 BOA. Y. PRK. ASK 55/41 (1306) 1889.
53 Bu eylem Topaloğlu Mehmet'in henüz gençlik dönemlerinde gerçekleşmiş olmalı. Topaloğlu sonradan Kuva-yı Milliye'ye katılmış, Muğla Serdengeçtiler Müfrezesi'nin Zeybeği ve Demirci Mehmet Efe'nin Köşk Karargâhı komutanlığını da yapmış, Milli Mücadele'de binbaşı rütbesine ulaşmıştır.
54 BOA. Y. PRK. MUD 22/59 (1317) 1899.
55 BOA. A. MKT. UM 464/19 (1277) 1861.
56 BOA. A. MKT. MVL 127/61 (1277) 1861.
57 BOA. DH. MUI 54/-1/59 (1328) 1910.
58 BOA. DH. EUM. AYŞ 3 /14 (1337) 1921.
59 E. Berber, 2002, s. 5.
60 E. Berber, 2002, s. 16.
61 Z. Ankan, 1988 ve M. Kütükoğlu, 1986, s. 134, 135, 136.
62 *Ahenk*, 30 Haziran, 2-5 Temmuz 1911.
63 BOA A. MKT. MVL 40/46 (1267) 1851.
64 *Ahenk*, 27-30 Teşvinsani 1911.
65 BOA. Y. PRK. ASK 160/17 (1317) 1900.
66 BOA. DH. EUM. I. şb. 12/39 (1336) 1920.
67 Sonunda olay ortaya çıkarıldı ve suçlular yakalandı. BOA. A. MKT DV. 172 /37 (1277). Ziya Bey bu olay öncesinde de yine eşkıya tarafından kaçırılıp fidye karşılığı bırakılmıştı.
68 Alman, İngiliz ve İtalyan şirketlerinin Nazilli'de meydan toplanmasındaki rekabeti Alman şirketin depolarının 200 kadar silahlı adam tarafından basılarak stokların yakılması ve siparişleri yetiştiremeyen şirketin iflasıyla sonuçlanmıştı. Bu yıllarda yabancı şirketlerin rekabeti, birbirlerini korkutup yıldırma üzerine kurulmuştu. Her biri Arnavut, Sırp ve Karadağlıları kullanıyordu. Bkz: II. bölüm.
69 F. Ahmad, 1986, s. 114.
70 S. Yetkin, 1996.
71 BOA. Y. PRK ASK 227/35 (1323) 1905.
72 E. Berber, 2002, s. 4.
73 *Ahenk*, 1 Şubat 1911 ve 5 Şubat 1911.
74 9. ve 10. yüzyıllarda yaşadığı varsayılan Bizanslı halk kahramanı Digenis Akritas'ın ejderha ile savaşırken giydiği kıyafetlerle Efzun askerlerinin kıyafetleri büyük benzerlik-

ler gösterir. Digenis Akritas, resmedildiği seramiklerde diz üzerinde pliseli etek "Fus-tenalla" giymiştir. Ayrıntılar ve Digenis Akritas için bkz. E. Yücel Eravşar, 2004, s. 45 ve L. Doğer, 2000, s. 73.

- 75 BOA. DH. EUM. EMN 89/40 No: 3 (1330) 1912.
- 76 *Ahenk*, 5 Ağustos 1909.
- 77 *Ahenk*, 29 Eylül 1911.
- 78 BOA. DH. SYS 112-21/42- (1331) 1913.
- 79 BOA. DH. SYS 112-21/42-1 (1331) 1913.
- 80 K. Barkey, 1999, s. 12.
- 81 BOA. HR. SYS 80/59 miladi 1854.
- 82 Tanzimat'tan sonra önce başkentin sonradan da ülke içinde bütün eyaletlerin güvenliği 1845'te kurulan Zaptiye Müşirliği'ne emanet edilmişti. Ülkenin dört bir yanında "zaptiye" sonradan "jandarma" adını alacak bir zabıta kuvveti kuruldu. 1860, 1870, 1879 yıllarında birçok değişiklik yapıldı, II. Meşrutiyet döneminde de değişiklik yapılarak Zaptiye Nezareti kapatıldı ve Dahiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet-i Umum Müdürlüğü kuruldu. Ayrıntılar için bkz. E. Z. Karal, 1988, C. 8, s. 116 ve Z. Toprak, 1985 s. 1269-1276. Zaptiye sözcüğü jandarma ve polisi ifade etmek için de kullanılır. F. Devellioğlu, 1993, s. 1163. Ancak polis şehirde, jandarma ve zaptiye kırsal alanda faaliyet halindedir.
- 83 BOA. A. MKT. UM 385 /22 (1276) 1859 ve A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
- 84 BOA. DH. MUİ 2-4/ 94 (1327) 1910.
- 85 BOA. A. MKT. MVL 83/ 18 ve 25 (1273) 1871.
- 86 BOA. A. MKT. MHM 231 /63 (1278) 1861 ve A. MKT. NZD 365 / 16 (1278) 1861.
- 87 BOA. Y. MTV 266/126 (1322) 1904 .
- 88 BOA. DH. TMIK. S 10/23 (1315) 1897 ve DH. TIMIK. S 12/41 (1315) 1897.
- 89 BOA. Y. PRK. UM 30/61 (1312) 1894.
- 90 S. Yetkin, 1996, s. 74.
- 91 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
- 92 BOA. Y. PRK. ASK 247 / 70 (1325) 1907.
- 93 BOA. Y. EE 79/105 E. Tas. No. 31/62 /1380 ve Z. Ankan, 1989.
- 94 Örnekler için Atçalı Kel Mehmet'in ve Çakırcalı'nın biyografilerine bakılabilir. Bkz. S. Yetkin, 1996 ve Ş. Üsküp, 2002.
- 95 Aydın vilayetinde her yerde dolaşan bazı kişilerin jandarmanın da yardımıyla imam, muhtar, ihtiyar heyeti üyeleri ve ahalinin ileri gelenlerine yazısız boş kağıtlar imzalatıp mühürlertirmekte olukları ihbar edilmektedir. BOA. Y. PRK MŞ 7/56 (1321) 1902.
- 96 S. Yetkin, 1996, s. 82.
- 97 BOA. Y. PRK. ASK 247 / 70 (1325) 1907.
- 98 BOA. İ. DH 1068 /83745 (1305) 1887.
- 99 BOA. DH. MKT 1470 / 76 (1305) 1887.
- 100 BOA. DH. MKT 1565 / 67 (1306) 1888.

- 101 Eşkaya takibindeki hizmetlerinden dolayı Söke Tahrirat Kâtibi Hüseyin Hüsnü Efendi, beşinci rütbeden Mecidi Nişanı ile ödüllendirilmiştir. BOA. DH. MUİ 63 /18 (1328) 1910.
- 102 BOA. Y. PRK ASK 247 / 70 (1325) 1907.
- 103 BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
- 104 S. Yetkin, 1996, s. 15.
- 105 S. Yetkin, göst. yer.
- 106 BOA. Y. MTV 266/126 (1322) 1904.
- 107 *Ahenk*, 30 Haziran 1911. Sözü geçen çete ile çatışma ve bazı çete üyelerinin yakalanması için bkz. *Ahenk*, 2-5 Temmuz ve 10 Ağustos 1911.
- 108 BOA. Y. EE 40 /100 (1298) 1881.
- 109 BOA. A. MKT. UM 405/25 (1276) 1859.
- 110 S. Yetkin, 1996, s. 64-65.
- 111 BOA. Y. PRK. ASK 243/71 (1324) 1906.
- 112 BOA. DH. MKT 1556/66 (1306) 1888.
- 113 Meşhur eşkaya Şabanoğlu Şaban'ın zaptiye mesleğinde istihdam edildiği, kötü hallerinden dolayı değiştirilmesi talebi için bkz. BOA. DH. MKT 1585/10 (1306) 1888.
- 114 Z. Arıkan, 1991, s. 279-280.
- 115 D. Goffman, 1995, s. 6, 26, 31.
- 116 Paget Papers, 27, folder VIII, letter 85'den nakleden D. Goffman, 2003, s. 122.
- 117 D. Goffman, 1995, s. 42.
- 118 R. Kasaba, 1993, s. 55.
- 119 M. Kütükoğlu, 1974, s. 92-125 ve M. Genç, 1990, s. 13-25.
- 120 BOA. DH. MUİ 7-4/ 41 no: 6 (1326) 1908.
- 121 Tütün rejisinin Aydın vilayetindeki her türlü faaliyeti için bkz. O. Gökdemir, 1994, s. 82.
- 122 C. Bayar, 1997, s. 5, 91-92.
- 123 Bkz. S. Yetkin, 1996.
- 124 BOA. Y. PRK. ASK 233/8 (1323) 1905.
- 125 *Ahenk*, 23 Kanunewel 1908 ve BOA. MUİ 7-4/41 no: 6 (1326) 1908.
- 126 BOA. DH. MUİ 7-4/ 41 no: 6 (1326) 1908.
- 127 BOA. DH. MUİ 33-2/40 No: 2 (1327) 1909.
- 128 O. Gökdemir, 1994, s. 107.
- 129 Bu tablo Gökdemir tarafından hazırlanmıştır, Aydın vilayetine bağlı sancakların bazı kazalarını içerir. Biz sadece Aydın sancağı ile ilgili verileri aldık. Tablonun tamamı için bkz. O. Gökdemir, 1994, s. 77.
- 130 Bu çatışmalarda ölenlerle ilgili değişik rakamlar vardır, Salih Zeki, 1928, s. 17'de 50-60 bin kişi; H. Avni Şanda, 1935, s. 40'ta 20 bin kişiden söz eder. Ege Tecim ve Endüstri Büyük Klavuzu'nda ise s. 123, Rejî'nin çeyrek asırda 150.000 Türk'ü öldürdüğü belirtilir.
- 131 N. Berkes, tarihsiz, s. 32.
- 132 *Ahenk*, 5 Ağustos 1909.

- 133 O. Gökdemir, 1996, s. 105.
134 M. Kütükoğlu, 1986, s. 146.
135 *Ahenk*, 28 Ağustos 1910.
136 Y. PRK. ASK 233/8 1323. 1905.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 1 S. Yerasimos, 1996, s. 1-18.
2 S. Yerasimos, göst. yer.
3 S. Yerasimos, göst. yer.
4 İ. Ortaylı, 2000, s. 122.
5 İ. Ortaylı, 2000, s. 131.
6 Belediyelerin kuruluşu için bkz: O. N. Ergin, 1922, E. Serçe, 1998.
7 S. Aktüre, 1975, s. 101.
8 S. Aktüre, 1975, s. 101, 102.
9 D. Quartaert, 2004, s. 901.
10 G. Augustinos, 1992, s. 18.
11 BOA. A. MKT. MHM 22/81 (1267) 1851 ve A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
12 BOA. DH. TMİK: s. 47115 (1314) 1896.
13 K. Karpas, 1985, s. 111.
14 Bu sayıları 2 ile çarpmak gerekir, çünkü 1831 nüfus sayımında yalnızca erkekler sayılmıştır.
15 Aydın vilayeti salnamesi (1312) 1894.
16 Bu tablonun hazırlanmasında V. Cuinet 1893 kullanılmıştır.
17 V. Eldem, 1970, s. 63.
18 Hyde Clarke The Royal Statistical Society için imparatorluk genelinde yaptığı araştırma sonuçlarını verdiği makalesinde Rumlar için daha 1865'te bu kanıya varmıştır. Clarke, buna neden olarak Batı Anadolu'ya adalardan ve Yunanistan'dan göçleri gösterir. Çalışmasında Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusa ait istatistikler de görülebilir. Bkz. H. Clarke, 1865, s. 283-288.
19 Bu grafik için Aydın vilayeti salnamesi, 1312 ve V. Cuinet 1893 kullanılmıştır.
20 S. Aktüre, 1975, s. 102.
21 S. Faroqhi, 1994, s. 327.
22 T. Arıcanlı, 1998, s. 132; D. Quataert, 1973.
23 Bu sorunlar; tarım teknolojisi, sermaye, pazarlamada ortaya çıkar. Ayrıca sömürgeci anlayışın ve dış borçların yarattığı reji gibi kurumların etkisi de çok büyüktür. Yine de bütün bunlar tarımsal artık ürünün çoğalmasına engel değildir.
24 BOA. A. MKT. UM 286/13 (1273) 1856. Başka bir belgede ise bunlardan vergi alınmasına karar verilmiştir. A. MKT. UM 266 /89 (1273) 1856.
25 Elimizdeki defterler Köşkdere, Çine ve Sobice'ye aittir ama bu durum, böyle bir olgunun başka yerlerde de olmadığı anlamına gelmez. Arşivde bulabildiğimiz defterler şimdilik sadece bunlara aittir.

- 26 BOA. ML. CRD defter no. 1064, (1262) 1845.
- 27 Hademelik, burada toprak işçiliği bir tür ırgatlık veya verilen her türlü işi yapabilecek hizmetçilik olarak da düşünülebilir.
- 28 BOA. ML. CRD defter no. 1064, (1262) 1845.
- 29 BOA. ML. VRD. TMT. defter no. 1064, (1262) 1845.
- 30 BOA. ML. VRD. TMT defter no: 2535 (1261) 1844.
- 31 Söke için bu ilişkinin yönü yaşadığımız yüzyılda bile çok fazla değişmemiş görünüyordur. Söke'nin bağlı olduğu idari merkez Aydın'dır; ama bu sadece idari bir bağlılıktır. Resmi işler dışındaki alışveriş, eğitim, sağlık hizmetlerini Söke halkına uzun yıllar boyunca İzmir sağladı.
- 32 BOA. ML. VRD. TMT no: 1764
- 33 BOA. ML. VRD. TMT no: 2236 Köşkeresi kazası dahilinde mevcut yabancının temettuat defteri.
- 34 Sayımın yapıldığı yıllarda Aydın Müşiri Yakup Paşa Güzelhisar Sarayı mahallesinde kayıtlıdır ve Köşkeresi civarında zeytinlik sahibidir. BOA. ML. VRD. TMT no: 2236 (1261) 1844.
- 35 BOA. Y. PRK. UM 31/ 28 (1310) 1894-95.
- 36 A. Gökbil-H. Şölen, 1936, s. 254.
- 37 Aydın vilayeti salnameleri, 1313 ve 1307.
- 38 B. Deniz-M. Kürüm, 320.
- 39 Yüzyıl ortasındaki Ayasuluğ için bkz. H. Demirkaya, 2005.
- 40 M. Kıray, 1998, 45'deki harita.
- 41 M. Kıray, 1998, s. 27.
- 42 F. Braudel, 1993. Özellikle I. cilt incelenebilir.
- 43 BOA. DH. MUİ 124/22 (1328) 1910.
- 44 E. Frangakis-Syrett 1998, s. 101. E. Frangakis-Syrett'in Subatça olarak verdiği yer Sobice'dir.
- 45 Ahenk, 20 Nisan 1909.
- 46 Sobice'yi çevreye bağlayan yolların günümüzde bile çok fazla değişmediğini söyleyebiliriz. Bu özellik bile bir yerleşimin önemini yitirmesine tanıklık edebilir.
- 47 Bu konuda bilgilerini benimle paylaşarak bir pazar yerini zihnimde canlandırmamı sağlayan Prof. Dr. Sabri Sürgevil'e ve Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan'a teşekkür ederim.
- 48 Bu konuda geniş bilgi için S. Faroqhi, 1978 ve 1974; O. Ergin, 1977, s. 360-362; H. İnalçık, 1979-80, s. 1-17; M. A. Erdoğan, 1999, s. 2-16.
- 49 Türkçe Sözlük, TDK.
- 50 Avrupa'daki gelişim için bkz. F. Braudel, 1993.
- 51 7. yüzyıl için Z. Ankan, 2001, S. Faroqhi, 1974, s. 71 ve 1994, s. 69-70.
- 52 M. A. Erdoğan, 1999, s. 2-16.
- 53 M. A. Erdoğan, 1999, s. 12.
- 54 BOA. A. MKT. NZD 391/90 (1278) 1861.
- 55 BOA. A. MKT. MHM (1280) 1863.

- 56 Örneğin Bozdoğan'ın köylerine ait Temettuat Defterleri'nde pazarcı esnafı olan hane reisleri vardır.
- 57 Bu tanımlamalar bölgede yaptığımız alan araştırmaları sırasındaki gözlemlerimizden üretilmiştir.
- 58 S. Aktüre, 1994, s. 46, 47, 48, 49.
- 59 Ö. Ergenç, 1981, 1271.
- 60 Evliya Çelebi, Celali Karayazıcı ve Saki Arap adlı eşkıyadan korkan halkın, padişahın izniyle bu duvarı ve kaleyi yaptırdığını belirtir. Bkz. Seyahatname, 1985, s. 8, 556.
- 61 M. Akdağ 1999, s. 494; S. Faroqi, 1994, s. 335.
- 62 İ. Tekeli, 1980, s. 44.
- 63 A. Gökbel-H. Şölen, 1936, s. 98-116.
- 64 BOA. A. MKT. NZD 76/39 (1269) 1853.
- 65 BOA. 166 Numaralı Muhâsebe-yi Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) s. 437, 438, 439.
- 66 A. Tozduman, 1992, s. 35.
- 67 Burada verilen mahallelerin hane sayıları A. Tozduman, 1992'den alınmıştır.
- 68 Z. M. Alsan, 2002, 17. Bu manastırın yerinin şimdiki Denizli yolu üzerinde İmamköy yakınlarında olduğu zannediliyor.
- 69 Aydın vilayeti salnamesi (1326) 1908.
- 70 Evliya Çelebi, 1985, s. 8, 556.
- 71 Kişisel gözlemler yanında ayrıca bkz. P. Tuğlacı. Tarihsiz, s. 37.
- 72 Tabakhane deresi Aydın'ın dağ köylerinin ve kent civarındaki su değirmenlerinin de kaynağıdır. BOA. A: MKT. MVL 96/36 (1274) 1857.
- 73 Evliya Çelebi, 1985, s. 8, 558.
- 74 BOA. HAT 687/33357 (1250) 1834.
- 75 BOA. HAT 553/27356/A (1254) 1838.
- 76 BOA. A. MKT. MVL 118/35 (1277) 1860.
- 77 İ. Tekeli, 1980, s. 57.
- 78 BOA. A. MKT. MH. 421/57 (1285).
- 79 BOA. DH. EUM. KLU 6/27 (1333) 1915.
- 80 İ. Tekeli, göst. yer.
- 81 Annuaire Oriental Commerce, 1905, 1578.
- 82 Annuaire Oriental Edition, 1913, 1390.
- 83 Meandre diğerlerinden eskidir. Annuaire Oriental Commerce, 1905, 1582.
- 84 Annuaire Oriental Commerce, 1905, 1578-83.
- 85 Jean Calenchzo'nun oturduğu ev Söke Merkez mübadele Tevzi Defteri'nde rahatlıkla tespit edilebilir.
- 86 (H. 1296) 1878 yılına ait Aydın vilayeti salnamesinde Aydın ve bütün kazalarında reis ve azalardan oluşan belediye dairelerinin bulunduğunu görüyoruz.
- 87 İ. Tekeli, 1980, s. 58.
- 88 Annuaire Oriental Commerce, 1905, 1578-83.
- 89 Annuaire Oriental Commerce, 1905, 1578-83.

- 90 *Ahenk*, 28 Kanunuevvel 1910.
- 91 İ. Tekeli, 1980, s. 58.
- 92 Bu eğlence merkezi Milli Mücadele'de yanmış ve sonradan buraya Kemalpaşa İlkokulu inşa edilmiştir.
- 93 Söke Merkez mübadele Tevzi Defteri.
- 94 İ. Tekeli, 1980, s. 59.
- 95 BOA. İ. DH 73083 (1301) 1882.
- 96 *Ahenk*, 12 Mayıs 1909.
- 97 Kerpiç malzeme kentin içinde çok alışıldık olmamasına rağmen, 1970'li yıllarda Söke'de bu tip evler hâlâ bulunabiliyordu.
- 98 Bu ısınma yöntemi 20. yüzyıl başında da bölgede kullanılmaktadır.
- 99 Klasik dönem kentlerinde, kadı, sancakbeyi, beylerbeyi ve diğer zaimlere yardımcı olan bölgenin yerlisi ve hatırı sayılır kişileri olan ayan, eşraftır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. H. İnalçık, 1973, s. 104; M. Genç, 1975, s. 231-292; Y. Oğuzoğlu, 1987, s. 1-10; Ö. Ergenç, 1980, s. 1265-1274.
- 100 BOA. A. AMD 84 / 39 (1274) 1857.
- 101 BOA. A. MKT. MVL 96/39 (1274) 1857.
- 102 BOA. A. MKT. MVL 128/14 / 1277) 1860.
- 103 BOA. DH. TMIK. S 20/72 (1316) 1898.
- 104 BOA. A. MKT. MHM 429/57 ve Y. EE 40/202 (1285) 1868.
- 105 *Ahenk*, 14 Kanunuevvel 1911.
- 106 BOA. DH. MKT 1586/4 (1306) 1888.
- 107 *Ahenk*, 25 Teşrinisani 1912.
- 108 Ö. Ergenç, 1980, 1274.
- 109 BOA. DH. İD 40-2/43 (1332) 1914.
- 110 M. Çadırcı, 1991, s. 275.
- 111 M. Çadırcı, 1991, s. 276.
- 112 *Ahenk*, 25 Haziran 1908.
- 113 *Ahenk*, 9 Teşrinievvel 1910.
- 114 BOA. DH. MB. HPS 3/47 (1331) 1913.
- 115 *Ahenk*, 24 Kanunusani 1908.
- 116 *Ahenk*, 31 Temmuz 1909.
- 117 *Ahenk*, 4 Kanunuevvel 1910.
- 118 *Ahenk*, 26 Kanunusani 1913.
- 119 *Ahenk*, 18 Ağustos 1911.
- 120 *Ahenk*, 19 Ağustos 1909.
- 121 *Ahenk*, 27 Eylül 1910.
- 122 *Ahenk*, 1 Mayıs 1914.
- 123 E. K. Ertur, 1994, s. 3.
- 124 BOA. DH. UMVM 108/2 (1321) 1904 ve DH. UMVM 111/44 (1333) 1915.
- 125 BOA. DH. UMVM 108/21 (1331) 1913.

- 126 BOA. DH. MUİ 48/25 (1327) 1909.
- 127 BOA. DH. MKT 1545/78 (1306) 1888.
- 128 BOA. DH. MKT 1538/78 (1305) 1887.
- 129 BOA. DH. MKT 1575/56 ve 1566/4 (1306) 1888.
- 130 BOA. DH. İD 40-2/43 (1332) 1914.
- 131 Bu görevlileri Aydın vilayeti salnâmelerinde adlarıyla birlikte bulmak mümkündür.
- 132 Söke'nin seçilme nedeni, öncelikle kenti iyi tanımakla ilgilidir. İkinci bir neden de verilerin tesadüfen Söke üzerinde yoğunlaşmasıdır.
- 133 BOA. Y. PRK. UM 47/79 (1317) 1899. Bu belge Söke yakınlarında Hacı Halil Efendi'nin de toprakları bulunan Kelebiç çiftliği ile ilgilidir. Kendisi burada haksızlığa uğradığını düşündüğü için padişaha yazdığı dilekçeye bir tür terceme-yi hal eklemiştir.
- 134 Eğin'in de sürekli göç veren bir kasaba olmasına dikkat çekmek gerekir. Söke ve çevresinde buradan göç eden birçok kişiyle karşılaşmak mümkündür.
- 135 Ş. Pamuk, 1984, s. 112.
- 136 Kelebiç çiftliği oldukça sorunlu bir geçmişe sahiptir. Bu toprakların sahiplerinin geçmişte Ermeni aileler olan Balkabanlıoğulları, Kivork ve en sonunda da Latifyanlar olduğu anlaşıyor. Ancak zaman zaman ortaya çıkan satış üzerindeki anlaşmazlıklar ile ilgili belgeler, zengin Ermeni ailelerin bu toprakları elden çıkarmayı seçtiğini gösterir. BOA. A. MKT. NZD 364/48 (1278) 1862 ve A. MKT. MHM 291/32 (1280) 1864.
- 137 BOA. Y. PRK. UM 47/79 (1317) 1899.
- 138 BOA. Y. PRK. UM 47/79 (1317) 1899. Buna rağmen Hacı Halil Paşa Kelebiç'teki topraklarını kaybetmiş olmalı. Günümüzde Halil Efendi'nin torunlarına ait topraklar burada değil, Söke Kemerî (Sazlıköy) yakınlarındadır.
- 139 Bu yabancılar Priene kazısı müdürü Mösyö Wiegand, İngiliz John Hones'tir.
- 140 Annuaire Oriental Commerce, 1905, 1581.
- 141 Bu konak günümüzde Söke Hacı Halil Paşa Halk Kütüphanesi olarak hizmet verir.
- 142 *Ahenk*, 30 Nisan 1913.
- 143 Bu arazilerin Söke'yi çepeçevre sardığını söyleyebiliriz.
- 144 Aydın vilayeti salnâmeleri 1312 ve 1316.
- 145 *Ahenk*, 4 Kanunuevvel 1910.
- 146 *Ahenk*, 19 Eylül 1908.
- 147 *Ahenk*, 23 Eylül 1908.
- 148 Annuaire Oriental Commerce, 1905, 1580.
- 149 Yanni Kalanço mübadeleye tabi tutulmuş ve 1924'te Söke'den bir daha dönmek üzere ayrılmıştı, Yanni Kalanço'nun mal varlığını öğrenebilmek için, mübadele ile Yunanistan'dan gelen muhacirlere mal dağıtımı yapılırken tutulan Söke Merkez mübadele Tevzi Defteri'ni tarayarak burada dağıtılan malların defterlerdeki "Sahib-i evveli" bölümünün dökümünü yaptık. Çıkan sonuçların sınıflanmasıyla Yanni Kalanço'nun 1920'lerin başındaki yaklaşık mal varlığını belirledik.
- 150 Çeltikçi Müslüman mahallesi idi, Kalanço Müslümanlarla da ilişki içindeydi.

- 151 Cincibir, ilk kez İngiltere'de Ginger Beer adıyla piyasaya sürülmüş, zencefil ve limonlu bir gazoz türüdür. İzmir ve çevresinde 20. yüzyıl ortalarında da hâlâ oldukça popülerdir.
- 152 Aydın vilayeti salnamesi, 1326 (1908), s. 471.
- 153 Osmanlı eğitim kurumlarının genel durumu için bkz. O. Ergin, 1977; F. R. Unat, 1964; N. Atuf, 1931; Y. Akyüz, 1970.
- 154 Bu mekteplerdeki ayrıntılar için bkz. E. K. Ertur, 1994, 7, 8 ve Z. M. Alsan, 2002.
- 155 Z. M. Alsan, 2002.
- 156 E. K. Ertur, 1994, s. 4.
- 157 A. A. Öztürk, 1999, s. 11, 12, 13. Ancak bunlar 1316 tarihli Maarif salnamesine yansayan sayılardır. Bu sayının en azından daha önceki yıllarda daha fazla olması gerekir.
- 158 Aydın vilayeti salnamesi, 1312.
- 159 Annuaire Oriental, 1905, 1578.
- 160 Z. M. Alsan, 2002.
- 161 *Ahenk*, 26 Şubat, 1913.
- 162 Aydın vilayeti salnamesi, 1326.
- 163 Z. M. Alsan, 2002, s. 56.
- 164 G. Güneş "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı", Yayınlanmamış Makale 1, 2. Yard. Doç. Dr. Günver Güneş'e yardımları için teşekkür ederim.
- 165 N. Meriç, 2000, s. 157.
- 166 *Ahenk*, 7 Mart 1909.
- 167 N. Meriç, göst. yer.
- 168 N. Meriç, 2000, s. 159.
- 169 Anuaire Oriental Commerce, 1905, 1579, 1580, 1581.
- 170 *Ahenk*, 22 Ağustos 1912.
- 171 Siyasi düşünce ve ideoloji yeni kavramlardı, ama değişen düzen karşısında insanların eski düzenin sürmesi konusundaki tavırları bile belli bir düşüncenin ürünü olarak kabul edilirse, Tanzimat ya da Islahat Fermanlarına tepkilerin belki de bu şekilde değerlendirilmesi gerekir.
- 172 Dr. Nazım için S. Yalçın, 2004'e bakılabilir.
- 173 İttihat Terakki'nin İzmir ve çevresindeki farklı politikası için bkz. S. Sürgevil, 1984.
- 174 *Ahenk*, 29-31 Temmuz-8 Ağustos 1908.
- 175 *Ahenk*, 9 Ağustos 1908.
- 176 Bu konuda çok şey yazıldı. O. Gökdemir, 1996, s. 59-62, C. Koçak, 1997, s. 59-61, F. Demir, 1994, K. Emiroğlu, 1999, s. 332, A. Şeref, 1977.
- 177 F. Demir, 1994, 141.
- 178 T. Z. Tunaya, 1988, I, s. 35.
- 179 *Ahenk*, 9 Kanunusani 1911.
- 180 *Ahenk*, 17 Kanunuevvel 1910.
- 181 *Ahenk*, 26 Ağustos 1910.
- 182 F. Ahmad, 1995, s. 33.

- 183 *Ahenk*, 16 Ağustos 1909.
184 *Ahenk*, 3 Mayıs 1909.
185 F. Ahmad, 1995, s. 185.
186 D. Quartert, 1987, s. 17.
187 Boykotla ilgili olarak bkz: D. Quataert, 1987, E. Yavuz, 1978, M. Emin Elmacı, 1996.
188 *Ahenk*, 26 Kanunuevvel 1908.
189 *Ahenk*, 23 Teşrinisani 1908.
190 *Ahenk*, 14 Ağustos 1909.
191 *Ahenk*, 19 Eylül 1910.
192 *Ahenk*, 4 Şubat 1913.
193 *Ahenk*, 12 Şubat 1913.
194 *Ahenk*, 29 Eylül 1911
195 BOA. DH. SYS 112-21/42-1(1331) 1913.
196 BOA. DH. MUİ 77/-2 (1328) 1910.
197 BOA. DH. MKT 1580/56 ve 1571/16 (1306) 1888 ve DH. MKT 1538/15 (1305) 1887.
198 BOA. Y. PRK. UM 24/79 (1309) 1892.
199 *Ahenk*, 14 Haziran 1912.
200 F. Ahmad, 1995, s. 185, 186, 187, 188.
201 *Ahenk*, 22 -23 Mart 1912.
202 *Ahenk*, 21 Haziran 1914.
203 BOA. MV 199/105 (1334) 1916.
204 BOA. MV 199/105 ve 201/63 1334 (1916).
205 *Ahenk*, 25 Mayıs 1913.
206 BOA. DH. EUM 3. şb 9/10 (1333) 1915.
207 D. Sotiriyu, 2003, s. 154.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Maliye Nezareti (Defterler)

ML CRD Defter no: 1064; ML. VRD. TMT defter no. 1064, ML. VRD. TMT defter no: 2535,
ML. VRD. TMT no: 1764, ML. VRD. TMT no: 2236, 166 numaralı Muhâsebe-yi Vilâ-
yet-i Anadolu Defteri (937/1530)

İrade Tasnifi

İ. DH 106/5359; İ. DH 143/7398, İ. DH 1068/83737, İ. DH 73083, İ. DH 33160;
İ. HR 158/84; İ. HR 160/8533; İ. HR 219/12721, İ. DH 533/36960
İ. MVL 480/21770; İ. MVL 23619/526; İ. MVL 487/22071; İ. MVL 571/25664; İ. MVL
504/; İ. MVL 516/23260; İ. MVL 556/24959, İ. MVL III/2603
İ. MV 238/40

Hatt-ı Humayun Tasnifi

HAT 361/20094/. D, HAT 283/16902, HAT. 541/26740, HAT 553/27356/A. HAT.
687/33357

Hariciye Nezareti Evrakı

HR. MKT 10/68; HR. MKT 47/86; HR. MKT 93/69; HR. MKT 13/27; HR. MKT 34/, HR.
MKT 19/68;
HR. SYS 80/59, HR. SYS 80/59

Dahiliye Nezareti Evrakı

DH. EUM. 3. Şb 9/10; DH. EUM. 13b 12/39, DH. EUM. KLU 6/27, DH. EUM. EMN.
89/40 DH. EUM. AYŞ. 3/14.
DH. İD 40-2/43
DH. ÜMVM 108/2, DH. ÜMVM III/44,
DH. MUİ 48/25, DH. MKT 1580/56, 1571/16 DH. MKT 1538/15, DH. MKT 1586/4, DH.
MKT 1563/82, DH. MKT 1570/23, DH. MKT 1470/76, DH. MKT 1565/67 DH. MKT
1556/66 DH. MKT 1545/78, DH. MKT 1538/78, DH. MKT 1575/56, DH. MKT. 1566/4.
DH. MKT. 1585/10
DH. SYS 112-21/42-1, DH. SYS 112-21/42, DH. SYS 112-21/42-1
DH. MUİ 7-4/41 no: 6, DH. MUİ 54/-1/59 DH. MUİ 2-4/94, DH. MUİ 63/18, DH. MUİ
7-4/41 no: 6, DH. MUİ 124/22, DH. MUİ 33-2/40 No: 2.
DH. TMİK. S 10/23, DH. TMİK. S 12/41, DH TMİK: S 47/115, DH. TMİK. S 20/72.
DH. MB. HPS 3/47

Yıldız Tasnifi

Y. EE 29/167, Y. EE 40/202, Y. EE 40/100

Y. PRK. ASK. 247/70, Y. PRK. ASK 243/71, Y. PRK. ASK 233/8, Y. PRK. ASK 55/41, Y. PRK. ASK 198/42, Y. PRK. ASK 55/41, Y. PRK. ASK 160/17, Y. PRK. ASK 227/35, Y. PRK. AZN.

Y. PRK. UM. 47/79; Y. PRK. UM 31/28, Y. PRK.UM 81/13; 55/11, Y. PRK.UM 30/61;

Y. PRK. AJZ. 28/26; Y. PRK. AZJ 48/34, Y. PRK. HH 3/27.

Y. PRK. BŞK 1/29; Y. PRK. BŞK 4/8; Y. PRK BŞK 19/17.

Y. PRK. TNF 4/24

Y. MTV 250/37; Y. MTV 79/223; Y. MTV 304/17 Y. MTV 309/119, Y. MTV 48/21; Y. MTV 266/126,

Y. PRK. HR 25/12,

Y. PRK. MUD 22/59, Y. PRK. MYD. 12/91.

Babıâli Evrak Odası

Sad. Mar. 78/A/3

(Amedi Kalemi)

A. AMD 84/39, A. AMD 21/71.

Mektubi

A. MKT. MVL 96/39

A. MKT. MVL 128/14

A. MKT 44/49; A. MKT 49/3; A. MKT. 303/7, A. MKT 168/42, A. MKT. 55/53,

A.M 24/24

A. MKT. NZD364/48; A. MKT. NZD 2/29; A. MKT. NZD 312/3; A. MKT. NZD 78/63; A. MKT. NZD 277/53; A. MKT. NZD 252/75, A. MKT. NZD 365/16, A. MKT. NZD 391/90 A. MKT. NZD 76/39.

A. MKT. UM 260/60 A. MKT. UM 105/100 A. MKT. UM 252/18 A. MKT. UM. 110/21; A. MKT. UM 110/21; A. MKT. UM 490/58; A.MKT. UM 490/58 A. MKT. UM 445/52; A. MKT. UM 445/52; A.MKT. UM 445/52, A. MKT. UM 322/31; A. MKT. UM 261/89, A. MKT. UM 464/19, MKT. UM 286/13; A. MKT. UM 266/89

A. MKT. MHM 460/97; A. MKT. MHM 699/27; A. MKT. MHM 699/27; A. MKT. MHM 291/32; A. MKT. MHM 67/94; A. MKT. MHM 6/66; A. MKT. MHM 15/17; A. MKT. MHM 294/71; A. MKT. MHM 292/34; A. MKT. MHM 451/43. A. MKT. MHM 291/32; A.MKT. MHM. 3/5; A. MKT. MHM 325/2; A. MKT. MVL 35/81; A. MKT. MHM 291/32 A. MKT. MHM 256/30; A. MKT. MHM 501/67; A. MKT. MHM 460/25; A. MKT. MHM 468/43 A. MKT MHM 501/67; A. MKT. MHM 455/97 A. MKT. MHM 455/2; A. MKT. MHM 376/42; A. MKT MHM 411/91; A. MKT. MHM 460/97; A. MKT. MHM 460/97; A. MKT. MHM 455/97; A. MKT. MHM 455/2; A.A.

A. MKT. MHM 411/91, A. MKT. MHM 231/63, A. MKT. MHM 22/81, A. MKT. MHM 421/57, A. MKT. MHM 429/57, A. MKT. NZD 364/48 A. MKT. MHM 291/32, A. MKT. MHM 32/6;
A. MKT. MVL 83/18 A. A. MKT. MVL 120/78; A. MKT. MVL 73/13; A. MKT. MVL 35/81;
A. MKT. MVL 144/58 A.; A. MKT. MVL 127/61, A. MKT. MVL 40/46, A. MKT. MVL 96/36, A. MKT. MVL 118/35, A. MKT. MVL 80/54;
MKT. UM 405/25, A. MKT. UM 385/22.

Düvel-i Ecnebiyye

A. DVN. DVE 8/35; A. DVN. DVE 2/43 A. DVN. DVE 2/43, A. MKT. DV 172/37.

Meclis-i Vükela Mazbataları

MV 199/105, MV 199/105, MV. 201/63.

Salnameler

Aydın Vilayeti Salnameleri (1296, 1302, 1307, 1311, 1313, 1316, 1326)

Gazeteler

Ahenk Gazetesi

Hizmet Gazetesi

Endüstri Ticaret Kılavuzları ve İstatistikler

Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature, 1905, Constantinopol.

Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature, 1913, Constantinopol.

Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu 1937, İzmir.

Diğer Eserler

Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, 21-23 Kasım 1985, tebliğler.

Yurt Ansiklopedisi 1981, Cilt 1, İstanbul.

AHMAD, Feroz 1986, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul.

Ahmet Rasim, 1987, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, (Yayına Haz. H. V. Velidedeoğlu), İstanbul.

Ahmet Refik, 1989, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul.

Ahmet Şerif, 1977, *Anadolu'da Tanin* (Haz. Çetin Börekçi), İstanbul.

A. H. S; W. M. R 1887, "Notes on a Tour in Asia Minor" *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 8 (1887), s. 216-267.

AKDAĞ, Mustafa, 1995, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi* I, II, İstanbul.

- AKDENİZ, Engin, 1999, *Büyük Menderes Havzasının Demir Çağı Öncesi Kültürleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- AKIN, Himmet, 1946, *Aydınöğulları Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul.
- AKTÜRE, Sevgi, 1975, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehîrsel Yapının Değişme Süreci" M. E. T. U *Journal of the Faculty of Architecture* Vol. 1, Number 1, Spring 1975, Ankara, s. 101-128.
- AKTÜRE, Sevgi, 1994, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul.
- AKYILDIZ, Ali, 2005, *Anka'nın Sonbaharı*, İstanbul.
- AKYÜZ, Yahya 1970, *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 1993'e), İstanbul.
- ALTUĞ, Yılmaz, 1966, *Yabancıların Hukuki Durumu*, İstanbul.
- ANDERSON, Matthew Smith, 2001, *Doğu Sorunu, 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, İstanbul.
- ARICANLI, Tosun, 1998, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Ed. Ç. Keyder-F. Tabak) Çev. Z. Altok, s. 128-138, İstanbul.
- ARIKAN, Zeki, 1986, "Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881), *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, Edirne, 8-10 Mayıs 1984, Bildiriler ve Tartışmalar, s. 127-164 içinde.
- ARIKAN, Zeki, 1991, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak mallar (Memnu Meta)", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Bekir Kütükoğlu'na Armağan Özel Sayısı*, s. 279-306, İstanbul.
- ARIKAN, Zeki, 1989a "İlk Kooperatifleşme Çabaları" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, s. 31,42.
- ARIKAN, Zeki, 1989b, "Evlîya Çelebi ve Anadolu'daki Pazar Yerleri", *Türklük Araştırma Dergisi* 4 (1989), s. 183-308, İstanbul.
- ARIKAN, Zeki, 2005, "1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi" *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Yücel Özkaya'ya Armağan*, 2005, s. 37, 11-28.
- ARMAĞAN, Munis, 2003, *Devlet Arşivlerinde Tire, Tire*.
- ARMAOĞLU, Fahir, 1997, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara.
- ARRUNDEL, John, 1934, *Discoveries in Asia Minor Inculiding a Discription of the Runs of Several Ancient Cities and Especially Antioch of Pisidia* Vol. III London.
- ATILLA, A. Nedim, 2002, *İzmir Demiryolları*, İzmir.
- AUGUSTINOS, Gerasimos, 1992, *The Greeks of Asia Minor Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent, Ohio ve Londra.
- AUGUSTINOS, Gerasimos, 1997, *Küçük Asya Rumları, 19. Yüzyılda İnanç- Cemaat-Etnisite*, Ankara.
- AVCI, Ali Haydar, 2004, *Atçalı Kel Mehmet İsyanı, Aydın İhtilali (1829-1830)*, İstanbul.
- BAĞIŞ, Ali İhsan, 1983, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, İstanbul.
- BARKAN, Ömer Lütfi, 1946, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, I: *Kanunlar*, İstanbul.
- BARKEY, Karen, 1999, *Eşkâ-yalar ve Devlet*, İstanbul.
- BAŞARAN, Mehmet, 1997, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tire Kazası* DEÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir.

- BAŞARAN, Mehmet, 19. Yüzyılda Karacasu, Karacasu Geliştirme ve Eğitim Vakfı Yayınları, no. 2.
- BAYAR, Celal, 1997, *Ben de Yazdım*, Milli Mücadeleye Giriş, 8 Cilt, İstanbul.
- BAYINDIR, Hüseyin Hilmi- POYRAZOĞLU H. Fehmi, 1966, Aydın Kenti Coğrafyası ve Bugünü, Aydın.
- BAYKARA, Tuncer, 2000, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara.
- BAYKARA, Tuncer, 1966, XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul.
- BAYTOP, Turhan, 1997, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara.
- BENT, Theodor J., 1890, "The English in the Levant" *The English Historicial Review* Vol. 5, No. 20 (Oct, 1890) 654-664. Oxford.
- BERBER, Engin, 2002, *Bir İzmir Kâbusu Mütareke ve İşgal Dönemi Üzerine Yazılar*, İzmir.
- BERKES, Niyazi, (tarihsiz), *İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz?*, İstanbul.
- BEYTAŞ, Ayşe, 2001, 19. yüzyıl Ortalarında Birgi Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- BRAUDEL, Fernand, 1989, *Akdeniz Dünyası*, İstanbul.
- BRAUDEL, Fernand, 1993, *Maddi Uygarlık-Ekonomi-Kapitalizm*, 3 cilt, İstanbul.
- BURKE, BLOCH ve diğerleri, 1985, *Tarih ve Tarihçi Annalles Okulu İzinde*, İstanbul.
- Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *İzmir-1905*, (Haz. Erkan Serçe), İzmir, 2000.
- CHANDLER, Richard, 1971, *Travels in Asia Minor 1764-1765*, The Trustees of the British Museum, London.
- CLARK, Edward C., 1973, "Industrial Revulation in Otoman Empire", *International Journal of the Middle East Studies*, Çev. Yavuz Cezar, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. 14 içinde.
- CLARKE, Hyde, 1865, "On the Supposed Extinction of the Turks and Increase of Christians in Turkey" *Journal of the Statisticial Society of London*, vol 28, no: 2 (Jun 1865) Londra, 261-293.
- COHRAN, William, 1887, *Pen and Pencil in Asia Minor*, Londra.
- CUINET, Vital, 1893, *La Turquie D'Asie*, Paris.
- ÇADIRCI Musa, 1980, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları'nı Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi) Tebliğler (Ed. Okyar, İnalıcık) Ankara, 237-241.
- ÇADIRCI Musa, 1981, "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhane ve Kıracıbaşılık" VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 11-15 Ekim 1996, Bildiriler, Ankara, c. 2.
- ÇADIRCI Musa, 1991, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Ankara.
- ÇELİK, Bilgin, 1996, *Cumhuriyet Döneminde Aydın'ın Sosyo-Ekonomik, Kültürel Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- DARKOT, Besim, 1961, "Aydın" *İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul.
- DARKOT, Besim, 1963, *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul.

- DAVISON, Roderic H, 1997, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I-II, İstanbul.
- DEMİRKAYA, Hanife, 2004, 19. Yüzyıl Ortalarında Ayasuluğ'un Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- DEMİRKENT, Işın, 2002, "XII. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesi'nden Güneye İnlen Yolları Hakkında", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri*, 21 Mayıs 2001, Bildiriler, İstanbul.
- DENİZ, Bekir-KÜRÜN Mükerrerem 1997, "Selçuk (İzmir) Köylerinde Mimari" *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu* (4-6 Eylül 1997) Tebliğler, İzmir.
- DEVELİOĞLU, Ferit, 1993, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara.
- DOĞER, Lale, 2000, "İnsan Figürlü Bizans Sırlı Seramik Repertuvarına Yeni Bir Örnek" *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi* X, 57-76.
- DOUMONT, Paul-GEORGEON François, 1996, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri İstanbul* (Sunuş).
- DÖLEN, Emre, 1992, *Tekstil Tarihi*, İstanbul.
- ELDEM, Vedat, 1970, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul.
- ELMACI, M. Emin, 1997, "İzmir'de Avusturya Boykotajı" *Tarih ve Toplum*, 7, 19-26.
- ELMACI, M. Emin, 2001, *II. Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- EMECEN, Feridun, "Ayдын Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. IV, Maddesi.
- EMİROĞLU, Kudret, 1999, *Anadolu'da Devrim Günleri, II. Meşrutiyet'in İlanı*, Ankara.
- ERAVŞAR, E. Esra, Yücel 2004, *İnsan Figürlü Sırlı Bizans Seramikleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış yüksek lisans tezi), İzmir.
- ERDAL, Yavuz, 1978, "1908 Boykotu" *ODTÜ Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi* 1978 Özel Sayısı, Ankara.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif, 1994, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu*, Tebliğler, 1922-1992, 221-230, İzmir.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif, 2001, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Uşak Şehri" 21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Şehri Sempozyumu, Tebliğler, 25-27 Ekim 2001, 187-200, İstanbul.
- ERGENÇ, Özer, 1981, "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, (Tebliğler), 1266-1273, Ankara.
- ERGİN, Osman Nuri, 1922 *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, I, İstanbul.
- ERGİN, Osman 1977, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul.
- EROL, Oğuz 1997, "Büyük Menderes Deltasının Foto-Jeomorfolojik İncelenmesi", *Ege Coğrafya Dergisi*, 1997 (9).
- ERTUR, Esat K., 1994, *Tamu Yelleri*, Ankara.
- Evliya Çelebi, 1985, *Seyahatname*, İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya-ERDER Leila, 1980 "The Developmet of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXIII, 265-303, Leiden.

- FAROQHI, Suraiya, 1979, "Sixteenth-Century Periodic Markets in various Anatolian San-caks: İçel, Hamit, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Aydın and Menteşe", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXII, 32-80 Leiden.
- FAROQHI, Suraiya, 1995, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya, 2000, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Yaşam*, İstanbul.
- GENÇ, Mehmet, 1989, "18. Yüzyıl Osmanlı Sanayi", *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* II içinde.
- GENÇ, Mehmet, 2002, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılına Armağan, Makaleler*, İstanbul.
- GOFFMAN, Daniel, 1995, *Levanten Dünya ve İzmir*, İstanbul.
- GOFFMAN, Daniel, 2003, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, 88-151, İstanbul.
- GÖKBEL, Asaf-ŞÖLEN Hikmet, 1936, *Aydın İli Tarihi*, I, Aydın.
- GÖKDEMİR, Oktay 1996, "1908 Devrimi'nin Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, 149, 59-62.
- GÜNDÜZ, Ökçün, 1985, "1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bir Bakış", 1885-1985 *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu Bildirileri*, s. 13-21, 21-23 Kasım, İzmir.
- GÜNEŞ, Günver, (yayınlanmamış makale) "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı".
- GÜRAN, Tevfik, 1983, "19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *İFM Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, 1982-1983, C. 41/1-4 s. 301-319.
- GÜRAN, Tevfik, 1992, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler (1839-1876)", 150. Yılında Tanzimat (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara.
- GÜRİSOY, Melih 1993, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir'imiz*, İzmir.
- HALLAÇOĞLU, Yusuf, 2002, "Anadolu'da Ulaşım ve Yol Sistemi", *TDVİA* 3, Ankara.
- HOBBSAWM, Eric, 1995, *Sosyal İsyanlar (Bandits)*, Çev. Necati Doğru, İstanbul.
- HOBBSAWM, Eric, 1998, *Devrim Çağı 1789-1848*, Ankara.
- İNALCIK, Halil, 1990, "Köy, Köylü ve İmparatorluk" V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, 21-25 Ağustos 1989, Tebliğler, 1-11.
- İNALCIK, Halil, 1964, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten* XXVII, 624-690.
- KARAKAŞ, Nuri, 2002, *Türkiye ABD Siyasi İlişkileri (1919-1923)* EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- KARAL, Enver Ziya, 1943, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*, Ankara.
- KARPAT, Kemal, 1985, *Ottoman Population Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin.
- KASABA, Reşat, 2005a, "İngiliz Emperyalizmi ve Osmanlı İmparatorluğu" *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, İstanbul. KASABA Reşat, 1993, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul.
- KASABA, Reşat, 2005b, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı Anadolu'da Komprador Burjuvazi Var mıydı?" *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, 12-23. İstanbul.

- KASABA, Reşat, 2005c, "Batı Anadolu Toplumunun Niteliği ve Değişimi, Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar", *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, 73-83. İstanbul.
- KASABA, Reşat, 2005d "İnen Merdivenden Yukarı: Britanya'nın Yakındoğu Politikası 1815-1874", *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, 35-47. İstanbul.
- KAYA, M. Ali 2002, "Roma Eyaleti Asya'nın Aşağı Büyük Menderes Havzasındaki Mahkeme Bölgeleri", *Birinci Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu* 15-16 Kasım 2001, Tebliğler.
- KAYNAK, Muhteşem, 1984, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Ekleneleme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış", *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 5 Haziran-Temmuz 1984 içinde.
- KENT, Marian, 1999, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar, 1998, "Osmanlı'da Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Ç. Keyder, F. Tabak) İstanbul.
- KEYDER, Çağlar, 2003, *Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İstanbul.
- KIRAY, Mübcecel B., 1998, *Örgütlemeyen Kent İzmir*, İstanbul.
- KIRMAN, Ümit, 1998 *Muğla Türküleri* (Metin Toplama ve Tasnif), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- KIEPERT, H., 1892, *Spezialkarte Von Westlichen Kleinasien*, Berlin.
- KOÇAK, Cemil, 1997, "1908 Devrimi ve Bir Kez Daha Yöntem Üzerine", *Toplumsal Tarih*, 45, 59-61.
- KUBAN, Doğan, 1968, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi* VII. (1968), 53, 7.
- KURAT, Akdes Nimet, 1953, *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara.
- KURMUŞ, Orhan, 1982, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara.
- KUYULU, İnci, 1992, *Karaosmanoğlu Ailesi'ne Ait Mimari Eserler*, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, 1976, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, 1981, "Asakir-i Mansure Kıyafeti Malzemesinin Ternini Meselesi" *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, 1979, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, N. 32 İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, 1992, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", 150. Yılında Tanzimat, (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, 2002, XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı, İstanbul.
- LUTHER, Usha, 1989, *Historical Route Network of Anatolia (İstanbul-İzmir-Konya) 1550's to 1850's: A Methodological Study*, Ankara.
- MARTAL, Abdullah, 1999, *İzmir'de Sanayi*, İzmir.
- McGOWAN, Bruce, 2004, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Ed. H. İnalcık-D. Quataert), II 1600-1914, İstanbul.
- Mehmet Ziya, 1928, *İncir*, İzmir.

- Mehmet Zeki, 1940, *Mintkamızın Kitabı*, İzmir.
- MERİÇ, Nevin, 2000, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul.
- MERİÇ, Recep, 1988, "Antik Dönemde Küçük Menderes Havzasının Tarihsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış", *Ege Coğrafya Dergisi*, 4, 202-209.
- Nafi Atuf, 1931, *Türkiye Maarif Tarihi I*, İstanbul.
- OGUZOĞLU, Yusuf, 1987, "Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler", 5. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (Tebliğler) 1-10, Ankara.
- ONUR, Ahmet, 1953, *Türkiye Demiryolları Tarihi*, İstanbul.
- ORHONLU, Cengiz, 1963, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul.
- ORTAÇ, GÜRPINARLI Hilal, 2004, "Tanzimat'tan Sonra Batı Anadolu" *CİEPO* 16, Varşova, 14-19 Haziran 2004, Sunulan Bildiri.
- ORTAYLI, İlber, 2000a, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, Ankara.
- ORTAYLI, İlber, 2000b, *Osmanlı Habsburg İlişkileri (1740-1770)*, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Makaleler, Ankara, 431-440.
- ORTAYLI, İlber, 1979, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara.
- ORTAYLI, İlber, 1987, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul.
- ÖLMEZ, Funda, 2002, *Tralles Nekropolünden Bir Mezar ve Buluntuları*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- ÖZBALKAN, Müslim, 2003, *Tarih Ülkesi* Aydın, Aydın.
- ÖZBARAN, Salih, 1992, *Tarih ve Tarih Öğretimi*, İstanbul.
- ÖZBEK, M. Avni, "Zeybek" *İslam Ansiklopedisi*, XII.
- ÖZGÜN, Cihan, 2004, *1850-1923 Yılları Arasında İzmir'in Hinterlandı Olarak Büyük Menderes Havzasında Ticaret ve Ticaret Yolları*, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Lisans Tezi, İzmir.
- ÖZKAN, Mustafa Kenan, 1997, "Kerner Secdegahtı Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları", XVIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri içinde Ankara.
- ÖZTÜRK, A. Adnan, 1999, *Türkiye'de Modern Eğitimin Gelişimi ve Aydın İli*, Aydın.
- PAMUK, Şevket, 1994, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul.
- PHILIPPSON, A., 1911, *Reisen und Forchungen in Westlichen Kleinasien*, C. 4, Berlin.
- PORTER, G. R., 1850, "Examination of the Recent Statistics of Cotton Trade in Great Britain", *Journal of Statistical Society of London* Vol. 13 No. 4 (Dec. 1850) 305-312.
- POYNTING, J. H., 1884, "A Comparison of the Fluctuations in the Price of Wheat and in the Cotton and Silk Imports into Great Britain", *Journal of Statistical Society of London*, Vol. 47 No: 1 (Mar. 1884), 34-74.
- QUATAERT, Donald, 1973, *Ottoman: Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, (Doktora tezi), University of California, Los Angeles.
- QUATAERT, Donald, 1985, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'te Türkiye Ansiklopedisi*, C. 9, s. 1556 İstanbul.
- RAMSAY, J. M., 1961, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul.
- RESSAMOĞLU, E. Lütfi, 1952, *Ege Rehberi* Aydın İli, İzmir.

- Salih Zeki, 1928, *Tütün*, İstanbul.
- SARC, Ö. Celal, 1940, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I* içinde İstanbul.
- SAYAR, A. Güner, 1986, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul.
- SERÇE, Erkan, 1998, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye 1868-1945*, İzmir.
- SKILLITER, Susan. A., 1977, *William Harborne and the Trade with Turkey*, Oxford.
- SMITH, Michael Llewellyn, 1978, *Anadolu Üzerindeki Göz* (Ionian Vision), (Çev. Halim İnal), İstanbul.
- SOTİRİYU, Dido, 2003 *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, İstanbul.
- STRABON, 1993, *Geographica*, (Çev. A. Pekınan), İstanbul.
- SUN, Zeynel Besim, 1934, *Çakıcı Efe*, İzmir.
- SÜMER, Faruk, 1967, *Oğuzlar*, Ankara.
- SÜRGEVİL, Sabri, 1984, 1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkası'nın İzmir Politikası, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- SYREET, Elena Frangakis, 1998, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Ed. Ç. Keyder-F. Tabak) Çev. Z. Altıok, 101-118, İstanbul.
- ŞANDA, Hüseyin Ayni, 1935, 1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar, İstanbul.
- ŞÖLEN, Hikmet-GÖKBEL Asaf, 1936, *Aydın İli Tarihi, I*, Aydın.
- TABAKOĞLU, Ahmet, 1986, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul.
- TAESCHNER, Franz, 1924, *Das Anatolische Wegenetz Nach Osmanischen*, C. 1 Leupzig.
- TEKELİ, İlhan, 1980 "Anadolu'daki Kentsel Yaşamın Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar" *Toplum ve Bilim*, Bahar-Yaz 1980, 36-65.
- TEKİN, Saadet, 1997, *Tanzimattan Cumhuriyete Nazilli*, (Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü), İzmir.
- TELCİ, Cahit, 2006, "Aydın Livası'nın Nüfusu Hakkında H. 1261/M. 1845 Tarihli Bir Defter", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXI, No. 1 Temmuz 2006 165-198, İzmir.
- TEXIER, Charles, 1339, *Küçük Asya*, İstanbul.
- TEXIER, Charles, 2002, *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)* Çev. Ali Suat İstanbul.
- TOPRAK, Zafer, 1985 "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul.
- TOPRAK, Zafer, 1982, *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*, Ankara.
- TOPRAK, Zafer, 1984, "Önemli Bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931) Yapıt 47/2 (1983-84).
- TOPRAK, Zafer, 1995, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, İstanbul.
- TOZDUMAN, Arzu, 1992, *Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu*, İ. Ü. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- TUĞLACI, Pars, (tarihsiz), *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul.
- TUNAYA, Tanık Zafer, 1952, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul.
- TÜRKAY, Cevdet, 1979, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul.
- TÜRKOĞLU, Sabahattin 1999, *Efes'in Öyküsü*, İstanbul.
- ULUÇAY, Çağatay, 1955, 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul.

- ULUÇAY, Çağatay, 1968, *Atçalı Kel Mehmet*, İstanbul.
- UNAT, Faik Reşit, 1964, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara.
- UZUNTEPE, Gülçin 2000, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) (1856-1897)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- ÜLKER, Necmi, 1974, *The Rice of İzmir 1688-1740*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi The University of Michigan) Michigan.
- ÜSKÜP, Şeref, 2002, *Çakıcı Efe*, İzmir.
- VARLIK, Bülent, 1976, 19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması, Ankara.
- VARLIK, Bülent, 1985, Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul.
- VEINSTEIN, Gilles, 1976, "Ayan' de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxieme moitié du XVIIIe siecle", *Etudes Balkaniques*, III, 72-80.
- WALLERSTEIN, Immanuel, 1979, *The Capitalist World Economy*, New York.
- WILSON, Charles W., 1884, "Notes on the Pysical and Historical Geography of Asia Minor, Made During Journeys in 1879-82", *Proceedings of the Royal Geography Society New Montly Series* Vol. 6 No. 6 (June 1884) s. 305-325.
- WOOD, Alfred C., 1964, *A History of the Levant Company*, Londra.
- YERASIMOS, Stephan, 1977, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, İstanbul.
- YERASIMOS, Stephan, 1996, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul.
- YETKİN, Sabri, 1996, *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul.
- YILMAZ, Fikret, 1995, XVI. Yüzyılda Edremit Kazası, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- YILMAZ, Serap, 1997, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci Hakkında Bir Araştırma", *Toplum ve Ekonomi*, 10, 109-124.
- YORULMAZ, Şerife, 1994, *Aydın Vilayeti'nde Madenler*, (Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü), İzmir.
- YÜCEL, Özkaya, 1970, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *DTCFD*, XXVIII/3-4.
- YÜCEL, Yaşar, 1992, *Osmanlı Ekonomi-Kültür- Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, Ankara.

Dizin

- Ab** abacı, abacılık 76, 223-224
Abacıoğlu şirketi 129-130
Abbott, Elen 136, 139
Abbott, Ernest 136
Abdi (Yılık) 200
Abdurrahim Muhîp Efendi 211
Abdülhamid, II. 202
Adalar 160
Adamo Sokak 242, 259
Adana 65, 118, 121, 131
adem-i merkeziyet 213
Afrodisyas 27
Afyon 26, 148
Agop Latifyan ailesi 111
Ahenk gazetesi 190, 196, 200, 249, 271-274
Ahmet (Dağboğlu) 185
Ahmet (Sökeli Ali oğlu) 185
Ahmet Ağa (Hacı Süleymanoğlu) 78
Ahmet Efendi 264
Ahmet Efendioğulları 254
Ahmet Resmi Efendi 211
Ahmet Rıza 269
Akşehir (Söke) 45
Akçay 22
Akşehir 51
Akyıldız, Ali 144
Alangüllü 123
Alaşehir 37, 38, 54, 74
Alayuntlu 50
Aldrich, J. 120
Aleko (Kaptan) 188
Ali Efendi (Hacı) 237, 254
Âli Efendi (Telgraf ve Posta Nazırı) 274
Ali Molla (Tabak) 252
Ali Mülazım 185
Ali Rıza (Polis) 187-188
Aliaga Çiftliği 27, 236
Alibaba Sultan mahallesi 236
Alihan Baba Sultan Camii 234
Alihan Medresesi 234
Alman şirketleri 72, 129-130
Almanya 92
Alsancak istasyonu 143
Amasya 38, 217
ambarlar 78
ameleler 78
Amerika 104, 117, 157
Amerikan şirketleri 132
Amsterdam 137
Anadolu 20, 26, 52-53, 55, 83, 92, 94-95, 98, 100, 105, 114, 117, 119, 124, 132, 143, 155-156, 160-161, 167, 176-178, 181-183, 186-187, 189-190, 192, 203, 205, 207, 220, 232, 277-278, 283, 285-287; gönlü 77; kentleri 212, 214-215
Anastasius 159
Andon Çıkmazı 242
Andreya (Kaptan) 188
Ankara 164
Ankara gemileri 91
Annuaire Oriental Commerce 257
antik kentler 95
antik ticaret yolları 25
antimuan 135
Antiochia Maiandrou 35
antrepo 237
Arabyan, Karabet 136
Aram Efendi 274
Arap tüccarlar 63
Arapdere Köyü 31
Arapkahvesi 31
Arasta 58
Arazi Kanunnamesi 165
arazi paylaşımı 66
Aristidi Bey 120

Arnavut(lar) 130, 186-187, 255, 275
Aroma Köylü 29
arpacılar 77
Arpaz 27, 36-37, 47, 180, 217
Arrundell 68
Arsıanlı 28
Artemis Tapınağı 161
Artin (Minasoğlu) 111
Artin (Şahinoğlu) 126-128
Asakir-i redife 167
Asar 27
Asia Minor Cotton Company 119
aşçılar 77
aşiretler 67
Atanas (Rus tebaasından) 126-127, 129, 138
Atça 37, 217, 262
Atina 187, 263
Attuda 27
Augustinos, G. 57
avarız akçası vakfı 245
Avrupalı tüccarlar 63, 79-80, 90
Avşar boyu 50
Avşarlı 50
Avusturya(lılar) 92, 114, 150; bayrağı 87;
tebaası 80; tüccarları 91, 140
Avusturya-Macaristan 270; tebaası 154-155
ayakkabıcılık 47
ayanlar 106, 178, 181, 246, 248, 253
Ayasuluğ (Selçuk) 31, 37-38, 49-50, 54, 66,
74, 149, 151, 206, 216, 227, 229
Aydın 43, 65, 74, 80, 96, 107, 121-122, 129,
131, 141, 150, 152, 154-155, 171, 182,
185-186, 188-190, 197, 202, 216-217,
220, 222-225, 227, 229, 233, 236, 238-
239, 241, 247, 249-250, 252, 262,
265, 267, 273, 280; **Boykataj Cemiyeti**
272; **Dağları** 22, 184, 189; **Aydın**
demiryolu 153, 156; **İdadisi** 263; **Livası**
127; **Metropolitliği** 270; **pamukları**
119; **Sancağı** 190, 218; **valisi** 191, 226;
vilayeti 193-196, 206-207

Aydıneli 216
Aydınogulları 29, 41, 44
ayingacılar 172, 208
Ayvalık 188
Aziziye (Çamlık) 151, 227

Babıâli 103, 158, 191, 204
Bademli 29
Bafa Gölü 22
Bağdat 125, 131, 214
bahçıvanlık 52, 222
Bahrn Sefid (Ege denizi) 21
bakır, bakırcılar 77, 135
bakkallar 77, 81, 181, 223-224, 259
Baklaköy 29
Balabanlı 50
Balat 25, 36, 50, 125, 190, 216
Balatçık 150, 227
Balcılar Aşireti 234
Balkan Savaşları 189, 191, 247, 273, 275
Balkanlar 20, 60, 83, 95, 160, 176, 186,

204, 212

Balkapanlıoğlu Ohannes (Sarraf) 110
Balkapanlıoğulları 110-111
Baltıman Antlaşması 92, 134, 205
Balyambolu 66, 180
bankalar 238
banker 55
Bank-ı Osmani 97
Banque Impériale Ottoman 238
bardakçılar 77
basmacı 76
Basra 125, 131
Başaran, M. 45
başibozuk 176
Batıllaşma 211
Bayındır 38, 50, 122, 149, 182, 206
Bayramlı 38
bedesten 74, 84, 248
Bekir Hayati Bey (İzmir Şirket-i Hamidiye reisi) 136, 139

Ba

belediye(ler) 213, 239, 247-249; meclisleri
 214; sandukları 251
 Benlioğlu, Flaktidis (Sökeli) 237, 256-257
 berber 77
 Berçin 26
 Bereketli Karyesi 47
 Bergama 107; Sunağı 161
 Berlin Konsolosluğu 191
 Beşparmak Dağları 22, 176, 190
 bethahan-ı ecanib 166
 Beydağı 27, 46, 230
 Beypazarı 53
 Beyrut 131
 bezirgânlar 70
 bezzaz 76, 81
 bıçakçılar 77
 billurcular 77
 Birgi 36, 38, 50, 54, 66, 74, 216, 226
 Bodrum 189
 bohçacı 82, 84
 Bortum, Vikyadore 80, 96
 Bosna-Hersek 270
 boyacı çarşıları 41
 Boyacıyan, Artin (madenci) 136
 boykot ve protestolar 270, 275
 Boykotaj Cemiyeti 271, 273
 Bozdoğan 26-27, 37, 50, 66-67, 121-122,
 217-219, 225-227, 230, 262
 Bozüyük 225
 börekçiler 77
 Braudel 21, 31, 183
 Briula (Billara, Kurtuluş) 27
 Buldan 135
 Bulgar, Bulgaristan 186, 270
 burjuvazi 110
 bürokrasi 110
 Büyük Menderes 22

C. C. S. Hanson & Co. 144
 Calentzo, Jean 237-239, 258-259
 Cambazzade (manifaturacı) 252

Cami-i Atik 234
 Cartali, Emile 206
 Cavit Bey 269
 Celali isyanları 182
 Cellatkahve İstasyonu 149
 Cemal (Cemaleddin) Cami Mahallesi 234
 Cevizli Dağı 22, 176
 Cezayir-i Bahr-ı sefid 207
 Charilaos 237
 cıva 135
 Cihanoğlu Mehmet Bey Çeşmesi 29
 Cihanoğulları 29, 107, 110; Hanı 29
 Cincibir 260
 cizye 54, 162
 Cook, S. J. 144
 Cuinet 217-218
 Cuma Camileri 78
 Cuma mahallesi 233, 235
 Cumaovası İstasyonu 149
 Cunliffe, J. C. Pickersgill 144

Çakıcı Efe 179, 207
 Çakırcalı 24, 172, 184, 186, 189, 207
 Çal 135
 çalılıkacı 174
 çamaşırcılar 76
 Çamlı Dağı 176
 Çamlık 25
 Çanlı (Güzelleçamlı) 29, 187, 190
 Çarşı(lar) 47, 74, 231-232, 241, 248; esnafı
 77; hamamları 78
 Çatalazmak [mevkii] 256
 Çayyüzü 257, 259, 265
 Çeltikçi Çarşısı 259
 Çeltikçi Mahalleleri 243
 Çerçi(ler) 47, 82-84, 230, 232
 Çergün 100
 Çerkez 130; köyü 216
 Çeşme 25, 190-191, 206
 çete 167, 192, 195
 Çeteler Kanunu 194

Ça

çıra çuvalları 81
 çırçır makineleri 119
 çiftbozan akçesi 177
 çiftçilik 222
 Çine 26, 37-38, 44, 121-122, 217-219, 222,
 225-227, 234, 262; Çayı (Marsyas) 22
 Çingene 49
 Çobançeşmesi 28
 Çobanisa 27
 çorbacılar 77
 Çubuk Dağları 176
 Çuhacı Sokak 242, 259
 çuhacılık 47
 çukacı 76

D'o

D'orient 237
 Dağmarmarası 37
 Dahiliye Nezareti 189, 191, 194, 207
 Daire-yi Takibiye 197-198
 Dalama 37, 38; Çayı 22
 Dallica 28, 38, 50
 Dandalas Çayı 22
 De l'Alliance 263
 De l'Epire 237
 De Priene 237
 Debbağlı Mahallesi 235
 debbağlık 44
 Dedekuyusu 29
 Değirmencik (Germencik) 150, 152, 228,
 230 ayrıca bkz. Germencik
 değirmencilik 47
 Demayo Efendi (Aydın Demiryolu
 Müdürlü) 276
 demirciler, demircilik 47, 77
 demiryolu 20, 32, 80, 95, 141, 146-147, 155,
 157, 212, 225-226, 228, 230, 235, 237,
 241
 Denizli 21, 32, 157, 236, 247, 252
 derbentlik 182
 Derebaşı Karyesi 185
 deri işlemesi 44

Dersaadet 193
 Des Soeurs de Charité 263
 desticiler 77
 deve kervanları 25, 31, 149, 153, 227
 deveci ağaları 123
 deveçiler 123
 develer 154
 Develiköy 149
 Dimitri (Sökeli) 187
 Dimos (Baltacı) 131
 Dinar 22, 32, 153
 diyar-ı aher ahalisi 221-222
 Docimian 149
 Doğu sorunu 92
 dokumacılık, dokumalar 43, 76, 81
 Dubrovnikli tüccarlar 91
 duhan kıyıcılar 77
 duvarcı ustaları 44, 47, 58
 dükkânlar 76
 Öökkânönlü Mektebi 262
 dülgelik 47
 Düyun-u Umumiye 205-206
 Dydra 22

ecnebi(ler) 55, 95, 97, 101, 181; familyalar
 97
 eczaneler 239
 ecza-yı nariye 205
 ednâ 54
 Edremiş 189
 efe 170, 172-174, 288
 Efes 22, 25, 27, 29, 35, 151
 Eftinî Efendi 136
 Efzun 189
 Ege 60, 189; adaları 52
 Eğin 110, 254-255, 282
 eğitim kurumları 36
 Ekizdere Çayı 22
 Ekmekçiler, ekmekçilik 77, 223-224
 Elbeyli 122
 elçiler 87

Ec

Eldem, V. 218
 Elizabeth (Kraliçe) 91
 Emery Trust 138
 Emirdoğan Çayı 22, 29
 Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti 189
 Endüstri Devrimi 93
 Englington Chemical Co. Ltd. 137
 Enveri Bey 136
 Ephesos bkz. Efes
 Erbeyli 152; incirleri 123
 Ermeni(ler) 43, 45, 47, 49-50, 53, 55, 57, 60, 107, 111, 124, 126, 160, 162-164, 167, 186, 196, 217, 281; Çıkamazı 242; Diyarbekirli 54, 223; Eğinli 54, 223; Erzurumlu 54, 223; Mahallesi 235; Malatyalı 54; Sivashlı 54, 223; tefeciler-tüccarlar 63, 109
 Erzurum Antlaşması 90
 Esafi (Hacı, Çuhacı) 79
 eshab-ı servet 247
 eskiciler 82
 Eskihisar 29
 esnaf 45, 74, 79, 81; örgütleri 248
 eşkoya(lar), eşkoyalık 167, 169, 170, 173-176, 182-184, 186-188, 190, 193-197, 199, 201, 220
 eşraf 79, 181, 184, 246, 248, 253
 Eşref (Kuşçubaşı) 267
 Ethem Bey (Cihanoğlu) 258, 269
 Etmiki Eteryä 188, 272
 Evliya Çelebi 41, 45, 125, 211, 235
 Explaretie Maatschappij Azie 137
 Eymür 50
 Eyüp Efendi (Hacı) 254

Fa fabrika-yı hümayun 65, 121
 Faruqi, Suraiya 73
 Faşiko tiyatrosu 264
 Felemenk 93
 feodal mülkaneler 68
 Feslek 27

Fetrek Çayı 110
 fidye-i necat 24, 173, 184, 185
 Filibe 52, 79, 222, 224
 Fleming, Ernest 80, 150, 154-155, 157
 Florinsu, Yorgi 116
 Forbes kumpanyası 116, 127, 130-131
 Forbes, Clark 136-137, 247
 Foti (Kaptan) 188
 Fotyadi, Dimitri 110, 112
 Fotyadi, Yanako 136
 Fransa, Fransız(lar) 63, 92-93, 158, 187, 205; Devrimi 88, 159; okulu 263; tüccarları 91, 140
 Freshfield, Charles 144
 Frigyalı tüccarlar 149

Ga
 Garret, William 91
 Gavriloglu Soka 259
 gayrimüslim(ler) 36, 60; aba tüccarı 80
 geçimlik ürünler 72
 Gediz havzası 25-26
 Gernibaşı (mevkii) 256
 Gencelli 27
 Geographika 23
 George, I. (Kral) 100, 161
 Gernencik 122, 247, 250-251, 262, 273; İnas Mektebi 263
 gezgin satıcılar 83
 gezgin tüccarlar 82
 gezici ticaret 82
 gezici tiyatrolar 241
 gurra 196
 Gireniz 27
 Girişhane Kalesi 147
 Girit 52, 118, 189, 216, 222-223, 270-271
 Glasgow 137
 Goffinan, D. 105
 Gout, J. B. 120, 122
 Gouyet (Fransız rahip) 151
 Governor and Company of Merchants of the Levant yani Levant Company 91

göç(ler) 85, 218, 220, 222-234
 göçebelik 46, 50
 göçmenler 51-52, 223
 Gökbel Dağları 22, 176
 Gömrükönlü 231
 Grancey, Marie de Mandat 151
 Güdüşlü Çiftliği 110, 112
 Güllübahçe 110
 Gümrükönlü 29
 gümlüş 135
 Güran, Tevfik 38
 Gürgevil, S. 136
 Güzelhisar 27, 37, 40, 42, 44, 50, 53, 57,
 66-67, 77, 80, 86, 96, 108-109, 114,
 195, 217-222, 224, 226, 236, 246,
 279-280
 Güzelhisar-ı Aydın 29, 41
 Güzelköy 28

Ha

Hacı Davut kuşpanyası 208
 Hacı Hatipoğlu 185
 Hacı İlyas Ağa Camii 241
 Hacı İlyaszade Mehmet Bey Camii 254
 Hacı Kadri Efendi Medresesi 250
 Hacı Şeyhzadeler 258
 Haçator (Balkanpanhoğlu) 110
 Hadkinson & Marrylees Company 120
 Halep 26, 63, 104, 131
 halı 51
 Halil (Arapoğlu) 185
 Halil Bey 269
 Halil Efendi (Hacı) 165-166, 255-256
 Halil Efendi (Müftüzade, Hacı) 254
 Halil Efendi (Sökeli, Hacı) 239
 Halil Menteşe 268
 Halil Paşa (Damad) 42
 Halil Paşa (Hacı) 261
 hamallar 78
 hamam 109
 Hamidiye Mahallesi 243
 Hamit Sancağı 195

hanlar 47, 78, 85, 109, 237-238
 Hanson, Charles 145-146
 Hanson, Henry James 144
 Haraciye-i Şeriye 222
 haraç vergileri 223
 Harborne, William 91
 Hareket Ordusu Kumandanlığı 270
 Hariciye Nezareti 129-130
 Harpasa 35
 Hasan (Deli) 185
 Hasan Ağa (Bosnalı, Hacı) 252, 271
 Hasan Bey (Hacı) 59
 Hasan Çavuş (Boşnak) 172
 Hasan Efendi (Aydın belediye müfettişi)
 263
 Hasan Fehmi Bey (Aydın Valisi) 226
 Hasan Tahsin Efendi 132
 Hassa Süvari Zırhlı Bölükleri 195
 hastaneler 239
 Hatboyu [mevkii] 256
 havlucular 76
 Hay, John (Lord) 144
 Haydarlı Çiftliği 52, 54, 110, 112
 hayvan pazarları 250
 Hazine-yi Hassa 131
 Helenizm 159
 Helenler 162
 Helenseverler 160
 helvacılar 77
 Hetairia 159
 Heveskeran Cemiyeti 265
 Hıdıviye vapuru 207
 Hristiyan(lar) 33, 151, 162; devletler 88, 90
 Hıristo (Yeniöylü) 187
 Hırvat tüccarlar 91
 Hicaz Demiryolu Komiseri 257
 Hilal-i Ahmer 247, 273
 Hindistan 118
 Hisaryakası mahallesi 234
 Hititler 25
 Hollandahlar 63

Hones, John 112
Hope, Thomas 159
Horsunlu 27
Hoşyar Hanım (İlyaszade haremî) 108,
247
Huli Paşa 198
Hükümet Medisi 71
Hükümet-i Örfiye 56
Hükümet-i Şer'i 56
Hüseyin (Abazaoglu) 185
Hüseyin (Balboğlu, Hacı) 185
Hüzelhisar-ı Aydın 234

II İlica Çayı 22
İlicabaşı 29
İslahat Fermanı 59, 61, 181

la iaşe 65, 94
ibadethaneler 36
İbrahim (Börkoğlu) 184
İbrahim Ağa (Hacı) 251
İbrahim Paşa 211
İbrahimâğa Mektebi 262
İkizdere 31
iltizam 61, 111
İlyaszade ailesi 108-109
İmamköy 22
imtiyaz 90
İnalçık, H. 38
İnas mektepleri 263
incir 47, 95, 122, 221; depoları 48; tüccarı 123
İnebad 136, 217, 225
İnegöl 38
İngiliz(ler) 63, 133, 156; dış ticareti 142;
konsolosluğu 52; pamuk şirketi 119;
sefaretî 158, 193; şirketleri 72, 129;
tüccarlar 93, 140
İngiliz-Osmanlı ekonomik ilişkileri 104
İngiltere 92-93, 159
ipek 75, 118
İran 90, 118

İsabeyli 28
İskenderiye 63
İspanya 120
İstanbul 26, 63, 114, 160, 163, 204
İstanyos Rum fabrikası 120
istasyon 154, 236-237
İstavri Hacı Nikola (İzmirli) 136
İstefan (Hacı) 79
İstrati (Manifaturacı) 252
ışkodra 118
İtalya, İtalyan 189, 260, 270; tüccarlar 91;
gemileri 204; şirketleri 72, 129
İttihat ve Terakki 123, 206, 268, 273;
Germencik şubesi 251; Kulüpleri 269,
273
İyonya 35
İzmir 20-21, 25-26, 28, 42, 45, 54, 63, 81,
86, 89, 98, 103-105, 107, 111, 113-114,
122, 140-142, 148, 152, 154-155, 157,
163, 188, 195-196, 204-205, 213-214,
216, 259, 263, 267, 271, 282; limanı
22, 31, 73, 106, 226, 284; Sancağı 38;
Valiliği 127
İzmir-Aydın demiryolu 46, 55, 97, 151, 164

J. J. White ve Ortaklar Şirketi 137
Jandarma(lar) 60, 195-196
Jedbourgh adaleti 114

kabakçılar, kabakçılık 77, 181, 187, 196, 204
kahve, kahvecilik 28, 78, 81, 182, 223-224,
231
Kalanço, Yanni 258-261, 265
kalaycılar 77, 82
kalburcular 77
Kale-i Sultanîye Antlaşması 92
kaltakçılar 77
kalyoncu neferleri 184
Kamil Paşa 195-196, 200
Kamile Hanım 263
Kanlı Sakız Mevkii 243

J.]

Ka

kantar ve kile rütumu 251
kantarcılar 75
kanun-i kadim 134
Kapadokya 160
kapan tüccarı 81, 184
kapitalist, kapitalizm 155; çiftlik 68;
 gelişme 86; ilişkiler 64, 214; özellik-
 ler 82; sermaye 72; sistem 228, 232
kapitülasyonlar 89-90, 93, 101, 115, 181
Karabacak (eşkıya) 187-188
Karabet (Şahinoğlu) 79
Karaca Koyunlu 50
Karacaahmet Mahallesi 236
Karacasu 39, 66, 121-122, 139, 217, 227,
 230, 262
Karadağlı 130
Karagedik Boğazı 29
Karahayıt 38, 217, 225
Karakaydı Damı [mevkii] 256
Karako, Avram (Manifaturacı) 252
karantina 101, 213
Karaosmanoğulları 42, 107, 113, 178
Karapınar (İncirliova) 29, 31, 38, 122, 152,
 226, 228, 262
Karataş 27
karayolları 24
Karıncalı 22; Dağı 176
Karlofça anlaşmaları 88
Karpouz (Mr.) 151
Karpuzlu 38, 225; Çayı 22
Karya 35
Kasaba 157
Kasaba, Reşat 116
kasaplık hayvan 65
Katalan gemiler 91
Kâtipzade ailesi 147
Katmerciler, katmercilik 52, 77, 223-224
Katolikler 57, 97
Kavaklı İrim [mevkii] 256
Kayas İstasyonu 149
Kayı boyu 50

Kayran 38
Kayseri 26, 164; Rum Metropolitliği 51, 79
Kazıkötepe 31
kazzaz 81
kebabçılar 77
kefalet 58
kefiller 78
Kelebiç 239; Çiftliği 110-111, 113, 165-166,
 255; karyesi ahalisi 185
Keles 38
Kemer Çayı 22
Kemer Çiftliği 108
kent(ler) 78, 84-86, 211-213, 229, 232, 234,
 267; çarşıları 76-77; merkez nüfusu
 220; merkezleri 64, 238;
 modernleşmesi 232
kentleşme 229
kervan(lar), kervancılık 28, 47, 154-155; yol-
 ları 24, 26, 32, 78
kervansaraylar 85, 237
kestaneciler 77
Kestel 38-39
keten 105
Ketsel Çayı 27
Kıbrıs 52, 222-223
kılavuzlar 28
Kınık 50
kır bekçiliği 182
Kıray, Mübeccel 227
Kırım Savaşı 142
Kırılınca Köyü (Şirince) 49, 61, 151, 180,
 227
korsal nüfus 220
Kısır dere 22
lozanlar 172
Kızıl Dere 22, 27
Kızılçay 31
Kızılkilise [mevkii] 256
Kiepert Haritası 27
kiler-i hümayun 65
kilise 35

Kilise Mescid Mahallesi 234
 kiracı, kiracılık 87, 178, 223
 kiremit ocağı 78
 Kitcharos 237
 Kocaorman Dağı 22
 Koçak 38, 226; Çayı 22
 Koçarlı 29, 107, 226, 228
 kolcu, kolculuk 206, 208
 kolera 250
 komisyoncular 51, 70, 78, 239
 Konak Mahallesi 109, 243
 Konrad III. (İmparator) 25
 Konstanti Efendi 136
 Konstantin (Ayvalıklı) 187-188
 Konya 51, 79, 131
 korsanlık 186
 koruyuculuk 92
 Kozdibi Mahallesi 234
 Kozluklu 226
 Kozpınar 149, 153-154, 266
 kömür 135
 Kömürdamarı [mevkii] 256
 Köprübaşı mevkii 249
 Köprükü mahallesi 234
 kösele 65, 77
 Köşk (yerleşim) 22, 37, 217, 262
 Köşkdere 22, 39, 123, 222, 225-226, 234
 köy kahvesi 83
 krom 137
 Ksenophon 161
 Kubbeli Mescid 234
 Kula 136
 Kuleli Sigara İşletmeleri 271
 kumanda ekonomisi 33
 kumaşlar 41, 51
 Kurmuş, Orhan 102, 144, 148
 kurşun 135
 kuru ve yaş gön 65
 Kuşadası 22, 26, 31, 108, 121-122, 148, 151,
 182, 188, 190-191, 196, 206-207, 209-
 210, 222, 227

Kuşçuburun-Ankbaşı-Çıplak İstasyonu 149
 kutucular 77
 Kuva-yı Milliye örgütlenmesi 203
 Kuyucak 27, 153, 217, 227, 250
 kuyumculuk 47
 küçük üretici 69, 73
 Küçükale 25
 Küçükyan, Agop 111
 Küp Dağı 137
 türkçüler 76

La Patrie 237
 Lanarkshire pamuklu sanayisi 104, 117
 Lancashire pamuklu sanayisi 104, 117
 Laodikeia (Denizli) 25
 Latifyanlar 111, 255
 Lazari, Kipriano 264
 Levant 143; tüccarları 98
 Levant Company 104
 Levant Mining Co. Ltd. 137
 Levantenler 188
 levazumat-ı askeriye 65
 levendler 182, 192
 Liberal Parti 160
 linyit kömürü 138
 Liverpool 121
 loncalar 85
 Londra 137
 Lord Byron 159
 Louis VII. (Kral) 25

Maarif Salnamesi 262
 maden(ler), madencilik 133-134, 137, 140, 156;
 nizamnameleri 134, 139; tröstleri 138
 Madran Dağı 176
 Madran Yaylası 22
 Madranbaba Dağları 22
 Magnesia 25
 mağazalar 48, 78, 239
 mahalle 56, 82, 87, 233, 246; çerçisi 58,
 82; kethüdası 56; mektepleri 245, 261

La

Ma

Mahmud II. 56, 182
 Mahmut Celal (Celal Bayar) 206
 Maiandros (Meandros) 23
 Makaryos (Pamukçuoğlu) 122
 Makedonya 188, 216, 273
 Malgaç Çayı 22
 Malgaç Dağı 176
 Maliye Nezareti 127
 Mamai 237
 manastır 35
 manavlar 77
 manganez 135
 manifaturacılık 81
 Manisa 51, 96, 107, 182
 Manol 187
 Manolopoulos 136
 Marcellos 237
 Marsilya Oteli 237, 241, 259
 Marsyas 29
 Martin (İtalyan) 129
 martini 196
 Mastavra (Nazilli) 25
 mavzer 196
 Mazon 37-38, 50
 Mc Andrews and Forbes şirketi 127-128,
 132, 138, 239
 Meandre 237
 Meandros Tapınağı 23
 Meclis-i Mahsus 144
 Meclis-i Mahsus-u Meşveret 137
 Meclisi Vala 59
 medreseler 262
 Megali İdea 160, 167-168, 188, 190, 210
 Mehmet (Akoğlanoğlu) 185
 Mehmet (Atçalı, Kel) 24, 171, 179, 184
 Mehmet (Hacı Osman oğlu) 225
 Mehmet (Kuşçu Aşiretinden,
 Camuzçuoğlu) 185
 Mehmet (Pamukoğlu) 185
 Mehmet (Şaki) 184
 Mehmet (Topaloğlu) 185

Mehmet Ali Paşa (Mutasarrıf) 249
 Mehmet Bey (Dürrizade Hacı) 271
 Mehmet Bey (İlyaszade) 110
 Mehmet Bey (Kâtipzade) 147
 Mehmet Efe (Çakırcalı) 268
 Mehmet Efendi (Hacı Kara) 58
 Mehmet Emin Bey (Menekşelizade) 136
 Mehmet Feyzi Bey 264
 Mehmet Paşa (Çerkes) 136
 Mehmet Sırrı Bey 109
 mekîmarist papazlar 87
 Mekteb-i Feyziye 262
 Mekteb-i Terakki 262
 Memleket Sandıkları 238
 memnu meta 203, 205, 207, 210
 Mendegüme 226
 Menderes (gazete) 263
 Menderes 22-23, 25-26, 34, 39, 46, 73, 142,
 148, 190, 222, 226-232, 280; havzası
 37-38, 45; taşkınları 23, 225
 Men-i Mürûr 80, 101
 Menteşe Sancağı 21, 195
 menzil 27
 Meryem Ana Evi 151
 Meşrutîyet (İkinci) 123, 189, 251, 263, 270
 mevlevîhane 236
 meyan bitkisi 72, 125
 meyanbalı 126-127, 130; fabrikası 128
 meyanökütü 72, 95, 125-127, 129-133, 137,
 148, 154, 156; işletmeleri 239
 meyhaneler 78
 Mıgırdıç Efendi (Biezikçioğlu) 137
 Mısır 125
 Midilli 118, 189
 Mihal (Urulalı) 187
 Milas 26, 190, 225
 Milesos 22-23, 25, 35-36
 Millet Oteli 237
 Milli Halkikat (gazete) 264
 Milli İktisat 123
 Milli Mücadele 28, 203

miri mubayaa 121
 misyoner 214
 Mithat Paşa 53, 101, 197
 mobilyacılar 239
 modernleşme 267; ~~çalış~~ 20;e süreci 213-214, 261, 277, 289
 Monopolulos (İngiliz uyruklu Rum) 138
 Mora İsyanı 187, 209, 244
 Moraliçayı 22
 Morgan, Henry Lloyd 144
 Muammer Bey (Uşakizade) 154
 Muğla 22, 37, 80, 226, 252
 muhacirler 67, 243, 247
 Muharrem Kararnamesi 206
 muhassıl 61-62
 muhtarlar 56, 181
 Mursallı 230
 Musevi 49, 196; okulu 263
 Mustafa Bey (Ammizade) 67
 Mustafa Bey (Cihanzade) 111
 Mustafa Reşit Paşa 211
 Muvakkat Meclisler 194
 Mübadele 53, 281
 Müdafaa-yı Milliye Heyetleri ve Cemiyetleri 273
 Mülazım (Hacı) 111
 Mülhakat (gazete) 264
 Mültezim(ler) 61, 106, 111, 162

Na

nadas 66
 Nafia ve Ticaret Nezareti 239
 Naksos 163
 Nakşi tekkeleri 48
 nalbantlar 77
 Napolyon Savaşları 89, 93, 205
 natırlar 78
 Nazım (Dr.) 267
 Nazilli 27-28, 37, 39-40, 45-47, 50, 53, 59, 66, 74, 80, 86-87, 116, 121-122, 125, 137, 148, 152-154, 184, 193, 197, 217-222, 225-227, 229-230, 236-237,

239, 247, 249-250, 262, 264-265, 279; eşrafı 185; inciri 65; pamukları

119

Neapolis bkz. Yenişehir
 Nikola (Karayot oğlu) 187-188
 Nişan (Serkis'in oğlu) 110
 Niyazi Efendi (Kaymakamzade) 264
 Nuri (İzmirli, Hacı) 237
 nüfus tahriri 101
 Nysa (Sultanhisar) 25
 Nysa 35-36

Ohannes 111
 okturuva vergisi 252
 On İki Ada 189
 Orta Mahalle 225, 233, 235
 Ortahan 235
 Ortakçı köyü 27, 38
 ortakçılık 69, 112, 178, 223
 Ortaylı, İlber 63
 Osborne, Edward 91
 Osep (Topuzoğlu) 120
 Osman Beleni 31
 Osman Bey (Hacı) 238
 Osman Fikri Bey (kaymakam) 264
 Osmaniye Oteli 237
 Osmanlı Bankası 158
 Osmanlı Demiryolu 144
 Osmanlı İmparatorluğu 290
 Osmanlılık siyaseti 275
 Osmanlı-Rus Savaşı 216
 obel 237
 Ottoman Railway from İzmir to Aidin Company 144
 Otway, Arthur J. 144
 Ovacak yolu 29
 oymak 50

Oh

Ödemiş 27, 29, 32, 38, 50, 66, 75, 122, 149, 197-198, 206, 216
 Ömer (Hacı, Pazarköylü, Ömeroğlu) 58

Öd

pabuçculuk 76-77, 223-224
 palamut 65, 95
 pamuk 72, 95, 133, 148, 154; gümürtük tar-
 ifeleri 118; ipliği 41; ithalatı 104;
 tarımı 117, 121; üretimi 120
 pamuklu dokuma 45, 47
 panayır 46, 74, 229
 Panayot (Hambriko oğlu) 188
 Panda Leon Kumpanyası 208
 Pandali (Galoslu) 187
 Panonium 25
 Papas Sokak 242, 259
 Pasaport Odası 71
 Pasaroşça anlaşmaları 88
 Paşa Mektebi 262
 Paterson, Douglas 136
 Paterson, Ernest 136
 Paterson, John D. 137
 patrikhane 62
 Pavlo (Yunanlı) 187
 Payne & Smith Company 144
 pazar 36, 73-74, 221; ağı 230
 Pazar Karyesi 47
 peçeciler 76
 Penso, Jozef 80, 96
 Perikli (Rum doktor) 133
 peştemalcılar 76
 Piriene 22
 pirinç 65
 Pirlibey 27
 Pişmişoğlu ailesi 110
 Pişmişoğlu Hoca Serkis 110
 Pontus 160
 posta tatarları 184
 postaneler 236
 Priene 23
 Punta (Alsancak) 145, 149
 Purser, Edward 144
 püskülcüler 76

Quataert, D. 68

Raguzalı gemiler 91
 Raguzalı tüccarlar 91
 rahibeler 58
 Rahmi Bey (Vali) 276
 Rahmi Efendi (İzmirli) 136
 Rallis, Dimitrios 188
 Ramazanpaşa Camisi 235, 269
 Raşit Ağazade Mustafa ve Şürekası 239
 reaya 62, 184; hademesi 223
 Redcliffe, Stanford de (Lord) 143
 Rees kardeşler 120
 Refik Bey (Söke Kaymakamı) 207, 210
 Reji İdaresi 206, 208
 reji kolcuları 196
 Reşadiye (Ortaklar) 31, 151
 Reşat Bey (Giridi, Miralay) 145
 Reşit (Çerkez) 268
 Rıfat Paşa (Vali) 274
 Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşıluğ 109
 Rizaiye Mektebi 262
 Robert Wilkin ve ortakları 144
 Rodos 52, 189, 222-223
 Rooper, George 144
 Rufai tekkeleri 48
 Rum(lar) 43, 45, 49, 51-52, 57-58, 60, 77-
 78, 80-81, 93, 98, 124, 136, 160, 162-
 164, 167, 187-189, 191, 196, 207, 216-
 217, 222, 255, 258, 272, 275, 281;
 çeteleri 24, 186, 188; esnaf 77, 81;
 eşkıyalar 53, 165, 189-190; nüfus 166,
 182; okulu 263; tüccarlar 63
 Rumeli 88, 194; kentleri 212
 Rumiyan (Kepasi) Mahallesi 235
 Rus şirketleri 72, 129
 Rus tüccarlar 140
 Rusya 92, 119, 159
 Rüşum-u sitte İdaresi 206
 Saadettin Efendi (Hoca) 91
 Sada-yı Ahali 264
 Said Paşa 42

Saloz 63, 163, 187, 189, 191-192

Salavatlı 29

Salihli 37

Salvati (Toskanalı) 80, 87, 96

Samson Dağı 22, 29, 190

sanayi bitkileri 72

sanayi burjuvazisi 104

saray sofraları 65

Sarayiçi 234

Sarayköy 27, 32, 45, 153, 156

Sard 37

Sardis 25

Sardunyalı tüccarlar 80, 115

Sankemer 110; **Çiftliği** 255

sarraflık 124

Saruhan 42, 178

Savcılı 27

Savuca Tumanı (Savuca Köyü) 259

Saylar 28

Scala Nova (Kuşadası) 22

Sebt günü 57

Seferihisar 191, 206

sekanlar 182

selamlık 84

Selanik 76, 79, 118, 163, 187, 214, 267, 273

Selatin 31, 148, 151; **Dağları** 149-150

Selatin Bey (Cihanzade) 107

Selatinderesi 22

Selçuk 122

seleciler 77

selem 70, 176; **akdi** 70

Selim (Hafız) 231

semeciler 77

sepetçiler 77

Serandini, Yorgaki 132

Serçecizade Mektebi 262

Serkis 54

Seyit Ahmetli [mevkii] 256

seyyahlar 87

Sezare (Kayseri) 25

Sığıla 42

Sırp 186-187

Sicilya gemileri 91

sigorta şirketleri 239

Sille 222

simli kurşun 135

Simon (Alman tüccar) 129

simsarlık 47, 107, 239

Sinekçiler Köyü 28

sipariş yöntemi 70

Sisam 22, 167, 187, 189-190, 207, 209

Slavlar 275

Smith, George 144

Smith, Thomas 91

Smyrne 237

Sobice 29, 37, 50, 52, 107, 112, 217, 222-226, 228

soğancılar 77

sosyal eşkuya 170

sosyal isyancı 170

Söke (gazete) 264

Söke 29, 37-38, 50, 108, 119, 121-122, 125-127, 133, 136-137, 152, 165, 188, 190, 197, 206-207, 209, 216-219, 222, 224-225, 227, 237-239, 249, 262, 265; **fabrikaları** 132, 193; **Maarif Komisyonu** 256

sömürgeler 88, 94

spekûlatörler 178, 181

Staper, Richard 91

Sultanhisar 36-38, 50, 217, 226, 228, 262

susam 72

Süleyman (Hacı Süleyman oğlu, Molla) 225

stüpürgeciler 77

Symrna Antimoni Company 137

Şahme 37-38, 225

şaki 169

Şavran Kahya Caddesi 242

şehremaneti 213

şekâvet 194; **olayları** 24

Şemsettin Sami 169

Şa

şeritçi 75
 Şeyhoğlu Mehmet 58, 59
 şimendiferler 195
 Şirince 31, 151 ayrıca bkz. Kırkınca Köyü
 Şura-yı Devlet 137
Ta
 Tabakhane Deresi 22, 29, 76, 234-235, 249
 tahıllar 64, 81
 Tahir (Bursalı) 267
 Tanzimat 20, 68, 85-86, 109, 169, 180-181,
 211-213, 214, 233, 238, 248, 261;
 Fermanı 59, 61
 tarım 64, 66; kredi ve satış kooperatifleri
 124; makineleri 70
 Taşocağı [mevkii] 257
 Tavas 44, 230
 TBMM hükümeti 203
 Techizat-ı Askeriye 131-132
 Tefeci(ler) 55, 69, 71, 78, III, 115, 178, 181;
 Ermeni aileler 69
 tefriki tebaa 102
 tehrik bülleteni 75
 Teke 42, 230; deresi 22
 Tekeli Aşireti 255
 tekkeler 85
 tekstil 75
 telgraf hattı 236, 247
 telgrafhane 247
 tellak 78
 Temettuât Defterleri 45, 47, 65-66, 78, 221
 tenekeciler 77
 terzilik 44, 47, 76, 223-224
 Tefvîk Efendi (Hacı Kazımoğlu) 238, 257
 Tefvîk Efendi (Mühendishane-yi Berri-i
 Hümayun mülahazası) 236
 The Imperial Ottoman Bank 144
 The Royal Archeological Society 103
 The Royal Geographical Society 103
 Theodorou 237
 Thyria-Tire 36
 ticaret erbabı 74, 79

Ticaret Meclisi 71
 Ticaret Nazırı 119
 ticarethaneler 81
 Ticarethane-yi Amire 58, 79
 Ticaret-i Dahiliye Antlaşması 92
 ticari ağ 63
 ticari faaliyetler 66
 ticari tarım 68
 Tinos 163
 Tire 27, 31-32, 37-38, 40, 44-46, 50, 53-54,
 66-67, 73-74, 86, 149, 152, 206, 216,
 229, 279-280; urganları 65
 tiyatro 239
 toptancılar 81
 Topyolu 28
 Torbacı Mahallesi 236
 Torbalı 31, 150
 Torbalı (Tepeköy) İstasyonu 149
 Torluk deresi 22
 Trablus 270
 Trablusgarb Savaşı 189
 Trakya 188
 Tralles 25, 36, 41
 tramvaylar 195
 Trewby, Joseph Henry 144
 Triyanda 150
 tröst 123
 Tuna 214
 tüccar(lar) 45, 74, 78-80, 84, 115, 154-155,
 214; yabancı tüccarlar 90, 203-204
 Türkmen toplulukları 45
 Türkmenzade ailesi 108
 tütün 72, 95; rejisi 116, 207; ticareti 78,
 223-224
 ulema 69
 Umurhu 125, 129
 Urla 25, 54, 206
 usturacılar 77
 ücretli emek 69
 Üsküp 188

UI

Üc

ütücüler 76
üzüm 43
Üzümbükü [mekkî] 256

Va Valencia 183
Vasilaki, Balaban (Dr.) 250
veba 250
Vedovan, Fredrich 120
vekâlet 58
vekiller 78
Venedik gemileri 204
Venedikliler 63
vergi gelirleri 66
Versailles düzeni 93
Veysi Paşa Mektebi 262
Veziyan, Vahanyar (dava vekili) 136
Vidinli Hoca 254
Vilayet nizamnamesi 213
Viyana Kongresi 159

Wh Whithall ve Abbott tekelleri 138
Whithall, Edward 136, 139
Whittall, James 142
Wiegand, Theodor (Priene kazısı müdürü)
112, 165-166
Wilkin, Robert 120, 146

Ya yağhane 78
Yahudi(ler) 45, 50, 53-54, 58, 81, 107, 116,
124, 162-163, 167, 186, 217; Mahallesı
235; nüfus 54; tüccarlar 63
Yahya Hayati Paşa (şirket-i Hamidiye
Reisi) 136
Yakup Paşa (Aydın Müşiri) 42, 234, 236
Yalınkuyu 28
yamaklar 172
Yanako (İzmirli Çelebi) 136
Yani (Sökeli Vasioğlu) 186-187
Yanni Kalanço Efendi (Söke Belediye
Reisi) 260
Yanolaki (Terzi) 273

Yanya 52, 118, 222-224
yapıcılık 223-224
Yarbaşı mahallesi 225, 233, 235
Yeni Cami Mahallesi 243
Yeni Mescid Mahallesi 243
Yeni Osmanlı 264
Yenipazar 38, 217, 225, 250; deresi 22
Yenişehir 36, 38, 50
Yenişehir-i Aydın 39
Yerasimos, S. 212
yerel araçlar 124
yerel hanedanlar 68-69, 106, 108
yerel pazar ağı 229
yerel sarraflar 115
yerel yönetim 213, 248, 253
yerleşik tüccarlar 84
yerli tüccarlar 81
yorgancılık 47
Yorgi (Konyalı, Hacı İlya oğlu) 79
Yorguç deresi 22
Yörük Ali 171-172
Yörükler 24, 182
Yunan İane-yi Bahriyesi 274
Yunan İsyanı 159, 205
Yunan Krallığı 159, 216
Yunan mahmili 53
Yunan uyruklular(lar) 112, 272; sermaye 164
Yunanistan 52, 100, 119, 159, 188-191, 207,
270-271
Yusuf Ağa (müdür vekili) 59
yün 75

zanaatlar, zanaatçılar 77, 84
zaptiye 194-195
zebliyye rüsumu 251
zeybekler 171, 182, 202
Zeyniye Mektebi 269
zeytin 95
Zeytin Dağı 27
zeytinyağı 65, 95, 114-115
zımpara 135-137

Za

zincirler 77

Zincirli Han 29

Ziraat Bankası 238

Ziraat Talimhanesi 117

Ziya Bey (Hacı) 184, 187, 238

“Son yıllarda ülkemizde üniversitelerin sayılarının artması, yapılan araştırmalara da bir yoğunluk getirdi... Bu çalışmalardan biri de Olcay Pullukçuoğlu Yapucu tarafından yürütüldü. Yapucu, doktora tezi konusu olarak Aydın Sancağı üzerinde çalışmaya başladı. 19. yüzyılda Büyük Menderes havzasını içine alan ve Aydın Sancağı olarak bilinen idari birimde görülen sosyal, ekonomik, kültürel gelişim ve değişimleri açıklamak ve çözümlemek tezin çıkış noktasıydı... Emperyalizmin Türkiye’ye İzmir-Aydın Demiryolu ile girdiği genelde kabul gören bir yaklaşımdır. Demiryolunun bölgeye girmesi gerçekten çok derin sosyal, ekonomik ve kültürel değişmelere ortam hazırladı. Devecilerin demiryoluna karşı çıkmaları ve hatta deyim yerindeyse ilk greve gitmeleri üzerinde durulması gereken bir konudur... Bugün bölgede yapılacak sözlü tarih çalışmaları, işte bize bu eski güzergâhların izlerini vermektedir. Yapucu’nun bu konuda gösterdiği çabanın yakın tanığıyım.” Prof. Dr. Zeki Arıkan.

Kitapyayinevi

ISBN 975-6051-70-2

20 YTL

